

ZBORNİK
BEOGRADSKÉ OTVORENE ŠKOLE

RADOVI STUDENATA
GENERACIJA 2005/2006

COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL

STUDENTS` ESSAYS
GENERATION 2005/2006

Izdavač

Beogradska otvorena škola
Beograd, Masarikova 5, Palata Beograd, XVI sprat
Tel: +381 11 30 65 800, 30 61 372
Faks: +381 11 36 13 112
Elektronska pošta: bos@bos.org.yu
<http://www.bos.org.yu>

Za izdavača

Vesna Đukić

Urednik

Vladimir Pavićević

Stručni odbor

Prof. dr Refik Šećibović (predsednik), Ekonomski fakultet u Beogradu
Prof. dr Mirjana Vasović, Fakultet političkih nauka u Beogradu
Dr Galjina Ognjanov, Ekonomski fakultet u Beogradu,
Mr Jovan Protić, Beogradska otvorena škola
Mr Vladimir Pavićević, Beogradska otvorena škola
Marinko Vučinić, Beogradska otvorena škola

Lektor i korektor

Miroslav Maksimović

Tehnički urednik

Mirko Milićević

Slog i prelom

Aleksandar Kostadinović

Štampa

DOSIJE

Tiraž

200

ISBN 978-8683411-36-8

Ocene iznesene u radovima predstavljaju lični stav autorki i autora i ne izražavaju mišljenja Beogradske otvorene škole niti Stručnog odbora Zbornika

**ZBORNİK
BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE**

RADOVI STUDENATA
GENERACIJA 2005/2006

**COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL**

STUDENTS' ESSAYS
GENERATION 2005/2006

Beograd
Belgrade
2007

SADRŽAJ ∞ CONTENTS

Predgovor	9
Foreword	11

KULTURA ∞ CULTURE

Branka Panić

Zapad i Islam: od sukoba do dijaloga The West and Islam: From Conflict to Dialogue	15
---	----

Vladeta Milin

Pravoslavlje u Srba između konfesionalnosti i aktuelne religioznosti Serbian Orthodoxy between Confessionality and Actual Religiosity	31
--	----

Snežana Petrović

Vavilonska kula – kako naći izlaz iz ćorsokaka A Babylon Tower – A Way Out of Impasse	41
--	----

Milivoje Veljić

Fudbalska utakmica: svetkovina i ritual Football Play: Feast and Ritual	53
--	----

Jelena Anđelković

Tradicionalna igra na sceni Traditional Dances on Scene	63
--	----

Marijana Mitrović

Izvođenje tehno tela Performing the Techno Body	79
--	----

Tijana Maksimović

Pasta kao (bitan) činilac italijanskog identiteta Pasta as an Important Factor of the Italian Cultural Identity	93
--	----

<i>Bojana Nenadović</i>	
Etika nasilja u dramama Sare Kejn	
The Ethics of Violence in the Dramas of Sarah Kane	101

<i>Milica Ilić</i>	
Studenstki kulturni centar: stanje i perspektive	
The Students Cultural Centre: State and Perspectives	111

DRUŠTVENA TEORIJA ∞ SOCIAL THEORY

<i>Mladen Joksić</i>	
Globalizacija	
Globalization	127

<i>Milan Aleksić</i>	
O globalnom mravinjaku	
New Political Architecture of the 21st Century	141

<i>Mašan Stanković</i>	
Put kroz katalaksiju	
The Game of Catalaxy	153

<i>Jelena Manić</i>	
Jedan liberalni pogled: Hajekova kritika socijalizma	
One Libertarian View: Hayekian Critics of Socialism	161

<i>Jelena Belić</i>	
Dr Zoran Đinđić: filozof ili političar	
Dr Zoran Djindjic: Philosopher or Politician?	173

<i>Bojana Radovanović</i>	
Zašto naše odluke nisu savršeno racionalne?	
Why Our Decisions are not Rational?	189

<i>Ivana Tošović</i>	
Psihološki smisao adolescentne pobune	
kao oblika razvoja identiteta	
Psychological Sense of Adolescence Rebellion	
as a Form of Identity Development	205

<i>Borko Milošević</i>	
Menadžer – moć znanja	
Management – The Power of Knowledge	221
<i>Miloš Milićević</i>	
21st Century Education: Education for Sustainable Development	
Образовање за 21. век: образовање за одрживи развој	235
<i>Nataša Nikolov</i>	
Etničko-lingvistički identiteti belgijskog društva	
Ethno-linguistic Identities of Belgian Society	251
<i>Jelena Bugarski</i>	
Odnos nastavnika i studenata na Filološkom fakultetu:	
trenutno stanje i mogućnost promene	
The Relationship Between Teachers and Students at the Faculty	
of Philology: Actual Situation and Possibility of Changes	263
<i>Marija Bursać</i>	
Izazovi investiranja u Srbiji: korporativno upravljanje	
Challenges of Investments: Corporate Governance in Serbia	275

PRAVO ∞ LAW

<i>Душан Каралић</i>	
Еутаназија – правно регулисање	
једног етичког проблема	
Euthanasia	289
<i>Ksenija Boreta</i>	
Medijacija	
Mediation	305

EVROPSKE INTEGRACIJE ∞ EUROPEAN INTEGRATION

<i>Nikola Živković</i>	
Pravo Evropske unije: izvori prava	
The European Union Law: Sources of Law	321

Nikola Mikašinić
Zajednička spoljna i bezbednosna politika
Evropske unije: mit ili realnost
The Common Foreign and
Security Policy of the EU: Myth or Reality 337

Marija Ilić
Politika Evropske unije u oblasti telekomunikacija
The EU Telecommunication Policy 351

Mirna Savanović
Politika učenja stranih jezika u Evropskoj uniji
The Policy of Studying Foreign Languages in Europe 379

BIOLOGIJA ∞ BIOLOGY

Ivan Branković
Genetički modifikovani organizmi:
prednosti, kontroverze i zablude
Genetically Modified Organisms:
Benefits, Controversies and Misconceptions

Biografije
Biographies 389

Spisak tutora
List of Tutors 407

PREDGOVOR

Zbornik radova studenata Beogradske otvorene škole uvek predstavlja vrstu intelektualnog vrhunca svake generacije i pri tome nam daje veoma jasnu sliku o njenim raznovrsnim i razuđenim teorijskim i stvaralačkim opredeljenjima. Pregled tema koje su obrađivane u tutorskim radovima može nam pružiti uvid u teorijske i intelektualne preokupacije mladih ljudi voljnih da se uhvate u koštac sa najizazovnijim pitanjima i problemima savremenog sveta. U tome ima i prepoznatljive mladalačke drskosti ali i one, danas veoma potrebne spremnosti i utopijske svesti da se svet može menjati i preoblikovati. Tutorski radovi su svojevrsni spoj istraživačkog ali i sintetičkog i teorijskog načina obrađivanja i oblikovanja određenih tema.

Interaktivni i stvaralački odnos tutora i studenata je od posebnog značaja za suštinsko određenje i kvalitet tutorskih radova koji moraju da ispune visoke teorijske i naučne standarde. U ovim tutorskim radovima je primetna jedna izuzetno važna odlika koja se sastoji u težnji studenata da u svojim tekstovima izriču veoma kritičke i samosvojne stavove po određenim pitanjima, ali i da pruže rešenja za određene probleme. U radovima ove generacije studenata veoma je zastupljen istraživački i tragalački pristup, što im daje posebni smisao i značaj, jer nisu omeđeni samo prerađivanjem već poznatih teorijskih koncepata i pristupa.

I ove godine je primetno da se interesovanja studenata pomeraju ka pitanjima koja nisu tzv. teška, sudbonosna i dramatična istorijska i politička pitanja, već su radovi više okrenuti pitanjima društvene istorije i manifestacijama svakodnevnog života, evropskim integracijama, pravnim pitanjima eutanazije i medijacije, izazovima i dilemama genetike, globalizaciji, racionalnosti u donošenju odluka, utemeljenosti liberalizma. U jednom radu je obrađeno i pitanje adolescentne pobune što je od posebnog značaja jer je pitanje pobune od suštinske vrednosti za svaku generaciju.

Navešćemo samo nekoliko tema koje daju sasvim dobru ilustraciju o tematskim orijentacijama studentskih radova: Put kroz katalaksiju; Jedan liberalni pogled: Hajekova kritika socijalizma; Psihološki smisao adolescentne pobune kao oblika razvoja identiteta; Menadžer — moć znanja; Obrazovanje za 21. vek — obrazovanje za održivi razvoj; Etničko-

lingvistički identitet belgijskog društva; Odnos nastavnika i studenata na Filološkom fakultetu — trenutno stanje i perspektive; Zapad i islam: od sukoba do dijaloga; Pravoslavlje u Srba — između konfesionalnosti i aktuelne religioznosti; Fudbalska utakmica: svetkovina i ritual, Pasta kao (bitan) činilac italijanskog identiteta; Izvođenje tehnološkog tela; Studentski kulturni centar: stanje i perspektive; Politika učenja stranih jezika u Evropskoj uniji; Genetički modifikovani organizmi: prednosti, kontroverze i zablude; Dr Zoran Đinđić: filozof i političar.

Ovaj Zbornik radova studenata Beogradske otvorene škole pokazuje nam društvene stavove i teorijska opredeljenja jedne generacije mladih ljudi i način i tok njihovih razmišljanja o izazovima savremenog sveta. Ovi radovi na najbolji i stvaralački zaokružen način poriču i negiraju već uvreženo mišljenje da mladi ljudi danas nemaju veru u vrhunske ideale slobode i demokratije. Upravo ovi teorijski radovi ukazuju da stasavaju generacije koje nose u sebi prometejsko i humanističko opredeljenje o nužnosti promene našeg društva i sveta u kome živimo.

FOREWORD

Collection of Essays written by students of the Belgrade Open School has always represented an intellectual culmination of every generation and has given us a clear picture of the generation's various and differentiated theoretical and creative commitments. An overview of topics can give us an insight into the theoretical and intellectual preoccupations of young people ready to fight the most challenging questions and problems of the contemporary world. Recognizable youthful impertinence could be found there, but together with essential readiness and Utopian consciousness that the world can be changed and reshaped. Tutorials are a specific union of the investigative, but also synthetic and theoretical way of dealing with certain topics.

The interactive and creative relationship between the tutors and the students is extremely important for the essential determination and quality of tutorial papers which must comply with strict theoretical and scientific standards. A very important feature is noticeable in these essays - the aspiration of students to pronounce critical and independent views in their papers, but also to offer solutions for particular problems. In this generation's essays an exploratory and pathfinding approach is present, thus giving them specific sense and importance, for they are not restricted by adaptation of already known theoretical concepts and approaches.

One can notice that this year as well the interests of students have shifted towards not so-called difficult, crucial questions, dramatic from the historical and political point of view, but in their papers they turn to questions of social history and manifestations of every-day life, European integrations, legal views on eutanasia and mediation, challenges and dilemmas of genetics, globalisation, rationality of decision-making, foundations of liberalism. One of the essays deals with the question of adolescent rebellion, which is very important because rebellion is of essential value for every generation.

In order to illustrate topical orientation of students' essays we are going to mention a few of them: Road through Catalaxy; A liberal view: Hayek's critique of socialism; Psychological sense of adolescent rebellion as an aspect of identity development; A Manager - the power of knowledge;

Education for the 21st century - education for sustained development; Ethnic-linguistic identity of Belgian society; The relationship between lecturers and students at the Philological Faculty -state of affairs at present and perspectives; The West and Islam: from conflict to dialogue; Orthodoxy with Serbs - between confession and actual religiosity; A football game: a feast and a ritual; Pasta as an important factor of Italian identity; Performance of a techno body; Students' Cultural Centre : state of affairs at present and perspectives; Policy of foreign languages learning in the European Union; Genetically modified organisms: advantages, controversies and delusions; Dr Zoran Djindjic: a philosopher and a politician.

This Collection of Essays of Belgrade Open School shows us the social attitudes and theoretical commitments of a generation of young people and the way and flow of their thinking about the challenges of the contemporary world. These papers deny and negate in the best possible way the already established opinion that young people today have no faith in the first-rate ideals of freedom and democracy. These theoretical papers themselves are proof that generations which are maturing are also bringing the Promethean and humanistic commitment to change our society and the world we live in.

KULTURA ≈ CULTURE

Branka Panić

Tutor: *prof. dr Milan Vukomanović*

Filozofski fakultet u Beogradu

ZAPAD I ISLAM – OD SUKOBA DO DIJALOGA

Avramovsko nasleđe: hrišćanstvo i islam

Zajednička jevrejsko–hrišćansko–islamska tradicija

Hrišćanstvo i islam su monoteističke religije. Hrišćanstvo je danas najrasprostranjenija religija na svetu, sa najvećim brojem vernika (oko dve milijarde). To je vera u jednog Boga, Svetu Trojicu i Isusa Hrista. Islam je najmlađa među velikim svetskim religijama, druga u svetu po broju pripadnika (1,3 milijarde), ali prva po brzini širenja. Takođe se zasniva na veri u jednog Boga (Alah na arapskom znači Bog) i Muhameda, kao izabranog verovesnika, poslednjeg i konačnog proroka.

Ovo su podaci na kojima većina ljudi danas formira svoje viđenje dve najveće monoteističke religije. Zbog nedostatka informacija ili zbog posedovanja onih pogrešnih, često je shvatanje odnosa ove dve religije, islama i hrišćanstva, kao i dve civilizacije, islamske i zapadne, praćeno nerazumevanjem, stereotipima, nepoznavanjem i predrasudama, što je najčešće rezultiralo prezirom i sukobima. Suparništvo i sukobi su stalna obeležja ovog odnosa tokom čitave istorije njihovog postojanja. Zbog toga su u mislima i srcima ljudi zadržane samo razlike i suprotnosti, koje često izgledaju nepremostive. Kada želite da izgradite most koji bi spajao dve obale reke, a imate na raspolaganju malo materijala, vi ga nećete graditi na mestu gde je korito reke najšire, već ćete tragati za mestom gde je reka najuža i tako spojiti ono što je dugo izgledalo nepremostivo.

Možda je pravi put ka približavanju pripadnika ovih religija i pomirenju dveju civilizacija, zapravo okretanje dalje u prošlost, pre Muhameda i Hrista, pre Kurana i Novog zaveta. Muslimani, kao i hrišćani i Jevreji, poreklo svoje religijske tradicije vezuju za jednog istinitog Boga. Ove religije su „avramovske“, monoteističke, što upućuje na njihove zajedničke korene. Pripadnici tih religija veruju u jednog Boga i veruju da je Avram (Ibrahim, Abraham, Avram) njihov zajednički predak. On je jedna od centralnih ličnosti islama i judaizma, a takođe uživa veliko poštovanje i kod hrišćana. Avram je od velikog značaja za judaizam, jer je on praotac svih Jevreja preko

svog legitimnog sina Isaka. Centralna tema judaizma je Avramovo prote-rivanje iz Ura u Mesopotamiji u Kanan. Odatle i potiče jevrejska ideja da je čitav Srednji istok (današnji Izrael, Palestina, Liban, Sirija, Jordan, Irak i istočni deo Egipta) „obećana zemlja“. Avram dugo nije imao dece, zbog čega mu je njegova žena Sara predala svoju robinju Agar. Agara je Avramu rodila prvo dete, Ismaila, koga sledbenici islama, kao prvorodenog sina, smatraju punopravnim naslednikom. Kada je Avram imao 99 godina, Bog je njemu i njegovoj ženi dao nova imena, uz obećanje da će postati otac velikog naroda preko svog tada još nerođenog sina Isaka. Tako je sklopljen pakt između Boga i Abrahama i, kao što je obećano, u Abrahamovoj stotoj i Sarinjoj devedesetoj godini života rođen je Isak.

Avram (u Kuranu Ibrahim) je važan i za muslimane, zato što je i on poslanik kao i Muhamed. Njegovo ime se vezuje za Kabu, sveto mesto svih muslimana (muslimani se mole okrenuti u pravcu Kabe u Meki, za koju se veruje da vodi poreklo od Ibrahima i Ismaila). Kuran tačno kaže da Ibrahim nije bio ni Jevrejin ni hrišćanin, već se, zajedno sa Adamom, Mojsijem i Isusom, spominje kao jedan od verovesnika. On je važan za islam ne samo kao prorok, već i kao otac Ismaila, prvorodenog sina. Prema muslimanskim izvorima, Ibrahimova poruka je bila ista kao i Muhamedova, ali je vremenom iskvarena od strane Jevreja. Mnoge priče o Ibrahimu u islamskoj tradiciji dolaze iz drugih izvora, a ne iz Kurana, gde se uočavaju mnoge paralele sa Mojsijevim životom.¹ Ibrahim, kao utemeljitelj Kabe, takođe zauzima veoma važno mesto u jednom od pet stubova islama (*Hadž* – hodočašće u Meku). U pojedinim muslimanskim tradicijama recituje se molitva u kojoj se od Alaha traži da blagosilja Ibrahima i Muhameda. Drugi stub islama čini molitva – Salat, koja se izvodi pet puta dnevno, i uključuje delove koji se odnose na blagosiljanje Ibrahima. Sledbenici sve tri vere veruju da se Ibrahim (Avram) protivio ujakovim (očevim) idolima i uništio ih. Tako je postao monoteista i pozvao svoju zajednicu da, umesto u idole, veruju u jednog Boga. Odatle potiče verovanje u jednog Boga, što ove religije čini monoteističkim, a zbog uloge i značaja koji Avram ima u njihovim svetim knjigama i verovanjima – to su i takozvane avramovske religije.

JHVH, Bog i Alah, sve su to imena jednog Boga. JHVH je bio bog Isusa Hrista, budući da je on sam bio Jevrejin. Hrišćani veruju da je Isus bio

¹ U vreme kad je Ibrahim trebalo da se rodi, kralj Namrud je usnuo san o pretnji po svoje kraljevstvo, zbog čega je naredio da se pronađu sve trudnice, a njihovi nerođeni ili tek rođeni sinovi ubiju. Ibrahimova majka je nekim čudom uspeła da sakrije dete u utrobi i tako ga je poštedela skoro neizbežne smrti.

sin tog istog boga. Alah je opet samo arapska reč za boga. Otuda i arapski hrišćani, poput muslimana, nazivaju svog boga Alah. Velika razlika između muslimana i Jevreja, s jedne strane, i hrišćana, s druge, jeste u tome što hrišćani proklamuju veru u Trojedinog Boga (Oca, Sina i Svetog Duha). Tu počinju velike rasprave između ovih religija, koje dovode do zanemarivanja njihovog zajedničkog porekla i otvaraju seriju polemika i sukoba koji su obeležili njihovo postojanje.

Srednjovekovna polemika i sukob muslimana i hrišćana

Koreni i razlozi sukoba (Biblija i Kuran, Hristos i Muhamed)

Ako muslimani priznaju biblijske proroke, ako smatraju da postoji jedan Bog svih Jevreja, hrišćana i muslimana, nužno se nameće pitanje gde nastaju nesuglasice, odakle potiču sukobi? Postoje mnogobrojne sličnosti između monoteističkih religija. Na jednom višem nivou etičkih vrednosti i normi teško da se mogu pronaći neke značajnije razlike. I Novi zavet i Kuran podržavaju dobro i osuđuju zlo, podstiču istinu i svetost života i formulišu sistem moralnih normi, koje treba da usmere ljudsko delovanje prema ovim vrednostima. Hrišćanstvo nije nikada odbacilo Toru, već ju je samo dopunjavalo idejom da je Mesija, Hristos, ispunjenje zakona. Islam, s druge strane, uspostavlja šest stubova vere, koji se ne razlikuju od onog što poučavaju judaizam ili hrišćanstvo: vera u Boga, u anđele, u Božje knjige, u Božje poslanike, verovanje u sudnji dan i u Božje određenje.

Postoje i neke razlike, koje su bile osnova srednjovekovne polemike između hrišćana i muslimana, formirajući na taj način plodno tle za kasnije sukobe i konflikte. Hrišćani su smatrali da je Muhamed lažni prorok, a islam hrišćanska jeres. Kuran je napadan da je lažna knjiga, a ne božansko otkrivenje. Iako su obe religije monoteističke, hrišćani prihvataju dogmu o Svetoj Trojici, odakle proističe teološka kritika islamskog striktnog monoteizma, s jedne strane, i kritika hrišćanskog naginjanja ka politeizmu, s druge strane. Veoma važno mesto zauzima i kritika poligamije i islamske doktrine o predestinaciji. U suprotnosti sa hrišćanskim verovanjima je i islamsko viđenje raja kao mesta užitka. U muslimanskom svetu je rasprostranjena polemika protiv hrišćanske ikonografije. Hrišćanskoj podeljenosti na rase i nacije muslimani suprotstavljaju jedinstvo ume, islamske zajednice.²

Kao i u slučaju hrišćanskih polemika protiv islama, muslimani su argumentaciju za odbacivanje hrišćanstva tražili u sopstvenim svetim knjigama. Ovakvi pokušaji uglavnom su prolazili bezuspešno. Hrišćane nije

mogao da ubedi Kuran, niti je muslimane moglo da ubedi Jevanđelje, za koje su oni smatrali da predstavlja izopačenje prvobitnog oblika otkrivenja.

Pretnja Zapadu (širenje islamskog carstva i razvoj islamske civilizacije)

Malo toga se pouzdano zna o životu i radu Muhameda.³ Ono što je sasvim izvesno jeste da je Muhamed stvorio državu u kojoj su uloge svetovnog vladara i verskog poglavara bile sjedinjene u jednoj osobi. Nakon njegove smrti 632. godine, počinju prve nesuglasice oko određivanja punopravnog naslednika. Nezadovoljstvo zbog postepene dominacije političke dimenzije u odnosu na religioznu i borba oko nasleđivanja bili su osnovni uzroci podela u islamu. Sunitska većina je smatrala da Muhamed nije odredio naslednika, dok je šiitska manjina verovala da je Muhamed odredio Alija, svog rođaka. Prema sunitskom shvatanju, halifa je trebalo da bude politički vođa zajednice, bez pretenzija da zauzme mesto proroka, dok su šiiti smatrali da je vođstvo islamske zajednice trebalo da ostane u prorokovoj kući, a njegovi potomci trebalo je da budu versko-političke vođe, imami zajednice. Preovladalo je mišljenje sunitske većine. Islamska zajednica bila je organizovana kao halifatska država.

Zadatak svakog halife bio je da brani i širi veru i osigura da se društvom upravlja po Božijem zakonu. Halife su svoju misiju smatrali džihadom ili aktivnom borbom protiv zla i širenjem Muhamedove poruke monoteizma i pravednosti.⁴ Već za vreme vladavine prve četiri halife (Abu Bekr, Omer, Osman, Ali) izgrađen je moćan islamski halifat. Izgledalo je nezamislivo da se arapska plemena mogu ujediniti i zauzeti prostor od

² Muslimani se odnose prema Bibliji na sličan način kao prema Hadisu, u neke delove veruju, dok druge odbacuju, i to objašnjavaju činjenicom da Novi zavet nije pisan odmah nakon Hristove smrti. Često su sama jevanđelja oštro kritikovana kao "izveštaji iz druge ruke" (a ne direktna otkrivenja). Muhamedu se pripisivala pokvarenost, nečasnost, lažljivost i nezakonito stečena moć. Za hrišćane je Muhamed predstavljao primer čulnosti, nasilja i nemoralna, što je podrazumevalo da će njegovi sledbenici ispoljavati ta ista negativna svojstva.

³ Tradicionalni izvori, poput suna i hadisa, opisuju Muhameda kao uglednog mladića, koji je učestvovao kako u religijskim, tako i u trgovačkim aktivnostima Meke. Bo je okrenut sebi i često se povlačio na usamljena mesta, gde je i doživeo religiozno iskustvo, Božiju objavu. U periodu od 610. do 632. otkrivenja su sakupljena i posle prorokove smrti uobličena u sveti spis, Kuran.

⁴ "Sama reč džihad je kontraverzni versko-socijalni institut koji ima onoliko značenja, koliko ima političkih i drugih ambicija da se ovaj institut razume. Sve zavisi u koje se svrhe džihad tumači. Sama reč potiče od arapskog korena dž-h-d koji ima osnovno značenje nastojanja ili napora. Najčešće se tumači kao oružana borba ili moralno stremljenje" (R. Božović i V. Simić, *Pojmovnik islama*, Narodna knjiga, Beograd, 2003, str. 151).

severne Afrike do Indije. Mnogi su razlozi ove brze i uspešne ekspanzije: iscrpljenost Vizantijskog i Persijskog carstva međusobnim sukobima, nezadovoljstvo domaćeg stanovništva svojim vladarima, veština beduinskih ratnika, a ključnu ulogu odigrao je islam, kao novi ujedinjujući faktor, koji je obezbedio viši smisao ovoj borbi. Halifat se brzo proširio na područje Sirije, Palestine, Mesopotamije, Persije i Egipta. Cilj muslimanskih vođa bio je da narode sa kojima su dolazili u kontakt navedu na pokornost pravednom poretku, a ne da ih nateraju da promene svoju veru, bar ne ako su bili monoteisti, hrišćani i Jevreji. Sa biblijskim narodima se postupalo kao sa manjinama pod zaštitom islama (zimije).⁵

Uporedo sa vojnom ekspanzijom tekao je kulturni i naučni razvoj. U vreme kada se varvarska Evropa nalazila na izuzetno niskom stupnju razvoja, rađao se novi pokretač svetskog razvoja, islamska civilizacija. Teritorijalnim širenjem halifata, u njegovom sastavu su se našli različiti narodi, što je dovelo do sinteze kultura, umetnosti i nauke. Naročito je značajan doprinos Persijanaca, čija su kultura, umetnost, književnost i filozofija bili na visokom stupnju civilizacijskog razvoja.⁶ Organizovano je prikupljanje i prevođenje grčkih rukopisa i na taj način je došlo do postepenog usvajanja helenske baštine. Tako su se Arapi upoznali sa filozofijom Platona i Aristotela, medicinskim spisima Hipokrita i delima grčkih matematičara i astronoma. Na taj način islamska civilizacija je pomogla predrenesansnoj Evropi da ponovo upozna dela velikih grčkih filozofa i naučnika. Tako je upravo islamska civilizacija pokrenula ceo proces koji će Evropu uvesti u prosvetiteljstvo.

⁵ Zimije su morale da plaćaju porez, ali su imali pravo da privatno ispovedaju svoju veru, da se brane od napada spolja i da upravljaju sopstvenim zajednicama.

⁶ Veliki broj naučnih spisa iz različitih delova srednjovekovnog islamskog sveta nalaze se u savremenim bibliotekama širom sveta. Sve do razvoja savremene nauke, nijedna druga civilizacija nije imala toliki broj naučnika, nije proizvela toliko naučnih dela, niti je tako istrajno pomagala naučne aktivnosti. Ovakvom naučnom napretku mnogo je doprinelo izrastanje arapskog jezika u univerzalni jezik komunikacije za sve narode unutar islamskog carstva (*Oksfordska istorija islama*, prir. Džon Espozito, CLIO, Beograd, 2002, str. 280–314).

*Krstaški ratovi (primer militantnog hrišćanstva)*⁷

„Malo je događaja više poremetilo i imalo dugotrajnije dejstvo na muslimansko-hrišćanske odnose od krstaških ratova“ (Espozito,1994: 54). Krstaški pokret je svakako imao snažan uticaj na hrišćanstvo i Zapad, ali i na istok, stvorivši trajnu sliku Zapada kao militantnog, agresivnog i imperijalističkog. Od tada svaka strana doživljava onu drugu kao istorijsku pretnju, pothranjujući tako stereotipe, sumnje i strahove i održavajući viziju islama suprotstavljenog Zapadu ili Zapada suprotstavljenog islamu.

U jedanaestom veku zapadna Evropa je bila podeljena na bezbroj jačih i slabijih feudalnih poseda, uglavnom kontrolisanih od Vatikana. Niži društveni slojevi su živeli veoma teško, a zbog gladi i epidemije kuge bila je razumljiva njihova želja da pobjegnu iz takve stvarnosti. Sa Orijenta su dopirale priče hodočasnika o obesvećivanju hrišćanskih svetih mesta i ugnjetavanju hrišćanskog stanovništva, ali i o neverovatnom sjaju i bogatstvu istočnog sveta. Apel vizantijskog cara Alekseja Komnena, upućen papi Urbanu II, da ga Zapad podrži u borbi protiv Turaka, urodio je plodom. Papa je 1095. proglasio Prvi krstaški rat.

Godine 1099. krstaši su zauzeli Jerusalem, a pobjeda je povlačila surov pokolj Jevreja i muslimana. Dok su Evropljani sebe posmatrali kao krstaše, muslimani su ih doživljavali kao divlje i surove varvare sa zapada. Muslimanima je trebalo skoro pola veka da se ujedine i protiv hrišćanskih osvajača pokrenu džihad, sveti rat.⁸ Preuzimanjem vlasti u Egiptu od strane Mameluka, konačno su potisnuti krstaši iz Palestine. Neki od njih su odustajali od ratovanja i vraćali se svojim domovima, dok su drugi zasnivali porodice sa tamošnjim devojkama i tako je nastalo interesantno prožimanje istočnog i zapadnog iskustva u svim segmentima civilizacijskog prostora.

Čini se da su ovi ratovi zauvek uspostavili odnos netrpeljivosti i mržnje između Jevreja, hrišćana i muslimana. Svi učesnici u sukobu, istočni

⁷ Krstaški ratovi, vođeni od 11. do 13. veka, bili su vojni pohodi organizovani od strane hrišćanskih država zapadne i srednje Evrope protiv Seldžuka, Fatimida i drugih islamskih dinastija i država, u cilju preuzimanja kontrole nad svetim gradom Jerusalemom. Muslimani su Jerusalem osvojili 638. godine, od kada je hrišćansko stanovništvo mirno živelo zajedno sa muslimanima. Jevrejima, kojima su hrišćanski vladari dugo zabranjivali da tu žive, bilo je dozvoljeno da se vrate, da tu žive i vrše verske obrede.

⁸ Muslimanski vođa Saladin je uspeo da povрати većinu teritorija, a vek nakon prvog hrišćanskog pohoda vratio je Jerusalem muslimanima. Saladin je bio izuzetno tolerantan prema hrišćanskom stanovništvu, suprotno ophođenju hrišćana prema muslimanima i Jevrejima po dolasku u Jerusalem.

i zapadni hrišćani, Jevreji i muslimani, smatrali su jedni druge varvarima. U suštini je reč o istim događajima, istim ljudima i istim dešavanjima, ali kao i u svim ratovanjima, vrednovanje se razlikuje u zavisnosti od tačke posmatranja. Mnogi u islamskom svetu smatraju da su krstaši inicirali evropsku agresiju i eksploataciju Istoka. Iako je Evropa svesna varvarstva i surovosti krstaša, opravdanje se pronalazi u muslimanskoj agresiji na Vizantiju. Zapadnjaci su odbijali da je njihova motivacija pohoda na Istok bio profit bilo koje vrste, ali činjenica je da su mnogi ratovali ne zbog apela Vatikana, već zbog želje za brzim sticanjem bogatstva. Iako je cilj krstaških ratova bio oslobađanje i čuvanje svetih mesta u Palestini, osvajanja su se odvijala na daleko širem prostoru, od Severne Afrike preko ostrva istočnog Mediterana i vizantijskih zemalja, što opet ukazuje više na ekonomski nego na ideološki motiv. Militantno hrišćanstvo u krstaškim ratovima je motivisalo raspravu mnogih teologa i političkih teoretičara o opravdanosti surovosti u ratu ako su ciljevi „uzvišeni“⁹.

Mnogi krstaške pohode smatraju prekretnicom u odnosima muslimana i Zapada. Devetsto godina kasnije eho ovih ratova i dalje odjekuje ne samo u knjigama, televizijskim serijama i igranim filmovima, već i u aktuelnim političkim dešavanjima na Srednjem istoku. Vreme je pokazalo da su ova dešavanja bila samo uvertira, teret koji je kroz osmanlijsko razdoblje, evropski kolonijalizam i suparništvo u XX veku postajao sve teži i teži. Zbog duge borbe, koja je trajala vekovima, obe strane su često zanemarivale njihov suštinski odnos. Suština se zanemarivala, a ostajali su samo strah i mržnja. Hrišćani su brzo zaboravili krstaške ratove, ali muslimani su ih vrlo dobro pamtili i ubrzo započeli sveti rat za veru, kako bi povratili osvojene teritorije i proširili poruku islama do novih naroda i zemalja.

Kolonijalizam

Promena odnosa snaga i evropska ekspanzija

Kolonijalizam je druga tamna tačka u istoriji odnosa islama i Zapada. Kolonijalizam je menjao geografske granice, transformisao domaće političke, ekonomske, pravne i obrazovne ustanove i postao najveći izazov

⁹ Učestvovanje u oslobađanju svetih mesta je bio način opraštanja greha, a sopstvena smrt u ratu posmatrana je kao put da se stigne u carstvo nebesko. Ubijanje, pljačka i osvajanje novih poseda su bili u potpunosti prihvatljivi, jer su se odnosili na nevernike, za koje se verovalo da ništa bolje ne zaslužuju.

muslimanskoj veri. Spoljašnja pretnja muslimanskom identitetu i samostalnosti pojačala je interesovanje za mnoga religijska i politička pitanja. Na Zapadu tog doba bilo je široko rasprostranjeno uverenje da je upravo hrišćanstvo zaslužno za uspon evropskih nacija, a islam odgovoran za sve nesreće muslimanskog sveta. Smatralo se da je hrišćanstvo bilo inherentno naklonjeno progresu, a da islam, po svojoj prirodi, izaziva kulturnu i razvojnu stagnaciju. Zato je Zapad predstavio kolonijalizam kao svoju dužnost da civilizuje zaostali deo sveta.

Kolonizacija muslimanskih teritorija započela je u XIX veku usponom evropskih sila, sprovođenjem direktne vojne i političke vladavine nad narodima u Africi, Aziji i Americi. Geografska karta nakon Prvog svetskog rata oslikavala je slabljenje muslimanskog sveta i dominaciju Zapada. U velikim delovima Afrike i Azije ogromne muslimanske teritorije bile su pod vlašću Britanaca i Francuza. Holanđani su vladali teritorijom koja je kasnije postala Indonezija, dok su Nemci, Španci, Portugalci i Rusi držali vlast nad muslimanskim teritorijama u Istočnoj Africi, na Filipinima, današnjoj Maleziji, na Kavkazu i u centralnoj Aziji.

Uobičajeno je bilo da se kolonijalizam prihvata kao razumljiva posledica aksioma da jaki vladaju slabima. Često se stav da kolonija treba da postoji radi dobrobiti zemlje matice opravdavao i branio idejom o rasnoj superiornosti. Verovalo se da je potreban duži period starateljstva nad zavisnim narodom, u kome bi on mogao da se osposobi za suprotstavljanje izazovima savremenog sveta. Tek od vremena dekolonizacije i osnivanja Ujedinjenih nacija kolonijalizam je dobio krajnje negativnu konotaciju.

Reakcija muslimanskog sveta na dominaciju Zapada i kolonizaciju bila je različita, od odbijanja i konfrontacije, do divljenja i oponašanja. Ipak, kod mnogih je kolonijalizam budio sećanja na krstaške ratove, zbog čega je doživljen kao novi vid militantnog hrišćanskog rata protiv islama. Doživljavan je kao pretnja muslimanskom identitetu i veri, zbog čega je borba protiv evropskog kolonijalizma često dobijala oblik rata između hrišćanstva i islama. Reakcije muslimana na izazove kolonijalizma bile su različite: od odbijanja i odstupanja, do sekularizacije, pozapadnjačenja i islamskog modernizma. Hrišćani su uvek bili smatrani vernicima, „narodom Knjige“, ali su evropski hrišćanski kolonizatori odbačeni kao nevernici i neprijatelji islama. Bilo kakav oblik saradnje sa kolonijalnim osvajačima smatrao se izdajom. Neki muslimani su smatrali da je jedina prava reakcija na evropsku dominaciju ona koju je odabrao prorok Muhamed kada se suočio sa suprotstavljanjem i odbijanjem – borba za odbranu islama (džihad) ili emigracija (hidžra), kao što su Muhamed i njegovi prvi sledbenici uradili

kada su 622. napustili Meku i otišli u Medinu. Za razliku od onih koji su isključivo odbijali bilo kakvu saradnju sa evropskim osvajačima, drugi su želeli da dostignu i prestignu snagu Evrope, a put ka ostvarenju tog cilja bila je modernizacija. Sprovedene su vojne, administrativne, obrazovne, ekonomske, pravne i društvene reforme, koje su vodile modernizaciji muslimanskog društva. U skladu s tim, došlo je do postepenog prihvatanja sekularnog pogleda na svet, koji je ograničio religiju na lični život. Prvenstveni cilj modernista bio je da premoste jaz između konzervativnih religijskih stručnjaka, koji su se slepo držali prošlosti, i zapadno orijentisanih svetovnih elita, kojima se zameralo da se u svom oponašanju Zapada ponašaju nekritički i da su izgubile osećaj za islamsku tradiciju (Espozito, 1994: 66).

Danas ne postoji saglasnost u pogledu stvarnih razloga nastanka kolonijalizma ili njegovih najvažnijih posledica. Debata o pozitivnim i negativnim aspektima kolonijalizma traje veoma dugo, kako kod kolonizatora, tako i kod kolonizovanih zemalja. Kolonijalizam je, po mišljenju mnogih, delovao kao katalizator u oslobađanju muslimanskog uma iz moralne i intelektualne paralize i stagnacije. S jedne strane, on se posmatra kao politički hir, a s druge kao istorijska nužnost. U svakom slučaju, kolonijalno nasleđe je ključni činilac u razumevanju stvaranja muslimanskih država i uopšte svega što se dešavalo kroz XX vek, pa sve do današnjih dana.

Oživljavanje islama kao reakcija

Tridesetih i četrdesetih godina XX veka došlo je do nastanka velikog broja islamskih aktivističkih pokreta. Glavni islamski pokreti nastaju na Srednjem istoku i u južnoj Aziji. Hasan al-Bana u Egiptu i Mevlana Abul al-Mevdidi u Indiji osnovali su društvo Muslimanske braće, odnosno Džemaat-i Islami (Islamsko društvo) i ostvarili veliki uticaj na razvoj islamskih pokreta širom muslimanskog sveta. Obojica su kritikovali prozapadne, svetovno orijentisane elite, strogi konzervativizam uleme i „islam u zapadnom stilu“ islamskih modernista (Espozito, 1994: 143). Za razliku od ranijih modernista, oni su se zalagali za samodovoljnost islama i imali su mnogo kritičniji odnos prema Zapadu. Iako su okarakterisani kao fundamentalisti, a njihovo delovanje kao fundamentalističko, njihova shvatanja su u suštini bila moderna. Oni nisu hteli da odbace modernu nauku i tehnologiju i nastojali su da islamsko učenje i vrednosti primene u savremenom svetu. Njihov cilj bio je prevazilaženje kolonijalizma i njegovih posledica i to stvaranjem vlastite islamske moderne. Želja za promenama u društvu vodila je sukobljavanju s državom. Stvorena je ideja o organskoj integraciji države, religije i društva

u jedan novi islamski sistem, koji bi mogao da opstane naspram zapadnog, sekularnog autoritarizma u vlastitoj zemlji. Čitav ovaj sistem se oslanjao na Kuran, sunu i šerijatski zakon. Tako je otpočeo sukob između muslimanskih aktivista i autoritarne države, koji su se međusobno optuživali za izazivanje nasilja. Ubrzo je nastupilo doba dekolonizacije, koja se odvijala u znaku nacionalizma, ideje uvezene sa Zapada. Osnovne ideologije novonastalih muslimanskih država bile su liberalni i regionalni nacionalizam i socijalizam. Iste ove ideologije šezdesetih godina dvadesetog veka dovele su na vlast niz revolucionarnih režima u Egiptu, Sudanu, Libiji, Siriji i Iraku.

Šezdesetih i sedamdesetih godina, muslimanski svet doživljava niz političkih neuspeha.¹⁰ Ova razočarenja dovode do nastanka krize identiteta, koja se ispoljila u potrazi za sopstvenim, autentičnim identitetom. Nezadovoljstvo modernizacijom dovelo je do ponovnog vraćanja islamu kao osnovnom izvoru identiteta. Islamska revolucija u Iranu 1978–79. bila je prekretnica koja je dala svoj pečat oživljavanju islama i postala njegov simbol. Ubrzo dolazi do „izvoza“ iranske islamske revolucije, do povećanja broja ekstremističkih ilegalnih militantnih organizacija, a islamski fundamentalizam¹¹ se javlja u gotovo svakoj muslimanskoj državi.

Oživljavanje islama znak je kako neuspeha koji doživljavaju muslimanska društva, tako i postojanja duboko ukorenjenih nerešenih religijsko-civilizacijskih pitanja. Oživljavanje islama pokrenulo je veliki broj pitanja, od pitanja države i islamskog prava, do pluralizma i položaja i prava žena i manjina. Poistovećivanje islama sa ekstremizmom postalo je svakidašnja pojava. Do pre nekoliko decenija govorilo se isključivo o odnosu razvijenog Zapada prema islamu, dok se danas već može govoriti o „islam na Zapadu“. Glavna pretnja ogleđa se u demografskoj ekspanziji stanovništva islamske veroispovesti, njihovoj imigraciji i dobijanju državljanstva na Zapadu.

¹⁰ Poraz u šestodnevnom ratu 1967. (koji je imao za posledicu gubitak značajnih teritorija i pokazao očiglednu nemoć arapsko-muslimanskog sveta), građanski rat Pakistana i Bangladeša 1971, građanski rat u Libanu sedamdesetih, te malajsko-kineski nemiri u Kuala Lumpuru nagovestili su vojni, politički, ekonomski i civilizacijski neuspeh muslimanskih društava.

¹¹ Naime, naše razumevanje fundamentalizma je pod velikim uticajem američkog protestantizma, koji ističe da je doslovno interpretirana Biblija fundamentalna za hrišćanski život i učenje. Zbog opterećenosti ovog pojma hrišćanskim pretpostavkama i zapadnim stereotipima, mnogo je pogodniji pojam „islamski revivalizam“ ili „islamski aktivizam“, koji imaju koren u islamskoj tradiciji.

Kroz ceo srednji vek institucija pape je imala apsolutnu vlast, a crkva je predstavljala jedinstvenu zajednicu svih hrišćana. Papa je nosio titulu „nepogrešivog“ i on je taj koji je određivao kada je jedan vladar počinjao da se udaljava od pobožnosti. Iako u tom periodu još uvek nije došlo do podele vlasti, sasvim je jasno vidljiva suprematija duhovne nad svetovnom vlašću. Međutim, od XIV veka papska moć stalno opada, čemu je doprineo i renesansni pokret, kao izraz protesta protiv stalnih papskih pretenzija. Papa je najpre teorijski, a zatim i praktično, gubio svoju suprematiju, što je na kraju rezurtiralo promenom odnosa snaga svetovne i duhovne vlasti. Renesansa je odigrala veliku ulogu u ovom procesu, ali je, s druge strane, upravo islam omogućio ukorenjivanje evropske renesanse.¹² Za razliku od Zapada, islam nije prošao ovu fazu razvoja, već je ignorisao humanizam kao podlogu civilizacijskih vrednosti. Islam je produžavao helenizam, ali u drugom obliku, „kao mešavinu grčkog intelektualizma i orijentalne kontemplacije“ (Hišam, 1989: 63). Muslimani se nisu mnogo obazirali na evropsku renesansu i reformaciju. S druge strane, Evropljani su bili izuzetno zainteresovani za jezik i kulturu Bliskog istoka, ali naročito za religiju.¹³ Period prosvećenosti doneo je radikalne promene u odnosima ove dve civilizacije. Prosvetiteljstvo, vođeno u ime slobode i razuma, tolerancije i humanosti, odvojilo je Evropu od ostalih velikih civilizacija. Prosvećenost XVIII veka bila je prekretnica u zapadnoj civilizaciji, ali ne više prema religijskom humanizmu, kao u renesansi, već prema sekularnom humanizmu, koji će je kao jedinstven fenomen u istoriji čovečanstva, radikalno odvojiti od ostatka sveta. Reformacija je sa sobom donela ne samo osporavanje zapadnog hrišćanstva, već i ideju moderne države, što je dovelo do razvoja nove vrste identiteta, nacionalnog identiteta. Ideja suverenog političkog poretka, i zakonom ograničene političke vlasti, nije mogla biti prevaziđena dok su politička prava, obaveze i dužnosti bile tesno povezane sa religijskom tradicijom. Prosvetitelji se okreću protiv

¹² Renesansa je donela obnavljanje antičkog nasleđa, koje je omogućilo izgradnju evropskog identiteta. Značajan deo tog nasleđa, naročito kada je reč o filozofiji, ostao je najpre sačuvan u arapskim prevodima.

¹³ Hrišćanska vera došla je upravo iz Svete zemlje, koja se od VII veka nalazila pod muslimanskom vlašću. Hodočasnici su mogli da posećuju svoja Sveta mesta samo uz dozvolu muslimana, dok muslimani nisu imali takav odnos prema hrišćanskoj Evropi. Sve što je muslimane vezivalo za njihovu religiju nalazilo se na njihovoj teritoriji, tako da su ih za Evropu vezivala samo osvajanja. Oni su bili uvereni da pripadaju najprosvećenijoj civilizaciji na svetu, kao i da su srećni posednici najbogatijeg i najnaprednijeg od svih jezika.

crkve kao institucije i dovode u sumnju sve nasleđeno i neispitano. Oni idu jedan korak dalje od reformatora, proglašavajući nezavisnost ne samo od crkve, već i od same Biblije, kao izvora božanske objave. Prosvetiteljstvo je postalo sinonim za razum, napredak i slobodu. Prosvetitelji su se borili protiv ropstva, nejednakosti, despotizma, božanskih prava kraljeva, privilegija aristokratije i sveštenstva, zalagali su se za sekularizam i konstitucionalizam, toleranciju, humanitarizam, slobodu štampe, prava građana i obavezu vlade da ih štiti. Centralna ideja evropskog prosvetiteljstva jeste čovek kao autonoman subjekt i, kao takav, gospodar svoje sudbine. Ovaj koncept je temelj *Deklaracije o pravima čoveka i građanina*, u kojoj su ljudska prava definisana kao prirodna prava čoveka. Osnovni pitanje koje se postavlja jeste da li je ovaj koncept ljudskih prava, shvaćenih kao prirodnih prava svakog čoveka, kompatibilan sa islamom. Bitno je shvatiti da su ljudska prava u osnovi politička i institucionalna, a ne verska. U islamu uma, zajednica, dolazi pre pojedinca. U islamskoj kulturnoj baštini ne postoji tradicija uporediva sa zapadnom teorijom prirodnih prava u smislu koncepta prirodnih prava kao individualnih prava pojedinca. Istorijski posmatrano, ovaj moderni koncept ljudskih prava začet je u Evropi, ali samo ime implicira da je koncept univerzalan. Univerzalnost ljudskih prava proizlazi iz univerzalnosti samog čovečanstva. Kako uspostaviti sintezu između islama i sekularnog koncepta individualnih ljudskih prava? Sekularnost ne može biti nametnuta muslimanima. Ona mora biti uvedena na islamskim osnovama i učinjena kompatibilnom sa islamskom etikom. Naše razumevanje ljudskih prava nesumnjivo je vezano za nasleđe Francuske revolucije i koncepte evropske filozofije prosvetiteljstva. Vrednosti ljudskih prava kao sekularnih potekle su iz evropske tradicije zapadne civilizacije i duboko su pod njenim uticajem, ali ova prava više nisu ograničena samo na Zapad. Vremenom se kao novi ideal rodila ideja ustavne države i demokratije kao najpoželjnijeg oblika vladavine. Osamnaesti vek nije doneo iste promene svim muslimanskim državama.¹⁴ Novonastale promene na Zapadu, poput novog načina vladanja, predstavničke skupštine, zakonodavne vlasti i jednakosti pred zakonom, bile su neshvatljive za jednog muslimanskog vernika.¹⁵ U početku

¹⁴ Otomansko carstvo bilo je dramatično u fazi opadanja. Nakon Bonapartinog zauzimanja Egipta, muslimani su postali svesni da više nisu na visini Zapada.

¹⁵ Za njega nije postojala ljudska zakonodavna vlast, jer je Bog jedini izvor zakona. Božanski zakon, šerijat, reguliše sve aspekte ljudskog života, a zemaljske vlasti nemaju pravo da ukinu ili modifikuju taj zakon. Njihova je dužnost samo da ga održavaju i sprovedu, dok je jedina sloboda koja im je ostavljena, sloboda tumačenja, i to je zadatak učenih ljudi.

su muslimani imali izuzetno negativan stav prema promenama na Zapadu, ali vremenom počinju da gledaju na Evropu sa sve većim interesovanjem. Najveći podsticaj ovakvoj promeni dali su evropska dominacija i evropski sekularizam. Evropa XVIII veka je široko zaokupljena nastojanjima da razume islam i razloge dekadencije muslimanskog društva. Volter i Monteskeje smatrali su da su društvene i političke institucije glavni uzrok dekadentnosti istočnjačkih društava. A one direktno proističu iz duha islamske religije.

Devetnaesti vek bio je negacija svih prosvetiteljskih ideja. Evropa je zloupotrebila znanje za svoj imperijalistički poduhvat, nalazeći u tome opravdanje za svoju civilizacijsku i oslobodilačku misiju, čime je negirala i sebe i svoje ideje.

Savremeni islam i Zapad

Fundamentalizam i kosmopolitizam kao odgovori na globalizaciju

Danas smo svedoci pretvaranja savremenog sveta u jedinstven prostor, svedoci smo procesa globalizacije. Po prvi put u istoriji, svaki pojedinac, gde god da se nalazi na socijalnoj lestvici, može da oseti uticaj međunarodnih promena. Dok globalizacija, sa jedne strane, dovodi do sve većeg ekonomskog razvoja, sa druge strane, ljudi se plaše kakve posledice ona može imati po njihov identitet. Ona može biti izuzetno pozitivna, otvarajući vidike za neke nove ideje i iskustva i okupljajući najbolje univerzalne vrednosti čovečanstva. Ljudi se danas dele na one koji strahuju od ovih promena i one koji će od njih profitirati, ali teško je zamisliti veću grupu onih koji će biti potpuno izuzeti iz procesa globalizacije.

Entoni Gidens, u svojoj knjizi *Odbegli svet*, kaže da postoje dve reakcije na proces globalizacije: kosmopolitizam i fundamentalizam (Gidens, 2005: 73). On smatra da je globalizacija dijalektički fenomen, stvara opozicije i podeljen svet. Proizvodi fundamentalizam koji predstavlja drugu, mračniju stranu globalnih komunikacija i nije slučajno što fundamentalisti koriste ona sredstva masovne komunikacije i pogodnosti globalnog sveta koje, navodno, osuđuju. Današnji konflikti se vode između kosmopolitskih principa i fundamentalističkih doktrina. Fundamentalizam je izraz globalizacije, izraz straha nezapadnih zajednica za svoju autonomiju, straha da globalno može ugroziti lokalno. Fundamentalizam predstavlja tradiciju koja se brani u svetu gde nije prihvatljiva odbrana na tradicionalan način i gde ne postoje izolovani oblici tradicije zbog masovnih komunikacija. On ne nastaje isključivo u okviru tradicionalnih kultura koje se protive vesternizaciji,

već može nastati u veoma različitim tradicijama. Fundamentalne grupe ne prihvataju različitost i odbijaju dijalog, u svetu u kome mir zavisi upravo od toga. Kakvu god formu da zauzme, religijsku, etničku, nacionalnu ili direktno političku, on predstavlja problem, jer je uvek povezan sa nasiljem i neprijatelj je kosmopolitkog dijaloga. S druge strane, kosmopolite su otvorene za druge i drugačije kulture, običaje i ideje i prihvataju kulturnu kompleksnost koju donosi globalizacija.

Globalizacija će uvek imati sledbenike, slepe na destrukciju koju ona može da izazove. Imaće i svoje oštre protivnike, slepe na šansu koju ona daje ljudima da ispune svoje potrebe i ciljeve. Oba stava predstavljaju samo krajnosti. Možda bi najbolja pozicija bila naći se u sredini, i shvatiti globalizaciju ne kao nešto što treba obožavati, već kao nešto što se može oblikovati i prilagođavati za dobrobit svih.

Mogućnosti saradnje i pomirenja

Istorija čovečanstva je podjednako istorija sukoba i razmene među kulturama i civilizacijama. Nemoguće je izdvojiti civilizaciju koja je postojala izolovano od drugih, samo na svojim izvorima, bez kontakta sa drugima i pozajmljivanja od njih. Veliki broj ideja, verovanja i vrednosti jedne kulture čine pozajmice iz drugih kultura, a svaka od njih se razvijala i oblikovala u susretima sa drugim kulturama. Hrišćanstvo je pozajmljivalo i razvijalo se na osnovama judejske, grčko-rimske i istočne tradicije, ali time nije izgubilo svoj identitet. „Uništavajući tuđu kulturu, jedan narod, a da toga nije ni svestan, uništava i jednu drugu mogućnost svog vlastitog mišljenja, verovanja i delanja“ (Šušnjić, 1998: 373).

Traženje svoje suštinske pripadnosti u verskoj ili nekoj drugoj pripadnosti dovodi nas do teško savladivog problema. Šta je to što ljude navodi da bezuslovno prihvate samo jednu naciju, kulturu i veru? Šta je to što ljude navodi da u ime te pripadnosti čine zločine? Možda je pravi put prevazilaženja sukoba i sprečavanja novih upravo ne tražiti jednu suštinsku pripadnost, ne graditi svoj identitet na samo jednoj premisi, već tragati za svim njegovim delovima i praviti sintezu koja gradi mostove. To su mostovi koji nas spajaju sa milionima drugih sa kojima imamo nešto zajedničko, ali i mnogo toga različitog. U ovom „ali“ ne treba tražiti opravdanja i razloge za nepoverenje i trvenja. Naprotiv, upravo ove razlike treba da budu resursi za izgradnju mira, a ne za rat! „Upravo naš pogled često zatvara druge u njihove najuže pripadnosti, i upravo ih naš pogled takođe može i osloboditi“ (Maluf, 2003: 20).

Teško je izvoditi konačne zaključke o prirodi nekih naroda i njihovih religija. Ljudi su od nastanka hrišćanstva i islama uspevali da pronađu opravdanja za raznovrsna, a često i protivrečna ponašanja. Ima li uopšte smisla pitati se šta „istinski“ kažu islam i hrišćanstvo? Teško je spoznati istinu kad je tražimo očima punim predrasuda, pozitivnih i negativnih, punim sećanja, dobrih i loših. „Ako bismo pravili komparativnu istoriju hrišćanskog sveta i muslimanskog sveta, otkrili bismo, sa jedne strane, jednu religiju koja je dugo bila netolerantna i nosila u sebi očiglednu težnju ka totalitarizmu, ali koja se malo po malo preobrazila u religiju otvorenosti; i, s druge strane, jednu religiju koja je nosila u sebi sklonost ka otvaranju, ali koja je malo po malo skrenula ka netolerantnom i totalitarnom ponašanju“ (Maluf, 2003: 53). S jedne strane, islamska i zapadna civilizacija imaju različite poglede na svet, dok su, s druge strane, u eri globalizacije, pod stalnim pritiskom da pronađu mogućnosti zajedničke miroljubive koegzistencije. Put koji vodi tom cilju jeste međucivilizacijski, međureligijski i međukulturni dijalog. Odbiti ovaj dijalog znači odbiti mogućnost da se obogati vlastito postojanje.

LITERATURA

1. *Biblija: Stari i Novi zavet*, Dobra vest, Veternik, 1994.
2. Esposito, Džon, *Islamska pretnja – mit ili stvarnost*, Prosveta, Beograd, 1994.
3. Gidens, Entoni, *Odbegli svet*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.
4. Hantington, Semjuel, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, 1998.
5. Hišam, Džait, *Evropa i islam*, Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1989.
6. *Kur'an*, Starješinstvo islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1984.
7. Luis, Bernard, *Muslimansko otkriće Evrope*, Avangarda, Beograd, 2004.
8. Maluf, Amin, *Ubilački identiteti*, Paideia, Beograd, 2003.
9. *Oksfordska istorija islama*, prired. Džon Esposito, CLIO, Beograd, 2002.
10. Said, Edvard, *Orijentalizam*, Čigoja štampa, Beograd, 2000.
11. Šušnjić, Đuro, *Religija I*, Čigoja štampa, Beograd, 1998.
12. Vukomanović, Milan, *Religija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004.

The West and Islam – from conflict to dialogue

Summary

Islam and Christianity are monotheistic religions (“religions of the book”, “Abrahamic religions”) with common roots and heritage: belief in one God and Abraham as their forefather. And yet, throughout history, Islam and Christianity as two religions, and Islam and West as two civilizations, experienced lot of conflicts, prejudices and fears. What are the reasons for such misunderstandings?

Shortly after Muhammad’s death, Islamic caliphate began to spread rapidly. The West experienced this as a double threat, military and religious. Parallel with this territorial expansion, the Islamic civilization developed. It preserved works of Greek philosophers and scientists, and enabled the period of Renaissance in the West.

The Crusade and colonialism had the major effect on shaping relationships between Islam and the West, producing fear, conflict and intolerance. Reactions to colonialism were different: from refusal and confrontation to admiring and imitation. Today these civilizations are confronted by new challenges: modernization, secularization, globalization, religious revivalism...

In the light of these problems, the main question remains: Is it possible to find ways of solving conflicts and peaceful coexistence? Maybe the best way of reaching this goal is an inter-civilization, inter-religious and inter-cultural dialogue. We should accept differences as a material for overcoming difficulties and building new quality relations.

Key words: Islam, Christianity, West, Colonialism, Conflict, Dialogue.

Vladeta Milin

Tutor: *dr Milan Vukomanović*

Filozofski fakultet u Beogradu

PRAVOSLAVLJE U SRBA IZMEĐU KONFESIONALNOSTI I AKTUELNE RELIGIOZNOSTI

Uvod

Pravoslavlje je dominantna veroispovest u srpskom narodu; ono je toliko bitno da se čak uzima kao jedna od sržnih karakteristika koje određuju srpski identitet. S obzirom da se tu u velikoj meri izjednačavaju etnos i religija (pa se kaže da je neko Srbin samo ako je pravoslavac), dolazi do homogenizacije srpske etničke zajednice oko religije i crkve. Ovakva homogenizacija ima cilj, između ostalog, da napravi razliku u odnosu na druge nepravoslavne narode, i da na taj način artikuliše jedno od specifičnih obeležja srpskog naroda. U vezi s tim, uočava se izrazito visok procenat konfesionalno opredeljenih Srba, to jest Srba koji se identifikuju kao pravoslavni hrišćani. Ako su nalazi različitih istraživanja (kao i popisa stanovništva) po tom pitanju jednoznačni, otvara se pitanje stepena stvarne religioznosti Srba. Da li zaista postoji visok stepen korelacije između konfesionalnosti i aktuelne religioznosti u Srba, odnosno da li se Srbi izjašnjavaju kao pravoslavni zato što su istinski religiozni i prihvataju ono što pravoslavlje uči, ili to čine iz nekih drugih, nereligijskih razloga? Cilj ovog rada jeste upravo traganje za odgovorima na pomenuta pitanja, ali i pokušaj objašnjavanja faktora koji su, čini se, značajno uticali na postojeću situaciju.

1. Pojmovi konfesionalnost i aktuelna religioznost

Radi potpunijeg razumevanja korisno je, najpre, jasno razgraničiti pojmove konfesionalnost i aktuelna religioznost. Konfesionalnost je širi pojam od pojma religioznosti i može da označava:

- a) aktuelnu vezanost za konkretnu veroispovest (aktuelnu ličnu religioznost);
- b) tradicijsku vezu sa nekom veroispovešću usled poistovećivanja religije i etnosa, ali bez religioznosti;
- c) priznavanje konfesionalnog porekla, "religije po rođenju", uprkos sopstvene nereligioznosti;

Aktuelna religioznost podrazumeva upražnjavanje svih, ili većine verskih dužnosti i činova pobožnosti. Ovde se naročito misli na obrede koji nisu pod uticajem konformizma sredine, na tzv. netradicionalnu versku praksu.

2. Pravoslavlje u Srba u 20. veku

Odnos Srba prema pravoslavlju imao je različita obeležja kroz istoriju, a sadašnji izraz religijske svesti Srba na poseban način odredio je dvadeseti vek. Od mnoštva faktora koji su uticali na problem kojim se bavimo u ovom radu, izdvojili bismo: svetosavlje, kosovski mit, prelaz od jedne ideologije (komunizma) ka drugoj (nacionalizmu), kao i društvene procese sekularizacije i desekularizacije.

2.1. Svetosavlje

Pojam svetosavlja nije sasvim lako definisati, niti apsolutno precizno odrediti postavke na kojima se on temelji. Ali, bez obzira na tu nepotpunu pojmovnu određenost, čini se da ideja svetosavlja ima uticaj na društveni život kako religioznih, tako i nereligioznih Srba.

Jasno je da svetosavlje svoj koren nalazi u ličnosti i radu Svetog Save. Kao jedna od najznačajnijih ličnosti u srpskoj istoriji, Sveti Sava je bio osnova na kojoj je građen nacionalni identitet srpskog naroda kroz vekove. Ipak, ideja svetosavlja dobija svoj puni izraz tek sredinom 20. veka. Svetosavlje bi predstavljalo specifično srpski vid pravoslavlja, a kao ideologija ono je afirmisano u delima Nikolaja Velimirovića¹ i Justina Popovića, a kasnije i njihovih sledbenika. Ipak, utisak je da suština svetosavlja leži u konzervativnoj interpretaciji ličnosti i aktivnosti Svetog Save, bez obzira da li je sam Sveti Sava za doba u kom je živeo imao konzervativna ili, pak, progresivna shvatanja.

¹ Zanimljivo viđenje ličnosti Nikolaja Velimirovića izloženo je u delu J. Bajforda (J. Byford) *From "Traitor" to "Saint" – Bishop Nikolaj Velimirović in Serbian Public Memory*. Bajford vladiku Nikolaja Velimirovića predstavlja kroz dva drastično različita, može se reći dijametralno suprotna viđenja koja su postojala u srpskom javnom mnenju. Bajford beleži preokret u doživljavanju vladike Nikolaja – od prvobitnog proglašavanja za izdajnika (u komunističkom periodu), do kanonizacije i proglašavanja za sveca (nakon pada komunizma). U ovom delu, osim prikaza duboke podvojenosti koja postoji u srpskom društvu, ukazuje se i na kontroverznost koja je pratila i prati poznatog srpskog teologa.

Vladika Nikolaj nacionalizmom Svetog Save naziva plodove rada Svetog Save na razvijanju srpskog naroda, a osnova tog nacionalizma je narodna crkva (Đorđević, 2003:58). Vladika Nikolaj pri tom ističe i to da svetosavlje štiti individualnost srpskog naroda „kao celine da se ne izmetne u imperijalizam ili da se ne raspline u internacionalizam.” (Đorđević, 2003:61). Justin Popović, kao i vladika Nikolaj, izražava otpor prema kapitalizmu i predočava ”opasnosti koje dolaze od Zapada” (Đorđević, 2003:49–56 i 64–69).

2.2. Zavetni obrazac – kosovski mit

Kosovska bitka je označila početak propasti srednjovekovnog srpskog carstva, pa je ova bitka postala jedan od najznačajnijih događaja u istoriji srpskog naroda. Vremenom je odnos Srba prema Kosovskom boju prerastao u tzv. kosovski mit i na taj način dobijena je još jedna dinamična komponenta u karakteru srpskog naroda. Suština ovog mita nalazi se u prevrednovanju vojnog i političkog poraza u moralnu pobjedu.

Ger Dejzings, proučavajući religiju i nacionalizam Srba, uočava nekoliko karakterističnih ”tema stradanja”. On zaključuje da je srpsko pravoslavlje ”...prožeto jakim osećanjem mučeništva i patnje, čije korene nalazimo u Kosovskoj bici...” (str 238.). Sećanje na Kosovsku bitku prenosi se kroz epske pesme i narodno predanje, a Dejzings kaže da je Vuk Stefanović Karadžić, sakupljajući i standardizujući pesme o Kosovu u koherentnu priču, upravo ”..kanonizovao” kosovski mit i tako srpskoj nacionalnoj ideologiji dao mitski temelj”(str. 245). Ključni momenat kosovskog mita izložen je u pesmi ”Propast carstva srpskoga” u sudbonosnom opredeljivanju kneza Lazara za ”carstvo nebesko”, svesnim prihvatanjem i unapred poraza sopstvene vojske. U tom odbacivanju ”carstva zemaljskoga” rađa se novi srpski narod, on postaje izabrani narod, jer je potvrdio zavet Bogu.

Drugi važan trenutak u kosovskom mitu nalazi se u zakletvi kneza Lazara, u kojoj on poziva sve Srbe da se žrtvuju za svoju zemlju i da nikako ne odbiju tu dužnost.

Postoji izvesna povezanost između ideje svetosavlja i kosovskog mita; oni se neretko javljaju zajedno u svesti pojedinca. Karakterističan primer neraskidivosti svetosavlja i kosovskog zaveta u praksi nalazi se u obraćanju patrijarha Gavrila (Dožića) narodu 27. 03. 1941. (Radić, 1995:38). U tom istorijskom, dramatičnom trenutku, govor patrijarha Gavrila prenošen je putem radija u celoj zemlji.

2.3. Od jedne kvazi religije (komunizma) ka drugoj (nacionalizmu)

Nakon Drugog svetskog rata, komunizam je postao dominantna ideologija u Istočnoj Evropi. Ovaj period obeležilo je nastojanje da se stvori nova, jugoslovenska nacija koja će ujedinjavati sve "narode i narodnosti" koji su živeli u šest socijalističkih republika. Istovremeno, tekao je i proces udaljavanja od crkve i sistematsko slabljenje njenog uticaja u društveno-političkom životu, kao i proces ateizacije posleratnog, komunističkog društva. Iako ne toliko radikalno kao u SSSR-u, obračun sa crkvom, naročito sa SPC (koja je bila optuživana i za reakcionarnost, za podršku srpskom hegemonizmu), bio je vidljiv.²

Ipak, ubrzo posle smrti Josipa Broza, već sredinom osamdesetih godina 20. veka, počinju da se otkrivaju nacionalistička stremljenja političkih i drugih značajnih društvenih aktera. Rezultat je bio raspad SFRJ, koji je bio praćen međunacionalnim i verskim ratom početkom devedesetih. Sa okončanjem sukoba i potpisivanjem Dejtonskog sporazuma, nacionalizam nije nestao, već je ostao prisutan kao ideološka osnova različitih društvenih i političkih grupacija u Srbiji.

Ovaj prelaz od komunizma ka nacionalizmu imao je snažan uticaj na sve sfere društva, pa ni Srpska pravoslavna crkva nije mogla od toga da bude izuzeta. Dok je komunistička vlast videla SPC kao (ideološkog) protivnika, zagovornicima nacionalističkih shvatanja u postkomunističkom društvu u Srbiji SPC je predstavljala mogućeg ideološkog saveznika. U vezi s tim, odnos prema konfesionalnoj pripadnosti, kao i prema religioznosti doživeo je promenu. Od etiketizacije vernika i njihovog predstavljanja kao ljudi nazadnih shvatanja za vreme komunizma, došlo se do gotovo pomodnog naginjanja pravoslavlju koje se, kao trend, javilo sa jačanjem naciona-

² Donet je niz sistematskih zakonskih propisa sa ciljem marginalizacije, demonopolizacije, depolitizacije i ekonomskog slabljenja crkve – agrarnom reformom i nacionalizacijom, SPC je izgubila zemljišne posede i brojne zgrade, škola je odvojena od crkve, Bogoslovski fakultet je izdvojen iz Beogradskog univerziteta i sve je to direktno smanjivalo privrednu, javnu, političku i kulturnu moć i uticaj crkve i religije na stanovništvo (Blagojević:2002:119). Radmila Radić navodi brojne oblike pritisaka, uznemiravanja i ometanja rada crkve, kao što su: ometanje bogoslužjenja, visoko oporezivanje svešteničkih prihoda, zastrašivanje dece da ne posećuju versku nastavu, kažnjavanje pojedinaca zbog toga što slave slavu, demoliranje hramova i kapela, ismevanje i vređanje sveštenih lica, fizički napadi na sveštenike, hapšenje sveštenika i ubistva sveštenika (1995:299).

lizma u Srbiji. S obzirom da je ovaj zaokret izgledao potpun, ali i iznenadan, i manifestacije u izmenjenoj religijskoj svesti Srba bile su upadljive.

2.4. Sekularizacija i desekularizacija

Usled višeznačnosti i opštosti pojma sekularizacije, u sociologiji religije postoji neusaglašenost prilikom definisanja ovog pojma.³ Ipak, korisno je navesti tri posledice koje proces sekularizacije ima po religiju i religioznost (Blagojević, 2005:76):

- ukupno slabljenje društvenog značenja, značaja i važnosti religije,
- opadanje i erozija povezanosti ljudi sa religijom i crkvom,
- uočljive religijske promene, kako spoljašnje, tako i u samoj religiji, odnosno prilagođavanje religijskih organizacija uslovima sekularizovanog društva.

Pejčić je sažeo šest Šajnerovih tipova sekularizacije i izveo dva, s obzirom na krajnji ishod pozicije religije u društvu. Tako on razlikuje sekularizaciju kao nestajanje religije iz društvenog života i sekularizaciju kao preživljavanje ili prilagođavanje religije savremenom društvu (Blagojević, 2005:85).

Pojam desekularizacije označava, s druge strane, „revitalizaciju religije, i to ne samo ‘povratkom svetog’ i različitim vidovima tzv. postmoderne religioznosti, već i u njenim tradicionalnim, institucionalizovanim i čak konzervativnim oblicima” (Blagojević, 2002:76).

U periodu u kome je dominirala komunistička ideologija, došlo je do pada kredibiliteta i važnosti SPC, jer joj je oduzeta dotadašnja tradicionalna društvena uloga u određivanju nacionalnog subjektiviteta srpskog naroda. Verski i nacionalni identitet opstaje samo u posvećenim, uskim, društveno marginalizovanim grupama vernika, daleko od javnog i masovnog ispoljavanja (Blagojević, 2002:120). Svakako je društveni proces sekularizacije u Srbiji bio u velikoj meri podstican i ubrzavan od strane vladajuće komunističke partije.

³ O problemima koji se javljaju prilikom određenja pojma sekularizacije, kao i o različitim pristupima pri definisanju ovog pojma piše Mirko Blagojević (2005:73–87).

U ovom dirigovanom uticaju na kolektivnu svest i na odnos prema crkvi i religiji, koji je bio praćen i represivnim metodama, krije se možda jedan od razloga povratku crkvi i religiji u Srbiji nakon pada komunizma. Jer, osim Jukićevog stanovišta da je u vremenu "svetovne zasićenosti" došlo do "religiozne gladi" (Blagojević, 2005:114), koja bi se odnosila na problematizovanje i dovođenje u pitanje procesa sekularizacije kao svetskog procesa, desekularizacija u Srbiji se verovatno delimično javlja i kao reakcija na prethodni period sistematske ateizacije od strane komunista. Tako sada nacionalizam, u cilju potpunog razdvajanja od prethodne ideologije – komunizma, uslovljava i pospešuje (prirodan) društveni proces desekularizacije. Usled toga dolazi do usložnjavanja faktora koji utiču na religijsku svest Srba, tj. konfesionalnu pripadnost i aktuelnu religioznost srpskog naroda.

3. Religijska svest Srba – između konfesionalnosti i aktuelne religioznosti

Odredivši neke od faktora koji su, između ostalog, odredili pravoslavlje u Srba danas, dolazimo do ključnog pitanja: šta čini tu religijsku svest Srba? Pri tom, važno je distinktivno razmatrati *religijsku* svest, kao odnos prema religiji, i *religioznu* svest koja podrazumeva istinska religiozna osećanja pojedinca. Na osnovu nekih istraživanja iz sociologije religije, mogu se izvući opšti zaključci.

Dragomir Pantić je utvrdio da, u poređenju sa nalazima iz drugih zemalja Evrope, Srbija se kotira prilično nisko po stepenu religioznosti stanovništva. Čini se opravdanim Pantićevo navođenje niza faktora koji, u formi pitanja, traže i sugerišu odgovor na ovako nizak stepen religioznosti Srba. On izdvaja: posebnost srpskog pravoslavlja (opstajanje paganskih elemenata i njegova sekularnost), decenijsko potiskivanje klasične religioznosti njenim funkcionalnim ekvivalentom u vidu svetovne religioznosti, kao i efikasnu ateističku političku socijalizaciju (Pantić, 1993:190). Ali važno je naglasiti da Pantić pritom identifikuje i porast stepena religioznosti stanovništva Srbije početkom devedesetih godina 20. veka u odnosu na prethodni period (naročito sedamdesete i početak osamdesetih, kada je religioznost bila najniža). Uočava se oživljavanje religioznosti, i to posebno kod mladih.⁴ Ovaj nalaz može se povezati sa društvenim i psihološkim funkcija-

⁴ Religioznost u Srbiji bez Kosmeta je porasla od 1985. i 1990. kada je iznosila 35% na 42% religioznih 1993. godine.

ma koje, prema Pantiću, religioznost može da ima: nacionalno-protektivna, defanzivna i kompenzatorna, zatim moralna, kulturna i ideološka (Pantić, 1993:177). Religioznost zadovoljava potrebe za sigurnošću, garantuje nacionalnu zaštitu, omogućuje kulturni kontinuitet i nudi odgovor u vremenu opšte krize vrednosti (Pantić, 1993:199). Uzevši u obzir društveno-političku situaciju u zemlji početkom devedesetih godina, ovaj nagli povratak crkvi i religiji mogao bi da bude razumljiviji.

Mirko Blagojević i Dragoljub B. Đorđević (1999) izneli su pregled empirijskih istraživanja religioznosti stanovništva SR Jugoslavije. U zaključku teksta, između ostalog, navode:

- proširenost tradicionalnih religijskih obreda, ali ne i odgovarajuće promene koje bi sugerisale revitalizaciju kada je u pitanju aktuelno religijsko ponašanje;
- revitalizacija religije i crkve početkom devedesetih povezana je sa burnim socio-političkim događajima, pa, u vezi sa tim, može se očekivati slabljenje desekularizacije kada prestane osećanje ugroženosti nacije i konfesije.

Oba rada ukazuju na porast religioznosti stanovništva Srbije, ali i na povezanost ovog rasta sa izuzetno burnim društvenim i političkim prilikama u zemlji. Moglo bi se na osnovu toga zaključiti da je nacionalistička osnova i afirmacija nacionalnog identiteta jedan od uzroka, ali i jedna od bitnih karakteristika registrovanog rasta religioznosti Srba.

Dragana Ćiparižović, kao rezultat ispitivanja religioznosti Srba, beleži da je 59.3% ispitanika religiozno, što svedoči o kontinuiranom rastu religioznosti stanovništva Srbije.⁵ Pritom su nađene razlike između praktikovanja tradicionalnih verskih obreda i aktuelne religioznosti. Tako se procenat ispitanika koji upražnjavaju tradicionalne verske obrede kreće između 80% i 90% (tu spadaju: krštenje 83.9%, crkveni pogreb 86%, slavljenje verskih praznika 90%⁶ dok procenat ispitanika koji upražnjavaju ne-tradicionalne verske obrede varira, zavisno od indikatora koji se meri, ali ne prelazi 60% (ispunjenje normi religijskog ponašanja, "čina pobožnosti", su: molitva 59.1%, post 58.5%, čitanje verskih knjiga i štampe 19.7%). Rezultati ovog istraživanja takođe potvrđuju daleko veću zastupljenost praktikovanja

⁵ U istraživanjima iz 1982. i 1990. samo 23.8%, odnosno 25.1% ispitanika bilo je religiozno.

⁶ Ovde možemo pridodati i nalaze popisa stanovništva Srbije iz 1991. koji beleži 93.5% konfesionalno opredeljenih.

tradicionalnih verskih obreda u odnosu na netradicionalne. To ukazuje da na religijsku svest Srba, osim religioznih motiva, snažan uticaj ima i odnos prema tradiciji i društvenoj zajednici.

Ako bismo konstatovali da se procenat religioznog stanovništva Srbije kreće oko 60%, uočava se značajna razlika u odnosu na preko 90% konfesionalno deklariranih. Postavlja se pitanje zašto se više od 30% nereligioznih Srba ipak izjašnjava u konfesionalnim terminima? Koji su to nereligiozni razlozi koji utiču na njihovu religijsku svest i navode ih na takvo opredeljivanje? Odgovori na ova pitanja vrlo verovatno leže u društvenim prilikama aktuelnog tranzicionog perioda u Srbiji. Isto tako, čini se da i dalje snažan uticaj na religijsku svest Srba vrši i odnos prema skorašnjoj prošlosti. Jer, osim porasta konfesionalnosti koji je karakterističan za zemlje Istočne Evrope, Srbija je imala dodatni pečat nacionalističkih obeležja usled ratnih dešavanja koja su je zadesila. Kao posledica toga, javila se potreba za ujedinjenjem nacije, a proverena osnova našla se u Srpskoj pravoslavnoj crkvi i u povratku veri, tačnije pravoslavlju. Izgleda da je suština masovne samoidentifikacije Srba kao pravoslavaca potreba za dodatnim integrisanjem srpskog nacionalnog bića. Jer, ne samo nedavni tragični događaji, već i sadašnji nedovoljno dobar položaj Srbije u svetu, kao i anksiozno iščekivanje političkih raspleta koji se nameću u bliskoj budućnosti, iziskuju i vode ka ujedinjavanju Srba. A za to ujedinjavanje pravoslavna vera predstavlja najbolji temelj. S obzirom na to da je Srbija duboko podeljena na političkoj ravni, pravoslavlje se doživljava kao jedino sigurno zajedničko ishodište i obeležje Srba.

Moguće je da nereligiozni "pravoslavni" Srbi u toj deklarativnoj povezanosti sa tradicijom pokušavaju da održe kontinuitet sa istorijom svog naroda, kako bi mogli sebi da odrede mesto u današnjem trenutku. Ali, isto tako je moguće i da se oni izjašnjavaju kao pravoslavni zbog konformizma sredine i želje da se uklope u postojeću preovlađujuću strukturu. Sigurno je da su razlozi za ovakvu situaciju brojni i da na to utiče niz faktora.

Moglo bi se, najzad, postaviti i pitanje da li postoje nereligiozni motivi kod onih Srba koji su označeni kao religiozni. Jer, ako uzmemo za primer pokazatelj da manje od jedne petine ispitanika čita knjige verskog karaktera, to upućuje na nepotpunu obaveštenost ubedljive većine ispitanika o osnovnim postavkama pravoslavlja. U vezi sa ovim pasivnim poznavanjem osnovnih načela svoje vere, opravdano je zapitati se: na čemu, onda, Srbi zasnivaju svoju veru?

Utisak je da pravoslavlje u Srba ima unekoliko specifičan izraz koji je teško definisati i izmeriti. Ono je, nakon višedecenijskog potiskivanja, marginalizovanja i pasivnosti, danas prilično uticajno i izgleda da je još

uvek u ekspanziji. A opet, okvir u kome pravoslavlje postoji u svesti Srba prilično je rastegljiv. Dok, s jedne strane, postoji ubedljiva većina koja se izjašnjava da pripada pravoslavnoj veri, s druge strane, postotak vernika koji zaista prihvataju sve verske dužnosti i običaje pravoslavlja je daleko niži. Razlozi za taj jaz su kompleksni i spadaju u oblast proučavanja sociološke, etnološke, istorijske i drugih društvenih nauka.

4. Zaključak

Postojeći oblik pravoslavlja u Srba fluktuirala između dominantne konfesionalne samoopredeljenosti, koja nema pravu religioznu potporu, i istinske, ali ne toliko preovlađujuće religioznosti dela srpskog naroda. U tom rasponu nalazi se jedna trećina Srba. Oni se okupljaju oko pravoslavlja na deklarativnom nivou i tako doprinose većoj homogenizaciji društva u Srbiji. Uopšte, čini se da je odnos Srba prema religiji u sadašnjim društveno-političkim prilikama u velikoj meri određen nereligioznim faktorima.

Jasno je da ovako složen problem iziskuje dodatna istraživanja – najpre sociologa religije, ali i naučnika iz drugih, bliskih disciplina. Zanimljivo je da je Dragoljub B. Đorđević još 1990. godine uočio da pravoslavlje nikada nije bilo dovoljno istraženo, ni kod nas, a ni u svetu (Đorđević, 1990:72–77). Izuzevši nekoliko vrednih istraživanja, ostaje utisak da je ova oblast društvenog života u Srbiji neobrađena. Nedostaje naučni, analitični pristup koji bi omogućio bolji uvid u složenost ovog problema i koji bi ponudio validnu, proverenu informaciju o religijskoj svesti Srba. Potreba za daljim istraživanjima u ovoj oblasti razumljivija je naročito ako se ima u vidu značaj i uticaj koji pravoslavlje ima na društvo u Srbiji.

LITERATURA

1. Blagojević, Mirko, *Religijske promene u postsocijalizmu (komparativna analiza na primeru Jugoslavije i Rusije)*, doktorska disertacija, Beograd, 2002.
2. Blagojević, Mirko, *Religija i crkva u transformacijama društva: sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, I. P. "Filip Višnjić", Beograd, 2005.
3. Blagojević, Mirko; Đorđević, B. Dragoljub, "Religioznost stanovništva Jugoslavije", *Teme*, br. 1–2, vol. 23, (1999):81–94.

4. Byford, Jovan, From "Traitor" to "Saint" – Bishop Nikolaj Velimirović in Serbian Public Memory, The Vidal Sasoon International Center for the Study of Antisemitism, no. 22, The Hebrew University of Jerusalem, 2004.
5. Đorđević, B. Dragoljub, *O religiji i ateizmu*, Gradina; Niš, Stručna knjiga, Beograd, 1990.
6. Đorđević, Mirko (prir.), *Srpska konzervativna misao*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2003.
7. Pantić, Dragomir, *Promene religioznosti građana Srbije*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1993.
8. Radić, Radmila, *Verom potiv vere*, INIS, Beograd, 1995.
9. Radisavljević-Čiparizović, Dragana, *Religija i svakodnevni život: vezanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih*, magistarski rad, Beograd, 2004.

Vladeta Milin

Serbian Orthodoxy between confessionality and actual religiosity

Summary

There is over 90 per cent Serbs who define themselves as Orthodox Christian. Yet, some researches show that there is significantly smaller percentage of religious Serbs (about 60 per cent). Besides historical reasons, this can be explained by socio-political situation in Serbia today.

Desecularization took place in all post-Communist societies of Eastern Europe. However, tradition and nationalism influence Serbian attitude toward Orthodoxy. Orthodoxy has been recognized as a major idea that could unite the nation. But, there is a great number of Serbs with non-religious motives for returning to the church and religion. Orthodoxy has become foundation of Serbian national identity. Consequently, it is important to distinguish truly religious Serbs from those who find themselves Orthodox due to other, non-religious reasons. This gap is evident and demands further scholarly research.

Key words: confessionality, actual religiosity, tradition, nationalism, secularization, desecularization.

Snežana Petrović

Tutor: *mr Boško Čolak-Antić*

Predsednik Udruženja konferencijskih prevodilaca

VAVILONSKA KULA – KAKO NAĆI IZLAZ IZ ĆORSOKAKA?

Uvod

Kada gledamo neki američki film, često stičemo utisak da je ceo univerzum jedinstveno seoce u kome svako govori engleski jezik. Američkanac sa lakoćom komunicira sa pripadnicima nekog afričkog plemena, dok kapetan svemirskog broda, bez ikakvih problema, ćaska sa vanzemalcima koje susreće. Međutim, stvarnost je potpuno drugačija: problemi u komunikaciji postoje. Onog momenta kada nas stranac zaustavi na ulici, gubimo glas i jedva uspevamo da sastavimo suvislu rećenicu, a kada dobijemo neki strani dokumenat, često ne možemo da shvatimo šta on predstavlja. Tada nam mogu pomoći samo bića koja poseduju ćudesne moći razumevanja drugih, a to su *prevodioci* (interpreters, translators).

Istorijat usmenog prevođenja

Usmeno prevođenje je zasigurno jedna od najstarijih profesija na svetu. Još u rodovskim zajednicama postojali su ljudi koji su omogućavali komunikaciju između razlićitih plemena. Prvi dokazi o postojanju prevodilaca potiću iz Egipta, gde je na hijeroglifima prikazan prevodilac na svom "radnom mestu". Stari Grci i Rimljani su posebno koristili usluge prevodilaca (koji su najćešće bili robovi) jer su smatrali da je za njih ispod ćasti da uće jezike pokorenih naroda. U to vreme, ova profesija nije bila mnogo cenjena i prevodioci su uglavnom smatrani demonima koji poseduju zle moći.

U srednjem veku prevođenje postaje veoma cenjeno zanimanje; uspešni prevodioci postaju nezamenljivi u pregovorima o ratu i miru, a samo pokrštavanje Evrope, a kasnije i ostalih delova sveta, nezamislivo je bez pomoći prevodilaca.

Kada je Francuska postala vodeća sila u Evropi, francuski jezik je prihvaćen kao jezik diplomatije, pa se potreba za prevođenjem na tom nivou

¹ *Interpreters* – usmeni prevodioci.

Translators – pismeni prevodioci.

smanjila. Međutim, pojedini vladari, poput habzburškog cara Leopolda i careva Otomanskog carstva, su i dalje koristili usluge svojih prevodilaca i zadržavali pravo izjašnjavanja na sopstvenom jeziku.

U periodu između dva svetska rata međunarodna komunikacija se povećava, a samim tim i angažman prevodilaca iz različitih država. Kao jedno od osnovnih prava državnika, prihvata se izjašnjavanje na svom jeziku, koje važi i danas, a za ostvarivanje tog prava neophodna je mreža dobro uvežbanih prevodilaca.

Vrste usmenog prevođenja

Sve do pedesetih godina dvadesetog veka postojalo je samo konsektivno prevođenje (consecutive interpreting): pošto govornik izloži jedan deo svog govora, prevodilac prevodi što je moguće vernije originalu. On vodi računa da prenese smisao izgovorenog, govornikove misli, a ne značenje pojedinih reči. Još je Ciceron formulisao prvo pravilo prevođenja koje važi i danas: "Samo budala prevodi reč po reč".

Kada prevođenje nije potrebno svim učesnicima na skupu, prevodilac seda blizu onih gostiju kojima je prevod neophodan i šapatom prevodi govornikove reči. Takvo prevođenje se zove šaputanje (whispering interpretation).

Glavni nedostatak konsektivnog prevođenja je u tome što zahteva dosta vremena – jedan sastanak bi znatno kraće trajao kada bi prevodilac mogao da govori istovremeno sa govornikom, tako da slušaoci čuju prevod na onom jeziku koji im odgovara. Ta zamisao je bila neostvariva u prošlosti, ali zahvaljujući razvoju tehnike početkom dvadesetog veka, ideja o simultanom prevođenju (simultaneous interpreting) postajala je sve prihvatljivija.

Na Međunarodnoj konferenciji o radu koja je održana 1927. godine u Ženevi, prvi put je korišćeno simultano prevođenje. Ipak, iako je štedelo vreme, nije štedelo i novac, jer je oprema potrebna za ovaj način prevođenja bila previše skupa, naročito tokom Drugog svetskog rata. Zbog toga je konsektivno prevođenje bilo u upotrebi sve do suđenja ratnim zločincima u Nirnbergu 1945. godine. Od kraja suđenja 1947. godine, kada su Ujedinjene nacije donele Odluku 152, kojom simultano prevođenje počinje da bude u stalnoj upotrebi u UN, konsektivno prevođenje se sve ređe koristi, a prevodioci se suočavaju sa novim izazovom – radom u kabini.

U kabini koja je zvučno izolovana rade najmanje po dva prevodioca. Govornik govori u mikrofoni, prevodilac pomoću slušalica čuje njegovo iz-

laganje i prenosi poruku slušaocima u njihove slušalice, na njihovom jeziku, gotovo istovremeno. Na jednoj konferenciji može biti više prevodilačkih kabina – za svaki korišćeni jezik po jedna. Prevodilac provodi u kabini najviše 6h dnevno, što je njegovo radno vreme. Naravno, u praksi dolazi do izmena – desi se da konferencija traje znatno duže nego što je predviđeno, pa se i radno vreme prevodioca menja. Iako “produžeci” podrazumevaju plaćen prekovremeni rad, prevodioci nisu uvek srećni kada moraju da ostanu duže, jer često dolazi do smanjenja koncentracije i mogućih grešaka usled pre-mora, tzv. “zamor materijala”.

Jedno od pravila, koje se manje ili više poštuje, jeste da prevođenje bude u jednom pravcu. U idealnim uslovima to podrazumeva prevođenje na maternji jezik. Međutim, ljudi koji potiču iz mešovitih brakova i koji podjednako dobro govore dva jezika,² često ni sami ne mogu da zaključe koji jezik im je maternji – da li je to jezik na kome ćaskaju sa prijateljima, zvanični jezik države u kojoj žive ili jezik na kome sanjaju. Sa druge strane, u pojedinim državama nema dovoljno “stranaca” koji bi, radeći kao prevodioci, prevodili na svoj, maternji jezik i tada njihovu ulogu preuzimaju domaće snage kojima je aktivni jezik³ (*active language*) – strani jezik potreban na toj konferenciji. Dakle, aktivni jezik ne mora da bude maternji jezik prevodioca. To je jezik koji prevodilac zna toliko dobro da bez problema može preneti poruku koja će slušaocima zvučati potpuno prirodno i jasno, kao kada komuniciraju sa sagovornikom iz svoje zemlje.

“Kako uštedeti novac” je i dalje aktuelno pitanje u onim krugovima koji angažuju konferencijske prevodioce,⁴ pa se čini sve da se troškovi smanje. To istovremeno može da znači i smanjenje kvaliteta samog prevoda. Tada se angažuju prevodioci koji *prevode u dva pravca*.⁵ Iako dobar prevodilac može uspešno da obavi i taj zadatak, ipak, da prevod ne bi trpeo i da bi bilo što manje grešaka, poželjno je da prevodioci prevode samo u

² Bilingvali.

³ *Aktivni jezik* – jezik na koji prevodilac prevodi.

Pasivni jezik – jezik sa koga prevodilac prevodi.

⁴ Među usmenim prevodiocima postoji neka vrsta hijerarhije. Najviše cenjeni su konferencijski prevodioci, zatim slede oni koji su se specijalizovali za pojedine oblasti (pravo, ekonomija, tehnika), a na poslednjem mestu su tzv. *escort prevodioci* (pratioci) koji dočekuju strane goste na aerodromima, u hotelima i sl. Prevodilac može biti stalno zaposlen u nekoj organizaciji ili može da radi kao slobodnjak (*freelancer*).

⁵ *Work in two booths*

Retour – prevođenje sa maternjeg jezika na strani.

Cheval – prevođenje u dva pravca za vreme jedne konferencije.

jednom pravcu. U našoj zemlji, prevodioci su često prinuđeni da prevode u dva pravca, iako su svesni da takav način rada zahteva mnogo veće napore i veliko iskustvo. Ali ta neskromnost i ambicioznost – “Mi sve možemo” – je nešto što nas karakteriše kao naciju.

“Hodajuća sveznalica”

Postoje mnoge predrasude o tome ko sve može biti usmeni prevodilac. Jedna od glavnih zabluda je da je znanje stranog jezika jedini uslov koji treba ispuniti pre ulaska u kabinu. Odlično znanje jezika je veoma važno, ali nije jedino što je bitno za uspeh u ovoj profesiji. Kada prevodi u kabini, prevodilac mora da misli sa govornikom. Da bi to bilo moguće, on mora da bude široko obrazovana i informisana ličnost. Bez obzira da li ga interesuje aktuelna politička situacija na Bliskom istoku ili nova otkrića u medicini, uprkos tome što nikada u školi nije voleo fiziku ili istoriju, prevodilac mora da zna o svakoj oblasti ljudske delatnosti onoliko koliko će mu biti potrebno za određenu konferenciju. Osim toga, on treba da bude upoznat sa svim što je značajno i opštepoznato u svetskoj kulturi – da prepozna čuvene citate, poznate događaje i ličnosti, pa i ako se desi da ne zna da prevede neki poseban termin, ukoliko mu je poznat kontekst, moći će da ga opisno prevede i objasni. Zbog toga se za svaku konferenciju treba pažljivo pripremiti. Da bi se uspešno pripremili, potrebno je prvo saznati temu o kojoj će se govoriti. Najčešće to nije problem jer sami poslodavci pošalju pripremni materijal, ali ponekad je prevodilac prinuđen da dosađuje poslodavcu sve dok ga on konačno ne uputi u materiju o kojoj je reč. Potom sledi “kopanje” po rečnicima, pravljenje sopstvenih priručnika i učenje termina. To što nauči ne mora biti nešto što će pamtiti čitavog života, ali je bitno da tih nekoliko dana koliko traje skup, svi potrebni termini budu memorisani.

“... i tačka “

Samo veliki državnici imaju tu privilegiju da mogu da ne završe uvek misao. Dešava se da počnu rečenicu, umetnu neku drugu, a prvu ne završe. Nažalost, prevodioci ne spadaju u grupu povlašćenih, pa je za usmeno prevođenje izuzetno važno da svaka rečenica ima svoj početak i kraj. Kod simultanog prevođenja je posao olakšan jer prevodilac prati govornika, pa ako on nije završio rečenicu, dovoljno je da prevodilac to naglasi. Međutim, kod konsektivnog prevođenja, to nije dozvoljeno. Prevodilac mora da predvidi šta je govornik imao na umu ili, ukoliko se nedorečeno

čini izuzetno važnim, da zamoli govornika da završi misao. Nikada se ne treba dvoumiti oko toga da li treba tražiti dodatno objašnjenje od govornika ili ne, daleko je opasnije da se prevede nešto što nije dobro shvaćeno i da se zbog toga pogreši. Takve greške, ponekad, mogu da dovedu do ozbiljnih, negativnih posledica u diplomatiji i pregovorima.

Sa druge strane, sa kvalitetnim prevodiocem, prevod može da zvuči bolje od originala. To naročito važi za konsekutivno prevođenje, kada prevodilac ima priliku da odsluša celinu koju govornik izlaže, a potom da je sam uobličí i upotrebi sofisticiranije izraze koji će “uzdići” samo izlaganje.

Scio me nihil scire

Jezik se nikad ne može savladati do kraja – on se stalno razvija, svaka generacija dodaje neke nove reči, a nova naučna i tehnička terminologija još više otežava domaće zadatke prevodilaca. Ovaj poziv zahteva konstantan rad i usavršavanje. Bez obzira na iskustvo, strani jezik je uvek strani, uvek će biti nepoznatih reči u rečnicima i prevodilac nikada neće moći da sa pravom tvrdi da sve zna.

Odlično poznavanje jezika – govornog i pisanog – je neophodno i to je jedan od onih kriterijuma koji se podrazumevaju kada je reč o prevođenju. Međutim, kada je reč o aktivnim i pasivnim jezicima (active and passive languages), uvek je bitnije da prevodilac bolje zna jezik na koji prevodi, kako bi se bolje i lepše izrazio. Prevodilac treba da omogući komunikaciju i razumevanje: važno je da upotrebi pravi predlog, pravo vreme, glagol i tu dolazi do izražaja rečitost i poznavanje aktivnog (često maternjeg) jezika. Znanje stranog jezika tu ne vredi mnogo ukoliko je rđav maternji i zato ne treba dozvoliti da on “zarđa”. To ne znači da strani jezik treba zapostaviti. Naprotiv, prevodilac treba uvek da teži onom nedostižnom idealu da strani jezik usvoji tako dobro kao i svoj maternji.

Podeljena ličnost

Za usmeno prevođenje potrebne su i neke prirodne predispozicije. Neretko se dešava da veoma uspešni pismeni prevodioci ne mogu da se snađu u kabini, niti da rade konsekutivu. Osećaju se izgubljenim, nesigurnim, uprkos godinama iskustva i obrazovanju. To se dešava zbog toga što nisu navikli da brzo misle i reaguju, zbog toga što nemaju dobre reflekse. Usmene prevodioce bi, u određenom smislu, bilo moguće okarakterisati kao ljude koji pate od izvesnih psiholoških poremećaja: oni imaju šizofreni,

podeljeni mozak koji je u stanju da primi i obradi informacije na jednom jeziku, da bi potom ti podaci bili izloženi na drugom, a sve to u neverovatno kratkom vremenskom periodu.

Ljudi u senci

S obzirom na važnost ovog poziva, mogli bismo pomisliti da su prevodioci ti koji imaju vodeću ulogu tokom sastanaka i konferencija. Međutim, to nije istina. Za decu u viktorijskoj Engleskoj je bilo dobro da se vide, ali ne i da se čuju, a za prevodioce važi da je dobro da se čuju, ali ne i da se vide. Tako će lice onoga koji je satima simultano prevodio ostati nezapamćeno, a slušaoci će napustiti salu za konferencije sa njegovim glasom u mislima. Konsekutivni prevodilac koji sedi između dva visoka državnika prevodi reči koje će možda promeniti istoriju ili dovesti do rata, ali ne može da utiče na tok razgovora, niti da bilo šta izmeni. Bez obzira što mnoge informacije zna pre večernjeg dnevnika, ne može i ne sme da ih iskoristi. Pre svake važnije konferencije ili sastanka, prevodilac potpisuje izjavu da nijedan delić razgovora, bez obzira kako zanimljivo ili bombastično zvučao, neće izneti u javnost. Koliko god glupo ili vulgarno zvučale govornikove izjave i koliko god da se prevodilac stidi izjava državnika koji predstavlja njegovu zemlju, on je prinuđen da radi svoj posao – da što vernije prevodi. Sve dok je u senci i dok niko ne obraća pažnju na njega, prevodilac treba da bude zadovoljan. Oni koji, pak, žele da budu zapamćeni, mogu to ostvariti veoma lako: dovoljno je da naprave neku veću grešku i svi učesnici će pogledati u njihovom pravcu.

Sa druge strane, prevodilac uvek treba da bude svestan svog značaja – on je tu upravo zato što niko drugi nije u stanju da obavlja taj posao. Iako u senci, prevodilac ne treba da bude snishodljiv, niti da dozvoli da se prema njemu ophode kao prema automatu koji se po potrebi pali i gasi. Samouverenost, pozitivna drskost (ja to mogu), vera u sopstvene mogućnosti i znanje, ne smeju napustiti prevodioca nijednog trenutka. U ovom poslu blokada nije dozvoljena; ako se desi da izgubi misao, prevodilac mora da bude hrabar i da zamoli govornika da ponovi svoju izjavu. Ne sme da ima strah od ličnosti čiji govor prevodi, manji je greh zatražiti da se nešto ponovi, nego pogrešno prevesti.

Neretko se dešava da oni koji nedovoljno poznaju ovu profesiju nipodaštavaju ulogu prevodioca i pretećim tonom saopštavaju da je već završen program pomoću kojeg će računari moći da prevode tako dobro kao ljudi. Neki govornici, valjda besni zbog toga što su prinuđeni da komu-

niciraju preko posrednika, ne kontrolišu brzinu svog govora, pričaju nerazgovetno, čitaju sa papira unapred pripremljen govor,⁶ potpuno nesvesni da ono što prevodilac ne stigne da prevede, za slušaoca nikad i nije bilo rečeno. U takvim slučajevima prevodilac ima pravo prvo da upozori govornika, a zatim i da isključi mikrofona i prestane da prevodi. U praksi se to ne dešava tako često; prevodioci se trude da ne budu uzrok prekida sastanaka, tako da obično pokušavaju da signaliziranjem iz kabine daju znak da imaju probleme.

Kod konsektivnog prevođenja, obično se nađe neki „pametnjakovića“ koji tvrdi kako nešto nije tačno prevedeno ukoliko nije upotrebljen izraz koji on smatra ispravnim. U takvim trenucima, prevodilac ima dve mogućnosti: da ignoriše „pametnjakovića“ ili da, svestan svoje superiorne pozicije, ponudi da neko drugi ko bolje zna, preuzme njegovo mesto i na taj način učutka sve potencijalne „mudrace“.

(Ne)moguća specijalizacija

Sve je veći broj univerziteta širom sveta na kojima se organizuju posebni kursevi za usmene prevodioce.⁷ Nažalost, u našoj zemlji takva vrsta specijalizacije i obuke je još uvek nemoguća. Za razliku od svetskih prevodilaca koji su iskustvo sticali još za vreme studija, naši prevodioci su se, uglavnom, učili radeći. Dok prevodiocima Međunarodnog udruženja konferencijskih prevodilaca (The International Association of Conference Interpreters – AIIC) termine za konferencije unapred pripremaju pismeni prevodioci, naši prevodioci uoči konferencija sami kopaju po rečnicima, ”hvataju” termine sa uvodnih predavanja i sami se pripremaju, što kod inostranih kolega izaziva čuđenje i divljenje istovremeno. Dok se u svetu prevodioci specijalizuju za pojedine oblasti (pravo, ekonomija, medicina, tehnika), u našim uslovima to nije moguće. Iako su većinom osvedočeni profesionalci, nisu u mogućnosti da biraju i zato moraju poznavati sve oblasti.

Po ugledu na svetska udruženja, u našoj zemlji je 1963. godine osnovano Udruženje konferencijskih prevodilaca. Mladi ljudi koji su voleli

⁶ Čitanje sa papira je zabranjeno u EU i UN; ukoliko govornik ima pripremljen tekst, on se unapred prevodi i prevodioci ga samo čitaju ili, bar, dobiju tekst unapred pa prevode sa papira.

⁷ Najpoznatiji univerziteti u Evropi nalaze se u Ženevi, Londonu, Parizu, Trstu, Njukaslju, a sve češće se ovi kursevi održavaju i na univerzitetima manjih država, poput Poljske, Hrvatske i sl.

ovu profesiju morali su da zadovolje mnogobrojne kriterijume i da na više načina dokažu da su pravi profesionalci, a tek onda da postanu punopravni članovi Udruženja. Prvi uslov je bio završen fakultet i znanje, najmanje, dva svetska jezika. Testovi su bili raznovrsni: pisani prevod, razgovor sa kandidatima da bi se stekao uvid u njihovu opštu kulturu, zatim konsekutivno prevođenje i, na kraju – test u kabini. Kandidati koji su se uspešno pokazali na testovima dobijali su status pripravnika i povremeno radili na konferencijama sa svojim mentorom. Oni su obično bili treći član ekipe, sve dok ne bi stekli dovoljno iskustva za samostalan rad. Nakon uspešnog rada na tri međunarodna skupa (u trajanju od najmanje po tri dana) pripravnici su postajali punopravni članovi Udruženja.

Loša ekonomska situacija i krah privrede uticali su na sve oblasti života, pa i na Udruženje i na sam kvalitet prevođenja. Mnogi članovi Udruženja danas rade samostalno, često ispod cene. Polaznici nekada veoma značajnog kursa usmenog prevođenja, danas moraju da zadovolje samo jedan kriterijum – da imaju dovoljno novca da plate svoju obuku, jer su ovi kursevi prilično skupi, budući da zahtevaju posebnu opremu i veliki broj predavača. Zbog toga ne postoji nikakva selekcija kandidata, a kako novac ne podrazumeva talenat i znanje, mali je broj polaznika koji se kasnije proslave u ovom poslu. Za talentovane mlade ljude koji nemaju dovoljno novca ne postoje stipendije niti bilo kakve povlastice. Jedino zaposleni u velikim firmama mogu očekivati da će ih poslodavac poslati na neki od kurseva. Broj agencija koje organizuju simultano prevođenje se povećava, ali je i sve veći broj onih prevodilaca koji na jednom skupu rade tri puta odjedanput: prvi put, poslednji put i nikad više.

Jezičke barijere u Evropskoj uniji

Jednakost svih zemalja članica i čuvanje nacionalnog suvereniteta su osnovna prava zagwarantovana zemljama koje su postale deo Evropske unije. Kao dokaz poštovanja te jednakosti, predstavnik svake zemlje zadržava pravo izjašnjavanja na maternjem jeziku.

Od juna 2004, Evropska unija ima 25 zemalja članica i 20 zvaničnih jezika,⁸ jer se u nekim zemljama govore isti jezici. Zvanični dokumenti se

⁸ Zvanični jezici EU su: češki, danski, holandski, engleski, estonski, finski, francuski, nemački, grčki, mađarski, italijanski, letonski, litvanski, malteški, slovački, slovenački, poljski, portugalski, španski i švedski.

prevode na svaki od 20 jezika, dok se svakodnevna dokumentacija prevodi na engleski (71%) i, sve ređe, na francuski jezik (29%).

Ideja o izjašnjavanju na maternjem jeziku je umnogome opravdana. Nasuprot nekadašnjoj dominaciji jednog jezika (francuskog) i staromodnom političkom elitizmu, briga o tome da se i jezik sa veoma malim brojem govornika (poput malteškog, koji govori svega 370.000 ljudi) čuje u Evropskom parlamentu je jedan od najboljih dokaza jednakosti i demokratije. Predstavnici zemalja nisu izabrani zbog svojih jezičkih sposobnosti, već zbog politike za koju se zalažu. Ne bi bilo mudro dopustiti političaru da pregovara na jeziku kojim ne vlada u potpunosti i da na taj način bude prinuđen da kaže ono što zna, a ne ono što želi. Sa druge strane, govornicima engleskog jezika je veoma naporno da duže vremena slušaju i da pokušavaju da razumeju loš engleski.

Problemi nastaju kada treba oformiti prevodilačku službu koja bi mogla da pokrije sve jezičke kombinacije. Mnogobrojni su uslovi koje prevodilac treba da ispuni da bi mogao da radi u Evropskom parlamentu: univerzitetska diploma, iskustvo u radu na konferencijama, kao i dobro znanje najmanje tri jezika Evropske unije. Kompetentnih prevodilaca ima veoma malo, naročito za „male jezike“, pa se pri prevodenju koriste releji⁹ (relay), čime se povećava mogućnost da dođe do greške. Iako dobri prevodioci mogu da indirektnu poruku učine razumljivijom od direktne, istraživanja su pokazala da pri simultanom prevodenju uvek dolazi do izvesnih promena i da se oko 10% informacija izgubi. Taj procenat se povećava upotrebom releja. Kada relej pogreši, greše svi ostali, pa cela organizacija počinje da liči na igru pokvarenih telefona.

Zbog nedostatka odgovarajućih prevodilaca, dešava se da su neke kabine prazne. Švedski državnici su ti koji najčešće pate od sindroma „praznih kabina“ i prinuđeni su da slušaju danski ili engleski prevod. Jedan od njih je izjavio da Šveđane često optužuju kako pritiskaju pogrešno dugme kada treba da glasaju, što uopšte nije iznenađujuće kada se uzme u obzir da ne znaju ni za šta se uopšte glasa.

Ko radi taj i greši, a prevodioci obavljaju jedan izuzetno težak i stresan posao, tako da su greške nešto sa čime treba unapred računati. Međutim, kada je reč o veoma važnim dokumentima kao što je Mاستrihtski ugovor (Maastricht Treaty), koji se pažljivo prevode i kontrolišu, greške se

⁹ *Relej* – jezik koji služi kao posrednik u prevodenju između dva jezika.

Pivot – glavni relej na nekoj konferenciji.

ne smeju tolerisati. Ipak, analizom tekstova prve verzije ovog dokumenta, otkrivene su mnoge varijacije i razlike u pojedinim prevodima, pa je bilo neophodno uraditi potpuno nove prevode i ponovo štampati ceo dokument (koji ima 253 strane).

Za prethodnih jedanaest zvaničnih jezika EU bila je potrebna mreža od 380 prevodilaca. Sa prijemom novih članova, taj broj se povećao na 500. Evropska unija se suočava sa novim problemom finansijske prirode, jer druga stavka u budžetu postaje prevodilačka služba (veći broj prevodilaca je možda i jedan od razloga zbog koga se EU plaši daljih proširenja). Sve se više povećava broj onih koji smatraju da treba uvesti jedan zvanični jezik (npr. engleski, jezik koji se u manjoj ili većoj meri govori u svim zemljama). Finansijski, to bi bilo idealno rešenje, politički – neprihvatljivo, jer bi kršilo sve principe jednakosti na kojima je zasnovana EU.

Zaključak

Osim što je izuzetno dobro plaćen, posao prevodioca pruža mogućnosti i iskustva koja se ne mogu meriti nijednom novčanom nadoknadom. Česta putovanja, poznanstva sa ljudima iz svih oblasti života i iz raznih krajeva sveta, neverovatne informacije koje se čuju iz prve ruke, pre svih ostalih, samo su neke od mogućnosti koje novac ne može kupiti. Osim toga, ovaj posao je stalno drugačiji i uvek zanimljiv, a suočavanje i uspešno savlađivanje novih izazova je ono što pruža pravu satisfakciju prevodiocima. Svaka uspešna konferencija je nova dobijena bitka; osećaj pobede služi kao pokretač koji daje snagu za novi radni dan.

Naravno, postoji i druga strana medalje – da bi uživali u svim blagodatima prevodilačkog života, prevodioci moraju da se odreknu mnogo čega. Pre svega slobodnog vremena i planiranja unapred; na neki način, svog privatnog života. Treba biti pravi srećnik i imati kraj sebe porodicu i prijatelje koji će imati dovoljno razumevanja za česta odsustva, promene planova i prekršena obećanja. Sa druge strane, sami prevodioci moraju da se pomire sa svojom ulogom “nevidljivih”, čak i kada se konferencija završi. Iako se kreću u krugovima velikih moćnika, prevodioci nisu članovi specijalnog kluba. Tokom zvaničnih večera i zabava, do prevodilaca dopiru bajkoviti mirisi serviranih đakonija, ali za njih često nije ostavljen ni zalogaj. Poput pozorišnih suflera, prevodioci posmatraju predstavu, ali ne igraju na sceni. To je cena koju moraju da plate ukoliko žele da budu rame uz rame sa moćnim i slavnim.

Napomena

Umesto literature na ovu temu, koje nema – osim nekoliko internet sajtova – korišćeni su razgovori i intervjui sa najiskusnijim srpskim simultanim i konsektivnim prevodiocima sa dugim stažom i radom na velikom broju međunarodnih konferencija, kao i sa višegodišnjim stažom na radu u Evropskoj uniji i Međunarodnom sudu u Hagu.

Prevodioci: mr. Boško Čolak-Antić, Nataša Šofranac, prof. Vida Janković, Ivana Sekicki, Vukica Đapa, Slobodan Popović, Jasenka Tomašević i Olga Bambić Želčević.

Snezana Petrovic

A Babylon Tower – A Way Out of Impasse

Summary

An international organization must have effective ways to overcome language barriers so as to avoid becoming a Babylon Tower. Although well-educated people should learn at least one foreign tongue, it is impossible to master all those languages that global business requires. When people have no language in common they cannot communicate. Therefore, they are forced to hire an interpreter.

Interpreters deal exclusively with oral communication: they render a message from one language into another, naturally and fluently. Their task is extremely difficult - they have to convey the ideas and thoughts expressed by people from different backgrounds and cultures, and, at the same time, to adopt the tone and expressions of the speaker. Interpreting can be simultaneous or consecutive. Simultaneous interpreters work in a soundproofed booth and interpret while the delegate is speaking. Consecutive interpreters take notes and give interpretation at appropriate intervals or at the end of the speech.

A good command of the working languages is just a prerequisite for mastering the techniques of interpreting. A successful interpreter must be well-educated and well-informed person, with a wide scope of general culture, who is able to analyze and understand a speech before interpreting it. In order to be familiar with the specific terminology used, interpreters have

to prepare in advance. Other skills are also required: listening and recall, interpersonal skills, speaking skills, etc. The interpreters' job is difficult and stressful. Therefore, they need frequent breaks, and they cannot work more than six hours per day.

The comment is often made that European Union is on its way to become a Babylon Tower because of the many languages they work with. Everyone in EU is entitled to use his own language and has it interpreted into the other official languages. Therefore, the European Parliament has the greatest and the most expensive interpreting service in the world. Although the reduction of the official languages seems to be the best solution, it is politically unacceptable, for multilingualism represents the vital cornerstone of the European Union.

Key words: lingua franca, consecutive interpreting, simultaneous interpreting, whispering interpreting, active language, passive language, relay.

Milivoje Veljić

Tutor: *prof. dr Jelena Đorđević*

Fakultet političkih nauka u Beogradu

FUDBALSKA UTAKMICA – SVETKOVINA I RITUAL

U trenutku nastanka ovog rada, širom Evrope odigrali su se događaji koji su direktno povezani sa fudbalom. U Beogradu je ubijen još jedan navijač i ponovo je ubica bio fudbalski huligan, pripadnik jedne od beogradskih grupa. U Poljskoj već mesecima bukti pravi rat između navijača fudbalskih klubova Visla i Krakovija. Njihovi sukobi već su odneli nekoliko života i dostigli tolike razmere da je poljski nadbiskup održao misu za pomirenje ova dva navijačka tabora. U Hrvatskoj je grupa navijača zagrebačkog „Dinama“ sav prihod od prodaje ulaznica za meč protiv splitskog „Hajduka“ preusmerila na račun Ante Gotovine, generala koji je optužen za ratne zločine i nalazi se u pritvoru Haškog suda. U Parizu je odigrano finale evropske Lige šampiona, a to je bio najgledaniji događaj koji je prenosila televizija u Evropi. Pripreme najveće fudbalske svetkovine – Svetskog prvenstva koje će se odigrati u Nemačkoj, ušle su u završnu fazu. Finale prethodnog prvenstva, održanog 2002. godine u Japanu i Južnoj Koreji, putem televizije pratilo je oko milijardu ljudi širom planete.

Ovi događaji nisu sporadični incidenti, već se mogu smatrati fenomenom savremenog sveta. Tako se nameće potreba za obuhvatnom analizom fudbala kao društvene pojave koja zbog opsega značenja koje ima u savremenom svetu podstiče podjednako sociološko, psihološko, ekonomsko, a nadasve kulturološko promišljanje. Ovo poslednje uključuje i ostale i zato ćemo se u ovom radu posebno baviti fudbalom kao ritualom savremenog sveta.

Sveto, ritual i fudbal

Kako Jelena Đorđević navodi, svako promišljanje rituala pretpostavlja determinisanje simboličkog prostora u kome se ritual odvija. Taj prostor se često determiniše pojmovima svetog i profanog. Oni predstavljaju „dva suprotstavljena domena realnosti“¹ koja se određuju međusobno, tek pošto se jedan drugom potpuno suprotstave. Po tumačenju Dirkema, stvari

¹ Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Dosije: Signature, Beograd, 1997, str. 12.

se smatraju svetim ili profanim samo u religijskom okruženju i religijskim sistemima razvrstavanja. Dakle, neko mesto, predmet ili vremenski period u jednom sistemu mogu se smatrati najvećom svetošću, dok istovremeno u nekom drugom ne moraju imati nikakvu posebnu vrednost. „Sveto vreme je vreme svetkovine. Profano je vreme prolaznog iskustva, dnevnog života, rada, materijalne stvarnosti, ličnih patnji.“²

Ritual je simboličko ponašanje ili radnja koja se ponavlja i odvija po određenom formalnom obrascu. Ponašanje u ritualu „sledi visoko strukturirane, standardizovane nizove, i često se odvija na izvesnim mestima i u određeno vreme, koji sami nose neko posebno, simboličko značenje.“³ Rituali se, prema tome, odigravaju u izdvojenom vremenu i mestu i time stiču atribut „svetog“ kao posebno značajnog, drugačijeg, apsolutno različitog od običnog, svakodnevnog života. Ritual je stoga i posebno, „naročito kolektivno iskustvo“. Rituali su „najčistiji vid ispoljavanja svetog, vrhunac društvenog života, trenuci kada društvo postaje svesno sebe“. Svaki ritual podrazumeva i posebno iskustvo, koje Dirkem izjednačava sa religioznim. Međutim, on religijsko tumači u najširem smislu kao kolektivno iskustvo određene zajednice ili grupe kroz koje one stiču „samosvest“.⁴ Ako je samosvest zajednice to posebno iskustvo kome se teži u obredu, onda ideja o onostranom nije neophodna. U tom slučaju, dovoljno je da postoji neka ideja (ona može pripadati i sekularnoj ravni života) koja za učesnike u ritualu ima posebnu vrednost. Tako i određene svetovne, profane kategorije mogu da dobiju viša, sveta značenja. „Svetkovine, zajednički skupovi, zborovi, rečju praznici, bude verska osećanja podstaknuta prizorom uzavrelosti kolektivnog života.“⁵

Čini se da je fudbal u savremenom svetu dobio takvo značenje svetosti, a fudbalska igra i nadmetanje postaju svojevrsni rituali, obredi upravo zbog toga što predstavljaju posebno važne trenutke i odvijaju se po određenim pravilima sa izraženom koncentracijom društvene energije koja je ravna izuzetnom, drugačijem i posebnom iskustvu. Njeni revnosni posmatrači i učesnici u obredu, prepoznaju u „najvažnijoj sporednoj stvari na svetu“ veliku vrednost. „Očigledno, sport, odnosno nogomet, sve je manje sporedna a sve više važna stvar u ovom svetu. U stvari, niti je sport spore-

² Jelena Đorđević, op. cit, str. 14.

³ Dejvid I. Kerker: „Moć obreda“, objavljeno u Č. Čupić, *Politička antropologija: hrestomatija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002, str. 337.

⁴ Jelena Đorđević, op. cit., str. 14.

⁵ Dirkem, 1982. po: Jelena Đorđević, op. cit., str: 14.

dan, niti je nevažan.“⁶ Sveta mesta fudbala su stadioni (u štampi prozvani „hramovima fudbala“), a sveto vreme je vreme utakmice. Svakodnevno, širom sveta u ritualima ove „nove svetske religije“ učestvuju nepregledne mase ljudi. „Sveto kome se svetkovina obraća je nešto od posebnog značaja za život društva... i ono mora biti nepobitno i neosporno, ma u kakvo ruho da se zaodeva.“⁷

Fudbalski ritual i svetkovina

Obožavaoci igre

*„Pobediti bez čarolije, bez iznenađenja i lepote,
zar to nije gore nego pretrpeti poraz?“*

(E. Galeano)

Najbrojniji učesnici u fudbalskom ritualu su pasivni posmatrači fudbalske igre, odnosno oni koji fudbal uglavnom posmatraju posredstvom televizije. To su obožavaoci igre i selektivni potrošači, koji se tek u određenim okolnostima mogu transformisati u navijače (npr. kada nastupaju državne reprezentacije). Reč je o individualnim gledaocima koji se postepeno povlače sa stadiona razočarani promenama u ponašanju na tribinama, u kojima ima sve više nasilja i nefudbalskih elemenata.⁸ Zato je važno praviti razliku između pasivnih posmatrača i navijača koji su iz nekih razloga sprečeni da odu na stadion, pa se najčešće u malim grupama okupljaju oko malih ekrana i prate prenose utakmica. Pasivni gledalac želi samo „dobar fudbal“ i razmišlja kao Eduardo Galeano: „Kada vidim dobar fudbal, zahvalan sam i ne dajem ni pet para na to koji klub ili koja zemlja su mi podarili ovo čudo.“⁹

⁶ Srećko Mihailović: „Sport i društvo – paradigma odnosa građana prema olimpijskim igrama“, Gledišta, god. 28, br. 5/6, str. 55.

⁷ Jelena Đorđević, op. cit., str. 15.

⁸ „Na stadionu sam od početka osamdesetih, s tim što sam u poslednjih nekoliko sezona proredio odlaske na utakmice... zbog nekih stvari koje nemaju veze sa navijanjem, a postale su učestala pojava na našim stadionima. Ne pamtim da je ikada na tribinama bilo toliko ljudi koji nemaju pojma sa fudbalom. Njih ne zanima ni utakmica, ni rezultat...“ Dejan Anđelković, časopis Srpski navijač, broj 7, decembar 2005.

⁹ Eduardo Galeano, Fudbal: sjaj i tama, Beopolis, Beograd, 2004, str. 9.

Istraživanja sprovedena u zemljama zapadne Evrope pokazuju da je oko 78% Evropljana zainteresovano za fudbal i da „prate fudbal na televiziji, i to najmanje dva puta sedmično“.¹⁰ Rezultati istraživanja su možda iznenađujući, ali oni objašnjavaju zbog čega se utakmice engleske Premijer lige prenose u 150 zemalja sveta, kao i činjenicu da evropsku Ligu šampiona svake godine posmatra oko 150 miliona Evropljana. Značajan deo svetske populacije svake nedelje, svesno, svoje vreme posvećuje posmatranju fudbala. Njihova strast ne poznaje granice i otuda apeli Federacije malih privrednika Velike Britanije, kao i radničkih sindikata u Nemačkoj, u kojima se zahteva da radnicima bude omogućeno da utakmice Svetskog prvenstva posmatraju na radnom mestu. Oni se nadaju da će tako sprečiti zaposlene da uzimaju bolovanja, slobodne dane i čak godišnje odmore, samo zbog Svetskog prvenstva.¹¹ Iz toga se može zaključiti da fudbal nekim ljudima toliko znači, da čak predstavlja suprotnost njihovom svakodnevnom (profanom) iskustvu u kome, između ostalog, moraju i da zarađuju za život. Fudbal, dakle, ne gledaju samo beposleni, dokoni ljudi, jer se obožavaoci fudbala regrutuju i iz onih kategorija društva kojima rad predstavlja svakodnevnu nužnost. Međutim, fudbal je njihova dokolica, to je ta posebna, neosporna i nepobitna vrednost čijom prazničnom atmosferom oni ispunjavaju slobodno vreme. Jer, „dokolica je sinonim slobodnog vremena... povezana sa obredima i svetkovinama“.¹²

Dalje, pasivni gledaoci nisu sporadični gledaoci koji s vremena na vreme od fudbala traže zabavu i spektakl. Naprotiv, „sportska takmičenja zahtevaju veštinu i izdržljivost, inteligenciju i dovitljivost, odvažnost, postojanost, strpljivost, odlučnost i tako dalje... Upravo zbog povezanosti s takvim ostvarenjima i ispoljavanjima, vrednost sporta prevazilazi zadovoljstvo koje proističe iz neke zabavne razonode“.¹³ Pasivni posmatrači su kritički gledaoci, oni razmišljaju o fudbalskim taktima i strategijama i tragaju za umetničkim elementom u fudbalu. Jer, fudbal je za njih igra slična umetnosti, a vrhunski fudbaleri su vrhunski umetnici. Iako je jasno da sportske i umetničke priredbe nisu isto, neosporno je da među njima postoje sličnosti. Na to ukazuje i Gordon Grejam, podsećajući da je još Gadamer zaključio da

¹⁰ Zoran S. Avramović, *Industrija fudbala*, Publikum, Beograd, 2003, str. 12. Isti izvor tvrdi da „u Španiji 78% gledalaca prate fudbal na plaćenju televiziji..., u Francuskoj 46%, a u Nemačkoj samo 10%.“

¹¹ „Glas javnosti“, 4. maj 2006. („I na posao s televizorom za vreme Svetskog prvenstva“); „Politika“, 17. maj 2006. („Radnici u Nemačkoj mečeve gledaju na poslu“).

¹² Ratko Božović, *Ludosti uma*, Čigoja štampa, Beograd, 2005, str. 288.

¹³ Gordon Grejam, *Filozofija umetnosti: uvod u estetiku*, Clio, Beograd, 2000, str. 32.

umetnost, kao i sport, podrazumeva zajednički čin umetnika i publike, kao i da sportske priredbe imaju onaj karakter praznika koji prepoznajemo u umetnosti.¹⁴

Navijači – obožavaoci fudbalskog kluba

„Zna se šta je navijač. Čovek koji bodri svoj klub i na strani i kod kuće, čovek koji voli fudbal, koji odlazi na tekme svog kluba i po kiši i po snegu... ne bi li mu pomogao da osvoji tri boda“
(Laze, vođa navijačke grube „Red Devils“)

Navijači obožavaju fudbalski klub. Iako među njima može biti i onih koji vole fudbal kao igru, ključno je to da se identifikuju sa fudbalskim klubom.¹⁵ Sveto mesto svakog navijača je tribina stadiona („kop“), a ritual podrazumeva kako ponašanje na tribini tokom utakmice, tako i ceremonijalni grupni dolazak na stadion i okupljanje po završetku meča, kada se odlazi na mesto određeno za slavlje. Pritom oni nose obeležja kluba kojim pripadaju i po načinu na koji koriste ove simbole pripadništva prepoznaju se različiti tipovi navijača. Postoji engleski tip navijača koji se odlikuje pevanjem, nošenjem šalova, malih zastava i kreće se u malim grupama; brazilski tip koji se kreće u dugačkim kolonama, nosi velike zastave, koristi muzičke instrumente, sklon je plesu i pirotehnici; kao i italijanski tip koji je neka vrsta mešavine engleskog i brazilskog navijača. Najjednostavniji vid identifikovanja sa fudbalskom ekipom prisutan je kada se navija za državnu reprezentaciju (tada se i mnogi pasivni posmatrači transformišu u navijače). Mnogo je komplikovanije razumeti razloge kojima se rukovodi navijač kada odlučuje za koji fudbalski klub će početi da navija. Prvi sociolozi sporta smatrali su da ključnu ulogu tada igraju sledeći činoci: muškost i lokalni identitet. Ali, navijačka praksa se vrlo dinamično razvija.

Ukoliko kultura muškosti podrazumeva „vikanje, sirov humor, neustrašivu borbenost i grupni nastup“,¹⁶ jasno je da ona ima značajnu ulogu u navijanju, ali je činjenica i da je danas praktikuje dosta pripadnica

¹⁴ Gordon Grejam, op. cit., str. 33.

¹⁵ „Sjeverna tribina je isključivo navijačka. Na nju se ne dolazi gledati utakmica i komentirati igra, na njoj se navija svih 90 minuta bez obzira na rezultat i igru na terenu. Tko na nju dolazi gledati nogomet – taj je zalutao. Sjeverna tribina Dinamova je snaga i oslonac!“, Glasnik sjeverne tribine, BBB, Hrvatska.

¹⁶ W. Veuglers: „Samo su još navijači u napadu – fudbal kao borba u kulturi“, Gledišta, broj 5/6, str. 87.

„nežnijeg“ pola. Štaviše, i devojke i starije žene u velikom broju odlaze svake nedelje na utakmice u Engleskoj; a u navijačkoj grupi zagrebačkog Dinama, poznatoj pod imenom „Bad blue boys“, ima i ekstremnih navijačica koje su čak na svojim telima istetovirale grb omiljenog kluba.

Mnogi autori smatraju da lokalitet više ne igra tako značajnu ulogu kao nekada kada je fudbal bio deo pre svega kulture radničke klase, a u njoj su lokalne veze (gradska četvrt, grad, region) bile veoma izražene. Lokalni fudbalski klub se uklapao u „svest pripadnosti gradskoj četvrti i mestu stanovanja i bio je sredstvo da se ova svest pojača“.¹⁷ Danas postoje fudbalski klubovi koji postaju interregionalni, čak internacionalni fenomeni. Tako u Srbiji deluje grupa navijača italijanskog Intera, koja se okuplja u jednom beogradskom kafiću u kome prate direktne prenose svih utakmica u kojima igra njihov tim.¹⁸ Engleski Mančester junajted ima toliko obožavalaca u Japanu, da je u ovoj zemlji tokom 2002. godine otvorio 25 velikih prodavnica u kojima se mogu nabaviti originalna obeležja kluba. Torinski Juventus ima navijače i van grada u kome se nalazi sedište kluba (dve trećine italijanskih navijača čine navijači ovog kluba, a njih je 2001. godine bilo registrovano 8,97 miliona).¹⁹ Međutim, ovakvi podaci mogu da zavaraju. Lokalni identitet i dalje igra važnu ulogu, a to se može videti i iz transparentata na utakmicama, koreografija, sajtova navijačkih grupa na kojima oni izražavaju svoju pripadnost lokalitetu. Svaka navijačka grupa sebe smatra ponosom grada u kome deluje.²⁰

Manje društvene grupe time stiču i neprekidno potvrđuju vlastiti identitet, koji je utoliko jasnije ispoljen ukoliko se razlikuje od drugih. Vezivanje za određeni klub ima posebnu ulogu upravo u smislu potvrđivanja

¹⁷ Po Veugelersu, op. cit.: C. Miermans: „Voetbal in Nederland“, Assen, 1955, str. 252.

¹⁸ Više informacija o navijačima Intera u Beogradu možete pronaći na web-prezentaciji: www.interclubbgd.com

¹⁹ Evo i podataka o broju navijača još nekih klubova (stanje iz 2001. god.): španski Real Madrid 7,39 miliona; engleski Mančester junajted (samo u Evropi, dakle bez Japana) 7,3 miliona; poljska Legija iz Varšave samo u Poljskoj 6,72 miliona; nemački Bajern iz Minhena 6,58 miliona; francuski Olimpik iz Marseja 4,87 miliona.

²⁰ „Mladenovac, jedna je od beogradskih opština, malo po čemu poznata. Moglo bi se reći samo po gradskom fudbalskom klubu OFK Mladenovac i njegovim navijačima „Demonima“ (istorijat „Demona“, izvor: www.tribina.co.yu)

„Budi Novosađanin, navijaj za Vojvodinu!“ (slogan „Firme, navijačke grupe FK „Vojvodina“)

„Užasno volim ZAGREB i užasno volim DINAMO, od malih nogu, to mi je genetski usađeno“, autor himne FK „Dinamo“.

identiteta, tako da entuzijazam, a često agresivnost u odnosu na Druge ima slične naznake kao i one vezane za religijske i ostale kultove. Upravo kulturni značaj određenog kluba u svesti navijača podstiče „religijske“ identifikacije i bespogovornu lojalnost, kao i osećaj zajedništva. Najčešće fudbalsko navijanje i privrženost klubu (kultu) ispunjava prostor „svetog“ postojanja, to jest prazninu koju ostavlja za sobom prazan, običan i obesmišljen, profani život.

U tom smislu, uvlačenje političkih preferencija je odlika kulturnog, religijskog ponašanja. Fudbalski klubovi dele se i po političkoj liniji: u Italiji se tačno zna koji su klubovi levičarski (Milan, Bolonja, Fiorentina), a koji desničarski (Lacio, Inter, Verona). Argentinski klub Arhentinios juniors bio je osnovan pod imenom Mučenici Čikaga, kao počast anarhističkim radnicima koji su jedne godine bili obešeni na Prvi maj. Takođe, fudbalski klub Čakarita, bio je osnovan na Prvi maj u jednoj anarhističkoj biblioteci. Tako je i u Španiji za vreme Frankove diktature Real Madrid bio frankistički klub – uzorni model Frankove Španije, a Atletiko Madrid opozicioni. Slične podele ne poznaju granice: i navijači podgoričkog FK Mladost, poznati pod imenom „Krvopije“, okupljaju se pod zastavom na kojoj je prikazan simbol njihove grupe – revolucionar Če Gevara. Navijačke grupe formirane na relativno mladoj navijačkoj sceni u Srbiji, često navode da je glavni razlog njihovog nastanka „buđenje nacionalne svesti“. Ovaj činilac je uticao na to da se, između ostalih, osnuju i registruju udruženje građana „Klub navijača FK Novi Pazar Torcida Sandžak“, kao i „United Force“ koji podržava beogradski FK Rad.²¹

Već je bilo reči o tome da navijači ističu obeležja kluba kom pripadaju. U navijačkom ritualu, dakle, prisutna je mimikrija – ritualno prerusavanje, kao i ilinx – igra zanosa. Navijači pišu tzv. izveštaje u koji-

²¹ „Početak UF je vezan za buđenje nacionalne svesti srpskog naroda koje se desilo osamdesetih godina. Posle skoro pola veka truleži pod komunističkim režimom, tih godina se polako vraća građanski duh Beogradu i kao posledica razvija se niz novih struktura. Glavna motivacija za razvoja UF-a je bilo verovanje da je vreme komformizma i nacionalnog sputavanja prošlo i da predstoji vreme slobode građanstva i nacionalne svesti.“ Srpski navijač, KPO, Beograd, br. 1, str. 49. Pogledati i istorijat „Torcida Sandžak“ na www.tribina.co.yu.

„Dok je Hrvatska bila deo Jugoslavije, Dinamo je bio mnogo više od običnog nogometnog kluba. Plavi dresovi, belo slovo „D“ i šahovnica na Dinamovom grbu postali su simbolom tihog i upornog hrvatskog otpora nad stalnim težnjama za dominacijom u zajedničkoj državi... Navijati za Dinamo značilo je ponositi se svojim poreklom i čuvati svest o pripadnosti naciji za neka buduća vremena u kojima će Hrvati napokon živeti samostalno“ (dokumentarni film BBB, HRT, Hrvatska).

ma prepričavaju iskustva iz kop-a i u njima beskrajno pokušavaju da opišu ushićenje koje su doživeli kada su bili deo mase.²² Ovde nije reč o pasivnim posmatračima, zato što se navijači tokom utakmice takmiče (agon) sa navijačkom grupom suparničkog tima. Zbog toga navijač uvek kaže: „Danas igramo mi!“; njega interesuje ono što se događa na terenu, ali je važna i njegova uloga – uloga tzv. „dvanaestog igrača“.²³ Ivan Kovačević primećuje da navijači počinju da se aktiviraju onog trenutka kada dolazi do profesionalizacije u fudbalu. U fudbalskim ekipama više ne igraju radnici, što će reći kolege sa posla, komšije i slično, već ljudi kojima je fudbal radno mesto. Usled toga, menja se i odnos između igrača i navijača, pa taj odnos sve više postaje odnos između „idola“ i navijača. Nekada su i jedni i drugi poticali iz istih društvenih struktura, a u savremenom fudbalu dolazi do suprotstavljanja, opozicionog odnosa, pa tako i promene uloge koju imaju navijači u fudbalskoj utakmici.²⁴ Navijačka grupa sebe smatra pokretačkom snagom kluba koji podržava i njen zadatak je da pesmom, sloganima, transparentima ili pak koreografijama (najskupljim i najkomplikovanijim navijačkim postupkom), nadjača suparničku tribinu. Odanost klubu navijače poziva na kreativnost: oni pišu pesme, prave zastave, osmišljavaju koreografije.²⁵ Činjenica je da fudbalske ekipe mnogo bolje igraju na stadionima na kojima su domaćini i na kojima uživaju snažniju podršku svojih navijača.²⁶ Zbog toga je važno ko će pobediti u dvoboju navijačkih grupa – ekipa čija je grupa

²² „Sam taj osećaj pripadnosti, nečem velikom, nekom kakav je Partizan, u meni je definitivno prelomio. I sada se ježim dok pišem: Crno-beli! Za sve se navija – Partizan se voli!“ (isečak iz izveštaja sa utakmice Partizan–QPR, preuzet sa: www.juznifront.com)

²³ „Još treba dodati da Firma predstavlja najvažniju kariku FK Vojvodine samo zato što su oni uvek uz svoj klub i sa njim će biti zauvek.“ (iz teksta „Firma“ o navijačima FK Vojvodina, Srpski navijač, br. 1, str. 8).

²⁴ Ivan Kovačević, „Fudbalski ritual“, Gledišta, br. 5/6, str. 71.

²⁵ „Postali su (United Force) avangarda srpske navijačke scene. Navijači Rada su imali originalne pesme i melodije koje su posle svi prepevali i kopirali, prvi su počeli sa malim zastavama 2x2 metra, što takođe možemo reći i za zastave na dva koplja. Napravili su prve bar šalove '95 god. Jednostavno, UF su postali zvezda vodilja na srpskom navijačkom nebu.“ (Srpski navijač, br. 1, str. 51).

„Pesme katastrofa, prerađene od torcide ili od nekog dalmatinskog seljobera od pevača, šalovi katastrofa, kao u osamdesetim, imaju nekoliko malih lepih transparentata, ali ostalo, većina su krpetine od 20 metara...“ (o navijačima Zadra, Srpski navijač, br. 7, str. 64). „Riječani su 1996–2002. definitivno najbolja grupa u zemlji. Konstantne koreografije, jako lepe, dobro navijanje, dobra gostovanja...“ (o navijačima Rijeke, Srpski navijač, br. 7, str. 61).

²⁶ „Nikad nisam imao problema sa navijačima. Oni znaju da mogu da promašim penal ili imam loš dan, ali me nikada nisu videli da odustajem ili igram sa pola snage, jer ja sam odraz tih navijača.“ P. di Kanio, igrač rimskog Lacija (BBC, „Hooligans“).

složnija i disciplinovanija u navijanju ima veće šanse za uspeh. Najortodoksniji među navijačima odlaze na utakmice na kojima njihov klub gostuje.²⁷

Nasilje je „kategorija kolektivnog, društvenog ponašanja, ne individualnog“ i postoji u svakoj svetkovini. O tome su pisali mnogi autori, koji su u kulturnim institucijama poput „rituala žrtvovanja, svetkovina i grčke tragedije“ prepoznali prvobitni i najčistiji oblik „regulisanja nasilja“.²⁸ Žirar objašnjava ovaj mehanizam, govoreći da svako društvo stvara rituale i svetkovine sa ciljem da periodično i po jasno utvrđenim pravilima omogući „pražnjenje“ nasilja koje pretili da uništi zajednicu. On to naziva „sajnom intuicijom“ čija je delotvornost izuzetno važna za očuvanje društvenog reda i poretka. U slučajevima kada otkaže ovaj mehanizam ritualizovanog nasilja, agresija se oslobađa bez ikakvih granica, a tada je nezaustavljiva i opasna za svaki poredak. Slično, nemački sociolog Gerd Hortleder u fudbalu prepoznaje ritual u kome se pojavljuju i junak i žrtva, pritom je to ritual u kojem se mogu prepoznati tragovi mitskih priča i obreda žrtvovanja. Heroj se nalazi u strukturi svakog mita, a žrtva potiče iz najstarijeg rituala – obreda žrtvovanja. „Svetkovina je, kao i žrtvovanje, nastala iz nasilja i svaki put kada se događa, ponovo se pretvara u nasilje nad zabranama praktičnog života.“²⁹ Fudbalska svetkovina je još jedan doprinos civilizacije obuzdavanju nasilja – svetkovina koja je „pozornica za žrtveni akt“.³⁰

Publika koja neposredno učestvuje u fudbalskom događaju bira svog junaka. U svome radu, Gerd Hortleder analizira meč odigran u finalu Kupa Nemačke 1973. godine i pokazuje kako publika bira „junaka dana“. Junaci fudbala najčešće su golmani ili golgeteri, igrači čiji je učinak lako vidljiv i egzaktno merljiv, mada ima i izuzetnih situacija u kojima jedan igrač biva i junak i žrtva. Međutim, u fudbalskom obredu „traganje za žrtvom ima veću ulogu od traganja za junakom. U svakoj igri junaka i ne mora biti, ali je retka igra u kojoj nema neke žrtve. Ponekad i dve, iz svake ekipe po jedna“.³¹ Ukoliko je žrtvu teško izdvojiti, na raspolaganju je uvek sudija. Zbog toga

²⁷ „Prvo i osnovno je da navijač redovno odlazi na utakmice svog kluba, bez obzira da li se vaš tim bori za titulu ili ispada iz lige, bez obzira ko je protivnik, vi morate da budete tu, u kopu zbog tima. Izgovori tipa: 'kiša je, 'sneg je' ili 'vruće mi je' ne postoje... Biti na utakmici samo kada je vaš klub domaćin nije dovoljno. Navijač se ne može smatrati pravim ako ne ide na gostovanja, makar nekoliko puta u sezoni.“ (iz teksta „Ko je navijač“, objavljenog u časopisu Srpski navijač, Beograd, br. 1, str. 64).

²⁸ Jelena Đorđević, op. cit., str. 38.

²⁹ Jelena Đorđević, op. cit., str. 30.

³⁰ Jelena Đorđević, op. cit., str. 42.

³¹ Gerd Hortleder, „Ritual na stadionu: junak i žrtva“, Gledišta, op. cit. str. 115.

na stadionima vlada emocionalna napetost; onog trenutka kada se izdvoji nesrećnik koji će postati žrtva, na njega će se ustremiti kolektivno podsmevanje, horsko izrugivanje, skandiranje i zvižduci.

Huligani – bratstvo „navijačkog jezgra“

„U Buenos Airesu, Boka juniors je poražena sa 2:0 od River plate, svog tradicionalnog rivala. Na izlazu iz stadiona, dva Riverova navijača ubijena su iz vatrenog oružja. „Sad smo izjednačili na 2:2“, izjavio je za televiziju mladić, navijač Boke Juniors.“

(E. Galeano, Fudbal – sjaj i tama, str. 202)

Fudbalski huligani regrutuju se iz tzv. tvrdog jezgra navijačke grupe koje čine oni koji su učestvovali u osnivanju navijačkog pokreta, kao i najortodoksniji „navijači“. Tvrdo jezgro obično okuplja od dvadeset do pedeset pristalica, a veće navijačke grupe, poput „Žestoke grupe“ (navijači Boke juniors) ili „Nepobedivih“ (navijači Lacija) čine horde i od 200 huligana. Više se ne može napraviti jasan profil huligana, niti odrediti iz kojih društvenih struktura oni dolaze, jer ne potiču svi iz nižih slojeva i radničkih porodica. Među njima, naravno, ima i nezaposlenih i radnika, ali ima i doktora, ljudi koji imaju velike firme, nastavnika u školama, advokata. Jedan od najozloglašnijih engleskih huligana jeste kardifski milioner Anis Abraham.

Huligani se identifikuju sa navijačkom grupom. Fudbalski klub koji podržavaju samo je isukani mač kraja, grada ili nacije koji na „travnatom frontu“ vodi „fudbalski rat“. Oni su, pak, borci koji to isto čine, samo na ulicama. Kada njihov tim gubi, utakmica više nije bitna: „Kao što dobijamo neke na golove, neke druge dobijamo na batine. I to je to!“³²

Huligani ne nose vidljiva obeležja kluba, već imaju tajne znake raspoznavanja. Obično se prepoznaju po firmiranoj garderobi; u Engleskoj jedna grupa nosi isključivo „Burberrys“ garderobu, druga „Ben Sherman“, treća „La coste“ itd. Naravno, običaji se razlikuju, ali ključno je da oni žele da se ograde od onih koji samo vole klub za koji navijaju: „Navijač Dinama dođe na Sever, popije pivo, pojede kokice i gleda tekmu. Tu i tamo zapeva i to je to, a Bad Blue Boys će da dâ sve od sebe za ovaj klub i ovaj grad – baš sve... Klinac sa 20 šalova koji ide ulicom nije Bad Blue Boys!“³³

³² Huligan, član BBB (dokumentarni film o hrvatskim navijačima, HRT, Hrvatska).

³³ Huligan, član BBB (dokumentarni film o hrvatskim navijačima, HRT, Hrvatska).

Ono što se događa na terenu od sekundarnog je značaja. Hulgani moraju da dokažu svoju snagu i zbog toga kidišu na svakog gostujućeg navijača koji je došao na utakmicu u njihov grad. Uvreda bez presedana je gostujući navijač na sopstvenoj teritoriji. Hulgani su vrsta vojske koja čuva svete granice klupske teritorije, ali i čvrsto „ideološko“ jezgro i zaštitnici kulta. Nekada su, zahvaljujući brutalnosti huligana holandskih klubova Ajaks, Fejnord i Utreht, na njihovim stadionima mogli da se vide isključivo domaći navijači. Niko drugi nije smeo da se usudi i da se pojavi na njihovom stadionu. To je zajednički cilj svih huligana, pa i onih u Srbiji: „Više nije bio fazon dokazati se u tuči sa Ciganima ili Grobarima, već su svi hteli da se dokažu baš protiv Radovaca. Doduše, to su pokušavali isključivo na svom terenu, jer od '92 do '97. samo su Cigani dolazili redovno na Banjicu, što govori o jačini grupe.“³⁴

Huliganska scena živo se prati u časopisima, a u njima se mogu naći i prave rang liste najjačih huliganskih grupa.³⁵ Hulgani ne biraju sredstva u svojim naporima da se suoče sa protivnicima. Kada njihov tim gostuje, šalju izvidnicu koja proučava nepoznati teren. Ukoliko ih policija sprovodi, menjaju pravce kretanja, čak zaustavljaju vozove van stanica kako bi se oslobodili pratnje. Neobična praksa prisutna je u Rusiji, Poljskoj, pa i Mađarskoj – u ovim zemljama huliganske grupe ugovore mesto sukoba. Ta mesta potom postaju poprišta pravog rata u kome se dve grupe od po dvadesetak ljudi postupno približavaju jedna drugoj, da bi konačno krenuli u juriš i započeli tuču. Hulganima u drugim zemljama ova praksa se uglavnom ne dopada zato što ne ostavlja dovoljno prostora za improvizaciju i neočekivano.

Pjer Klastar definiše primitivnu zajednicu kao onu koja „proširuje svoju kontrolu, svoj kod, svoje pravo na *određenu teritoriju*...“, to je „zajednica koja uspostavlja svoj osnovni odnos sa teritorijom“.³⁶ Iz toga možemo da zaključimo da huliganska grupa kao lokalna grupa poseduje karakteristike primitivne zajednice. Rešeni da uredе svoju teritoriju, huligani neprestano pregovaraju sa Upravom kluba koji podržavaju. Oni žele da kontrolišu politiku kluba i mnogi klubovi zaista funkcionišu kao svojina huligana: njima je pristup tribini na domaćem stadionu besplatan, klubovi snose

³⁴ „United Force“, Srpski navijač, br. 1, str. 51.

³⁵ „1988. godine italijanski časopis za navijače SUPERTIFO objavio je da BBB kvalitetom i količinom huliganskih ispada zaslužuju treće mesto među evropskim navijačkim skupinama – iza teško pobedivih engleskih huligana Čelzija i Liverpula“ („BBB“, HRT).

³⁶ Pjer Klastar, „Arheologija nasilja: rat primitivnih društava“, objavljeno u Č. Čupić: *Politička antropologija: hrestomatija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002, str. 191.

troškove odlaska na gostovanja, sedišta tvrdog navijačkog jezgra često se nalaze u prostorijama koje, takođe, obezbeđuje klub. Huligani rimskog Lacija („Nepobedivi“) kontrolišu kupovinu i prodaju igrača, a pre nego što novi igrač potpiše ugovor sa klubom, dužan je da pogleda video-snimak nereda posle utakmica. Na taj način, „Nepobedivi“ žele da predoče igraču kakvu vrstu borbenosti od njega očekuju na terenu,³⁷ jer njihova namera je da svoj klub organizuju tako da on predstavlja „simbol rimske moći“. Pritom su zavidno organizovani: glavni štab nalazi im se u centru Rima, poseduju radio stanicu „Glas severne tribine“ i 14 prodavnica u Rimu sa zaštitnim znakom svoje grupe.

Mržnja prema drugom i drugačijem kod huligana je vrlo istaknuta, što je, takođe, karakteristika društva u primitivnoj zajednici. „Prisustvo Drugog se od samog početka postavlja kao akt koji ga isključuje.“³⁸ „Zapravo, odlaziš u rat. Putuješ na kontinent da braniš Englesku. Tučeš te kontinentalne momke, nemamo ništa zajedničko sa njima. Oni mrze nas i mi mrzimo njih. Mi smo najomraženija rasa i volimo to. Tako treba da bude... Krvavi Englezi dolaze u grad, svi se spremite, šta ćemo da radimo kada Englezi dođu?“ Huliganima fudbal i navijanje nisu važni, oni prelaze u fazu borbe, a posetnica koju na tuđoj teritoriji ostavljaju pripadnici zastrašujuće grupe „Inter City – Firm“ koja prati engleski klub West Ham United dovoljno potkrepljuje ovu tvrdnju: „Svaki se čovek hoće boriti, osvojiti teritoriju protivnika, to veseli, a kad pobedi to je bonus.“

Huligani imaju izgrađene političke stavove, pa je i fudbal svetkovina „u kojoj su simbolički kondenzovane političke poruke“.⁴⁰ Prvi čovek koji je instrumentalizovao fudbal u političke svrhe bio je Musolini. Italijanski fudbalski reprezentativci su odličja na svečanoj ceremoniji proglašenja pobjednika na Svetskom prvenstvu 1938. godine primili u vojničkim uniformama. Prethodno su, pre početka finalne utakmice protiv selekcije Mađarske, primili telegram od fašističkog vođe u kojem je stajalo: „Pobeda ili smrt“. Godine 1942. fudbaleri Dinama iz Kijeva pobedili su Hitlerovu izabranu ekipu iako su bili upozoreni da će biti pobijeni ako to učine. Po završetku utakmice, svih jedanaest igrača streljano je na tribinama. Fudbal je meta-

³⁷ Više informacija o „Nepobedivima“ može se pronaći u trećoj emisiji serijala „Hooligans“, BBC.

³⁸ Pjer Klast, op. cit., str. 191.

³⁹ Engleski huligan o odlasku na Evropsko prvenstvo u Belgiji (druga emisija BBC-jevog serijala „Hooligans“).

⁴⁰ Jelena Đorđević, op. cit., str. 8.

fora rata koji, zahvaljujući fudbalskom fanatizmu, može postati pravi rat. Huligani rado pronalaze opravdanje za svoje ispade na nacionalnoj osnovi. Tako su se 1990. godine sukobili navijači beogradske Crvene zvezde, koji su u Hrvatsku otišli da brane srpstvo, i zagrebački „Bad Blue Boys-i“, kojima je taj sukob simbol početka domovinskog rata. Ivan Čolović je autor studije koja prati razvoj navijača Crvene zvezde i njihovu transformaciju prvo u „Delije“, navijačku grupu, a zatim u „Tigrove“, paravojnu formaciju.⁴¹ U njoj je ubedljivo prikazano kako ortodoksni navijači odlaze u rat u kome se bore ne gubeći svoj navijački identitet. Slične transformacije huligana dešavaju se svuda u svetu, a kao potvrda toga može da posluži spomenik koji su na zapadnoj tribini stadiona u Maksimiru podigli „Bad Blue Boys-i“ „svim navijačim Dinama za koje je rat počeo 13. 5. 1990. na stadionu Maksimir, a završio se polaganjem svojih života na oltar domovine Hrvatske“.

Masovne histerije poput huliganskih ispada još jedan su primer preokreta „blagotvornog nasilja“ u svoju opasnu suprotnost.⁴² Ovakvi preokreti suštine svetkovanja mogu se prepoznati u svakom istorijskom razdoblju. Tragedije izazvane nasiljem i agresijom konstanta su u ljudskoj istoriji, zato bi „valjalo obratiti posebnu pažnju preokretanju nasilja u radost i radosti u nasilje, jer su oni toliko česti u istoriji, da se ne mogu shvatiti kao epizode, niti kao ekscesni trenuci.“⁴³ Tu valja podsetiti na Žirarovo upozorenje da veoma „tanka linija deli ritualizovano nasilje od stvarnog i da svaka ritualizacija zasnovana na višku nasilja preti“ da se pretvori u destrukciju i smrt. Možda je prva sportska svetkovina koja se „izvrnula na zlo“, a koju istorija pamti, ona iz 512. godine u Rimu, kada su se sukobili ljubitelji trka četvoroprega i kada je život izgubilo oko 1000 ljudi. Huliganski ritual nije ritual opuštanja i nerada, to je ritual u kome je prisutna realnost nasilja, ta jeziva stvarnost ljudskog iskustva. Po svemu sudeći, rat jeste u dobroj meri „jedini moderni izdanak arhajske svetkovine“⁴⁴ zato što je to, kako tvrdi Kajoa, jedina totalna društvena pojava koja nosi obrise značenja koje je nekada imala svetkovina, s tim što je svetkovina bila tanani i blagotvorni društveni mehanizam. Ne možemo da se otrgnemo utisku da u današnjem vremenu fudbal počinje da zauzima mesto „totalne društvene“ pojave.

⁴¹ *Fudbal, huligani i rat*, Ivan Čolović, Radio B92, Beograd, 1997.

⁴² Jelena Đorđević, op. cit., str. 45.

⁴³ Jelena Đorđević, op. cit., str. 45.

⁴⁴ Jelena Đorđević, op. cit., str. 59.

LITERATURA

- Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Dosije: Signature, Beograd, 1997.
- Devid I. Kerker, „Moć obreda“, objavljeno u Č. Čupić, *Politička antropologija: hrestomatija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002.
- Pjer Klastar, „Arheologija nasilja: rat primitivnih društava“, objavljeno u Č. Čupić, *Politička antropologija: hrestomatija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002.
- Eduardo Galeano, *Fudbal: sjaj i tama*, Beopolis, Beograd, 2004.
- Zoran S. Avramović, *Industrija fudbala*, Publikum, Beograd, 2003.
- Ratko Božović, *Ludosti uma*, Čigoja štampa, Beograd, 2005.
- Gordon Grejam, *Filozofija umetnosti: uvod u estetiku*, Clio, Beograd, 2000.
- Ivan Kovačević, „Fudbalski ritual“, *Gledišta*, god. 28, br. 5/6.
- Dragan Koković, „Sociologija sporta – razvoj i područja interesovanja“, *Gledišta*, god. 28, br. 5/6.
- Srećko Mihailović, „Sport i društvo – paradigma odnosa građana prema Olimpijskim igrama“, *Gledišta*, god. 28, br. 5/6.
- Vajl Veugelers, „Samo su još navijači u napadu–fudbal kao borba u kulturi“, *Gledišta*, god. 28, br. 5/6.
- Gerd Hortleder, „Ritual na stadionu: junak i žrtva“, *Gledišta*, god. 28, br. 5/6.
- Ivan Čolović, *Fudbal, huligani i rat*, Radio B92, Beograd, 1997.
- Dušan Lakčević, *Fudbal – od zabave do nasilja*, Beograd, 1994.
- Časopis Srpski navijač, KPO, Beograd (brojevi 1, 4, 7).
- Informator severne tribine, br. 5, Delije sever, Beograd, 2006.
- Glasnik sjeverne tribine, BBB, Hrvatska.

Dokumentarni filmovi:

EX YU TIFO, Radio Televizija Srbije.
Hooligan 1, Hooligan 2, Hooligan 3, BBC.
WHU Hooligan, Thames Television Ltd.
Maksimir, Radio Televizija Srbije.
Bloody balls, Bloody Balls Corporation.
Navijači u Hrvatskoj, HRT.

Web-prezentacije:

www.grobari1970.org.yu,
www.juznifront.com,
www.zapadnasrbija.com,
www.delije.net,
www.fkzemun.co.yu/navijaci,
www.fkradnicki.com,
www.sartid.cjb.net,
www.members.tripod.com/obilic,
www.demoni-ofkm.com,
www.tribina.co.yu,
www.nogomet.com/bbb,
www.torcida.org,
www.varvari-host.sk,
www.bluebrigates.tk,
www.krvopije.eu.tt,
www.hordezla.org,
www.interclubbgd.com,
www.footballhooligan.net,
www.zuluarmy.com,
www.soccerhooligan.com,
www.bwfighters.com,
www.alternativarossoneira.it i dr.

Milivoje Veljić

Football Play: Feast and Ritual

Summary

Football games in contemporary world could be understood as a continuation of archaic rituals, feasts and celebrations. This paper tries to prove this assumption focusing on: the form of football ritual, its function in the larger society; and the role it plays for the groups of fans and hooligans. In the latest case football provokes similar practices to those that belong to religious cults.

Key words: Football, Feast, Ritual, Celebration, Society.

Јелена Анђелковић
Турорка: др *Оливера Васић*,
Факултет музичке уметности у Београду

ТРАДИЦИОНАЛНА ИГРА НА СЦЕНИ – на примеру српске традиционалне игре –

Уобичајени термин који означава приказивање традиционалне игре на сцени јесте кореографија. Појам кореографије може се тумачити на више начина. Једно од стандардних било би – “вештина бележења корака, покрета и фигура у плесу, вештина компоновања балета – кореографија” (грч. choreuo – играм у колу, graphain – писати, бележити).¹ С друге стране, свако појединачно приказивање одређеног играчког умећа, дефинисано ауторством, могло би се назвати кореографијом. Међутим, када је традиционална игра у питању, овај појам има, у одређеном смислу, модификовано значење. Традиционална игра подразумева интерпретацију која се знатно разликује од уметничке игре, с обзиром на анонимност и импровизацију као њене битне карактеристике.² Поред тога, требало би размотрити и појам занимања – кореограф. Да ли овај термин подразумева истински професионализам или је ниво креирања фолклорних кореографија код нас још на аматерском нивоу? Који су параметри у креирању кореографија и да ли они уопште постоје?³ Да ли се закони сцене, који су одређеним системима укорењени у уметничкој игри, могу применити и на традиционалну?⁴

¹ М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1986, 469.

² “Фолклор није само ‘замрзнути’ феномен из прошлости, већ и жива снага модерне, оригиналне аматерске културе. Велику културну и етничку важност и вредност имају народни уметници, извођачи – носиоци живе традиције, као и места где народна традиција живи и постоји у блиској вези са природом”; И. Козлова, “Фолклор и уметност”, V Међународни симпозијум Фолклор, музика, дело, Изузетност и сапостојање, ФМУ, Београд, 1997, 45.

³ Интересантно је напоменути да су у Кини сами цареви били кореографи и да су издавали прописе о томе како треба плесати; I. Ivančan, *Folklor i scena, priručnik za rukovodioce folklornih skupina*, Prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1971, 12.

⁴ “Prvi teoretičari-učitelji igre su, u stvari, i prvi koreografi. Slično kompozitorima, oni su koristili narodno stvaralaštvo, usmeravali ga i usput dodavali svoje igre. Trudili su se da definišu pokrete, ograniče prostor za izvođenje igara. Ustanovili su proporciju između pokreta i ritma igre, odredili periode prelaza od mirovanja ka pokretu i obratno”; M. Jovanović, *Balet – od igre do scenske umetnosti*, Clio, Beograd, 1999, 62–63.

Традиционална игра на сцени може се представити као нерафинисани продукт једне културе. Други начин презентовања односио би се на одређене видове стилизације – од почетних обрада, преко сложенијих све до тоталне стилизације, па чак и деградације саме игре, што се може препознати у кореографској пракси која постоји код нас.⁵

Према етнокорееологу Ивану Иванчану, свака кореографија поседује одређене слојеве или елементе.⁶ Самим тим, у сваком кореографском делу можемо сагледавати, с једне стране, елементе традиционалне игре, а са друге – одређене карактеристике ауторства. Веома је битан тај однос између оригиналног материјала и нивоа његове обраде. При креирању кореографија о томе се мало води рачуна.

Један од начина сценске интерпретације традиционалне игре подразумевао би поштовање одређених правила која важе за уметничку игру (класичан балет или савремену игру). Такође, поштовање одређене сценске динамике свакако је неопходан фактор у конституисању сваке кореографије.

За ствараоца (аутора кореографије) је битно:

- познавање аутентичног материјала,
- доживљај народне уметности на самом терену,
- преношење свог доживљаја на сцену (познавање претходног),

⁵ Први покушаји стилизације народне игре код нас везују се за делатност Маге Магазиновић: "Године 1919. Мага је у својој обновљеној школи увела народну игру као школски предмет и прва је код нас почела да се бави сценском применом народних игара, стилизујући мотиве народних игара и песама у тематске приказе. Најпознатији су јој трилогија *Косовски бој* ("Јелисавка Обилића мајка", "Косовка девојка", "Смрт мајке Југовића") и *Косидба*. Поводом цариградског балетског фестивала 1936, основала је прву студентску фолклорну групу при Коларчевом народном универзитету, са којом је имала низ турнеја у земљи и иностранству..."; М. Илијин, "Сећање на Магу Магазиновић", Народна стваралаштво Folklor, god. VII, sv. 25, Beograd, januar, 1968, 95.

⁶ I. Ivančan, Folklor i scena, priručnik za rukovodioce folklornih skupina, Prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1971, 93; ovim problemom bavili su se i drugi teoretičari igre i to u različitim istorijskim epohama: "U svom traktatu *O umetnosti igre* (XVI vek), Domenico da Ojačenca je odredio pet elemenata igre. Prvi je mera-ritam, glavni princip veze sporih i brzih pokreta muzike. Drugi je način držanja, koji oslobađa igru od nepokretnih, zastarelih formi. Treći – podela prostora, bitan za kompozicije grupne igre. Četvrti – memorija, važan je jer autor ne obučava tradicionalne igre, već one koje sam stvara. Peti – elevacija, pod kojom se podrazumevaju pokretljivost i razvitak tehnike igre.", M. Jovanović, op. cit., 63.

- познавање закона сцене и композиције,
- стварање, увежбавање и одржавање кореографије,
- властити печат ствараоца (комбиновање кореографских елемената у нову, кохерентну целину).⁷

С друге стране, можемо говорити о одређеним елементима који дефинишу саму сцену:

- а) сценска динамика,
- б) принцип сценске равнотеже,
- в) кинематичка равнотежа,
- г) принцип сценске перспективе,
- д) принцип контраста.

Комбинацијом и разрадом наведених кореографских елемената добијамо једну кореографију. Колико ће она бити успешно осмишљена зависи од знања, образовања, искуства и умећа самог кореографа. С друге стране, успешност реализације зависи од нивоа ансамбла, његове зрелости, искуства, усаглашености и уиграности његових чланова, као и способности руководиоца. За постизање потпуног доживљаја неопходна је адекватна музичка пратња (избор инструментаријума), као и одговарајућа опрема (народне ношње, костими, реквизити...).⁸

Нивои стилизације традиционалне игре

За потребе овог рада (прилога) одабраће се неколико кореографија и на тај начин поставити конкретан тематски оквир.

⁷ I. Ivančan, op. cit.

⁸ Овим проблемом бавио се Иван Иванчан: "Šta koreograf uzima od narodnog plesa? Jedan će uzeti čitav plesni motiv s njegovim varijantama, drugi samo neke pokrete, treći samo dijelove pokreta, četvrti samo stilske osobine. Svaki iz svog materijala gradi koreografiju. Vezuje nekoliko plesova redom, miješa elemente raznih plesova istog područja, komponira nešto sasvim novo. Dokle se to može raditi? Sve dotle dok je poštivan osnovni kriterij – stil! Dok komponirani ples stilski potpuno pruža ugođaj svog izvornog uzora, on je uspio." I. Ivančan, "Primjena narodne umjetnosti u scenskom stvaranju", IX kongres SUFJ, Mostar, 1962, Trebinje, 1962, 423.

1) Традиционална игра прилагођена сцени

Први начин презентовања је када аутор традиционалну игру прилагођава сцени. Као пример таквог извођења одабрала сам кореографију Слободанке Рац “Свадба у Врањском пољу“ (КУД “Вук Караџић“, Бачка Топола), која упућује на веома зрело и промишљено одабран репертоар игара, који обухвата грчко коло, бугарку, свекрвино оро... Поред тога, на професионалан начин су одабрани и осмишљени “драмски” елементи, који репрезентују одређене важне моменте свадбеног ритуала, као и улогу истакнутих личности (барјактар, свекрва, млада, младожења).

Поред наведених, елемент од велике важности је и тачност, односно техничка и стилска прецизност извођења кинетичких образаца. Све то нас и даље усмерава у правцу тога да потврдимо квалитет саме кореографске замисли.

Осим репрезентативних игара које су стилски веома чисто изведене, присутни су и одговарајући облици игре Врањског поља, а када је у питању музичка пратња – доживљај је могао бити и “аутентичнији”. Такође, морамо истаћи да је у кореографији остварена и одговарајућа сценска динамика. Све до сада наведено говори у прилог томе да аутор веома добро познаје проблематику којом се бави.

Поред ове, постоје и друге фолклорне групе, као што су фолклорни ансамбл из Челарева и КУД “Станко Пауновић” из Панчева, које у свом репертоару негују тенденцију ка што “аутентичнијој” интерпретацији традиционалних игара.⁹

Још један од начина приказивања традиционалне игре на сцени могуће је остварити и путем креирања и режирања разних облика драматизације народних обичаја, у којима би игра била само један сегмент.¹⁰ Тиме би се, на аутентичан начин, креирала окосница сценског збивања, а сама игра, односно кинетички образац не би морао да трпи измене у виду стилизација. Тако би, нпр. игра у оквиру

⁹ О интерпретацији традиционалне игре у оквиру аматерских ансамбала може се видети у: Tvrtko Čubelić, “Šta je dosad izostavljeno u scenskom izvođenju narodnih plesova”, X kongres SUFJ, Cetinje, 1963, 1964, 243–248, isti, “Mogućnosti i osnovne pretpostavke scenskog izvođenja narodnih plesova”, IX kongres SUFJ, Mostar, 1962, Trebinje, 1963, 435–443.

¹⁰ Видети рад Dr Hannah Laudova, “Dramski elementi u narodnoj igri”, X kongres SUFJ, Цетиње, 1963, 1964, 395–399.

покладног ритуала могла бити презентована у виду импровизоване игре маскираних учесника. На тај начин избегли бисмо било какав облик стилизације, док би позадину и богатство игри дала драмска радња, везана уз овај обичај.¹¹

2) “Примењена” игра

Други начин презентовања или тзв. “примењена игра” биће представљена кореографијом “Врањанска свита”, аутора Бранка Марковића, у извођењу ансамбла Крсманац.¹² У питању је један крајње стилизовани вид игре, која готово ни по чему не подсећа на аутентичне традиционалне обрасце из те области. Једина асоцијација је песма, оријентални призивак, својеврстан дерт и мерак. Међутим, целокупна представа на сцени указује на високу обраду основног материјала. Можда се пре може говорити о својеврсним рефлексима и културолошким симболима карактеристичним за дату традицију.¹³

¹¹ Само играње на сцени, да би послужило предвиђеном циљу, ревитализацији народне орске игре и покушају њеног враћања своме извору, морало би да буде спонтано, без икаквих режијских поставки, поклона, спајања више игара у такозвани ‘сплет’ игара и других интервенција, које уништавају искреност народне игре и стављају је у круте окове сценске уметности.” Д. Џацевић, “Начини и проблеми ревитализације народне орске традиције у Србији”, Зборник радова XXXV конгреса СУФЈ, Рожаје, 1988, 485–486.

¹² Појам “примењене” игре проналазимо у раду етнокореолога Д. и Љ. Јанковић: “У чему је разлика између праве народне и примењене игре? Права народна игра, иако је њен први стваралац обдарени, обично непознати појединац, јесте колективна, анонимна и традиционална творевина која се изводи само средствима народне технике и у народноме стилу. Примењена игра је, међутим, дело једног одређеног, обично познатог аутора. Она је његова својина, иако може бити колективно припремана и извођена.” Д. и Љ. Јанковић, “Постављање и режија народних игара”, *Народне игре*, V књига, Просвета, Београд, 1949, 63–64.

¹³ Поред горе наведеног, према овој врсти интерпретације постоје и нешто другачији ставови теоретичара игре: “Dugogodišnjim radom i koreografijama – završna scena iz opere *Ero s onog svijeta*, *Bunjevačke igre*, *Lindō*, *Crmnjički oro*, *Tanino oro*, *Igre iz Srbije*, *Vranjanska svita*, *Banatski motivi*, *Velika čočeka igra* i *Makedonsko oro*, Branko Marković je uspeo u težnji da u narodnoj igri i pesmi sačuva samo ono što je umetnički najvrednije, što je istinska, neprolazna lepota. Njegov istraživački put nije bio lak, ali je upornost urodila sjajnim folklornim postavkama sa ovih prostora, kojima je znao da utisne svoj lični umetnički pečat, trudeći se da sačuva izvornost stila, boja i karaktera igara i pesama, transponujući ih u scensku umetnost”, М. Zajcev, “Koncert narodnih igara i pesama posvećen maestru Branku Markoviću”, www.ANTIC.org.

3) Прожимање традиционалне и уметничке игре

Ансамбл за уметничку игру Бало из Подгорице у својим кореографским “концепцијама”, које, у извесном смислу, имају тенденцију ка савременом плесу,¹⁴ користи и сегменте традиционалне игре. Они су присутни у виду мотива који асоцирају на одређене кинетичке обрасце, али не у целини, већ само у неким сегментима (преплет, поскок). Музичку позадину чине нумере које изводи етно-група Балканика, а костими су, за потребе ове кореографије, осмишљени у виду дугих хаљина жуте боје. То нам показује да су традиционална и уметничка игра у међусобном прожимању и отвара могућност утврђивања заједничких сценских законитости.¹⁵

4) Деградиција традиционалне игре

Следећа фаза у хијерархији стилизоване игре води до саме њене деградиције. Такав начин интерпретације карактеристичан је за извођења ансамбла Симјонов. У питању су крајњи облици “експлоатације” традиционалних образаца и њихово довођење до апсурда. У стилизованим кореографијама овог ансамбла, међу којима се истичу Морава dance (Жикино коло) и Bolero Negotino, уочавамо крајњу неодређеност, како у погледу одређених кинетичких образаца, тако и по питању стила извођења, који је један од кључних аспеката у интерпретацији.

Може се закључити да се овакав начин интерпретације превасходно ослања на произвољна тумачења кореографа и интерпретатора традиционалне игре и нема реалну везу са тзв. “аутентичним” обрасцима.¹⁶

⁹ У области савремене игре ова проблематика је знатно разрађена, о чему сведоче бројне библиографске јединице: М. Bremser, *Fifty Contemporary Choreographers*, Routledge, London, 1999; Р. Virilio, *Traces of Dance. Choreographers Drawings and Notations*, Edition Dis Voir, London, England, 1993; С. Ј., Novak, *Sharing the Dance*, University of Wisconsin Press, USA, 1990.

Као што је већ познато, уметничка игра је и настала на традиционалним основама: “Prema istraživanjima istoričara baleta, među kojima su izuzetno vredni radovi Vere Krasovske, evropski balet je ponikao u doba renesanse, iako su se još u srednjem veku, u narodnim svečanostima i crkvenim predstavama, nazirali elementi budućih pozorišnih predstava sa plesom. U XIV i XV veku tekao je proces formiranja balskih igara na osnovi narodnih igara, a zatim pojava ovih igara na sceni.” М. Јовановић, *op. cit.*, 62.

На основу до сада наведених начина презентације традиционалне игре у сценским условима, можемо закључити да је у питању веома широко подручје за различите експерименте.¹⁷ У нашој земљи не постоје установе које образују кореографе било које групе игара.¹⁸ И поред тога, тај назив код нас је веома популаран, што доводи до различитих начина презентације игара уопште.

Када је у питању традиционална игра издваја се неколико група аутора – “самозваних” кореографа:

1. Традиционална игра прилагођена сцени (било чиста игра или у склопу приказаног обичаја).
2. Стварни зналци, као што је био Бранко Марковић, који, користећи само поједине елементе, дочаравају крај из кога они потичу.
3. Аутори који у духу савремених стремљења комбинују елементе традиционалних игара са савременом игром.
4. Група аутора који скрнавe традиционалну игру и културу.

Питање стила и личног оквира изражавања кореографа од пресудне важности је и за карактер саме кореографије. Да ли ће се, у њеној структури, потенцирати одређени драмски моменти, као нпр. елементи свадбеног, божићног или покладног ритуала или ће предност

¹⁶ Важно је напоменути да аутор ових кореографија (од укупно 47, само десетак су високо стилизоване форме), Дејан Симеоновски (Београд), као своје узоре истиче ирске саставе River Dance и Lord of the Dance, као и руског кореографа Мојсева (Москва), који је деловао четрдесетих година 20. века. Ипак, овакви концепти нису карактеристични за нашу средину и представљају превелики искорак у погледу интерпретације.

¹⁷ “Трансформација традиционалне улоге фолклора постаје све изразитија и њене секундарне форме почињу значајно да ‘надјачавају’ првобитне аутентичне форме постојања фолклора.”; И. Козлова, “Фолклор и уметност”, V Међународни симпозијум Фолклор, музика, дело, Изузетност и сапостојање, ФМУ, Београд, 1997, 44.

¹⁸ Bez obzira na tu činjenicu trebalo bi napomenuti da je ovakvih institucija bilo u istoriji. Naime “po povratku iz Amerike, Rudolf Laban – svetski koreograf, u Virzburgu osniva svoj ‘Koreografski institut’, pod vodstvom Gertrude Lezer, sa zadakom da radi na zapisivanju igračkih kompozicija, prvenstveno novoga stila igre i da razrađuje Labanove teoretske discipline: Koreologiju i njene grane – koreutiku i eukinetiku.”; M. Magazinović, Istorija igre, Prosveta, Beograd, 1951, 193; Поред тога, и на нашим просторима су познате високошколске установе на којима се изучава традиционална игра – Академије у Будимпешти (Мађарска) и Пловдиву (Бугарска).

Сталним обрадама и стилизацијама, било уметничким или аматерским, односно, трансформацијом есенцијалног бића игре, ми задиremo у саму њену суштину, а, можда, мењамо и њен смисао. Игра у 21. веку мора да очува своје достојанство – институције уметности, културолошког обрасца и националног идентитета.

бити дата самим играчким формацијама – ствар је личног опредељења. Међутим, за такву врсту интерпретације потребна је велика вештина, као и познавање дате културе.¹⁹

ЛИТЕРАТУРА

1. Bremser Martha, *Fifty Contemporary Choreographers*, Routledge, London, 1999.
2. Vasić dr Olivera, "Srce orskog nasleđa", *Folklor magazin br. 1, Art Grafik Beograd*, 2001, 12–13.
3. Virilio Paul, *Traces of Dance. Choreographers Drawings and Notations*, Edition Dis Voir, London, England, 1993.
4. Вујаклија Милан, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1980.
5. Zajcev Milica, "Igra kao sudbina-koncert narodnih igara i pesama posvećen maestru Branku Markoviću", www.ANTIC.org
6. Zajcev Milica, *Igra što život znači, Muzej pozorišne umetnosti Srbije*, Beograd, 1994.
7. Zajcev Milica, "Tradicija u baletskim patikama", *Folklor magazin br. 1, Art grafik, Beograd*, 2001, 65–76.
8. Ivančan Ivan, *Folklor i scena, priručnik za rukovodioce folklorних skupina*, Zagreb, 1971.
9. Јанковић Даница и Љубица, "Стилови наших народних игара", *Народне игре*, V књига, Просвета, Београд, 1949, 53–60.
10. Jovanović Milica, *Balet – od igre do scenske umetnosti*, Clio, Beograd, 1999.
11. Litrić Ana, "Stilizacija kao vid transformacije tradicionalne muzika na primeru ansambla Kolo", *seminarski rad, rukopis, FMU u Beogradu, Odsek za etnomuzikologiju*, jun 2004.
12. Магазиновић Мага, *Историја игре*, Просвета, Београд, 1951.

¹⁹ Сталним обрадама и стилизацијама, било уметничким или аматерским, односно, трансформацијом есенцијалног бића игре, ми задиремо у саму њену суштину, а, можда, мењамо и њен смисао. Игра у 21. веку мора да очува своје достојанство – институције уметности, културолошког обрасца и националног идентитета.

13. Maletić Ana, *Pokret i ples*, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1983.
14. Михаиловић Славица, “Од народног играча до фолклорног извођача”, Фолклор магазин бр. 8, Арт график, Београд, 2005, 29.
15. Novak Cynthia J., *Sharing the Dance*, University of Wisconsin Press, USA, 1990.
16. Шиповац Дамир, *Фолклорна кореографија: народни живот на сцени*, дипломски рад, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2005.

Интернет странице:

- www.tomtomklub.com
- www.zfa.hr/index.php
- www.ballet-dance.com/forum/viewtopic.
- www.zarez.hr/81/kazaliste2.htm
- www.teatar.hr/default.asp
- www.hrvatskifolklor.com

Jelena Andjelkovic

Traditional Dances

Summary

This paper identifies the representative ways of performing of the traditional dances. The interpretation of the traditional dances concerns some sort of personal state of the choreographer, i.e. author of the choreography. Thus, the traditional dance patterns could be presented at several ways: authentically, adapted to scene, in form of applied dance, with degradation and - with some elements of ballet or modern dance culture. The choice of the interpretation depends on individual education of the choreographer – his knowledge, experience, statements and success at all. All these elements influence on quality of the performance, too.

Key words: Traditional, Scene, Choreography, Dance, Performance.

Marijana Mitrović
Tutor: *dr Miško Šuvaković*
Fakultet muzičkih umetnosti u Beogradu

IZVOĐENJE TEHNO TELA

Dekonstrukcija opozicije priroda/kultura, izvedena u humanističkim disciplinama i umetnostima u drugoj polovini dvadesetog veka, dala je zamah postmodernističkim, antiesencijalističkim pristupima telu koji ga ne apsolutizuju kao „prirodnu“ drugost uma, teksta, znanja (i ostalih elemenata racionalističke konstrukcije kulture), ali ni kao čisti diskurzivni efekat, glatku podlogu za kulturno upisivanje. Izgleda da intenzivni razvoj tehnologija u postindustrijskom društvu ubrzava ovu eroziju granica između prirodnog i veštačkog, duha i tela, organskog i tehnološkog. Međutim, u savremenoj debati koja se vodi u različitim oblastima ljudskog delovanja oko nestajanja ovih granica, kao da se paralelno nastoji i na njihovom potvrđivanju i ponovnom uspostavljanju. Na to se posebno referira apostrofiranjem tela, koje je navodno ugroženo tehnologijom i od nje ontološki distancirano, a ovakav impuls pokazuju i neke umetničke prakse.

Moja teza je da se konceptualna konfrontacija tela i tehnologije u izvođačkim umetnostima može prevazići kroz reformulaciju ovih kategorija, koja negira statičnost i nepromenljivost struktura, odnosno pomera fokus ka procesu i izvođenju. Mogući pravci za to anticipirani su nekim poststrukturalističkim postavkama na koje se u radu oslanjam. Poststrukturalističke teorije izvođačkih umetnosti, naime, postavljaju umetnost kao (označiteljsku) društvenu praksu, čiji je status društveno dopušten,¹ bez autonomnog i nezavisnog subjekta/tvorca značenja „izraženog“ delom kog su centrirale humanističke teorije. One ujedno pomeraju fokus sa dela/teksta, kao stabilne i definisane konstelacije znakova, na proces izvođenja značenja, a u varijantama poststrukturalističkog materijalizma pokušavaju da transgrediraju tekstualnu hegemoniju ranog poststrukturalizma. Tako se konkretni subjekti teksta (shvaćenog kao proizvođenje značenja) ne pojavljuju i ne konstituišu pre materijalnog uspostavljanja teksta (niti su u njemu samo „materijalizovani“), već tek u procesu u koji ih on stavlja. U tom smislu i narušena konzistentnost telesnog subjekta, inicirana savre-

¹ I kad je eventualno proklamovan kao ekskluzivni.

menim tehnologijama, odnosno pojava „hibridnih“ tehno tela, implicira pre procesualističku rekonceptualizaciju subjektiviteta, telesnosti i izvođenja nego fatalistički lament nad rastakanjem struktura koje bi podržavale „post-ojanog“ subjekta, „pravo“ telo i „izraženo“ značenje umetničkog dela.

Stoga je ovaj rad fokusiran na problematizacije odnosa tela i tehnologije u izvođačkim umetnostima, ne isključujući perspektivu njihovog delovanja u intertekstualnom okruženju, u paradigmatima i institucijama umetnosti i društva. Tako se u prvom delu ukazuje na prakse internet teatra kao polja umetnosti koje je upravo omogućeno novim (digitalnim) tehnologijama i ujedno je simptomatičan materijal za razradu poststrukturalističkih promena u shvatanju dela odnosno izvođenja.² Pokazni primer je dekonstrukcija modernističke glatkoće tela/teksta istorijskog teatra. Sledi elaboracija postojećih paradigmi odnosa tela i tehnologije (kao i delovanja u okviru tih paradigmi) u izvođačkim umetnostima. U poslednjem delu je ponuđen delezijanski pristup Stelarkovim radovima, kao pokušaj prevazilaženja dihotomije.

Internet teatar – otvorenost virtuelnog

Primena digitalnih tehnologija omogućila je neke od inovacija u izvođačkim umetnostima (između ostalog, i internet teatar sredinom devedesetih godina). U ovom radu, u skladu sa određenjem Ane Vujanović,³ pod internet teatrom podrazumevaće se umetničke prakse koje nastaju unutar sveta izvođačkih umetnosti, realizuju se procedurama digitalne – informacione i komunikacione tehnologije (IT, ITC) a izvode u VRu (virtuelnoj realnosti) on-lajn okruženja. Naziv za njih je internet teatar – umetnička oblast, odnosno sajberformans – izvedba koja nastaje u okviru nje. Ne spadaju sve prakse koje nastaju digitalnim tehnološkim procedurama u internet teatar – nije dovoljno zasnivanje na istoj tehničkoj proceduri, akcenat je na specifičnim izvođenjima odnosno politikama upotrebe digitalnih tehnologija i medija i delovanju u posebnim kontekstima paradigmi izvođačkih umetnosti. To je nehomogena oblast čije prakse ne dele jedinstvenu poetiku, a zajedničke su im reference na istoriju zapadnog odnosno

² Iako internet teatar radi sa ekranskim figurama, on se ipak (još uvek) zasniva na priključenju tela u mrežu tako da bi se još mogao smatrati područjem tehno tela, koje ima svoju dimenziju ispred i iza ekrana.

³ Vujanović, Ana, “Tigrovski skok u istoriju (internet) teatra”, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 7, Beograd, 2004, 31.

istorijskog teatra i intervencije na (možda i u?) njoj. Istorija se shvata kao tekst, serija događaja koji će tek postati onakvi kakvi su oduvek bili naknadnim upisivanjem njihovog značenja u simboličku mrežu. Kako navodi Ana Vujanović, „...ta intervencija sadašnjosti u istoriju, koja ide unazad 'prošivajući' je onda-i-tamo sa mirujuće i diskontinualne a ne prelazne, kontinualne pozicije ovde-i-sada... je onaj aspekt internet teatra koji najbolje može uspostaviti njegovo mesto u sistemu teatra“.⁴ Dakle, to diskontinualno, potpuno interesno i političko – i postmodernističko – tekstilno/tekstualno upisivanje je jedna od osnovnih taktika situiranja praksi internet teatra u teatru (i njegovoj istoriji). Modus upisivanja je virtuelno, koje, kako sugerišu Delez i Gatari, pomerajući fokus sa binarne logike konfrontiranja stvarnog-mogućeg, nije suprotno realnom, što implicira potencijal otvorenosti na nivou umetničke prakse.⁵

Neke od razlika koje internet teatar ispoljava u odnosu na prakse dramskog, pa i postdramskog teatra, jesu i postavljanje izvođenja kao generisanja, simulacije i relacionog intervanisanja na digitalnim sistemima (ili između njih) naspram mimezisa, prikazivanja i „izražavanja“ karakterističnih za (post)dramski teatar, konstrukcija artificalne ekranske figure net avatara naspram figure „živog“ i „prisutnog“ izvođača, kao i presecanje jednosmerne recepcije pretpostavljenom interaktivnošću i ukidanjem klasične socijalne situacije za publiku, nudeći se brojnom auditorijumu koji (obično) nema međusobni kontakt. Zadržimo se zasad na procedurama (pro)izvođenja dela u internet teatru. Pošto je dizajniranost upisana u samu definiciju internet teatra, on uživa poziciju konstitutivne nemogućnosti da zahvati pred-dizajnirane, pred-artificalne sedimente umetnosti. Upravo u tome je njegova šansa za poststrukturalističku intervenciju. Kao praksa diskontinualnog upisa, internet teatar se uspostavlja/ispostavlja kao istraživačka umetnost. Ne preuzimaju se gotovi teatarski koncepti, rešenja i kodovi, već oni upravo postaju osnovni materijal, sam problem umetničkog rada. Ono što se nudi je zavodljivo ogoljavanje praksi produkcije i izvođenja istorijskog teatra, koje ovaj, makar bio i postdramski, mistifikuje i skriva. Izbegava se tiranija fiksiranog označitelja, odnosno razvijaju se strategije uspostavljanja dela kao otvorenog i procesualnog, a ne kao zatvorenog poretka znakova, čime se favorizuje proces/performans u odnosu na delo kao dovršeni objekt

⁴ Vujanović, Ana, “Tigrovski skok u istoriju (internet) teatra”, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 7, Beograd, 2004, 33.

⁵ Cvejić, Bojana, i Vujanović, Ana, “Otvoreno delo, ima li pravo na teoriju danas?”, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 9, Beograd, 2005, 105–107.

rada. To nije ekskluzivna privilegija niti autohtoni produkt internet teatra, ali postoji izvesno isključivo iz lanca koji bi ga povezo sa prethodnim sličnim praksama. Sa arbitrarnosti značenja, shvaćene od strane fragilnog subjekta postmoderne osamdesetih kao (bezizgledni) pokušaj umaknuća instituciji, devedesetih se prelazi na rad sa samom institucijom, njenim simptomima i protokolima.

Jedan od primera ovakvog delovanja je i net balet *Ballettika Internettikka* Igora Štromajera i Brane Zormanana, njihova „priča sa odlaganjem od dvadeset sekundi“. Štromajer ga je zamislio kao „prenošenje tela u HTML i Javascript kodove, kao što se telo plesača koristilo na samim počecima baleta da bi izvodilo različite alfabetske karaktere...“⁶ On dekonstruiše označiteljsku glatkoću tela belog baleta (kontinualne glatke figure) ukazujući internet strimingom svog živog izvođenja na pukotine u toj glatkoći, u vremenskim intervalima od dvadeset sekundi između ekranskih slika, koji ostaju nedostupni pogledu publike, kao direktnom referencom na fantazmatsku enigmnu belog baleta „a šta on/ona radi za to vreme...“ (između dva svoja pojavljivanja na sceni, posebno kad je ovaj drugi ulazak eruptivan). Takve pukotine u diskursu belog baleta ostaju skrivene odnosno isključene-mada-konstitutivne za uspostavljanje umetnosti kao izuzet(n)e u odnosu na društvo. Ove fragmentirane sekvence pokazuju analogiju sa digitalnim modusom transmisije, suprotstavljenom analognom u kom se mora videti svaki korak u linearnom poretku. Te praznine (tih nevidljivih 20 sekundi), takođe su deo narativa, narativa nedostajućeg/isključenog, koji konstituise paralelne priče, ali i nedostajućih/isključenih, po Štromajerovim rečima, onih koji nikad neće igrati u Boljsoj teatru. Ovaj nelinearni narativ karakterističan je za hipertekst, koji preiščitava „arhivske“ tekstove/prakse kao relativno otvorene kombinacije stalno pokretljivih označitelja, koji se mogu potencijalno neograničeno premeštati i brikolirati. Tako se dekonstruktivističkom strategijom retroaktivno razlabavljaju prepleti i čvorovi pisanja klasičnog teatra, potenciranjem grubosti i/li paranjem ideoloških prošivnih bodova koji su ih učvršćivali za određeni kontekst. Dakle, net teatar kao umetnost, kao istraživanje u sajberformansu, nomadskom transgresijom umetanja performerskog u teatarsko,⁷ izvodi ukrštanja, suočavanja i preiščitavanja

⁶ <http://www.intima.org/bi/bi1/netballet.html>

⁷ Najgrublja razlika između teatra i performans arta je to što se „u teatru skrivaju koncepti i sredstva izvođenja u prezentaciji scenskog efekta, a u performans artu se oni otkrivaju kao prezentacije izvođačkog događaja“. Performersko ovde prevazilazi pokušaj omedavanja granicama performans arta kao umetničke discipline.

različitih praksi/tekstova teatra i drugih izvođačkih umetnosti, kao i drugih praksi/tekstova društva i kulture, tradicije koja sebe prikazuje kao „prirodno“ lice kanona. *Ballettikka Internettikka 2*, recimo, zamišljena je i realizovana (tematski, pojavno i fizički) kao gerilska akcija u samo srce paradigme – belog baleta, reprezentovano Boljšoj teatrom. Delovanje ovde nije opozicija paradigmi, nego materijalizacija izvedbi pojedinačnih diskursa koja prolazi kroz njene šupljine i ukazuje na njih, ali se ne postavlja van nje.⁸ Mada, upisujući se na mesto očekivanog („dela“), problematizuje i dekonstruiše instituciju, razglavljujući utvrđene institucionalne mehanizme (konvencionalnu zadatost paradigme, odnos centra i margine, recepcije i interakcije itd).⁹ Novi mediji i tehnologije, dakle, omogućuju dekonstrukciju tela/teksta istorijskog teatra, ali i indukuju nova, tehno tela izvođačkih umetnosti. Stoga će u narednom delu koncipiranju odnosu tela i tehnologije biti posvećena posebna pažnja.

Tehno tela – potencijal entropije

Odnos tela i tehnologija je problematizovan ne samo u kontekstu primene (i implikacija te primene) digitalnih, već i drugih tehnologija. Telo je (p)ostavljeno kao posebno osetljivo, pa i ranjivo u kontaktu s njima. I u humanističkim disciplinama i u umetnostima iz spektra koji nazivamo izvođačkim postoje različite pozicije artikulisanja ove relacije. Bilo da stavljaju akcenat na „usisavanje“ tela od strane tehnologije, ili na „otpor“ (visceralnog) tela, ove paradigme uglavnom konstruišu odnos telo – tehnologija kao dihotomiju. U interpretaciji tog odnosa u savremenoj umetnosti, pa

⁸ Štromajer i Zorman su deklarativno izveli akciju kao odgovor na apel Boljšoj teatra za inovacijama, a *Ballettikka Internettikka 1* je realizovana u saradnji sa Milanskom skalom. *Ballettikka Internettikka 3: BEO Guerruluka*, izvedena sličnom procedurom u Narodnom pozorištu u Beogradu, oktobra 2005, teško da bi se mogla okvalifikovati na isti način, s obzirom na teškoću pozicioniranja Narodnog pozorišta u centar paradigme zapadnog teatra, ali to je i dalje intervencija na instituciji. Samo što je verovatno neki drugi tip „opasnih veza“ u pitanju (sigurno pre uspostavljenih sa Moskvom nego sa Milanom).

⁹ Važnost da publika prepozna ono što vidi na ekranu kompjutera kao performans a ne kao njegov snimak ili prenos (kako bi bio emitovan na televiziji) podseća nas na još jednu dimenziju internet teatra, a to je odnos sa publikom. Iako je pretpostavljen kao demokratičan i ponuđen širokom auditorijumu, evidentno je da za akcije kao *Ballettikka Internettikka* informisanost u pogledu koordinata odigravanja događaja, a i poznavanje umetnosti, pre nego aleatorni princip, opredeljuju (ipak) ciljnu publiku. Za vreme izvođenja BEO Guerrillike publika je čak konkretno locirana u galeriju Ozon. Inače, uglavnom kako je (ne)demokratska geopolitička raspodela interneta i njegova globalizacija, tako je i sa internet teatrom.

i internet teatru, dominantan diskurs kao da se koleba između dve opcije. Kako navodi Vanhute, s jedne strane imamo „predstavljanje bez prisustva“. Telo je ovde „u kratkom spoju“ sa tehno kulturom koja je potpuno kodirana i sposobna da apsorbira bilo koju telesnu materijalnost u svoju ekonomiju znakova. Ovakva situacija se uglavnom pripisuje internet teatru kao njezova dominantna odlika. S druge strane – neće biti neoprezno ako kažem opozicione – imamo „prisustvo bez predstavljanja“. Uz viziju tela kao čuvara autentičnosti, ova perspektiva potcenjuje uticaj tehnologije. Telo se posmatra kao otporno na tehnologiju utoliko što njegovo prisustvo „progoni“ virtualni prostor.¹⁰

Pitanje je da li uopšte ima smisla zadržati ove dve paradigme koje isključuju jedna drugu. One postavljaju telo i tehnologiju u antinomijski i asimetrički odnos, samo premeštajući težište, dok se zapravo elementi svake od njih mogu prepoznati u onoj drugoj. Smatram da upravo tamo gde izgleda da tehnologija potiskuje i asimiluje telo, ono kao da nikad nije bilo prisutnije (kao problem, proganjajuća materijalna/materijalistička sablast, u registru u koji ga postavlja ova druga paradigma). Kao drugo, tretman tela u umetnostima koje problematizuju tehnologiju, uključujući i digitalne medije, teško da može da se generalizuje i svede na odnos prema jednom telu, telu uopšte, koje bi figuriralo kao univerzalni model. Naprotiv, radi se sa različitim figurama/modelima. Ni sajberprostor ne obećava rastelovljenje,¹¹ kompenzovano net avatarima, kao pukim projekcijama modela „realnih“ (ili, kako se najčešće zamera, kulturno definisanih „idealnih“) tela – on revidira granice scenskog figurabilnog poretka, ali i dalje se u njemu sve ove konstrukcije mogu istraživati. Takođe, politike tehno tela pokazuju na koje se načine tela premeštaju iz jednog u drugi identitetski registar, da su tela decentriranih identiteta. Zaglavljivanje u dihotomijske koncepte je, naime, gotovo neizbežno u radovima koji su opterećeni pojmom „pravog“, „prirodnog“, „samog“ tela, kao i monističkim modelom, zanemarujući raznolikost, konkretnost, višestruku umreženost tela. Tako, od „idealnih“ glatkih figura do „stvarnih“, hrapavih tela sa organima, preko i između, tehno tela su i okrnjena, uvećana ili umrežena Stelarkovo telo, hirurški otvoreno telo Or-

¹⁰ Vanhoutte, Kurt, „Protetički bogovi“, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 7, Beograd, 2004, 55.

¹¹ Niti tehnološki platonizam, jer iako je internet pretežno još uvek tekstualni medij, iza reči dolaze slika i zvuk. Kako sugerise Igor Pribac, grafizam koji prevladava u digitalnoj komunikaciji nije poslednja faza razvoja. Pribac, Igor, i Pristaš, Goran Sergej, „Telo postaje slika i znak“, Frakcija, br. 4, Zagreb, 1997, 44.

lan, uvek drugo telo Mone Hatoum, birano i brisano telo Bodies Incorporated... Ipak, uprkos raznovrsnosti, gotovo po pravilu, u tehnooptimističkim i pesimističkim vizijama, ona se predstavljaju kao pokušaj nadvladavanja slabosti, krhkosti, nepotpunosti, zastarelosti, nedovoljnosti „prirodnog“ tela. Bodrijar, na primer, navodi da „...danas već imamo posla sa fraktalnom reduplikacijom slika i načina pojavljivanja tela... Tražimo ispunjenje želja u tehničkoj izveštačenosti tela i težimo njegovom umnožavanju u parcijalnim objektima... Danas više nije stvar u tome da 'imamo' neko telo već da na neko telo budemo priključeni (connected)“. Povezivanje sa aparatima i protezama se u tom smislu sagledava kao otvaranje tela intervenciji kako bi se ono uopšte održalo i tako se, ispod efektivnosti tehno tela, prepoznaje njegova slabost i čuju obdukcijski zvuci mašina. Telo, dakle, postaje ime za „semiološko jedinstvo neke smetnje“, i, da se vratimo ovoj prvoj tezi, ta savremena entropičnost tela može paradoksalno delovati upravo kao potencijal. Kako navodi Bojana Kunst, „telo postaje vidljivo tek sa savremenim načinom nestajanja granica i umesto da bude slabo, ono na neki poseban način postaje jako.“¹² „Snaga“ tela se ovde ne odnosi na telo kao tačku preloma tehnofikcionalnih identiteta čijoj konstrukciji se ono opire (kako bi sugerisala druga paradigma koju navodi Vanhute), već na mogućnost da pregovara sa tradicionalnom redukcijom u dihotomiji i primora nas da razmišljamo hibridno, suočavajući se sa (uvek) nadovezujućom i relacionom konstitucijom našeg subjektiviteta, sa saznanjem da nema „samog“ tela, tela kao takvoga, bez diskurzivnog imprinta. Veštačko i tehnološko su temeljni modusi reprezenacije telesnog i u modernoj, definisanoj razdvajajućim terminima humanizma, i u postmodernoj, sad samo načini na koji oni opstaju kao konstitutivna fikcija jedno drugom postaju transparentniji,¹³ retroaktivno se pregovara o prošlosti i o sadašnjosti koja „hoda“ i izmiče dok se (eventualno) anticipira budućnost. Stoga, u narednom delu biće izložen pristup koji se ne oslanja na prizivanje „samog“ tela, i koji, po mom mišljenju, pregovara između tela i tehnologije, ne apsolutizujući razmak među njima. To je, uslovno rečeno, delezijanski pristup, pokazan na primeru Stelarkovih radova, koji su, sa svoje strane, ilustrativni kao pokušaj uspostavljanja (ne nužno harmonične) simbioze tela i tehnologije.

¹² Kunst, Bojana, „Simptomi tehno tela“, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 3, Beograd, 2002, 54.

¹³ Naravno, i u transparentiju tela ulažu se različiti strahovi i želje – od figuriranja tela kao „semiološke sablasti“, poglavito vezanog za telo-kao-čistu-informaciju u savremenim bankama podataka, do glorifikacije njegove emancipatorske „ukazivosti“.

Od tela bez organa do telesnih mašina

Čini se da Stelark svojim radovima formuliše perspektivu jedne antropološke mutacije. Remodeliranje tela uz primenu visokih tehnologija je za njega nezaobilazni, neopcionalni deo evolucije (on koristi termin postevolucija, da bi se izbegle biologističke konotacije). Telo je proglašavao zombijem, pa kiborgom, a odnedavno se trudi da bude symborg.¹⁴ Najgrublja podela njegovih radova je na one u kojima je tehnologija dodata telu, zatim na one gde je umetnuta u telo i na one u kojima ga umrežava. Ni u jednom od njih, Stelarkovo telo nije oprirodno kao očigledna samodiskriptivna kategorija. Počnimo od njegovih ranih radova, Suspension Events. Oni zahtevaju da telo bude izdignuto od tla brojnim kablovima povezanim sa njegovim nagim telom kukama koje probijaju kožu. Sirova, intenzivna konfrontacija postaje telesna transformacija, koja traži rastelovljenje subjektiviteta, da se on „izbaci“ iz tela koje se više ne konceptualizuje kao „kuća bića“, kao stanište fiksiranog subjekta trajno zakačenog za njega. Ona zamagluje distinkcije između onog što jeste i što nije deo tela. To zahteva rasklapanje organizma, „otvaranje tela konekcijama koje pretpostavljaju čitav asamblaž, krugove, konjunkcije, nivoe i pragove, prelaze i distribucije intenziteta...“¹⁵ Okačeno telo postaje telo bez organa, zastarelo i disfunkcionalno, koje mora da se uključi u moduse promene (telo efektivno pluta, u apedalnem stanju, u nultom stepenu gravitacije). Stelark postavlja telo kao sirovo, u najmolekularnijoj formi, kao mrežu vena, krvnog pritiska i proširenih ćelija, ne kao molarno i organizovano-u-organizam. To možda jeste materija(l)-u-postajanje, ali nije „prirodno“ telo „vraćeno“ nultom stepenu kulture niti „samo“ nereferentno telo. Njegova treća kibernetička ruka (Third Arm) predstavlja sličnu simulaciju dalje etape evolucije, razvoj mnogostrukih (multiplih) udova interakcije i konekcije. Uz treću ruku, telo postaje neizbalansirano i asimetrično. Ove umetničke prakse mogu se lako opisati kao procesi koji deteritorijalizuju telo; „višak“ ruku postaju krila, koja iscrtavaju linije leta.

Ako se telo ne postavi kao statična (u smislu nepovratno označena i dizajnirana) kategorija – kao klaustrofobična zatvorena struktura – potenci-

¹⁴ Podatak iz februara 2006, sa sajta www.culture.com.au/metabody.html. Symborg bi predstavljao fuziju kiborga i avatara/golema, i prevazilaženje kiborga kao militarizovane ideološke konstrukcije koja je izneverila fantazmatska investiranja, i očekivanja, poglavito feministička.

¹⁵ Deleuze, Gilles, and Guattari, Felix, *A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia*, Continuum, London, 2002, 160.

jalitet označiteljske prakse se razmahuje. To bi mogla biti implikacija čitanja Deleza i Gatarija, od kojih preuzimam ovde markirane pojmove. Potpuno kodiranom i indeksiranom telu-kao-organizmu oni pretpostavljaju telo bez organa, oslobođeno kodova falogocentričnih funkcija identiteta. Ovo je pojam koji preuzimaju od Artoa.¹⁶ Sugeriše se odmak od opredeljivanja organa određenim funkcijama, poglavito onim u koje ih razdeljuju službena medicina, nauka, pa i psihoanaliza... nimalo neutralni i falogocentrizmom potpuno aficirani metanarativi. To je deo procesa postajanja bez finalnog postanja (tako da se ni telo bez organa ne dostiže kao konačna destinacija). Mi se nalazimo u segmentima multiplih postajanja: postajanje ženom, insektom, životinjom... mašinom... drugostima humanistički centriranog subjekta, izazivajući njegove strukturalne osnove nomadskim strategijama. Delezijansko postajanje je fokusiranje na razlike, mišljene kao mnoštven i stalan proces transformacije. I teleološki poredak i fiksirani identitet napušteni su zarad fluksa mnoštvenog, multiplog postajanja. „... Postajanje izvodi partikule između kojih neko utvrđuje odnose kretanja i mirovanja, brzine i sporosti, koje su najbliže onome što neko postaje, i kroz šta postaje”.¹⁷ Princip bliskosti ne uvodi analogiju: Stelarkovo telo ne izvodi kao mašina, da bi poduprlo nesvodivost ljudskog/humanističkog/okcidentalističkog poretka, nego postaje mašinom, ali ne na molarnom, organizacijskom, totalizujućem nivou. U postajanju se pušta različitim linijama leta, prolazi kroz različita vrata i pragove, formira tela bez organa koja se komponuju od čistih intenziteta, a ne od identiteta kao mikrofašističkih struktura. Trajektorije ovih linija leta nisu predvidive u smislu linearno konsolidovanih faza, nego je svaki plato u postajanju obeležen posebnim transformacijama koje su presek flukseva koji poprimaju različite brzine i trenutne forme zavisno od nečije geopolitičke, rodne, rasne... situacije.

Ovakvo fluidno shvatanje subjektiviteta je možda odgovor na kraj humanizma i smrt humanističkog subjekta kao sinhronog nosioca akcije i podnosioca efekata strukture (ambivalencija pojma subject u engleskom odgovara tom odnosu), i predlog posthum(a)nog subjektiviteta postindustrijskog visokotehnološkog društva, koji je različit ne samo od postuliranja stabilnog definisanog subjekta, već i subjektivnosti kao procesa konstrukcije u smislu izgradnje (koja može lako iskliznuti u „nedovršene“ radove na statičnoj podlozi i potragu za „temeljima“). Tako, „subjekt se preobražava

¹⁶ Upotreba tog pojma u ovom radu je i bliža Artoovom shvatanju tela bez organa, koje se neposredno odnosi na umetnost.

¹⁷ Ibid., 339.

iz centra u fluks, pa se i egzistencija može redefinisati kao proces deteritorijalizacije. Filozofija subjekta kao izvora protoka ili ponora postaje filozofija protoka u mreži relativnih i trenutnih događaja.¹⁸ Telo se u delezijansko/gatarijevskom čitanju/pisanju više ne pojavljuje kao „kuća bića“, iako je njihovo shvatanje subjektiviteta telesno i afektivno. Telo nije čvrsto uzglobljen i pozicioniran entitet, popuštanje biološke supstancije; ono je igra sila, površina intenziteta; čist simulakrum bez originala. Otelovljeni subjekt je oblik u procesu sila koje se presecaju (afekti), prostorno-vremenskih varijabli koje su određene svojom pokretljivošću, promenljivošću, i prelazno/prolaznim karakterom. Tako su i tela „... za nas najčešće tela – između. Ona su uhvaćena u događanju doživljaja, komunikacija i fizičko/čulno/telesnih suočavanja flukseva presečenih potencijalnostima koje postoje i vode različitim neuporedivim registrima prepoznavanja i identifikovanja tela. Svako pojedinačno telo je u mnogostrukosti preseka različitih flukseva: točkova pojavljivanja i odvijanja.“¹⁹

Šta bi to dalje impliciralo za izvođenje tela, za Stelarkovo tehno telo? Ono postaje mašina izvođenja. Mašina proizvodi efekte u rezovima (presecima) vremena i prostora kroz flukseve koje uspostavlja i koje prekida. Telo koje je mašina (pro)izvođenja je telo u performansu. Stelarkovi radovi su na važnom preseku preobražaja baleta u ples i plesa u performans art; prelazak od baletske figuralike i plesne dekonstrukcije figure na performer-sku biopolitičku i kibernetiku mašinu performans arta.²⁰ Oni pokazuju šta performans art baštini izvođačkim umetnostima, pomenimo samo prelazak sa glatke figure bez organa, čija je fiziologija stavljena u zagrade i koja se „pravi da je lakša nego što jeste“, na hrapavo telo sa organima, koje otkriva svoju anatomiju i fiziologiju, do njihovog evakuisanja iz tela u elektronsku sredinu i dalje... Stelarkovo telo nije glatka figura čije je izvođenje glatka pruga, već telesna mašina koja radi sa „hrapavošću“ materijalnog medija i njegovom ekonomijom (uvek opirućem značenju koje mu je intencionalno zadato da predoči). Mašina radi i proizvodi i to je proizvodnja bez jakog subjekta – izvora, bez ikakvog izvora; tako umetnost ne nastaje ni kao

¹⁸ Šuvaković, Miško, “Postajati mašinom: od teorije preko filozofije digitalne umetnosti, teatra i performansa... i natrag”, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 7, Beograd, 2004, 8.

¹⁹ Šuvaković, Miško, “Tehnologije izvođenja u performans artu”, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 5, Beograd, 2003, 40.

²⁰ Šuvaković, Miško, “Diskursi i ples”, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 4, Beograd, 2002, 47.

izraz ni kao odraz i pokazuje se nesvodiva na bilo koji primordijalistički koncept. Između neke „unutrašnje nužnosti“ i „spoljašnjeg“, materijalnog poretka dela nema uzročne veze izražavajućeg ostavljanja traga, nema umetničkog dela koje izvire iz nutrine nečije psihe. Evidentno govorim o ekspresiji (izražavanju) više nego o mimezis-u (odražavanju, prikazivanju), jer je ova strategija izvođenja češće vezivana uz Stelarka. Međutim, Stelarkovo ponašanje u performansu to nije (njega i ne interesuje emocija, nego e-mocija). Njegovo telo je mašina mikrosocijalne bihevioralnosti, koja kroz intertekstualno orijentisanje ukazuje obećanim potencijalnostima – njihovo indeksiranje je neograničeno – dok se za mene kao gledaoca one uspostavljaju kroz diskurzivnu mašinu za poređenje situirajućih tekstova kulture i društva. Stelarkov bol iz Suspension Events za mene postaje bol tek u poređenju sa drugim konceptima bola. Tako i njegove tehnološke metamorfoze – otvaranje tela multiplim udaljenim pokretačima u Fractal Flesh ili Ping Body (razlika od poimanja tela kao kuće bića, sličnost sa konceptima involuntarističkog tela, novih subjektiviteta postindustrijskog društva...), presvlačenje kože u Surface of Self: Shedding of the Skin (preobražaj – „kao površina, koža je nekada bila kraj spoljašnjeg sveta i istovremeno granica za sebe... Ona više ništa ne zatvara, uništiti kožu znači izbrisati unutrašnje i spoljašnje. Telo treba doživeti kao šuplje, bez ikakvih distinkcija javnog, privatnog i psihološkog prostora“)...²¹ Kakav god koncept bio, uvek postoji materijalni otpor označavanju, neproblematičnom upisivanju, koji ga ostavlja otvorenim, i ako je telo u pismu konstruisana figura, onda je to čvorasto, hrapavo pismo... Proizvodnja mašine ne staje...

(Pro)izvođenje tela i teksta – još jednom

Da izvedemo privremeni zaključni rez u ovom tekstu, izvođenje tehnološkog tela, kao proces kulturno/društvene proizvodnje, pokazuje da telo nije stabilni biološki objekat, kolonizovan veštačkim i tehnološkim, već nešto što se stvara, kroz stalne procese postajanja, koje, u slučaju simbioze sa tehnologijom, možemo zvati i hibridizacijom.²² Kako smo postavili izvođenje tela? Telo je istovremeno izvođač i konstituiše se u/zahvaljujući tom izvođenju. Tako je i sa umetnošću u poststrukturalističkoj teoriji i praksi – značenja

²¹ Stelarc, "Parasite Visions: Alternate, Intimate and Involuntary Experiences", u: Marina Grzinic (ed.), Stelarc: Political Prosthesis and Knowledge of the Body, Maska MKC, Ljubljana, Maribor, 2002, 15.

²² Ako je nekom tako lakše.

koncepta/dela nisu imanentna; ona se izvode. Izvođenje je materijalna praksa koja se odigrava u posebnom fizičkom i društvenom prostoru i vremenu, proizvodeći značenja u koja upisuje elemente aktuelne, „ovde-i-sad stvarnosti“, a ne „ospoljavajući“ neka unapred zadata. Učinci izvođenja su deo te stvarnosti, koja je dinamička označiteljska mreža koja se neprestano preiščitava, dopisuje, briše... Ti „okružujući“²³ tekstovi umetnosti i društva nisu, dakle, neki stabilan „spoljašnji“ sistem, već se u svakom izvođenju redistribuišu.²⁴ Tu je, po mom mišljenju, i potencijal za društvene promene, pa i one koje implicira hibridizacija telesnog i „veštačkog“, umersto opozicije, i umetnost koja je tematizuje: ne u činu nekog „spoljnog“ (umetničkog i bilo kog) delovanja na društvo, nego u izvođenju – (pro)izvođenju, setimo se Deleza i Gatarija – kao njegovom dinamičkom konstitutivnom elementu.

LITERATURA

1. Cvejić, Bojana, i Vujanović, Ana, *Otvoreno delo, ima li pravo na teoriju danas?*, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 9, Beograd, 2005.
2. Deleuze, Gilles, and Guattari, Felix, *A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia*, Continuum, London, 2002.
3. Kunst, Bojana, *Simptomi tehno tela*, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 3, Beograd, 2002.
4. Pribac, Igor, i Pristaš, Goran Sergej, *“Telo postaje slika i znak”*, Frakcija, br. 4, Zagreb, 1997.
5. Stelarc, *“Parasite Visions: Alternate, Intimate and Involuntary Experiences”*, u: Marina Grzinic (ed.), Stelarc: *Political Prosthesis and Knowledge of the Body*, Maska MKC, Ljubljana, Maribor, 2002.

²³ Ovaj termin koriste neki teoretičari poststrukturalizma, kao npr. Ana Vujanović: Vujanović, Ana, “Izvođenje (konceptualnog) plesa, akter kao/i autor kao aformer kao performer (kao Jerome Bell...)”, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 3, Beograd, 2002. Mislim da bi možda termin umrežavajući bio prikladniji, jer direktnije konotira diskurzivnu uronjenost izvođenja.

²⁴ Kao paradigma belog baleta u Štromajerovom i kontakt plesa i performans arta u Stelarkovom izvođenju.

6. Šuvaković, Miško, “*Diskursi i ples*”, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 4, Beograd, 2002.
7. Šuvaković, Miško, “*Tehnologije izvođenja u performans artu*”, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 5, Beograd, 2003.
8. Šuvaković, Miško, “*Postajati mašinom: od teorije preko filozofije digitalne umetnosti, teatra i performansa... i natrag*”, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 7, Beograd, 2004.
9. Vanhoutte, Kurt, “*Protetički bogovi*”, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 7, Beograd, 2004.
10. Vujanović, Ana, “*Tigrovski skok u istoriju (internet) teatra*”, TkH, časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, br. 7, Beograd, 2004.

Internet sajtovi:

- www.intima.org/bi/bi1/netballet.html
- www.culture.com.au/metabody.html

Marijana Mitrović

Performing the Techno Body

Summary

This paper considers issue of body-technology relations in contemporary performing arts, from poststructuralist perspective. There is a shift of focus to an examining of the body, technology and the arts as performing proceses, not as closed, strictly defined structures, so that dualistic, reductionist concepts could be escaped. First, it is given internet theatre example of the open work and body in it. Then, some paradigms of thinking body-technology relations are discussed and criticized. At the end, it is given potentially non-dualistic approach, inspired by Delleuze and Guatarry, demonstrated in Stelarc's performances.

Key words: Body, Technology, Techno Body, Poststructuralism, Performing Arts.

Tijana Maksimović
Tutor: *dr Divna Vuksanović*
Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

PASTA KAO (BITAN) ČINILAC ITALIJANSKOG KULTURNOG IDENTITETA

Ona je muza stručnjaka za reklamu, mladalački mit, saveznik linije, gost za trpezom kako siromašnih, tako i bogatih, običnih ljudi ali i slavnih. Sve to, i još mnogo više je pasta, sastavni deo tradicije i kulture Italije, njen nacionalni simbol i znak raspoznavanja u svetu.

«Lepota dolazi kroz jelo», samo neka se apetit zadovolji lingvinama, špagetima i tako dalje... To nam saopštavaju stručnjaci za reklamu svih velikih agencija, saglasni u izboru paste za univerzalni simbol pozitivnosti.

Da li je pastu u Italiju doneo Marko Polo ili ...?

Prvu testeninu su pravili u Kini, pre 4.000 godina, ali zasluge za nastanak makarona ne mogu se pripisati Kinezima. Po raširenoj legendi, Marko Polo je, po povratku sa svog dugogodišnjeg boravka u Aziji, u domovinu doneo špagete. Međutim, ova priča zaista nije ništa više do legenda, budući da se on u Italiju vratio tek 1295, a testenina se, pod različitim nazivima, pominje u dokumentima koji su nastali pre ovog datuma. Pored toga, testenina pronađena tokom arheoloških iskopavanja u Kini napravljena je od prosa, dok Italijani špagete prave od pšeničnog brašna.

Tačno poreklo paste se ne može utvrditi, iako je sigurno da je pšenica obrađivana i u obliku testenine korišćena u ishrani u različitim delovima sveta još od davnina. Čak i ako se zadržimo samo na prostoru Italije, naići ćemo na veliki broj različitih priča, legendi i tumačenja u vezi sa njenim nastankom – pominju se Etrurci, u čijim grobnicama su pronađeni opisi alatki za pravljenje testenine, zatim Rimljani, koji su jeli laganum, pastu od koje vode poreklo današnje lazanje, navodno preuzetu iz Grčke, gde je bila poznata pod nazivom laganon. Pominju se i Arapi, koji su verovatno prvi usavršili tehniku sušenja testenine i proširili je po Sredozemlju, a s najvećim uspehom na Siciliju, u Kampanju i Liguriju, gde je klima, zbog blizine mora, bila najpogodnija za ovaj proces.

U nekoj vrsti turističkog vodiča iz 1154, arapski geograf Al-Idrin pominje trakastu testeninu po imenu triyah, koja se proizvodila u Palermu

i zatim izvozila po celom Apeninskom poluostrvu.¹ To je, ujedno, i najstariji zapis u kom se pominje pasta nastao na teritoriji današnje Italije, dok se makaroni u pisanom obliku prvi put pominju 1279, u spisku imovine preminulog mornara, koja obuhvata, između ostalog i «una bariscela plena de macaronis», odnosno bačvicu punu makarona, a ovaj naziv će uskoro postati univerzalna oznaka za sve oblike paste.

Makaroni osvajaju Italiju, ali i svet...!

Vremenom, proizvodnja paste se širi i unapređuje, pastai, proizvođači paste, počinju da formiraju i sopstvena udruženja, a 1641. godine je, zbog njihove brojnosti, čak izdata i papska bula kojom se određuje da udaljenost između dva dućana u kojima se prodaje pasta mora biti najmanje 24 metra. U tom periodu, smesa za makarone se još uvek mesi i gnječi nogama, što će potrajati do 1833. godine, kada će Ferdinand II, kralj dveju Sicilija, posetiti jednu radionicu za pravljenje paste i biti zgrožen ovim običajem. Zbog toga će, u to vreme poznati inženjer, Čezare Spadačini dobiti zadatak da osmisli higijenski prikladniji postupak. Kao posledica toga, pojavila se, godinu dana kasnije, prva bronzana mašina za proizvodnju testenine. Nažalost, kralj je uskoro prekinuo finansiranje ovog projekta, ali je mehanizacija procesa pravljenja paste polako nastavljena, a prva mašina koja je obavljala sve faze ovog procesa patentirana je 1933.

Tokom XVI i XVII veka, napolitanski ulični prodavci, makeronari, kuvali su pastu u ogromnim loncima i služili je posutu rendanim sirom i začinjenu biberom, a prolaznici su je jeli rukama, odmah tu, za tezgom. Tako je izgledala tadašnja verzija fast food-a, i teško da je možemo povezati sa onim što danas naručujemo u restoranima italijanske hrane. Sastojak koji je možda najviše nedostajao u ovom «receptu» je, svakako, paradajz. I mada danas bez njega skoro da ne možemo da zamislimo špagete, sos od paradajza počinje da se koristi uz pastu početkom XIX veka, a kao običaj se ustaljuje tek krajem istog veka. Naime, nakon što su ga španski konkvistadori doneli iz Amerike u Evropu u XVI veku, koristio se prvo kao ukrasna biljka, a čak je dugo postojalo i verovanje da je otrovan.

U XIX veku proizvođači paste dolaze i na ideju da bi mogli da poboljšaju prodaju stvaranjem novih, raznovrsnih oblika paste, čiji se broj do danas povećao na 150–200 različitih formi.

¹ U južnoj Italiji se i danas može naći testenina sa ovim nazivom, kao što je, na primer, *tria bastarda* ili *vermicelli di tria* na Siciliji.

Vremenom počinje da se govori o pravoj industriji paste, koja počinje i da se izvozi van granica Italije, a 1913. se ostvaruje rekord od 70.000 izvezenih tona, pre svega, u SAD. Kasnije, zemlje koje su uvozile pastu počinju i same da je proizvode, tako da su italijanske mašine za pravljenje testenine uskoro osvojile svet.

Kakva je uloga paste u izgrađivanju italijanskog nacionalnog identiteta?

Od raspada Rimskog carstva, Apeninskim poluostrvom je prošlo ili se na njemu, duže ili kraće, zadržalo mnoštvo vladara i vojski i na njemu osnovalo različite kraljevine i državice. Takva rascepkanost, koja nije bila samo politička i administrativna, već i kulturna i jezička, uslovlila je na teritoriji Italije pojavu poznatu kao *campanilismo*,² što označava veliku privrženost rodnom mestu, njegovim običajima i tradiciji. To se ogledalo i u hrani i navikama u ishrani, pa i u odnosu prema pasti, tako da su se pojavili brojni regionalni varijeteti, ali i različiti nazivi za suštinski isti oblik testenine. Razlike koje su se vremenom pojačavale između ekonomski razvijenijeg i naprednijeg severa i juga, na kom je sve do ujedinjenja Italije 1861. godine vladalo feudalno uređenje, ogledale su se i u načinu ishrane, pa su se, u skladu sa tim, ustalili i odgovarajući pogrdni nadimci – polentoni, za severnjake, koji su u ishrani koristili prvenstveno pirinač i palentu (it. polenta), odnosno terroni za južnjake, koji su uglavnom bili seljaci i obrađivali zemlju (it. terra) i koristili pšenično brašno.

Nakon političkog ujedinjenja, koje je zaista završeno tek 1870. godine,³ usledilo je i formiranje nacionalnog identiteta, koje je počelo u doba romantizma i italijanskog *risordimento*.⁴ Nacionalni identitet se u potpunosti formirao tek nakon Drugog svetskog rata kada je, zahvaljujući radiju i televiziji, postignuto i jezičko jedinstvo i u čitavoj naciji prihvaćen standardni italijanski jezik, koji potiskuje brojne dijalekte. Razvojem mehanizacije za proizvodnju hrane, dolazi do širenja lokalnih specijaliteta van regionalnih granica i oni postaju nacionalni specijaliteti, mada često uz izmene i gubitak na kvalitetu.

² Od reči *campanile*, «crkveni zvonik», koji u prenesenom smislu označava rodni kraj.

³ Nakon 1861, kada je Vitorio Emanuele II proglašen za kralja Italije, Venecija i Rim sa Lacijom su ostali izvan granica tadašnje države, a prisajedinjeni su joj 1865, odnosno 1870.

⁴ Italijanski pokret za nezavisnost i nacionalno jedinstvo, nastao početkom XIX veka.

Sušena pasta (it. pasta secca), koja je ranije bila karakteristična za južnu Italiju, počinje da se širi i na severne delove i polako preuzima primat nad svežom pastom (it. pasta fresca), koja je tamo bila zastupljenija jer nisu postojali klimatski uslovi pogodni za sušenje paste, kao što je slučaj na jugu (suva i vetrovita klima). U početku je pasta drugačije pripremana na severu – špagete su duže kuvane, ali se vremenom ustalio južnjački način pripreme – «al dente» (it. dente, «zub»).

Postepeno, pasta je postala nacionalno jelo, ono što povezuje sve Italijane, ali i znak raspoznavanja Italije u svetu.⁵ O tome svedoče i sami nazivi – makaroni, špageti, ravioli, lazanje i sl. nose svoje italijansko ime u svim jezicima, pa čak i reč «testenina» i njeni ekvivalenti u drugim jezicima nisu dovoljni i ne koriste se za opisivanje italijanske «paste», već se zadržava originalni naziv.⁶

Kakvo je mesto i simbol paste u italijanskoj kulturi?

Prema ispitivanju Udruženja industrijskih proizvođača paste Italije, i sami Italijani smatraju da je pasta jedan od glavnih simbola njihove zemlje.⁷ Skoro 46% ispitanika smatra da su glavni simboli Italije u svetu umetnost i kultura, a 23% smatra da je to pasta, a za njom slede moda, Ferrari i fudbal.

Pasta je prešla dug put od hrane siromašnih, kada se jela jer je pšenica bila najdostupnija, do bogatih trpeza, gde se pojavila onog trenutka kada su počeli da joj se dodaju različiti nadevi. Verovatno je upravo zato i smatraju jednim od simbola Italije i priča o njoj se može pratiti kroz istoriju Italije, posebno posle Drugog svetskog rata.⁸ U tom periodu, nakon gladi i nestašice, kada je ekonomija počinjala polako da se oporavlja, i obični ljudi, radnici, bili su u mogućnosti da priušte sebi nešto raznovrsniju ishranu, a

⁵ Pre izvesnog vremena, desio se i skandal u koji je bio uključen čuveni proizvođač paste Barila i jedna marketinška kompanija, a koji je bio izazvan antiitalijanskim spotovima emitovanim na turskoj televiziji u kojima je prikazan tanjir špageta na koji padaju kapi krvi, uz slogan «Neka ti pasta bude čista».

⁶ Kao simboli Italije upotrebljeni su toranj u Pizi, pica i, naravno, pasta.

⁷ Francuzi su italijanske emigrante krajem XIX veka nazivali, između ostalog, i macaroni. Poznat nam je i primer špageti-vesterna, popularnog naziva za vestern filmove producirane sredinom šezdesetih u italijanskim studijima.

⁸ Podaci su preuzeti iz ankete koju je naručilo Udruženje industrijskih proizvođača paste (UNIFI), a detalji se mogu pronaći na sajtu www.unifi.it.

pasta je polako osvajala čitavo poluostrvo i postajala osnovni sastojak prehrane. Ono što je zajedničko svim delovima Italije jeste centralno mesto koje zauzimaju obroci, kada se, u tačno određeno vreme, okuplja čitava porodica.

U skladu sa ekonomskom situacijom u zemlji, menjala se i raznovrsnost namirnica, upotreba mesa, razlikovali su se nadevi i načini pripreme, ali je pasta uvek bila prisutna. Dok je u početku smatrana za hranu koja je neophodna, ali nedovoljna i koja služi da zadovolji osnovnu potrebu da se napuni stomak, od sedamdesetih godina, sa američkim otkrićem «mediteranske dijete», menja se i poimanje paste. Uviđa se njena nutricionarna vrednost, opovrgava uverenje da pasta goji, štaviše, proglašava se za osnovni sastojak ishrane, uz voće i povrće.

Od devedesetih godina XX veka, kada poslovni rasporedi postaju sve zgušnjaviji i slobodnog vremena je sve manje, menjaju se i običaji, nema više redovnog porodičnog okupljanja za stolom, pauze za ručak se ne provode kod kuće, već u menzi, restoranu, baru. Sve je veća potražnja za gotovim, brzim jelima, ali se pasta i tome prilagođava, pa se u, za Italiju tipičnom, baru, pored uobičajenih sendviča, mogu pronaći i jela od testenine. Međutim, te promene važe uglavnom samo za velike gradove, dok se u manjim mestima, van velikih centara, život i dalje odvija na sličan način – porodica se okuplja za ručkom, gde pasta zauzima počasno mesto.

Čak i kada putuju u inostranstvo, Italijanima najviše nedostaje omiljeno jelo sa pastom (38%), pa tek onda sopstveni krevet (25%). A i kada se vrata sa puta, prvo što požele je – omiljena pasta (34%), dok na kupku u kadi punoj pene (26%), telefonski razgovor sa najboljim prijateljem (18%) i omiljeni TV program (7%) pomišljaju tek kasnije. Takođe, ubedljiva većina Italijana više voli da pastu jede kod kuće (93,2%), za razliku od samo 7,8% ispitanika koji radije obeduju u restoranu.

Svi ovi podaci jasno ukazuju na ono što ističu i sociolozi – pasta Italijane asocira na porodicu, toplinu doma i jedan je od prvih utisaka koje oni ponesu. U savremenom dobu, za one koji ne provode mnogo vremena kod kuće, pasta je jedna od ključnih veza sa porodicom, sa tradicijom i, kao takva, uvek ostaje ista, u klasičnoj formi, mada se prilagođava i novom vremenu. To se može videti i u većini reklama za proizvođače paste – u središtu je tanjir špageta ili neke druge testenine, oko kojeg se okuplja čitava porodica – praktično i pasta postaje i čini deo najužeg porodičnog jezgra i od njega je neodvojiva. Pasta deluje umirujuće i otklanja stres, baš kao i u popularnoj dečijoj pesmi:

*Sono le tagliatelle di nonna Pina
Un pieno di energia, effetto vitamina
Mangiate calde col ragù
Ti fanno il pieno per sei giorni ed anche più
Perché le tagliatelle di nonna Pina
Son molto più efficaci di ogni medicina
Sensazionali a pranzo, a cena e credi a me
Son buone anche al mattino al posto del caffè!*

...

*E allora forza, dai! Ma che problema c'è
Ci pensa nonna Pina a toglierti lo stress!*

*(Baka Pinine taljatele
su pune energije, deluju poput vitamina,
ako ih jedeš sa raguom
bićeš pun šest i više dana,
jer baka Pinine taljatele
su mnogo efikasnije od bilo kog leka,
senzacionalne su za ručak, za večeru i veruj mi
dobre su i ujutru umesto kafe!*

...

*Hajde, ne daj se! Ma nema problema,
pobrinuće se baka Pina da ti ukloni stres!*

Da su Italijani i pasta neraskidivo povezani, pokazuje nam i priča o Filipu Tomazu Marinetiju, tvorcu futurističkog pokreta, koji je smatrao da italijansku ishranu treba temeljno reformisati, potpuno ukidajući pastu kao «apsurdnu italijansku gastronomsku religiju», koja telo i duh čini mlitavim i slabim. Iz protesta je pucao u tanjir špageta, ali se ispostavilo da je to bio pucanj u prazno – zatekli su ga u restoranu kako jede upravo tu «štetnu» i «apsurdnu» pastu.

Globalizacija i pasta

Italijanska pasta se izvozi u mnoge zemlje, ali i proizvodi u različitim delovima sveta, i zasigurno je, uz, takođe italijansku, picu, jedan od najrasprostranjenijih i najpopularnijih nacionalnih specijaliteta. Međutim, njen uspeh se ipak ne može porediti sa uspehom hamburgera i druge brze hrane iz Mekdonaldsa. Sa druge strane, ukoliko zanemarimo neke sporadične slučajeve, kao što je već pomenuti bojkot italijanskih proizvoda u Turskoj, pasta, kao ni pica, ne izaziva tako oštre reakcije i protivljenje sa kojima se Mekdonalds susreće širom sveta.

Hamburger, ili, u još većoj meri, čizburger, ispunjavaju sve uslove da budu ono što jesu – univerzalno jelo današnjice. Sadrže osnovne sastojke koje čovek traži u hrani – masnoće, so i šećer. Sama njegova struktura lišena je kulturnih osobenosti i kao takav može se proizvoditi bilo gde u svetu i podjednako je prijemčiv mušterijama u Japanu, kao i u Srbiji. Ono što je njegova glavna i najvažnija odlika jeste brzina – brzo se priprema, brzo se konzumira i brzo zadovoljava glad.⁹ Uzevši sve to u obzir, ne čudi što je postao

⁹ Za više detalja, videti u “Njegovo veličanstvo, kralj hamburger”, Elizabet Rozen, u časopisu Kultura, br. 109/112, Beograd, 2005.

simbol globalizacije. Globalizacija, opet, većinu ljudi asocira prvo na SAD i, kada se ovom receptu doda neizostavni sastojak u vidu dnevno-političkih tema, neće nas iznenaditi podatak da je Mekdonalds najkritikovanija korporacija na svetu.

U Italiji, hrana označena žutim slovom M nije naročito popularna i nema izgleda da ugrozi picu i pastu, mada današnji sve brži ritam života neminovno dovodi do povećane konzumacije brze hrane. Ipak, Mekdonalds posećuju uglavnom mladi, a verovatno biste se i vi prilikom posete Italiji odlučili za čizburger samo ako ste u velikoj žurbi, a najbliži restoran vam je upravo Mekdonaldsov na železničkoj stanici. A i tada vas neće iznenaditi ako u njemu naiđete prvenstveno na druge strane turiste. Kako pokazuju istraživanja, italijanski ispitanici većinom nisu protiv Mekdonaldsa, bar ne u ideološkom smislu, i pokazuju pretežno nezainteresovanost za isti. Verovatno u zemlji u kojoj veliki deo tradicije i kulture čini pasta, koja je, kao što smo videli, i sama bila neka vrsta brze hrane (setite se makaronara sa ulica Napulja), rezultati i ne mogu biti drugačiji i ko bi mogao da se, ukoliko mu je data potpuna sloboda izbora, radije odluči za čizburger i pržene krompiriće nego za porciju špageta ili picu na napolitanski način?

U Italiji, ona je deo tradicije, ali čime se može objasniti uspeh paste u drugim, čak i kulturno vrlo dalekim zemljama? Pre svega, pasta se lako i jednostavno priprema, ne morate biti posebno vični kuvanju da biste napravili špagete sa sosom od paradajza, a kombinacije i varijacije su praktično beskonačne, od onih najprostijih do vrlo otmenih. Tako je danas u Italiji vrlo popularna tzv. fusion kuhinja, u kojoj se, kako i sam naziv kaže, stapaju elementi i sastojci različitih nacionalnih kuhinja, pa možemo probati špagete začinjene karijem i slične specijalitete.

Naravno, ono što se u svetu pravi i jede kao «italijanska pasta» često se u velikoj meri razlikuje od onoga što se zapravo može naći u Italiji, počev od špageta i druge testenine koja je napravljena od mekog, a ne durum brašna, zatim različito vreme njenog kuvanja, odnosno tvrdoće, pa do najrazličitijih nadeva i sosova, pa čak i kečapa na pici, što bi izazvalo zgražavanje prosečnog Italijana.

U bilo kom od ovih oblika, u našoj svesti pasta ostaje italijansko nacionalno jelo, tako da možda u njenoj popularnosti nekog udela ima upravo to što dolazi iz Italije, zemlje koja se stereotipno zamišlja i opisuje kao zemlja hrane, vina, umetnosti i veselih ljudi. Da li bi pasta bila podjednako voljena širom sveta da Italija ima ekonomsku, vojnu i političku moć SAD ili bi doživela, bar delimično, sudbinu hamburgera? Srećom, na takva pitanja ne moramo da odgovaramo.

Ono što danas možemo sa sigurnošću da tvrdimo jeste da će nas špagete u najvećem broju slučajeva asociirati na Italiju, kao i da nam neće biti od velikog značaja njihovo (ne)dokazano poreklo kada ih budemo jeli. Stoga možemo da, ukoliko želimo, kao istinitu prihvatimo i napolitansku narodnu legendu koju je zabeležila u jednoj noveli spisateljica Matilde Serao i koja govori da je makarone, nakon dugotrajnih eksperimenata, stvorio čarobnjak Čiko, kako bi ljudima podario bar jedno trajno zadovoljstvo, podstaknut svešću o prolaznosti ovozemaljske sreće.

BIBLIOGRAFIJA

1. Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku, 109/112, Beograd, februar 2005.
2. www.unipi-pasta.it – sajt Udruženja industrijskih proizvođača paste Italije (Unione Industriali Pastai Italiani)
3. www.italianmade.com
4. www.proffessionalpasta.it
5. www.italianpasta.net
6. www.museodellapasta.it

Tijana Maksimović

PASTA AS AN (IMPORTANT) FACTOR OF THE ITALIAN CULTURAL IDENTITY

Summary

Pasta has had an important role not only in the Italian tradition, but also in the forming of the Italian national identity after the constitution of the Republic of Italy. It is one of the major elements of the Italian culture, and also one of the most recognized symbols of Italy throughout the world. It has resisted the challenge put by the McDonald's cheeseburgers, and succeeded in finding the way to always change, and yet always stay the same in essence.

Key words: pasta, Italian cuisine, Italian culture, globalization.

Bojana Nenadović
Tutor: *prof. dr Zoran Paunović*
Filozofski fakultet u Novom Sadu

ETIKA NASILJA U DRAMAMA SARE KEJN

**“... Hajde da ugasimo više funkcije mog mozga i možda ću
onda biti malo sposobnija za život”¹**

Sara Kejn (1971–1999), pisac samo pet drama i jednog scenarija za kratki film, jedna je od najtalentovanijih i najkontroverznijih među piscima koji su se proslavili sredinom devedesetih godina dvadesetog veka u Britaniji. Posle studija drame, i prvobitne namere da postane glumica, upisuje se na postdiplomske studije i odlučuje da se posveti pisanju, nalazeći, kako sama kaže, glavnu inspiraciju u biblijskim scenama ubijanja, silovanja, pomora i gladi, i u ratu koji se tada vodio na Balkanu. Nastaje njena prva drama *Razneseni* [Blasted, 1995], inspirisana scenama rata u Bosni. Sirovog stila i jezive sadržine, ova predstava naići će na veoma oštre osude i kritike kakve u Britaniji nisu viđene još od šezdesetih godina i predstave *Spaseni* [Saved] Edvarda Bonda. Iako su neki kritičari predstavu smatrali “gadnom gozdom prljavštine”², podržale su je starije kolege koje su u predstavi prepoznale nešto “stvarno i istinito i ružno i bolno”³.

Iako je predstava, koju je videlo jedva hiljadu ljudi, vrlo brzo sklonjena sa repertoara, doprinela je da Sara Kejn postane jedan od vodećih pisaca novog pozorišnog pokreta “in-yer-face”. Ovaj pokret se odlikuje nastojanjem da razbije sve tabue, neposredno prikazujući nasilje, golotinju, ponižavanja, a pritom zaobilazeći konvencionalne pozorišne forme, i na taj način ne ostavljajući gledaoce ravnodušnim. Ovo pozorište šokira svojom iskrenošću i uznemiruje ozbiljnim preispitivanjem moralnih normi.

¹ “...Let’s shut down the higher functions of my brain and perhaps I’ll be a bit more fucking capable of living” (Sarah Kane, *Complete Plays*, Methuen, London, 2001, 4.48 Psychosis, str. 221).

² “A disgusting feast of filth” (The Daily Mail review, 18. 01. 1995, kritiku je potpisao pozorišni kritičar Tinker, čovek po kome je nazvala upravnik psihijatrijske ustanove u svojoj drami *Cleansed*; izvor: www.litencyc.com/php/sworks.php?rec=true&UID=15073).

³ “Something actual and true and ugly and painful” (odlomak iz rukom pisanog pisma koje je Harold Pinter ostavio na pragu Sare Kejn; izvor: www.britishtheatreguide.info/articles/070399.htm)

Kada se medijska buka oko ove predstave stižala, nastaje njena sledeća drama, *Fedrina ljubav* [Phaedra's Love, 1996], adaptacija Senekine drame. Iako pisana po klasičnom uzoru, drama je bolna mešavina užasa i apatije, karakteristično nasilna i puna eksplicitnih scena incestuoznog seksa i silovanja, posle čije premijere su neki kritičari pisali: "ovde nije potreban pozorišni kritičar, već psihijatar".⁴

Poslednje godine njenog života, dve su drame Sare Kejn premijerno izvedene. Prva je *Očišćeni* [Cleansed, 1998], drama čija se radnja događa u instituciji koja treba da "očisti" društvo od nepoželjnih i o borbi tih ljudi da se spasu kroz međusobnu ljubav. Scene batinanja, ubrizgavanja heroina u oko, incesta, homoseksualne ljubavi, naravno, nailaze na neodobravanje kritike. Nekoliko meseci kasnije, izlazi još jedna njena predstava *Žudnja* [Crave, 1998], no zbog želje da se oslobodi tereta svog imena, Sara Kejn je ovaj tekst potpisala pseudonimom Mari Kelvedon.

Iako su sve predstave uznemirivale pre svega svojim sadržajem, njihova neuobičajena forma je takođe bila revolucionarna u pozorištu. U predstavi *Razneseni*, posle naturalističke prve polovine, Kejn je raznela pozorišne *konvencije* čineći drugu polovinu veoma simboličnom, i nalik na noćnu moru, uvodeći gledaoca u svojevrzni košmar. Ili, u predstavi *Žudnja*, četiri lika nemaju imena i većina njihovih replika mogla bi da bude upućena bilo kome od likova na sceni; njihovi dijalozi se prepliću, oni jedni drugima završavaju misli, ali se njihove reči mogu posmatrati i kao nepovezani monolozi glasova u glavi jedne osobe. Za njenu poslednju dramu bi se moglo reći da je izazvala najveće interesovanje i podigla najveću prašinu, iako je izašla na scenu posle njene smrti. Sara Kejn je bolovala od manične depresije i iako lečena posle neuspelog pokušaja samoubistva, uspela je da se ubije u bolnici, obesivši se o sopstvene pertle. *Psihoza u 4:48* [4.48 Psychosis, 1999] nastala je samo nekoliko meseci pre ovog događaja, i govori o suicidalnoj depresiji. Iako je mnogima teško da ne posmatraju ovo delo kao originalnu oproštajnu poruku koju je za sobom ostavila, ono nezavisno od toga ima nesumnjivu vrednost. U njemu dominira lirika prožeta moćnim scenama u kojima je bol zbog sopstvene nemoći protkan finim humorom.

Iako su neki kritičari pisali da je ona u zabludi ako misli da je piscu dovoljno samo da izazove žmarce gađenja,⁵ Kejn svoj rad nije prepoznavala

⁴ "It's not a theatre critic that's required here: it's a psychiatrist" (The Telegraph review; izvor: www.britishtheatreguide.info/articles/070399.htm).

⁵ "She mistakenly believed that the ability to provoke shudders of disgust is all a playwright needs" (The Telegraph review by Charles Spencer, izvor: www.britishtheatreguide.info/articles/070399.htm)

u tim negativnim kritikama, i svoje drame nije doživljavala na takav način. Ona je smatrala da piše o veri (*Fedrina ljubav*), nadi (*Razneseni*), a pre svega o ljubavi (*Očišćeni*), i nije joj bilo jasno kako to da su njene drame delovale depresivno na mnoge ljude, dok su kritičari u njima prepoznavali jedino nasilje i senzacionalizam. Na kraju krajeva, da li oni nisu želeli, ili nisu umeli da vide ljubav, prijateljstvo, podršku i oprostaj koji su se razvijali među njenim likovima, pričajući, u stvari, jednu drugačiju priču od one koja se na prvi pogled mogla videti?

“Ništa ne može da ublaži moj bes. I ništa ne može da povрати moju veru. Ovo nije svet u kome ja želim da živim.”⁶

Drama *Razneseni* počinje kao i svaka naizgled obična ljubavna priča. Ian, sredovečni novinar i njegova mlada, blago retardirana devojka Kejt ulaze u hotelsku sobu u Lidsu. No, odmah na početku, Ianovo nekonvencionalno ponašanje nam stavlja do znanja da ovaj par nije kao i drugi. On je grub, otresit i neprijatan prema Kejt, a verbalno ponižavanje koje ona preživljava budi u gledaocima nelagodnost, koja se samo povećava time što nam pisac ne pruža ni trenutak predaha. Ian će tokom noći silovati Kejt, i taj čin će izazvati veliki preokret u drami. Neko će neočekivano pokucati na vrata, a u hotelsku sobu će ući vojnik, unoseći sa sobom užase i poremećenost građanskog rata koji je započeo te noći. Kao da je čin silovanja razneo, ne samo unutrašnje svetove kako mlade žrtve tako i silovatelja, već i harmoniju na kojoj je bio zasnovan čitav spoljni svet koji je najednom počeo da se urušava. Zlo je pušteno s lanca. Vojnik će silovati Iana, a onda će mu iskupati oči i pojesti ih. Ian će se vrlo brzo od nasilnika koji u svojim rukama ima moć pretvoriti u golo i bespomoćno ljudsko postojanje.

U isti mah, scena iznenadnog i neobjašnjivog rata koji započinje preko noći u jednom gradiću u naizgled civilizovanom društvu, trebalo je devedesetih godina da pošalje jasnu poruku. Inspirisana scenama sa bosanskog ratišta koje su se tih dana redovno viđale na britanskoj televiziji, Sara Kejn svesno izmešta radnju svoje drame u ratno okruženje, nepretenciozno poručujući svojim gledaocima da se građanski rat može dogoditi svuda, čak i u uređenom društvu poput engleskog.

⁶ “Nothing can extinguish my anger.

And nothing can restore my faith.

This is not the world in which I wish to live“ (Sarah Kane, *Complete Plays*, Methuen, London, 2001, 4.48 Psychosis, str.210)

Napastvovanje kao pojedinačni čin nasilja će u drami *Fedrina ljubav* takođe imati kobne posledice, ali će umesto do građanskog rata dovesti do rata unutar jedne kraljevske porodice. Hipolitus, melanholični, razmaženi princ, posle mehaničkog zadovoljenja odbaciće svoju maćehu, kraljicu Fedru, koja je opsesivno zaljubljena u njega. Iako ona gaji nadu da će ga njena ljubav i pažnja trgnuti iz ambisa depresije i cinizma u kome se nalazi, njegova odlučnost u nastojanju da svoj unutrašnji emotivni svet sačuva netaknut dovešće upravo do suprotnog: ona će upasti u ambis očaja koji će je konačno navesti na samoubistvo.

Nasilje, po Hani Arent,⁷ nastaje kao prirodna posledica besa koji se javlja samo onda kada postoji razlog za sumnju da se uslovi ne menjaju iako mogu biti promenjeni. Bes je prirodna ljudska emocija koja vraća terazije pravde u ispravan položaj. Najjasniji znak dehumanizacije nisu bes i nasilje, već njihovo izrazito odsustvo. Čin nasilja, u stvari, predstavlja razuman protest protiv sveopšteg ludila. U tom licemernom i snishodljivom svetu Hipolitus će pokušati da se namerno dehumanizuje, sakrivajući se od lažnih emocija apatijom i lišavanjem svih osećanja prema ljudima i događajima u njegovom životu, i tako će na vrlo perfidan način uništavati ne samo sopstveni, već i živote svih ljudi koji ga vole. Skrnavljenjem Fedrine čiste ljubavi, Hipolitus će ostati veran sebi, ali će dovesti do toga da se priroda ponovo pobuni u vidu razjarene mase koja je na putu da ga rastrgne. Ironija je u tome što će on tek u njoj prepoznati strast i iskrenost koja mu je celog života nedostajala.

No, narod, tvrdi Hana Arent, ne podiže gubilišta zbog moralnog kažnjavanja despotizma, već zbog biološkog kažnjavanja slabosti. Glavna slabost autodestruktivnih likova Sare Kejn potiče iz njihove neuobičajene samosvesti u poražavajućem svetu u kome žive.

“Očaj me navodi na samoubistvo
Čežnja za koju doktori nemaju leka
Niti žele da shvate
Nadam se da nikad nećeš shvatiti
Zato što mi se dopadaš”⁸

⁷ Hana Arent, *O nasilju*, Alexandria Press: Nova srpska politička misao, Beograd, 2002, str.80–81.

⁸ “Despair propels me to suicide; Anguish for which doctors can find no cure; Nor care to understand I hope you never understand; Because I like you” (Sarah Kane, *Complete Plays*, Methuen, London, 2001, 4.48 Psychosis, str. 239).

U tom poražavajućem svetu, čak ni ljubav nije utočište. Tema parališuće snage ljubavi i neiscrpne potrage za iskrenošću i smislom u drami *Očišćeni* predstavljeni su kao krajnje morbidni. Radnja se dešava u instituciji u kojoj poremećeni psihijatar Tinker međusobnu ljubav svojih «štićenika» stavlja na probu i na vrlo sadistički način ispituje njene granice i moć koju ima nad ovim likovima. Glavni motiv drame je pitanje: šta ljubavnici mogu jedno drugom zaista da obećaju i na šta da se iskreno zavetuju? Kako bi to saznao, Tinker likove podvrgava najstrašnjim mučenjima, odstranjujući im udove i genitalije, nabijajući ih na kolac, batinajući ih, menjajući im nasilno identitete, sve dok se u završnim scenama ti identiteti potpuno ne izmešaju, a svaki od likova delom ne postane neko drugi. Nesposobni iskreno da vole, a nesposobni da prestanu, likovi će svoje utočište pronaći u begu od sebe samih. Rodove reči Karlu: “Volim te sada. Sa tobom sam sada. Učiniću sve iz trenu u tren da te ne izdam. Sada. To je to. Ništa više. Ne teraj me da te lažem”,⁹ iako iz perspektive njegovog ljubavnika Karla deluju krajnje surovo, previše trezveno i ne preterano optimistički, zapravo će predstavljati osnovu ljubavi u drami. Scena u kojoj će Tinker posle kratkog pitanja: “Ti ili on, Rod, šta će biti?”, prerezati grkljan Rodu, iako gledaocima ne deluje tako, zapravo je vrlo optimistična i dokazuje da iskrena ljubav postoji, ali da nije odevena u lažna obećanja i pompezne izjave. Čin nasilja i brutalnosti se u savremenom svetu javlja kao izopačena manifestacija ljubavi, odnosno onoga u šta je ona pretvorena.

“Voli me, ili me ubij, Grejem”¹⁰

Jedna od bitnih karakteristika drama Sare Kejn je da se ona poigrava konvencionalnim shvatanjima arhetipskih kategorija dobra i zla, ljubavi i mržnje, nasilnika i žrtve, i predstavlja ih na vrlo kompleksan način. Tim kategorijama ona se poigrava i međusobno ih prepliće, pokazujući da je granica između njih tanka. Nasilnik lako postaje žrtva i obratno. Najveće nasilnike u svojim dramama predstavljala je u nekom trenutku kao žrtve, na taj način izbegavajući opasnost pojednostavljenja crno-bele karakterizacije. Tako ih je činila više ljudskim i stvarnim, a ujedno i bliskijim gledaocima. U *Raznesenima*, Ian će se od sadističkog silovatelja pretvoriti u preplašenog čoveka i

⁹ “I love you now. I am with you now. I’ll do anything from moment to moment not to betray you. Now. That’s it. Nothing more. Don’t make me lie to you.” (Sarah Kane, *Complete Plays*, Methuen, London, 2001, *Cleansed*, str. 111).

¹⁰ “Love me, or kill me, Graham” (Sarah Kane, *Complete Plays*, Methuen, London, 2001, *Cleansed*, str. 120).

žrtvu psihopatskog vojnika. Ali ne samo njegovu. Na početku drame, Ianov lik je nadmen, samouveren i dominantan nad uplašenom i slabom Kejt. No, u završnim scenama, ona će se ponovo vratiti u hotelsku sobu, samo što je Kejt ovoga puta jača. Iako nije zaboravila šta joj je Ian uradio, izgledalo je da u njoj ima dovoljno humanosti i da u njemu prepoznaje ljudsko biće kome je potrebna pomoć. Uloge su promenjene kada on, slep, izmučen i ponižen, moli Kejt da mu pomogne da izvrši samoubistvo, stavljajući na taj način odluku o sopstvenom životu u njene ruke. Ona će ga sprečiti da se ubije tako što će mu isprazniti revolver, ali ostaje pitanje da li ona to radi iz samilosti, ili kako bi ga, s obzirom na njegovo stanje, u stvari, kaznila. Kroz jedan čin praštanja i milosrđa, ona vrši ogromno nasilje nad njim ne dozvoljavajući mu da dostojanstveno završi svoj život. U sceni njihove rasprave o tome da li postoji nešto posle ovog života, Ian će izreći svoj stav o njenom trudu da mu da razlog za život: “Znam da hoćeš da me kazniš, pokušavajući da me nateráš da živim”.¹¹ No, završna scena, u kojoj se on njoj zahvaljuje, u stvari pokazuje da je sve ono nasilje bilo neophodno kako bi ona odrasla, a on počeo da je ceni, i kako bi zajedno stigli do pomirenja.

U drami *Očišćeni*, Fedra će u svom oprostajnom pismu optužiti Hipolitusa za silovanje. On, koji je sve vreme bio nadmoćan u odnosu na žene koje su ga volele (Fedra, Strofi), postaće žrtva Fedrine prevelike ljubavi. Optužujući ga za silovanje, ona će, zbog svoje prevelike želje da on ne bude indiferentan prema njoj, svesno pokušati da u njemu izazove makar mržnju ili bes. On će, saznajući šta je učinila, prokomentarisati: “Stvarno me je volela”.¹² U tom otuđenom svetu, takav njen čin nasilja i brutalnosti je vernija potvrda iskrenih ljubavi od slatkorečivosti i ubeđivanja. Osim što je Fedrina žrtva, Hipolitus je sve vreme nesvesno žrtva sebe samog i svesno odabranog emotivnog otuđenja. Njegov cinizam prema svemu što ga okružuje lišava ga svakog, pa čak i seksualnog zadovoljstva u životu, čineći taj život besmislenim i nedostojnim. Hipolitus je ne samo Fedrina, već prevashodno svoja sopstvena žrtva.

Čak i najveći nasilnik u njenim dramama, Tinker, psihijatar u drami *Očišćeni*, humanizovan je u scenama sa striptizetom. Iako je to samo nagovešteno, može da se oseti da je i njegovo zlo motivisano ličnim emotivnim gubitkom koji ga navodi na nanošenje bola drugima.

¹¹ “I know you want to punish me, trying to make me live.” (Sarah Kane, *Complete Plays*, Methuen, London, 2001, *Blasted*, str. 55).

¹² “She really did love me.” (Sarah Kane, *Complete Plays*, Methuen, London, 2001, *Phaedra's Love*, str. 91).

**“Vesti. Još jedno silovanje. Dete ubijeno. Rat negde.
Hiljade ljudi otpušteno. Ali ništa nije važno jer je
rođendan u kraljevskoj porodici.”¹³**

Iako omražena od strane kritike, dela Sare Kejn su sve popularnija među čitaocima i pozorišnim gledaocima, pre svega zbog njenog originalnog umetničkog pristupa vrednostima univerzalnim za sve ljude. Sa namerom da govori o ljubavi, veri, praštanju, iskrenosti, Kejnova se nužno dotakla i onoga čime su ove vrednosti okružene u savremenom svetu: dotakla se zla, nasilja i surovosti. Pišući o inverzijama dobra i zla, nasilja i praštanja, portretišući žrtvu naspram nasilnika, želela je da pokaže koliko su svi ovi pojmovi isprepleteni, koliko proizlaze jedni iz drugih i koliko je granica između njih često tanka, a ponekad i nevidljiva. U svetu bez jasno definisanih granica, gde je dobro često zlo, a zlo dobro, ona prikazuje savremenog čoveka kao izgubljenog, zbunjenog, usamljenog i željnog istine. Ali i kao nasilnog, mada ne zato što mu je priroda takva, već zbog izvitoperenosti vrednosti vremena u kome živi i njegove očajničke potrebe da to stanje izmeni. Bežeći od apatije i nezainteresovanosti, njeni likovi upadaju u vrtlog besa i nasilja, gde od žrtve postaju nasilnici i obratno. Bes, a potom i nasilje se javljaju kao poslednji razuman čin ovih nemoćnih ljudi, kao njihov jedini mogući glasan protest. Brutalnost koja dominira njenim dramama javlja se kao manifestacija izopačene ljubavi i uzaludne potrage za iskrenošću u jednom emotivno obogaljenom svetu.

Tragajući za upečatljivim i iskrenim načinom iskazivanja svog nezadovoljstva zbog posrnuća vrednosti, Sara Kejn se odlučuje da ne pravi kompromise sa svojim doživljajem sveta, odbacujući konformizam i bacajući gledaoce direktno u prljavštinu, užas i bol. Ne potcenjujući ih i ne podilazeći im, ona taj svet ne skriva iza zavese nadajući se da će biti naslućen, već ga ogoljava i vizualizuje. Taj čin nasilja prema gledaocima je bio njen poslednji razuman čin protesta pre nego što će se, nemoćna da bilo šta promeni, ubiti.

“Ja sam ubijala Jevreje u gasnim komorama, ja sam ubijala Kurde, ja sam bombardovala Arape, ja sam jebala malu decu dok su molila za milost, polja smrti su moja, svi su napustili zabavu zbog mene, isisaću ti jebene oči

¹³ “News. Another rape. Child murdered. War somewhere. Thousands of jobs gone. But none of this matters ‘cause it’s a royal birthday.” (Sarah Kane, *Complete Plays*, Methuen, London, 2001, *Phaedra’s Love*, str. 74).

poslaću ih tvojoj majci u kutiji i kada umrem reinkarniraću se u tvoje dete samo pedeset puta gore i jebeno ludo napraviću ti od života jebeni pakao ODBIJAM ODBIJAM ODBIJAM NE GLEDAJ ME¹⁴

LITERATURA

- Sara Kejn, *Complete Plays*, Methuen, London, 2001.
- Hana Arent, *O nasilju*, Alexandria Press: Nova srpska politička misao, Beograd, 2002.
- www.inerface-theatre.com
- www.britishtheatreguide.info
- www.b92.net/kultura
- www.en.wikipedia.org/wiki/Sarah_Kane
- www.iainfisher.com/kane.html
- www.allinfoaboutenglishculture.com/
- www.hullp.demon.co.uk/SacredHeart/thought/Feb28th1999kane.htm
- www.britishtheatreguide.info/articles/070399.htm
- www.answers.com/topic/sarah-kane
- www.litencyc.com/php/speople.php?rec=true&UID=5605
- www.litencyc.com/php/sworks.php?rec=true&UID=15073
- mumpsimus.blogspot.com/2004/10/sarah-kane-and-theatre-of-evisceration.html
- www.hotreview.org/articles/sarahkanewasnot.htm
- www.pozorje.org.yu/scena/scena1203/21.htm
- arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2004/09/18/srpski/K04091701.shtml
- ludus.sdus.org.yu/content/view/24/48/

¹⁴ “I gassed the Jews, I killed the Kurds, I bombed the Arabs, I fucked small children while they begged for mercy, the killing fields are mine, everyone left the party because of me, I’ll suck your fucking eyes send them to your mother in a box and when I die I’m going to be reincarnated as your child only fifty times worse and as mad all fuck I’m going to make your life a living fucking hell I REFUSE I REFUSE I REFUSE LOOK AWAY FROM ME” (Sarah Kane, *Complete Plays*, Methuen, London, 2001, 4.48 Psychosis, str. 227).

Bojana Nenadovic

The Ethics of Violence in the Dramas of Sarah Kane

Summary

This essay deals with dramas of Sarah Kane which, because of their explicit scenes of horror, received some of the most hostile reviews of the decade. The paper's main objective is to justify the use of all the painful scenes of torture, rape, beatings, which critics considered to be merely sensational. The paper explains the connection between the scenes of violence with the universal ethical values, as well as with characters' attitude towards the world in which they live. Furthermore, it explores the thin border between the inversions as: love-hatred, good-evil, victim-bully, and the situations in which these categories intertwine and the borders disappear.

Key words: Sarah Kane, Violence, Anger, Victim, Bully, Dissatisfaction, Protest.

Milica Ilić

Tutor: *prof. dr Branimir Stojković*

Fakultet političkih nauka u Beogradu

STUDENSKI KULTURNI CENTAR: STANJE I PERSPEKTIVE

Uvod

Studentski kulturni centar je osobena institucija koja je od svog nastanka (1971) bila jedan od zaštitnih znakova Beograda u domenu kulture. Ono što su Narodno pozorište, Narodni muzej, KNU i sl. predstavljali u oblasti zvanične kulture, to je SKC bio u oblastima koje su izvan mainstream kulture. Važno je, dakle, podvući da SKC, od svog nastanka do danas, nije bio institucija u okviru sistema zvanične kulturne politike, naprotiv, on je uvek bio okrilje subkulture, alternative i umetničke avangarde. S druge strane, on je bio „mesto“ čije su programe pratili i u čijim su programima učestvovali uglavnom mladi, što je takođe bilo nešto kod nas novo, a pratilo je svetske trendove. SKC je, stoga, odigrao važnu ulogu u razbijanju predrasuda oficijelne kulture i njenih estetičkih kanona, ali je istovremeno aktivno učestvovao i u dovođenju u pitanje zvaničnih političkih kanona. Tako je imao značajnu ulogu u otvaranju i oblikovanju naše kulturne scene sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka i obrazovanju mnogih generacija mladih ljudi. Međutim, njegov polet je zaustavljen devedesetih godina, kada se SKC u potpunosti uključio u zvaničnu političku i kulturnu matricu miloševićevske Srbije, što je značilo suštinsko gašenje SKC, mada je on formalno (institucionalno) opstajao. Danas, međutim, ova kulturna institucija kao da ponovo počinje da dobija na značaju, kako unutar sistema kulturnih institucija, tako i unutar kulturne javnosti Beograda i Srbije.

Predmet i cilj rada

Sticanje uvida u dosadašnje delovanje SKC-a, kao i to kako se i na koji način ta uloga sada reaktuelizuje, koje su mogućnosti i perspektive daljeg razvoja SKC-a, kao i da li je u tom cilju neophodno (radikalno?) preispitivanje njegove misije i svrhe postojanja, da li se nekim organizacijsko-programskim izmenama njegova delatnost može unaprediti – predmet je ovog rada.

Cilj rada je kritički uvid u perspektive razvoja SKC-a koji se sagledava u okviru globalnog i lokalnog konteksta, sadržanog kako u trendovima menadžmenta institucija kulture uopšte, tako i u menadžmentu institucija kulture u tranziciji.

Metodologija

U radu se primenjuje deskriptivno-analitička metoda, sa elementima evaluacije. To znači da je predviđeno da se neophodne informacije dobiju iz same institucije, u prvom redu intervjuisanjem zaposlenih (odn. urednika redakcija i direktora), kao i posmatranjem (sa učestvovanjem) u programima SKC i analizom odgovarajućih dokumenata (monografije, programi rada, izveštaji, članci u dnevnoj i revijalnoj štampi i sl.).¹

Dotadne informacije, koje se tiču toga kako mladi (tačnije studenti) vide SKC danas, pokušali smo da dobijemo anketiranjem 100 studenata Beogradskog univerziteta i Univerziteta umetnosti (57% ženskih, 43% muških ispitanika, starosti od 18 do 26 godina). Informacije o SKC smo tražili i preko internet sajta www.skc.org.yu.

U proučavanju SKC-a nije uključen radio SKC, zbog koncentracije na kulturnu, a ne medijsku ulogu SKC-a, ali i ograničenog prostora rada, jer bi to zahtevalo detaljniju analizu medijske scene Beograda.

Institucije kulture u tranziciji

Problem kulturnih institucija neophodno je posmatrati kako u okviru globalnog socio-kulturnog konteksta, tako i sa stanovišta specifičnosti procesa tranzicije u Srbiji. U savremenom „postindustrijskom“ društvu, kako ističu M. Šešić Dragičević i S. Dragojević, primetno je slabljenje „simboličko-kreativnog“² karaktera kulture i intenziviranje njene „produkciono-uslužno-potrošačke“³ dimenzije, a takve tendencije su naročito

¹ Ovakav metodološki pristup je doživio delimičan neuspeh, jer je većina urednika, kao i sam direktor, izbegla (preciznije: odbila) da odgovori na pitanja iz upitnika bilo pismeno, bilo usmeno (upitnik se nalazi u prilogu na kraju rada). Stoga je rad istraživača bio znatno otežan, ali ne i onemogućen, jer su korišćeni alternativni izvori podataka. U svakom slučaju, već sama ta činjenica ne govori u prilog otvorenosti ove javne kulturne institucije.

² Milena Šešić Dragičević i Sanjin Dragojević, *Menadžment umetnosti u turbulentnim okolnostima*, Clio, Beograd 2005.

³ Ibid.

prisutne u SAD i Velikoj Britaniji. To znači da kultura sve više preuzima na sebe ulogu proizvođača profita i, u skladu sa tom novom funkcijom, menja ne samo pojavnost već i svoju društvenu ulogu. Naime, imperativ isplativosti kulturu i umetnost sve više približava i čak stapa sa industrijom zabave. Razvijanje kulturnih potreba se, u takvom kontekstu, zapravo poistovećuje sa razvojem potreba za potrošnjom, a uspešnost funkcionisanja institucija kulture meri se prevashodno merilima profitabilnosti. Takav kulturni model zove se kulturni merkantilizam.

Iako navedeni kulturni model ima dosta pristalica, u kontinentalnoj Evropi ipak prevladuje tzv. kulturni funkcionalizam odnosno model kulturne politike koji podrazumeva podsticanje participacije svih grupa koje čine jedno društvo, gde je izražena intersektorska komunikacija i delovanje, a uloga države se pre svega ogleda u omogućavanju dostupnosti kulturnih dobara i kreiranju stimulativnih sredstava (subvencije, stipendije, nagrade...)⁴

Ipak, uočava se da tržišna isplativost sve više interesuje i zemlje Evrope, te u tu svrhu kulturni sektor osmišljava različite strategije kojima bi se povećala ta isplativost. Te strategije se uglavnom odnose na markentišku animaciju publike, kao glavnog „potrošača“ kulturnih dobara.

Jasno je da ni jedan ni drugi kulturni model nije u potpunosti razvijen kod nas. Srbija je zemlja u tranziciji, dakle, zemlja u „turbulentnim okolnostima“⁵ s tim što razmere „turbulencija“ Srbije u periodu kada je ona zvanično zakoračila u tranziciju daleko prevazilaze ono što predstavlja uobičajeni obrazac kulturnog razvoja zemalja u tranziciji. Tranzicija je u Srbiji zvanično započeta smenom komunističkog režima, uvođenjem višepartijskog sistema, što je prvi korak u uvođenju demokratije. Nažalost, to je bio i poslednji korak u demokratizaciji za čitavu narednu deceniju. Srbija je devedesetih godina bila u ratovima i pod sankcijama, što je dovelo do ozbiljnog nazadovanja, naročito u oblasti kulture. Jedan od karakterističnih primera politike devedesetih u oblasti kulture vezan je za donošenje Zakona o fondovima za finansiranje kulture koji je predstavljao korak unazad u odnosu na ranije dostignutu decentralizaciju. Ukinut je prethodni, samoupravni sistem koji je u osnovi bio moderan paradržavni sistem funkcionisanja kulture i njenih institucija, a čija suština je bila da odgovornost nije samo na jednom telu (Ministarstvu kulture), već se delegira na različite

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

nivoa (opštinski, okružni, regionalni...). Tako je i samo planiranje kulturnog razvoja i života bilo „difuzno“, odvojeno od jednog centra odlučivanja, što je podrazumevalo saradnju i dijalog na različitim nivoima društva. Nasuprot tome, novostvoreni fondovi za finansiranje kulture bili su organi *sprovedenja* kulturne politike koju je kreirao Savet čiju je polovinu imenovala republička skupština, a drugu polovinu su činili predstavnici institucija kulture, koji su bili postavljeni od strane države.⁶ Dakle, na delu je bila etatizacija kulture. Ministarstvo kulture i sam ministar imali su suštinsku vlast nad celokupnim kulturnim životom. Što se same kulturne politike tiče, ona nikada nije bila eksplicitno utvrđena, a strateško planiranje je bilo potpuno ukinuto. Ipak, implicitno je vođena politika reafirmacije nacionalnog identiteta, ali ne u onom vidu u kom bi on poslužio kao nešto čime bismo se prikazali svetu i sa čim bismo učestvovali u intergracijskim procesima, već je služio ciljevima izolacije, podsticanja mržnje i ksenofobije.

Tranzicija je, dakle, u onom smislu u kom ona podrazumeva transformaciju političkog sistema (iz komunizma u demokratiju), ekonomije (od planske ka tržišnoj), promenu ideologije i društva u celini, počela tek posle dešavanja u oktobru 2000. godine. Iako pojam tranzicije ne znači nužno transformaciju nabolje, u slučaju postmiloševićevske Srbije, to je definitivno bio slučaj. Šta to zapravo znači u slučaju institucija kulture?

U tranziciji se pojavljuje niz prepreka stabilnom funkcionisanju kulturnih institucija. Najistaknutiji problemi su: razvojne strategije na državnom nivou koje potpuno marginalizuju resor kulture, nerazvijeno civilno društvo, slaba komunikacija među sektorima unutar same kulturne delatnosti, nedostatak inicijative za obrazovanje kadrova, ali i nezainteresovanost publike, koja je suočena sa hiperponudom tržišta zabave, što dovodi do erozije ukusa i vrednosti.⁷ Najveći problem je ipak nedostatak osećanja sigurnosti. U tranziciji su promene česte, nagle i nepredvidive, s čime je veoma teško izaći na kraj, pogotovu u odsustvu odgovarajućeg načina organizovanja i rukovođenja. Menadžment institucija kulture u tranziciji ima nasleđene oblike menadžmenta u stabilnim okolnostima, ali ipak mora da razvije neke kvalitete koji su neophodni za snalaženje u turbulentnim okolnostima. U turbulentnim okolnostima se uglavnom ne radi na sistematskim rešenjima i izrađivanju dugoročnih strategija, već se prevashodno traže

⁶ Vesna Đukić Dojčinović, *Tranzicione kulturne politike, konfuzije i dileme*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2003.

⁷ Milena Šešić Dragičević, *Menadžment umetnosti u turbulentnim okolnostima*, Clio, Beograd, 2005.

ad hoc rešenja za pojedinačne probleme. Iako je ovaj način, s jedne strane, opravdan, ipak nije ni najbolji ni jedini. M. Šešić i S. Dragojević zalažu se za primenu adaptivnog menadžmenta kvaliteta, koji podrazumeva stvaranje uslova za dalji razvoj programa i organizacije, uz sposobnost za brzo reagovanje i rešavanje problema u kriznim situacijama. U planiranju razvoja u turbulentnim okolnostima od velikog je značaja predviđanje budućnosti, u vidu nekoliko alternativnih scenarija, i osmišljavanje načina delovanja u okviru svakog od njih.

Ovo su, ukratko, problemi s kojima se danas susreće svaka institucija kulture u Srbiji. Da bismo odgovorili na pitanje gde se u toj situaciji nalazi SKC, neophodno je u kratkim crtama osvrnuti se na njegov istorijat, koji je u velikoj meri uticao i još će uticati na pozicioniranje (ili repozicioniranje) SKC-a u kulturi moderne Srbije na početku trećeg milenijuma.

Istorijat

Zgrada SKC je delo arhitekta Ilkića (izgrađena početkom XX veka), bila je Oficirski dom, elitno okupljalište Beograđana. Ubrzo posle Drugog svetskog rata, ta zgrada prelazi u vlasništvo Udbe, što je bio najtajnoviti period njene istorije. Najzad, posle dešavanja 1968. godine, zgrada se daje na korišćenje studentima. I tada (tačnije 1971), bez razrađene koncepcije, počinje rad Studentskog kulturnog centra. On se ad hoc konstituisao i organizovao. Ono što ga je od samog početka karakterisalo je da je mobilisao stvaralačku energiju mladih i avangardnih stvaralaca u cilju stvaranja jedne nove, alternativne umetničke scene. Na toj osnovnoj ideji polako su se gradile redakcije, koje su imale za cilj propagiranje „naprednih“, estetski „revolucionarnih“, zapravo avangardnih ideja, u skladu sa svetskim trendovima. Samim tim, on je pored kulturne imao i izraženu političku ulogu. To je bila institucija koja je insistirala na susretu i povezivanju sa svetom i u toj svojoj nameri je umnogome i uspevala. Ona je sebe smatrala i smatra – alternativom. Ova odrednica, ma koliko jasno opisivala status i ideju SKC-a u godinama njegovog nastanka, nailazi na teškoće pri pokušaju njegovog definisanja danas.

Redakcije SKC su se konstituisale bez utvrđenog plana, menjale, gasile itd. Često je bilo prisutno i mešanje delatnosti pojedinih redakcija, naročito s pojavom proširenih medija, sedamdesetih godina, koji predstavljaju oblik interdisciplinarnog rada umetnika, zasnovanog na proširivanju i umnožavanju svojstava pojedinačnog umetničkog medija i njemu odgovarajuće discipline. Usled toga, dolazi do prekoračenja osnovne disci-

pline i time do sinteze ravnopravnih medija i umetnosti.⁸ Osnovne redakcije bile su: likovna, muzička, pozorišna, filmska, redakcija za organizovanje tribina, spoljni program, Srećna galerija (konstituisana nešto posle ostalih). Pored toga, SKC se povremeno bavio i izdavačkom delatnošću u oblasti književnosti i muzike.

Likovna redakcija je bila jedna od ključnih i u okviru nje su delovali ne samo umetnici već i teoretičari umetnosti, semiotičari, teoretičari književnosti itd. Muzička redakcija se bavila propagiranjem moderne, eksperimentalne umetničke muzike, naročito negujući minimalnu muziku. Teatar je u periodu Lj. Ristića imao sjajnu produkciju i saradnju sa mnogim pozorištima u zemlji i van nje. Tu je nastao i MIMART, koji je negovao sve vidove neverbalnog teatra. Redakcija «tribine» je imala najistaknutiju političku ulogu (pored teatra, ponekad), a u najboljim godinama je organizovala predavanja Žaka Deride, Denisa Smita i dr. Spoljni program obuhvatao je sve ono što nije potpadalo ni pod jednu od gorenavedenih redakcija. To je redakcija koja je prva počela sa propagiranjem rok muzike i naših mladih (kasnije poznatih) rok muzičara. Prvi put su tu nastupali Bajaga, Šarlo akrobata i drugi.

Filmforum je jedna od redakcija koja je svojevremeno imala sjajan program koji je uključivao, pored stalnih projekcija, i saradnju sa Festom, organizovanje tribina i predavanja, često velikih imena kao što su Sem Peckinpaw, Rene Kler, Miloš Forman i dr. Srećna galerija se uglavnom bavila grafikom i fotografijom, ali i prodajom i izdavaštvom.

Izdavačka delatnost je uvek bila u senci ostalih programa, pre svega zbog nedostatka sredstava. Zato su, nažalost, izdanja SKC-a bila malobrojna, mada su postojale inicijative da se stvore uslovi za kontinuiranu izdavačku delatnost, naročito u književnosti, ali i u muzici, pa čak u filmu.

Ono što je SKC zapravo izgradilo imidž relevantne i važne institucije, jesu višegodišnje manifestacije tj. festivali: Aprilski susreti, Performans susreti, Video susreti, Festival druge nove muzike i dr. Kao što i sami nazivi govore, glavni cilj tih manifestacija je bio: susret i razmena. Susretanje mladih, susretanje i razmena ideja bio je jedan od glavnih ciljeva SKC-a.

⁸ Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb, 2005.

⁹ Možda, i zbog tadašnjeg trenda koji nije brinuo o trajnosti umetnosti već je bilo važno „sad i ovde“ (performansi).

SKC danas

SKC je u zgradi na uglu ulica Resavske i Kralja Milana.¹⁰ Prostori koji se koriste za odvijanje programa su: Velika sala, Mala sala, Galerija, Srećna galerija, Foaje (Cirkus galerija), „Livingroom“ (kafić u kome se odvijaju programi redakcije Forum). Ostali prostori su: Klub, „Happy centar“ (kafić na spratu), Bašta, prostor u kome su prostorije radija i, naravno, kancelarijski prostor.

SKC danas ima sledeće redakcije: Galerija, Srećna galerija (u njoj se odvijaju i škole stripa), V.I.P galerija, Cirkus galerija (uglavnom izložbe fotografija), Muzička redakcija, Pozorišna redakcija, Forum (tribine, književne večeri i promocije; urednica se trudi da program bude što manje politički obojen, što ranije nije bio slučaj), Program plus (nastavak spoljnog programa), čiji je urednik i direktor SKC. Pored ovih redakcija, u SKC-u postoje arhiv i biblioteka, marketing i PR služba, tehnička služba, i radio. Filmska redakcija formalno postoji ali ne funkcioniše. Na čelu SKC je direktor, koga postavlja Ministarstvo prosvete (odeljenje za studentski standard, pod čijom je nadležnošću SKC) i upravni odbor čiji su članovi ljudi iz javnog života, univerzitetski profesori i dr.

Što se tiče strukture zaposlenih, ima tridesetak stalno zaposlenih i oko osamdeset saradnika. Neke redakcije broje više, a neke samo jednog člana (samo urednika). Svi urednici su visokoobrazovani.

Planiranje programa obavljaju sami urednici, što znači da su redakcije u visokom stepenu autonomne što je, s jedne strane, dobro, ali s druge i nije, jer odabir programa može biti jednostran. Čak i kada je u pitanju organizacija neke veće manifestacije koja uključuje rad više redakcija, svaka za sebe brine o segmentu programa koji pokriva, bez komunikacije sa drugim redakcijama. Od ranije spomenutih većih višegodišnjih manifestacija danas postoje samo «Aprilski susreti».

SKC se finansira iz budžeta Ministarstva prosvete, ali, po rečima nekih urednika redakcija, ta sredstva pokrivaju samo plate i režijske troškove. Novac za finansiranje programa obezbeđuju sami urednici. I pored toga što postoji radno mesto projekt menadžera, po rečima nekih zaposlenih, nema projekata u svrhe fundraising-a na nivou cele institucije. Osim toga, SKC ima i komercijalni program (u okviru je Programa plus), i zarada od tog

¹⁰ U vreme njegovog osnivanja bile su to ulice Maršala Tita i Generala Ždanova. Već i to dovoljno govori o karakteru promena u okruženju SKC koje su se u međuvremenu desile.

programa bi trebalo da se koristi za pokrivanje troškova ostalih (osnovnih) programa.

Filozofija institucije, po rečima direktora (izvori: Skica – mesečni bilten SKC-a, sajt: www.skc.org.yu/info), je propagiranje alternativnosti („Svežina novih umetničkih postupaka i eksperiment“) i afirmacija mladih umetnika, sa naglaskom na otvorenost prema svim idejama.

Pojam alternative danas je veoma teško odrediti, jer se alternativa po pravilu konstituiše u odnosu prema nekakvom „mainstream“-u. A u vremenu koje je do te mere pluralizovano, postavlja se pitanje šta je to što je „mainstream“. Čini se da je alternativa u doba postmoderne izgubila svoju političku i kulturnu pozadinu, samim tim i svoju suštinu i opravdanje. Potenciranje avangarde danas u onom obliku koji je imala u periodu konstituisanja SKC, čini se, izražava nedostatak invencije i razumevanja nove umetnosti. Umetnost (kultura uopšte) izrasta iz društva, koje je dinamična kategorija. Samim tim ona mora biti podložna stalnim promenama i mora se „prilagođavati“ novim zahtevima vremena, ali i smisleno distancirati u odnosu na dominantni „duh vremena“.

SWOT analiza:

Da bismo lakše sagledali šta je SKC danas (odn. kako funkcioniše), i koje bi bile smernice za dalji razvoj i unapređenje njegovog rada, napravili smo stratešku SWOT analizu.¹¹ Ova analiza je okrenuta sadašnjosti, ali i budućnosti, ona je istovremeno interna i eksterna.

Snage:

- otvorenost,
- dostupnost,
- ugled (istorija i postignuća),
- izuzetno dobra pozicija u gradskom prostoru.

Slabosti:

- loša organizacija/menadžment na nivou institucije,
- loša komunikacija među redakcijama,
- nedovoljna materijalna sredstva,

¹¹ SWOT je akronim od četiri početna slova engleskih reči: snage (Strengths), slabosti (Weaknesses), mogućnosti (Opportunities), pretnje (Threats).

- loša komunikacija: Ministarstvo prosvete–SKC, grad–SKC,
- slab marketing.

Mogućnosti:

- umrežavanje sa kulturnim centrima u Srbiji,
- saradnja sa svetom,
- saradnja sa nevladinim sektorom.

Pretnje:

- slaba kupovna moć ciljne grupe (studenti, mladi ljudi),
- nedovoljno razvijene kulturne potrebe stanovništva,
- nedovoljno sponzora za oblasti kulture i umetnosti u Beogradu/Srbiji.

Svaki od navedenih segmenata analize zahteva dodatno objašnjenje. Što se tiče segmenta „Snaga“, on je poznat i toliko očigledan da ne zahteva šire objašnjenje.

O „Slabostima“ zaključujemo iz razgovora sa zaposlenima i iskustva učestvovanja u programima SKC-a. Neki zaposleni tvrde da je komunikacija među redakcijama veoma površna, čak nepostojeća, a da u nekim slučajevima ima i elemenata rivalstva i čak sabotiranja. Koordiniranost u organizaciji programa je veoma loša, što se naročito odnosi na rad tehničke službe. Zatim, programi se, često, bez najave menjaju ili pomeraju, što doprinosi neozbiljnom imidžu institucije. Komunikacija i saradnja sa Ministarstvom i Gradom je veoma slaba, što je po sebi veoma loše. I na kraju, i pored postojanja marketing službe, obaveštenost publike o programima je i dalje veoma mala,¹² što, razume se, veoma utiče na posećenost programa. Rezultati ankete pokazuju da 27% ispitanih studenata ne ide uopšte u SKC, 21,4% ide vrlo retko, 25% ide retko, i 21,4% povremeno, a kao razlog uglavnom navode neobaveštenost, nezainteresovanost za programe SKC-a, ali i nedostatak slobodnog vremena. Prva dva razloga jasno ukazuju na slab rad marketinške službe, ali i na nedostatak animacionih projekata, što se odnosi na SKC, ali i na našu kulturnu politiku uopšte. Razvijanje kulturnih potreba je osnovni preduslov za funkcionisanje bilo koje institucije kulture,

¹² Objavljivanje mesečnih programa vrši se preko mesečnog biltena „Skica“, i objave na bilbordu ispred SKC-a kao i na veb sajtu SKC. Na zahtev, mogu se dobijati nedeljni programi preko interneta. Ali zbog mnogih izmena programa, svi ovi načini obaveštavanja gube na pouzdanosti. Izuzetak je radio SKC koji dnevno obaveštava i najavljuje programe.

te bi animaciona delatnost morala da zauzima značajnije mesto u kreiranju strategije razvoja SKC. Važno je napomenuti da je 47% anketiranih studenata koji posećuju programe SKC-a izjavilo da ih prevashodno zanima komercijalni program, koji se i najviše reklamira. Drugi najposećeniji program je likovni (17%), ali je razlog tome velika zastupljenost raznovrsnih likovnih programa (postoje čak četiri likovne galerije).

“Mogućnosti se”, pre svega, odnose na bolju komunikaciju sa institucijama kulture u zemlji, ali i sa inostranstvom. S tim u vezi je nedostatak sredstava za bilo kakve veće projekte, pa je stoga povezivanje sa nevladinim sektorom veoma važno, što zbog saradnje koja bi bila od koristi za unapređivanje bogatstva programskih sadržaja, što zbog pronalaženja potencijalnih donatora i sponzora iz zemlje, ali i iz inostranstva.

“Pretnje” su delom povezane sa ranije navedenim slabostima, a odnose se na materijalno stanje građana, i njihovu pretežnu nezainteresovanost za kulturna dešavanja (čak i oni anketirani studenti koji su program SKC-a okarakterisali kao dobar, posećuju ga vrlo malo ili malo).

Navešćemo još neke podatke dobijene u anketi: 35% anketiranih smatra da je SKC institucija koja dobro funkcioniše, dok 65% misli da loše funkcioniše; najčešći razlozi koje navode u prilog lošeg funkcionisanja su: loša organizacija (10,7%), loša marketinška delatnost (28%), „SKC živi od stare slave“ (7,4%). Raznovrsnost programa je za 28% ispitanih ono što je najbolje u SKC.

SKC perspektive:

Iako je direktor SKC-a u Skici programa za oktobar mesec 2005. godine izjavio da se upravo kreira tim koji će se baviti razvojnim strategijama, projektima i fundraising-om, gorenavedena SWOT analiza, ali i iskustvo ne govore tome u prilog.

Osmišljavanje i, još više, implementiranje razvojne strategije ključno je za dobro funkcionisanje jedne institucije. Razvojna strategija predstavlja plan funkcionisanja i delovanja institucije za određeni period i obuhvata sve oblasti delovanja institucije.

Svakoј razvojnoj strategiji mora da prethodi analiza stanja, čiji je jedan vid upravo SWOT analiza. Suočavanje sa slabostima je prvi korak u „podizanju kapaciteta“ jedne ustanove, ali odbijanje direktora da govori o stanju u SKC jasno govori da suočavanje sa nedostacima nije prioritet za tu instituciju.

Sledeće na putu razvoja jedne institucije i pretpostavka daljeg funkcionisanja je precizno definisanje filozofije institucije. Delovanje u skladu sa osmišljenom filozofijom je presudno za stvaranje imidža i prepoznatljivost. Ako je ideja vodilja SKC-a propagiranje novog i alternativnog (i pored svih poteškoća vezanih za definisanje tog pojma) i afirmacija mladih umetnika, teško je objašnjiva činjenica da su najposećeniji komercijalni programi SKC-a, kao i činjenica da se oni najviše reklamiraju. Možda zato veliki procenat ispitanih studenata (21,8%) kaže da SKC ne osećaju kao studentski i kao svoj.

Organizacioni razvoj je presudan za dugoročno, dobro funkcionisanje.

Razvoj kadrova – ulaganje i stalna edukacija zaposlenih je od izuzetne važnosti jer, u krajnjoj liniji, sve počiva na radu i zalaganju pojedinca.

Komunikacija među pojedincima i pojedinim segmentima institucije (redakcijama), uprave i redakcija izuzetno je važna, naročito kad je u pitanju institucija kao što je kulturni centar. Naime, to je vrsta organizacije koja nije usmerena na jednu delatnost, već ima niz različitih programa. Utoliko je važnije da njeni segmenti budu dobro koordinisani, da bi se postiglo celovito funkcionisanje i optimalni rezultati.

Zbog takve raznolikosti i obima delatnosti, neophodno je da institucija, pored budžetskih, ima i vlastita sredstva. Tehnička opremljenost SKC-a je više nego loša i većina izvođača obezbeđuje sopstvenu tehničku podršku. Materijalna sredstva su neophodna i radi organizovanja bilo kakve veće manifestacije. A upravo velike manifestacije su odličan ujedinjujući faktor u radu kulturnog centra, jer pretpostavljaju rad svih na jednom projektu, a i privlače više publike. Poželjno je da u takvim manifestacijama učestvuje i jedan broj učesnika iz inostranstva. Za sve to je neophodno nabaviti veća sredstva, a država u tom slučaju nije od pomoći. Jasno je, stoga, da je fundraising jedan od osnovnih načina prikupljanja sredstava. A, po rečima zaposlenih, na nivou institucije nema takvih inicijativa.¹³

Programa ne bi bilo da nema publike. Suviše je stoga ponovo podvlačiti značaj marketinga i animacije. U ovu oblast, naravno, spada i vidljivost u medijima. Publiku koja posećuje programe SKC-a (sve sem komercijalnog), čine uglavnom porodice i prijatelji izvođača, nešto stručnjaka

¹³ Jedan od urednika nije želeo da učestvuje u prošlogodišnjima „Aprilskim susretima“ upravo iz razloga nedostatka sredstava.

iz date oblasti i retko, posetioci koji nisu na ovaj ili onaj način vezani za izvođače ili oblast koja se prikazuje. Zaposleni u SKC-u uviđaju problem male posećenosti, ali većina smatra da problem nije izazvan nedovoljnim trudom da se publika privuče, nego to jednostavno objašnjavaju nezainteresovanošću građana za kulturna dešavanja (što delom i jeste problem). Drugi zaposleni, pak, smatraju da se na marketingu ne radi dovoljno i da bi poboljšanje u tom smislu dovelo do povećanja posećenosti.

Evaluacija je osnovni instrument praćenja razvoja, i ona mora biti konstantna jer služi uočavanju grešaka i propusta. Tako institucija dobija smernice za dalji rad i podiže kvalitet delovanja. Jer, osnovni cilj svake institucije kulture morao bi biti – postizanje izvrsnosti programa, što je, bez evaluacije, ako ne nemoguće, onda veoma otežano. Glavni kriterijumi za evaluaciju delatnosti kulturnih centara su: podsticanje stvaralaštva, umetnička, naučna i stručna vrednost programa, jasnoća programske koncepcije, aktuelnost, društveni i kulturni značaj programa, pluralizam pristupa, informativnost, širenje programa, raznovrsnost načina i metoda prezentacije programa, participacija (publike, stručne javnosti), originalnost programa, širenje publike.¹⁴ Jasno je da kulturne i društvene relevantnosti programa ne može biti bez pažljive selekcije i evaluacije istih, kao što sistematičnog širenja publike ne može biti bez evaluacije učinka marketinške službe...

ZAKLJUČAK

SKC bi trebalo da zauzme mesto koje mu pripada na kulturnoj mapi Beograda, ali i Srbije i šire. Da bi se to u skorije vreme dogodilo, neophodno je preduzeti niz mera u podizanju kvaliteta funkcionisanja te institucije. SKC nikada nije imao jasno definisanu i efikasnu organizaciju, a sada je krajnje vreme da se na tom planu nešto uradi, jer danas, nažalost, tržište određuje šta će opstati, a šta ne. Stoga su jasna programska koncepcija, dobro ustrojstvo, vidljivost ali i privlačnost neophodni preduslovi opstanka institucije kulture kao što je SKC. To, naravno, ne znači odstupanje od osnovne misije SKC-a, ali znači neophodnost određenih modifikacija koje bi vodile revitalizaciji ove ustanove i njenoj ponovnoj afirmaciji.

¹⁴ M. Šešić-Dragičević, B. Stojković, *Kultura – menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd, 2003.

BIBLIOGRAFIJA

- Milena Dragičević Šešić, Sanjin Dragojević, *Menadžment umetnosti u turbulentnim okolnostima*, Clio, Beograd, 2005.
- Vesna Đukić-Dojčinović, *Tranzicione kulturne politike, konfuzije i dileme*, Zadužbina Andrejević, 2005.
- Milena Dragičević-Šešić, Branimir Stojković, *Kultura, menadžment, marketing, animacija*, Clio, Beograd 2003.
- Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb, 2005.
- www.skc.org.yu

PRILOZI

I Upitnik za urednike SKC

1. Kako birate program? (da li polazite od neke koncepcije ili Vas vodi aktuelnost tema/problema? kakve su teme?)
2. Ko učestvuje u programima Vaše redakcije? (Koliko studenti, koliko eminentni umetnici, naučnici, koliko stranci?)
3. Kojim sredstvima raspolazete? (Kakva je tehnička podrška, da li se Vaš program finansira samo iz budžeta ili se bavite i fundraisingom?)
4. Kakva Vam se čini organizacija unutar SKC-a? (Komunikacija među redakcijama, sa upravom, protok informacija, koordinisanost itd.)
5. Koliko učestvujete u procesu odlučivanja? (Da li uopšte učestvujete, da li učestvujete u biranju programske strategije, odlučujete o raspodeli sredstava?)
6. Kako ocenjujete programe SKC-a, uopšte?
7. Kakva je misija Vaše redakcije?
8. Kako vidite poziciju i filozofiju SKC-a danas?
9. Da li mislite da je dobro što je SKC pod jurisdikcijom ministarstva prosvete, a ne ministarstva kulture ili grada?
10. Kako ocenjujete publiku? (Posećenost, struktura publike, ocena sadašnje i moguće publike!)
11. Animacija i marketing (Da li i na koji način funkcioniše, da li se radi na animaciji publike, ali i potencijalnih učesnika u programima – prevashodno studenata?)
12. Kakav je Vaš odnos prema komercijalnom programu? (Da li mislite da je kvalitetan, da li mislite da on ugrožava ostale programe?)
13. Da li mislite da je korisno postojanje velikih manifestacija kao što su Aprilski susreti?
14. Da li mislite da bi bilo dobro napraviti jedan veliki projekat u kome bi učestvovali studenti u ulozi izvođača, ali i organizatora?
15. Šta biste Vi promenili i šta Vam u tome stoji na putu?

II Upitnik za studente

1. Koji fakultet studirate?
2. Koliko imate godina?
3. Pol.
4. Da li ste iz Beograda?
5. Da li ste ikad posetili neki od programa SKC-a?
6. Ako je odgovor ne, zašto?
7. Ako je odgovor da, koliko ga često posećujete (veoma malo, malo, onako, mnogo, veoma mnogo)
8. Koje programe najčešće posećujete (likovne, klasično muzičke, pozorišne, tribine, promocije, komercijalne programe – koncerte, svirke, žurke)?
9. Kakva Vam se čini organizacija programa koje ste posetili (loša, onako, dobra)?
10. Da li ste nekad aktivno (ne kao deo publike) učestvovali u programima SKC-a?
11. Kako vidite SKC danas (kao instituciju koja dobro funkcioniše, kao instituciju koja loše funkcioniše, ne mislim o tome)?
12. Obrazložite svoj odgovor!

Milica Ilić

The Students Cultural Centre: State and Perspectives

Summary

The purpose of this paper is analysis of the mission and role of the Students` Cultural Centre in the cultural life of Belgrade and its students subculture, and practical and organizational problems the institution faces in the period of transition.

Therefore there are two levels of analysis. First, positioning culture, and cultural institutions within the global socio-cultural context, and as well in the context of transition of Serbian society. Second, research of the organization and management of SCC, considering, not only its todays state but also its history.

The aim of such analysis is to point out the organizational defects of the present functioning of the SCC, and to propose eventual improvements that could develop and strenghten the impact of this institution on the cultural life of Belgrade and hopefully, beyond its limits.

Key words: Students, Cultural policy, Management of culture, Belgrade.

DRUŠTVENA TEORIJA

SOCIAL THEORY

Mladen Joksić

Tutor: *dr Vukašin Pavlović*

Fakultet političkih nauka u Beogradu

GLOBALIZACIJA

– uzroci, posledice, dileme, iskušenja –

Oni koje smo izabrali nemaju moć,
A one koji imaju moć nismo izabrali.
– parola jednog demonstranta
(prema: Beck, 2004:13)

Uvod

Globalizacija je pojam koji je obeležio poslednju deceniju 20. veka. Pojavio se iznenada, a onda je preplavio svet. Globalizacija je postala neizostavni sadržaj skoro svih političkih govora i predmet žestokih debata sa snažnim uticajem kako na savremenu političku teoriju tako i na društvene nauke uopšte. Praktično ni ne postoji zemlja u kojoj globalizacija nije predmet žestoke rasprave. Kako kaže Entoni Gidens (Anthony Giddens), “sam pojam globalizacija se globalizirao” (Giddens, 2005:7), a “sama činjenica da se termin toliko proširio služi kao dokaz pojave o kojoj govori” (Giddens, 2005:29). Međutim, paralelno sa globalnim širenjem ovog pojma, postoji i opšta konfuzija oko njegovog značenja. Otuda je cilj ovog rada da osvetli najznačajnije aspekte globalizacije, obrazloži njene uzroke i posledice, dileme koje je prate, kao i brojna iskušenja koja nam globalizacija donosi, kako bi izbegli zbrku i pojednostavljivanja koja prate diskurs globalizacije.

Pojam globalizacije

Globalizacija je višeslojni pojam budući da sam proces globalizacije ima višedimenzionalni karakter. Međutim, većina teoretičara naglašava samo jednu dimenziju globalizacije i na taj način propušta priliku da ovaj fenomen sagleda u svoj njegovoj kompleksnosti. Globalizacija se najčešće shvata kao isključivo ekonomski fenomen, međutim, iako globalni ekonomski procesi – pre svega velika ekspanzija globalnih finansijskih tržišta i porast globalne trgovine – predstavljaju značajnu silu koja intenzivira globalizaciju, ona se ne može svesti samo na ekonomsku dimenziju. Pre-

ma Gidensu, "globalizacija nije samo jedan proces, već složeni niz procesa, koji međusobno proturječno djeluju" (Giddens, 2005:34), otuda "globalizacija nije samo ekonomska, već i politička, tehnička i kulturna" (Giddens, 2005:32). Ovakav stav potvrđuje činjenica da udaljeni događaji, bez obzira da li su ekonomski ili ne, utiču na naše živote brže i neposrednije nego ikada pre. I obrnuto, lokalni događaji često imaju globalne posledice. Upravo sa tog aspekta Gidens i definiše globalizaciju kao "intenzifikaciju društvenih odnosa na svetskom planu, koja povezuje udaljena mesta na takav način da lokalna zbivanja uobličavaju događaji koji su se odigrali kilometrima daleko i vice versa" (Gidens, 1998:69).

Ne postoji jedna opšteprihvaćena definicija globalizacije. Ipak, može se primetiti da veliki broj autora, prilikom definisanja globalizacije, naglašava međupovezanost i međuzavisnost, kao i zgušnjavanje, smanjivanje sveta. Tako, na primer, Dejvid Held (David Held) shvata globalizaciju kao "širenje, produblјivanje i ubrzavanje svetske međuzavisnosti u svim aspektima modernog društvenog života, od kulture do kriminala, od finansija do duhovnosti" (Held, 2003:48), a prema Rolandu Robertsonu (Roland Robertson), "globalizacija je pojam koji se odnosi na zgušnjavanje sveta i jačanje svesti o svetu kao celini" (Robertson, 2003:182). I Miroslav Pečuljić definiše globalizaciju kao "objektivan planetarni proces stvaranja sve gušće mreže povezanosti, međuzavisnosti sve šireg kruga društava" (Pečuljić, 2002:17), ali on posebno naglašava da je to samo jedna strana, dok drugu, neizvesniju stranu tog objektivnog planetarnog procesa čini forma, odnosno karakter koji globalizacija zadobija. "Međuzavisnost, sama po sebi, ne određuje automatski karakter povezanosti, ona može zadobiti demokratske ili autoritarne, asocijalne ili humanije forme. Rastuća međuzavisnost može da bude izvor kako kooperacije tako i novih konflikata" (Pečuljić, 2002:19). Dakle, prema Pečuljiću, forma globalizacije je stvar izbora i plod je interesa i pogleda na svet globalne elite moći i otuda je treba razlikovati od objektivnih sila globalizacije, oličenih u sve gušćoj tehnološkoj povezanosti, ekonomskoj međuzavisnosti i usponu transnacionalnih sila, koje predstavljaju nezadrživ tok, nezavisan od slobodnog izbora.

Ulrich Bek (Ulrich Beck) pravi važnu terminološku distinkciju između globalizma, globalnosti i globalizacije. Globalizam je ideologija vladavine svetskog tržišta, odnosno ideologija neoliberalizma koja redukuje globalizaciju, svodeći njenu multidimenzionalnost na jednu, ekonomsku dimenziju. Globalnost je faktičko, realno stanje uspostavljenog svetskog društva. Globalnost znači da već dugo živimo u svetskom društvu, u kome je i sama zamisao zatvorenih prostora postala iluzorna, jer nijedna zem-

lja ili grupa ne može se isključiti od drugih. “Globalnost znači da od sada ništa što se dešava na našoj planeti nije više ograničeni lokalni događaj” (Bek, 2003:141). Za razliku od globalnosti kao stanja (koje je ireverzibilno), globalizacija označava procese putem kojih transnacionalni akteri različitih vrsta presecaju suverene nacionalne države, umanjujući im ulogu i moć.

Debata o globalizaciji

Globalizacija je poslednjih godina u središtu žestokih političkih i ekonomskih debata. Raspravlja se o skoro svim aspektima globalizacije: o značenju samog pojma, je li on nov ili nije; da li je globalizacija proces ili projekt, mit ili stvarnost; označava li globalizacija kraj nacionalnih država ili ne; može li se ona izjednačiti sa “vesternizacijom” odnosno “amerikanizacijom”; kakve su njene posledice; donosi li nove rizike i opasnosti ili nove šanse i mogućnosti; da li ujedinjuje ili fragmentira svet; čini li bogate još bogatijim a siromašne još dublje gura u siromaštvo. Ove i brojne druge dileme koje se javljaju u vezi sa globalizacijom nije moguće razrešiti jednostranim tumačenjima globalizacije, jer se sama njena priroda, obeležena začuđujućom protivurečnošću i kompleksnošću, opire takvim pojednostavljenim i isključujućim stanovištima. Dilema da li je globalizacija proces ili projekt je zapravo lažna dilema, jer je globalizacija istovremeno i proces i projekt. Takođe je lažna dilema da li ona donosi samo nove rizike ili samo nove mogućnosti, jer ona donosi i jedno i drugo. Globalizacija je mešavina novih mogućnosti i novih rizika. Ono što dodatno komplikuje debatu o globalizaciji je činjenica da je globalizacija nepredvidiv, turbulentan i duboko protivurečan proces, zato i pristalice i protivnici globalizacije mogu da o njoj pišu sa podjednakim žarom.

Dejvid Held je učesnike debate o globalizaciji podelio na hiperglobaliste, skeptike i transformacioniste.

Hiperglobalisti vide globalizaciju kao sasvim novu epohu u ljudskoj istoriji, koju karakteriše pojačana integracija globalne ekonomije, globalni kapitalizam, globalna politika i globalno civilno društvo. Prema hiperglobalistima, živimo u globalnoj eri u kojoj dolazi do opadanja, pa čak i do odumiranja moći nacionalnih država. Njihov suverenitet i autonomija sve više erodiraju pošto institucije globalne i regionalne vlasti stiču sve važniju ulogu. Otuda nacionalne vlade ne osećaju više odgovornost prema građanima već isključivo prema nadnacionalnim organizacijama. Za hiperglobaliste globalizacija predstavlja nužan istorijski proces koji obezbeđuje prosperitet i blagostanje za čitavu planetu.

Skeptici zauzimaju potpuno suprotnu poziciju od hiperglobalista, smatrajući da je sva ta priča o globalizaciji upravo samo to – priča, i da ona nema nikakvo istinsko utemeljenje u praksi. Dakle, za skeptike globalizacija je samo mit. Oni se slažu da se danas može govoriti samo o porastu nivoa internacionalizacije, odnosno da danas postoji više interakcije između nacionalnih ekonomija nego pre, ali to je daleko od perfektno integrisane svetske ekonomije što bi, po njima, trebalo da bude osnovno obeležje globalizacije. Skeptici čak smatraju da je svet danas manje integrisan nego što je bio krajem XIX i početkom XX veka. Ekonomska integracija je još uvek regionalna i odvija se kroz tri glavna finansijsko-trgovačka bloka: evropski, azijsko-pacifički i severnoamerički. Globalizacija i regionalizacija su, za skeptike, međusobno suprotstavljeni trendovi. Skeptici odbacuju tvrdnju hiperglobalista o odumiranju nacionalnih država, tvrdeći upravo suprotno – da se njihova moć i uticaj povećavaju, jer su upravo nacionalne vlade glavni kreatori internacionalizacije – one uspostavljaju pravila koja oblikuju svetsku ekonomiju. Za skeptike je umesto integracije sveta na delu njegova fragmentacija – sve veća nejednakost i hijerarhija u svetskoj ekonomiji doprinose razvoju fundamentalizma i agresivnog nacionalizma, tako da se umesto pojave globalne civilizacije pre može očekivati sukob civilizacija.

Transformacionisti zauzimaju središnju poziciju. Oni vide globalizaciju kao centralnu silu koja pokreće širok dijapazon promena koje preoblikuju moderna društva. Međutim, iako globalni poredak trpi duboku transformaciju, mnogi od starih obrazaca i dalje ostaju – nacionalne države i dalje ostaju važni akteri na svetskoj sceni iako se njihov suverenitet, moć i uloga modifikuju. Za razliku od hiperglobalista, transformacionisti vide globalizaciju kao dinamičan i otvoren proces, ispunjen protivurečnostima. Otuda su oni oprezni u pogledu budućnosti globalizacije i smatraju da su njene posledice neizvesne – ona može voditi kako ka ujedinjavanju tako i ka fragmentaciji, saradnji ili konfliktima, prosperitetu ili dekadenciji (Held, 2003; Giddens, 2001; Pečuljić, 2002; Vuletić, 2003).

U savremenim raspravama o globalizaciji došlo je do pomeranja težišta rasprave. Sve manje se postavlja pitanje da li je globalizacija mit ili stvarnost, jesmo li za ili protiv globalizacije. Akcenat je premešten na raspravu o tome kakvu mi to globalizaciju želimo. “Globalizacija proždire svoje neprijatelje. Onaj tko je protiv nje, ujedno je i za nju – za neku drugu globalizaciju” (Beck, 2004:37).

Uzroci i posledice globalizacije

Iako globalizacija nije sasvim nova pojava, kada se danas govori o njoj uglavnom se misli na svet nakon 1989. godine, kada dolazi do kraja hladnog rata, a usled tehnološko-informatičke revolucije dolazi do pojave “turboglobalizacije” (Pečuljić, 2002). Otuda se kao važan politički uzrok globalizacije navodi pad komunizma, odnosno tranzicija bivših socijalističkih zemalja ka zapadnim političkim i ekonomskim sistemima. Gidens pad komunizma vidi kao uzrok ali i kao rezultat same globalizacije s obzirom da centralno-planske komunističke ekonomije, opterećene strogom ideološkom kontrolom, nisu mogle da prežive u eri globalnih medija i elektronski integrisane svetske ekonomije. Druga važna politička promena koja je, prema Gidensu, dovela do intenziviranja globalizacije jeste porast međunarodnih i regionalnih mehanizama vladavine, kao što su Ujedinjene nacije i naročito Evropska unija. Treća politički značajna promena za napredovanje globalizacije jeste porast međunarodnih vladinih i nevladinih organizacija. Dok je 1909. bilo svega 37 međunarodnih vladinih organizacija, do 1996. bilo ih je 260 (Gidens, 2001:55).

Pored političkih faktora, važnu ulogu u nastanku globalizacije odigrali su i ekonomski, tehnološki, kulturni i društveni faktori. Jedna od najznačajnijih pokretačkih sila globalizacije, koja se nalazi u osnovi svih navedenih faktora, jeste razvoj i brzo širenje informacionih i komunikacijskih tehnologija koje su omogućile kompresiju vremena i prostora, odnosno čvršće povezivanje ljudi širom sveta i neverovatno brz prenos informacija preko interneta. Satelitska komunikaciona mreža i brojne svetske televizijske stanice omogućuju momentalnu informisanost građana bez obzira na kutak sveta u kome se nalaze, tako da je danas bilo koji seljak bolje informisan o svetskim zbivanjima nego predsednik neke države pre, recimo, sto godina. Sve je to omogućeno drastičnim padom telekomunikacijskih troškova, što je dramatično izmenilo funkcionisanje brojnih tržišta a naročito finansijska tržišta. Radikalno je promenjena brzina, obim i način obavljanja finansijskih aktivnosti, što je doprinelo stvaranju “elektronske ekonomije”, u kojoj je moguće jednim klikom miša premestiti ogromna finansijska sredstva sa jednog na drugi kraj planete. Za razliku od prethodnih era, globalna ekonomija nije više primarno poljoprivredna niti industrijska. Sada dominira takozvana “laka ekonomija” – weightless economy – ili “ekonomija znanja” – knowledge economy – (Gidens, Haton, 2003), u kojoj su informacije i znanje postali glavni proizvodni resursi.

Globalizacija se ne odnosi samo na događaje isključivo svetskih razmera već podjednako deluje i na svakodnevni život. Pod uticajem globalizacije, dolazi do transformisanja intimnih i ličnih aspekata naših života, kao što su porodica, tradicija, identitet, položaj i uloga polova, način rada i radne navike. Ekonomija znanja, na primer, promenila je sam način našeg života i rada. Pre samo jedne generacije, u zapadnim zemljama je postojala veoma velika radnička klasa – preko polovina radne snage bila je zaposlena u proizvodnim delatnostima ili u poljoprivredi. Danas je industrijska radnička klasa skoro prestala da postoji – usled tehnoloških promena, globalizacije trgovine, opadanja proizvodnih delatnosti i uspona sektora usluga – što sve ima za posledicu ogroman broj nezaposlenih radnika bez poznavanja veština neophodnih za pronalaženje posla u ekonomiji znanja. To često rezultuje socijalnim tenzijama i porastom stope kriminala. Za Gidensa, jedna od najvećih promena tokom proteklih 30 godina jeste promena uloga žene i sve veći stepen ravnopravnosti žena i muškaraca. On to objašnjava ekonomskim razlozima, kao što je povećani udeo žena u radnoj snazi, ali i političkim razlozima, kao što je širenje demokratije i uticaj ženskih pokreta (Gidens, Haton, 2003).

Važna posledica globalizacije jeste proizvodnja rizika. Više se ne suočavamo samo sa takozvanim “spoljnim rizicima” (external risks) – suše, poplave, zemljotresi – koji nastaju nevezano od čovekovog delovanja, već i sa “proizvedenim rizicima” (manufactured risks) koji su direktna posledica uticaja čovekovog znanja i tehnologije na svet prirode – globalno zagrevanje, efekat staklene bašte, genetski modifikovana hrana, AIDS, bolest “ludih krava”. Otuda Bek tvrdi da živimo u “rizičnom društvu”, čija je bitna karakteristika to što novi tipovi rizika ne znaju za nacionalne granice – oni su istovremeno i globalni i lokalni, to jest “glokalni” – i kao takvi podjednako ugrožavaju sve socijalne klase, i bogate i siromašne (Bek, 2001).

Antiteza globalizacija – lokalizacija sintetisana je u pojmu “glokalizacija” (glocalisation) koji upućuje na prožimanje lokalnih sadržaja globalnim uticajima, i obratno. “Kao protivteža trendovima globalizacije, jačaju procesi i pritisci radi postizanja lokalne autonomije, očuvanja osobenih nacionalnih ili regionalnih identiteta i kultura. Zbog toga su globalizacija i lokalizam dva, ne samo protivurečna, nego i komplementarna i međusobno povezana i uslovljena procesa” (Pavlović, 2003:18).

Ekonomska globalizacija, rukovođena neoliberalnim vrednostima i oličena u multinacionalnim korporacijama i globalnim finansijskim tržištima, često se vidi kao uzročnik sve većeg jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Kako kaže Ulrich Bek: “Svijet je postao opasno nejednak

prostor (...) Samo za isplatu dugova s Juga na Sjever teče u godini 200 milijardi dolara (...) Globalne nejednakosti rastu – od 1960. do 2000. godine udio najbogatijih 20 posto stanovništva svijeta u globalnom dohotku porastao je sa 70 na 90 posto, dok se udio najsiromašnijih smanjio – od 2,3 na oko 1 posto. Dok se 1,2 milijarde ljudi, gotovo petina stanovništva Zemlje, mora zadovoljiti s manje od jednog dolara na dan, pomoć državama u razvoju od 1999. smanjila se za još 20 posto” (Beck, 2004:50). Otuda protivnici globalizacije, ili bolje reći protivnici neoliberalne forme globalizacije, optužuju multinacionalne korporacije i neoliberalno krilo globalne elite moći za “dehumanizaciju” – stavljanje ekonomskih interesa ispred ljudskih interesa, ili kako kaže Noam Čomski (Noam Chomsky) na delu je “profit iznad ljudi.” Najvažnije političke posledice globalizacije ogledaju se u rasprostranju istovetnih formi političke organizacije, odnosno širenju demokratije i ljudskih prava kao i u transformisanju suvereniteta i same prirode nacionalne države. Odgovornost vlada za politiku koju sprovode nije više ograničena nacionalnim granicama već se prostire i preko njih (po prvi put građani mogu da pokrenu spor protiv sopstvene države kada ona krši njihova prava, a i sami šefovi država mogu biti optuženi za genocid i zločine protiv čovečnosti i naći se na optuženičkoj klupi međunarodnih sudova).

Još jedna važna posledica globalizacije jeste “organizovana neodgovornost” (Beck, 2004). U globalnom dobu svi se doživljavaju kao žrtve, niko kao počinitelj. Globalno tržište je najbolji primer organizovane neodgovornosti – organizovano je impersonalno, niko ga nije pokrenuo, niko ga ne može ni zaustaviti, tako da niko nije odgovoran.

Svi ovi trendovi koegzistiraju, međusobno se jačajući. Oni izazivaju ali i rezultuju iz procesa koje nazivamo globalizacijom.

Dileme globalizacije

Brojne su kontroverze i dileme koje prate globalizaciju, ali se, nekako, tri dileme stalno nameću i predmet su žestokih debata. Prva se tiče samog karaktera globalizacije. Da li se globalizacija može izjednačiti sa vesternizacijom, ili još preciznije, amerikanizacijom i na taj način predstaviti kao projekt kojim Zapad nastoji da održi svoju dominaciju ili je ona objektivni planetarni proces kojim se ne upravlja iz jednog centra? Mnogi izvan Severne Amerike i Evrope zastupaju prvu poziciju. Oni je brane činjenicom da su SAD trenutno jedina supersila koja je bez premca u svim najvažnijim dimenzijama globalizacije: ekonomskoj, geopolitičkoj, vojnoj i kulturnoj. Njima se može dodati i ekološka dimenzija, s obzirom na to da

su SAD najveći zagađivač i bez njihove podrške teško je i zamisliti uspešnu i efektivnu borbu protiv ekoloških opasnosti. Ogromne multinacionalne kompanije ne dolaze iz siromašnih delova sveta već iz Amerike i drugih razvijenih, uglavnom zapadnih zemalja. Nadnacionalne institucije (STO, MME, Svetska banka) sprovode politiku koja je u interesu isključivo razvijenih zemalja, ne trudeći se da smanje sve veći jaz između bogatih i siromašnih. Dakle, pristalice teze da je globalizacija isto što i amerikanizacija smatraju da ona stvara svet pobednika i svet gubitnika, pri čemu su gubitnici nerazvijene, nezapadne zemlje koje na taj način još više tonu u svoje siromaštvo. Iako ovo stanovište nije sasvim bez osnova, po našem mišljenju ono je jednostrano i pojednostavljujuće.

Očigledno je da su SAD najmoćnija ekonomska sila na svetu i glavni pokretač globalne ekonomije. Isto kao što je jasno da većina velikih korporacija dolazi iz Amerike. Globalizacija zaista nosi snažan pečat američke ekonomske i političke moći, pa, ipak, ona nije tek prosto produženje američke moći. Kao što utiče na druge zemlje, globalizacija utiče i na SAD. Amerika možda ima veću slobodu i manevarski prostor od drugih zemalja, ali je retko izuzeta od posledica globalizacije – i to u svim njenim aspektima. Činjenica da je Amerika najveća vojna sila ne čini je neranjivom i imunom na napade, što se pokazalo 11. septembra. Takođe, iako Amerika ima najveću ekonomiju, ona je itekako osetljiva i ranjiva na širenje globalnih finansijskih kriza. Što se tiče kulturnog aspekta globalizacije, jasno je da “SAD izvoze više popularne kulture nego bilo koja druga zemlja, ali takođe i uvoze više ideja i imigranata nego većina zemalja” (Nye Jr. 2003:113). Američki kulturni uticaj vidljiv je svugde – na filmu, televiziji, u muzici, modi, konsumerizmu kao životnom stilu, književnosti i drugim oblastima. Otuda se Amerika često optužuje da nameće “kulturnu homogenizaciju”, međutim ona je sama izrazito kulturno heterogena s obzirom na to da sadrži ogroman broj različitih etničkih i kulturnih grupa. I u samim SAD na delu je obnova lokalnih kulturnih identiteta i podsticanje kulturnog pluralizma kao posledica globalizacije. Konačno, Amerika je osetljiva i ranjiva i kada je reč o ekološkoj dimenziji globalizacije. Čak i kada bi sprovela unutrašnje mere ekološke zaštite, opet bi bila ugrožena rizicima proizvedenim u drugim zemljama. Opasnosti kao što su AIDS, SARS, bolest “ludih krava”, ptičji grip, ne znaju za granice i na njih nije imuna niti jedna zemlja, pa ni Amerika.

Pojedini autori, poput Dzozeфа Naja (Joseph Nye), smatraju da je globalizacija u velikoj meri doprinela porastu američke moći, ali da će tokom vremena, usled širenja tehnoloških i ekonomskih mogućnosti na sve veći broj zemalja, upravo globalizacija biti ta koja će redukovati domete

američke moći (Nye Jr. 2003:112-114). Posebno treba naglasiti činjenicu da ne deluju svi akteri globalizacije sinhronizovano, već se često međusobno suprotstavljaju. Takođe, pored “globalizacije odozgo” koju pokreću zapadne zemlje na čelu sa SAD, sve više jača “globalizacija odozdo” koju karakteriše gusta mreža nevladinih organizacija, društvenih pokreta i ostalih samoorganizovanih grupa i organizacija koje deluju na globalnom nivou i u mogućnosti su da preduzimaju samostalne akcije nezavisno od interesa pojedinih država i najvažnijih ekonomskih aktera. Na taj način, globalizacija se sve više decentralizuje i sve je manje pod kontrolom bilo koje grupe država ili multinacionalnih kompanija. Otuda se teško može govoriti o globalizaciji kao o planiranom projektu.

Druga velika dilema tiče se sudbine nacionalne države. Da li globalizacija donosi smrt nacionalne države ili, naprotiv, njeno jačanje? Pristalice prve pozicije smatraju da je globalizacija “potpuno ispraznila autonomiju i suverenitet nacionalnih država. Nacionalne države predstavljaju ‘žive mrtvace’, vlade više ne osećaju odgovornost prema građanima već isključivo prema nadnacionalnim organizacijama” (Pečuljić, 2002:11) i predstavljaju njihove puke lokalne izvršioce. Nasuprot njima, skeptici smatraju da se moć nacionalnih država ne smanjuje već povećava, isto kao što se povećava i njihov broj u svetu (broj zemalja članica UN se povećao sa 166 u 1991. godini na 190 u 2002). Za njih su nacionalne države ključni akteri i kreatori globalizacije.

Po našem mišljenju, istina je, kao i obično, negde na sredini. Otuda nam se čini sasvim ispravan Bekov stav koji kaže da “koliko god je ispravno napustiti usredotočenost na nacionalnu državu jer država više nije jedini akter međunarodnog sustava, već samo jedan akter među ostalima, toliko bi pogrešno bilo, kritizirajući fiksiranost na nacionalnu državu, izgubiti iz vida moguću sposobnost djelovanja i samotransformaciju države u globalnom dobu” (Beck, 2004:29).

Globalizacija sa sobom donosi i nove globalne aktore – to nisu više samo nacionalne države već i akteri globalne ekonomije (multinacionalne korporacije, nadnacionalne finansijske institucije i organizacije, mobilni kapital), zatim akteri globalnog civilnog društva i, konačno, terorističke skupine i organizacije. Svaki od ovih “igrača” na svoj način dovodi u pitanje i redefiniše moć, autoritet i suverenitet nacionalne države. Multinacionalne korporacije (MNK) to čine svojom sposobnošću izbegavanja plaćanja poreza i mogućnošću brzog povlačenja kapitala iz onih država čije vlade poviše poreze ili pooštre regulaciju na tržištu rada. To naročito pogađa države blagostanja koje moraju da zbrinu sve veći broj nezaposlenih a istovremeno

gube kontrolu nad svojim najvažnijim izvorom prihoda – porezom. Iako MNK mogu značajno uticati na vođenje politike i na zakonodavstvo države u kojoj posluju, a nekolicina najvećih MNK ima budžete koji su veći od državnih budžeta ogromne većine zemalja, neosnovano je gledište da su one preuzele ulogu država i da je u njima koncentrisana sva moć. Nacionalne države i dalje ostaju najznačajniji akteri i još uvek su znatno moćnije od MNK. Gidens navodi nekoliko razloga u odbranu ovog stava: nacionalne države kontrolišu teritoriju, korporacije to ne mogu; zatim, države mogu legitimno raspolagati vojnom silom i odgovorne su za održavanje pravnog aparata dok MNK, bez obzira koliko je velika njihova ekonomska moć, nisu vojne organizacije (kao što su neke od njih bile u periodu kolonijalizma) i ne mogu da se uspostave kao političke/pravne jedinice koje upravljaju određenom teritorijom (Gidens, 1998:75).

Snaga MNK, njihova neodgovornost i neetička trgovina ne ostaju bez odgovora – ne samo država koje pokušavaju da ih kontrolišu, već i samoorganizovanih aktivističkih grupa i organizacija potrošača koje čine sastavni deo globalnog civilnog društva. Njihovo najjače oružje jeste “oružje odbijanja kupovine” – mogu kazniti čak i najmoćnije korporacije tako što će bojkotovati njihove proizvode. Protesti potrošača imaju nadnacionalni karakter, jer potrošnja ne poznaje granice. Pritom potrošači ne snose nikakav rizik za svoje proteste, jer “čak ni svemoćni svetski koncerni ne mogu otpustiti svoje potrošače” (Beck, 2004:27). Potrošači, kada se organizuju, mogu predstavljati izuzetno moćno sredstvo pritiska, što se može videti na primeru Shell-a, koji je morao da promeni svoju politiku odnošenja prema životnoj sredini suočen sa brojnim protestima i bojkotom kupovine njegovog benzina u mnogim zemljama, ili na primeru Monsanta, koji je bio prisiljen da odustane od uvođenja genetski modifikovane hrane na evropska tržišta.

Često se govori i o “kraju” suverenosti države. U situaciji kada država u slučaju etničkog čišćenja ili kršenja ljudskih prava svojih građana može očekivati “humanitarnu intervenciju” ili hapšenje šefa države, vlade ili ministara i njihovo dovođenje pred međunarodni sud, zaista se više ne može govoriti o apsolutnom, nedeljivom suverenitetu (čija je posledica bila da se na prostoru države sa vlastitim građanima moglo raditi šta se htelo) već samo o ograničenom suverenitetu.

Dakle, iako je očigledno da je u toku transformacija nacionalnih država, preoblikovanje njihove moći i suvereniteta, još uvek je prerano govoriti o njihovom odumiranju. Nacionalna država će još dugo opstati jer je još uvek potrebna da obezbedi identitet i osećaj pripadnosti (većina ljudi čak i u

eri globalizacije nije spremna da se toga odrekne), da garantuje unutrašnju sigurnost i bezbednost (terorističke skupine su svojim akcijama doprinele jačanju prerogativa države), ubira poreze, obezbedi sigurnost siromašnima, osnovno obrazovanje, kao i zaštitu životne sredine.

Treća dilema tiče se jaza između bogatih i siromašnih, kako između zemalja tako i unutar njih. Da li globalizacija smanjuje ili povećava taj jaz? Oni koji smatraju da ona smanjuje nejednakost pozivaju se na uspehe ekonomske globalizacije, naročito na brz ekonomski razvoj azijskih ekonomija koji je milione ljudi izdigao iz siromaštva i poboljšao uslove života, što se ogleda u smanjenju smrtnosti dece i produženju životnog veka. Međutim, činjenično stanje je mnogo bliže onima koji tvrde da globalizacija povećava nejednakost i da je trenutni jaz između najbogatijih i najsiromašnijih zemalja prosto neprihvatljiv. To se može ilustrovati brojnim podacima. Na primer, "1965. godine prosečan dohodak per capita u zemljama G7 bio je 20 puta veći nego u najsiromašnijim zemljama, dok je 1997. godine ta razmera narasla na 40:1" (Giddens, 2000:128). "Amerika raspolaze sa 50 posto svetskog bogatstva, iako ima samo 6,3 posto svetske populacije" (Golubović, 2003:53). I bogate zemlje, koje beleže visoke stope ekonomskog rasta, karakteriše drastično povećavanje socijalne nejednakosti, što se može objasniti demontiranjem države blagostanja i drastičnim smanjivanjem izdataka za socijalno najugroženije.

Neosporno je da je nejednakost u svetu dostigla kritične razmere, međutim za nju se ne može kriviti samo i isključivo globalizacija, već i objektivni problemi koji postoje u siromašnim zemljama – korupcija, konflikti, autoritarne vlade, neproaktivno trošenje inostrane pomoći, preterana regulacija, nestabilnost. Giddens smatra da su "afričke zemlje iskusile probleme ne zbog posledica globalizacije, nego baš suprotno, jer su iz nje izostavljene" (Giddens, 2005:19). Zemlje koje su se u potpunosti izdvojile, poput Severne Koreje ili Burme, među najsiromašnijima su na svetu. Azijske ekonomije jesu doživele padove, ali su povrh svega najbolji primeri zemalja koje su ostvarile napredak u ekonomskom razvoju.

Iskušanja globalizacije

Globalizacija je duboko protivurečan proces. Svaka pozitivna strana globalizacije ima i svoju negativnu, tamnu stranu. Da li će prevladati demokratski ili autoritarni lik globalizacije? Da li će globalizacija voditi rasprostranju ekonomskog rasta i blagostanja širom sveta ili sve dubljoj provaliji između bogatih i siromašnih; pluralizmu kultura i bogatstvu

različitosti ili poništavanju nacionalnih kultura i kulturnoj homogenizaciji; očuvanju životne sredine ili njenoj daljoj degradaciji; svetskom društvu blagostanja ili svetskom društvu rizika; sukobu civilizacija ili njihovom prožimanju? Ova pitanja se sve više postavljaju sa velikim strahom kako globalizacija napreduje, neizvesnost raste, a vlade ne čine ništa, ili barem ne mnogo, da se adekvatno pripreme za iskušenja globalizacije. Međutim, adekvatan odgovor na izazove globalizacije nikako ne može biti izolacija, isključenje iz svetskih tokova i raskid sa globalnim poretkom, već naprotiv, uključanje u proces globalizacije, ali uz nastojanje da se izgrade efikasne globalne institucije koje će se boriti protiv narastajućih rizika i uspešno kontrolisati i obuzdavati MNK i globalna finansijska tržišta.

Neophodno je težiti uspostavljanju kosmopolitske demokratije koja će globalizaciju staviti pod kontrolu demokratskih institucija u okviru kojih će sve zemlje imati jednak uticaj i nastojati da se smanji rastući jaz između razvijenih i nerazvijenih društava. Koliko god ova ideja zvučala utopistički, ka nekom idealu se mora težiti, u suprotnom, globalizacija će se otrgnuti kontroli.

Zaključak

Ovaj rad nije imao cilj da pravi hvalospeve globalizaciji, niti da globalizaciju posmatra kao zlo koje je uzrok svih nevolja, već da sa "realglobalističke" pozicije ukaže koliko je važno ozbiljno shvatiti globalizaciju, njene uzroke i posledice, uvideti mogućnosti ali i rizike koje sa sobom donosi i uporno tragati za novim vidovima globalne vladavine koji će smanjiti nejednakost i neravnopravnost, suprotstaviti se moći globalnih korporacija i neizvesnosti globalnih finansijskih tržišta. Međutim, ono što je najvažnije i preduslov svega ostalog jeste razumeti globalizaciju, jer to znači razumeti svet u kojem živimo i biti spreman na njegova iskušenja.

LITERATURA

1. Beck Ulrich, 2004, *Moć protiv moći u doba globalizacije*, Zagreb: Školska knjiga.
2. Bek Ulrih, 2003, "Virtuelni poreski obveznici", u *Globalizacija – mit ili stvarnost*, Sociološka hrestomatija, Vladimir Vuletić (prir.), Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
3. Bek Ulrih, 2001, *Rizično društvo*, Beograd: Filip Višnjić.

4. Giddens Anthony, 2005, *Odbjegli svijet – Kako globalizacija oblikuje naše živote*, Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
5. Gidens Entoni i Haton Vil (prir.), 2003, *Na ivici – Živeti sa globalnim kapitalizmom*, Beograd: Plato.
6. Giddens Anthony, 2001, *Sociology* (Fourth edition), Cambridge: Polity Press.
7. Giddens Anthony, 2000, *The Third Way and its Critics*, Cambridge: Polity Press.
8. Gidens Entoni, 1998, *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.
9. Golubović Zagorka, 2003, *Izazovi demokratije u savremenom svetu*, Požarevac: Edicija Braničevo.
10. Held Dejvid, 2003, “*Debate o globalizaciji*”, u *Globalizacija – mit ili stvarnost*, sociološka hrestomatija, Vladimir Vuletić (prir.), Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
11. Held David and McGrew Anthony, 2000, “The Great Globalization Debate: An Introduction”, in *The Global Transformations Reader*, Cambridge: Polity Press.
12. Nye S. Joseph Jr., 2000, “Globalization and American Power”, in *The Global Transformations Reader*, Held and McGrew (ed.), Cambridge: Polity Press.
13. Pavlović Vukašin, 2003, *Društveni pokreti i promene*, Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije i Fakultet političkih nauka.
14. Pečuljić Miroslav, 2002, *Globalizacija – dva lika sveta*, Beograd: Gutenbergova galaksija.
15. Roland Robertson, 2003, “Globalizacija kao problem”, u *Globalizacija – mit ili stvarnost*, sociološka hrestomatija, Vladimir Vuletić (prir.), Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
16. Vuletić Vladimir, 2003, “Rivalski pristupi u izučavanju globalizacije”, u *Aspekti globalizacije*, Vladimir Pavićević (prir.), Beograd: Beogradska otvorena škola i Dosije.

Globalization
- causes, consequences, dilemmas, challenges -

Summary

This paper analyses the phenomenon of globalization: its causes, consequences, dilemmas and challenges. The author stresses the (oft underestimated) complexity innate to the process of globalization. In his view, the process allows for new possibilities and opportunities, along with a complex spectrum of new risks. His intention is not to provide a uni-polar perspective towards globalization. On the contrary, he aims to shed light on the multifaceted process which globalization represents and in this fashion, make a modest contribution to ongoing discussions on the topic of globalization. At paper's the end, the author advocates for the formation of a new set of global institutions seeking to provide greater democratic oversight of the globalization process.

Key words: Globalization, Interconnection, Interdependence, Westernization, National State, Inequality, Cosmopolitan Democracy.

Милан Алексић
Тутор: др Зоран Јевтовић
Факултет за менаџмент у Београду

О ГЛОБАЛНОМ МРАВИЊАКУ

Крај историје никако да дође

Двадесети век је често пулсирао под апокалиптичним претњама великих ратова и уништења, те ригидних држава и појединаца који су их водили. И многи интелектуални умови су век за нама, као и столећа раније, проглашавали за судњи, којим ће човечанство означити свој залазак. Подстрек су давала велика људска страдања, непомирљива хладно-ратовска подељеност и нуклеарна опасност која се у једном тренутку надвила над нашом планетом. Иако је Фукујама проглашавао крај историје, а извештаји Римског клуба седамдесетих година драматично упозоравали на колапс који ће човечанство убрзо задесити уколико се светски систем раста и развоја одмах не редефинише, може се рећи да је планета у нови миленијум упловила много мирније но што јој се предвиђало. Ако је настанак првих комунистичких држава (од 1917) означио почетак праве историје, њихов слом (крајем осамдесетих) нити им је историју укинуо, нити их онемогућио да потраже други смисао, што је светска збивања додатно усложило. Са друге стране, не значи да су фундаменталне претње опстанку човечанства уклоњене и да се нису појавиле промене о којима претходне генерације нису размишљале или које нису могле да претпоставе. Штавише, процеси и преображаји који се дешавају широм Земљиног шара од политичких турбуленција, религијских реafirмација, економских интеграција и технолошких иновација, учинили су да свет пулсира много брже, али и да ту брзину прихвати као регуларну и нормалну.

Иако лаицима изгледа да се догађаји не могу више предвиђати, јер сложеност и брзина којом се дешавају претичу њихово футуролошко прогнозирање, јасно се оцртавају неке тенденције у глобалном току догађаја којима ћемо се овде подробније позабавити.

У сваком случају, једно је извесно: крај историје поново је одложен.

Глобални мравињак

„Упамти
да живиш у изнимном часу, у изнимно вријеме,
да уживаш ту велику срећу,
ту непроцјењиву част,
да присуствујеш стварању новогa свијета.“¹

Можда звучи као фраза, али процеси у друштвима и човечанству у целини, данас су сложенији него икад. Популација од преко шест милијарди људи, географски неравномерно распоређена и неједнако увучена у глобалне токове, представља изазов са каквим се светски планери и владе појединих држава до сада нису сретали. Иако је ова цифра некада побуђивала суморне асоцијације на непрегледна поља, села и градове сиромашних, бедних и изгладнелих, показало се да ствари стоје нешто другачије: иако су процене говориле да ће око 2000. потражња за храном бити много већа од њених залиха,² подаци Светске организације за храну говоре да су количине хране по становнику много брже расле и да је број хронично неухрањених људи опао за 16 процената.³ Претераним и неоснованим показале су се и тврдње о неупотребљивости знања стеченог у школама јер оно брзо застарева.⁴ Напротив, почетак XXI века показује да ће знање имати доминантну улогу – ми не улазимо у гео-економску већ у еру гео-информација, поручује А. Тофлер.⁵ Мравља колонија од неколико милиона јединки савршено функционише захваљујући подели улога које чланови обављају, непогрешиво вођени сопственим инстинктом. Несметано функционисање људских колонија, будућих мега-градава, обављаће се искључиво захваљујући људском знању и способности да изнађе нове и алтернативне моделе политичког представљања, еколошког уравнотежења, неопходних ресурса и извора енергије. Претпоставља се да ће до 2025. постојати двадесетак мега-градава,

¹ Из песме „Мајка“ (Auroville), наведено у делу *Буђење планета*.

² Месаровић, М. и Пастел, Е., *Човјечанство на раскришћу*, стр. 13.

³ Тофлер, А. и Х., *Рат и антират*, стр. 295.

⁴ Мес. М. и Пас. Е., *Човј. на раскр.*, стр. 24.

⁵ Тоф. А. и Х., *Рат и анти.*, стр. 17. Оспораваоци знања изгледа нису рачунали са његовом развојношћу и иновативношћу!

од којих ће сваки имати 11 или више милиона становника.⁶ Друге процене говоре да ће се број људи на Земљи уравнотежити између 8 и 10 милијарди.⁷

Евидентно је да ће, у догледном периоду, градска популација и даље расти. Ово ће свакако отворити низ нових проблема (комуникације, саобраћај...) који ће тражити хитно решавање. Како год да буде (да ли ће се популација расељавати, мега-градови делити или расти у неком новом облику), једно од битних питања, које ће провејавати, тицаће се политичког устројства и форми у којим и кроз које ће ови људски мравињаци бивствовати (в. 4. поглавље).

Глобализација је покренула низ економских, политичких, војних, цивилизацијских и, ако хоћемо, хуманистичких питања. Она је у исти лонац убацила неједнако развијена друштва, различитих културних, етничких, религиозних и политичких матрица, неједнако кохезивна, која почивају на високим технологијама, и она чији се велики део становништва још није одвојио од мотике. Популације су подвргнуте брзим променама, мешањима којима се не прилагођавају једнако успешно и којима призивају и неке супротне тежње. Данас се, услед глобалних кретања, у мањој или већој мери, готово у свим друштвима дешавају „ломови“, потраге за идентитетом, цивилизацијском и политичком утемељеношћу. Ово утиче на еволуцију политичких форми, институција и других ентитета и сеже до редефинисања суштине постојања истих.

Бој без победника?

Ако бисмо желели да у једном појму опишемо данашње светско политичко и економско стање, он би био – парадокс! Наиме, тренутни ток политичких и економских процеса указује на две супротне тенденције: разградњу и интеграцију, односно фрагментацију и укрупњавање. Искуство показује да су економска и политичка интеграција међусобно условљене и, обрнуто, нестабилност у једном сегменту доводи до нестабилности или пропадања другог (мада свуда

⁶ Лаш, К., *Побуна елита*, стр. 33.

⁷ Расел, П., *Буђење планета*, стр. 75. Осврћући се на велика преливања сеоског становништва у градове, које је са собом донео индустријализам, може се поставити питање обрнутог процеса у пост-индустријском, односно информатичком добу?

има изузетака). Најпре ћемо се позабавити првонаведеним случајем. Може се говорити о три доминантна модела интеграције, које очекујемо: европском, америчком (пре свега јужноамеричком) и источноазијском. Европске интеграције отишле су најдаље: започете педесетих година прошлог века као економско удруживање, њихов данашњи ток говори о намери да се створи чврст (нецентрализован!) политички ентитет који је у многим областима одавно профункционисао и који на глобалној сцени претендује да оствари противтежу (северно)америчком и све јачем источноазијском блоку. Европско удруживање тече према цивилизацијским границама западне културне матрице, укључујући земље источног хришћанства и разбијајући руски блок, те у географски затвореном простору од Атлантика до бивших совјетских република и Турске, где граница још увек није јасно дефинисана. Четири европске економије су међу првих седам у свету, а бруто национални доходак од око десет билиона долара у равни је са дохотком Сједињених Држава (САД). Како Европа није завршила своје ширење, треба очекивати да ће и даље расти. Везивно ткиво Европске уније чини политичка стабилност њених чланица, које су парламентарне демократије републиканског или монархијског типа.

Интеграцијски процеси у америчким друштвима истовремено теку и на северном и на јужном континету, с тим што је на северу остварена зона слободне трговине између САД и Канаде (НАФТА), у коју последњих десетак година покушава да уђе и Мексико, док на југу теку процеси економског и политичког зближавања бивших шпанских колонија и Бразила, како би ухватили корак с најјачим светским економијама и поспешили сопствену стабилност.

Најзанимљивији процеси, ипак, дешавају се у Источној Азији. Ако за тренутак Јапан оставимо по страни, сфера највеће пажње јесте кинески привредни бум. Годишњим растом од 10% (2005), инвестиционим улагањима од преко 60 милијарди долара, суфицитом у спољној трговини око 100 милијарди долара и девизним резервама од преко 800 милијарди долара (2005),⁸ Кина се наша на фантастичном четвртном месту светских развијених привреда, претећи да претекне САД, Јапан и Немачку. Кина је постала мотор око којег се окупљају остали источноазијски тигрови (Сингапур, Тајван, Тајланд...), с намером да прекомпоунују светски поредак који је предуго имао

⁸ Политика, 29. 1. 2006.

прозападна обележја. Но, Кина је још увек успавани змај који се полако буди и који ће сачекати прави тренутак како би обзнанио сопствену вољу и моћ за репозиционирањем светских снага и вредности. У том контексту, требало би посматрати и кинеско присаједињење Хонг Конга и Макаоа, непрекидно инсистирање на Тајвану и острвима Спратли као деловима Кине, а у будућности, можда, и покретање питања независности Монголије?

Иако је историјски и географски био изолован од Континента и израстао у посебну цивилизацију, Јапан све више покушава да се приближи и координира потезе са горостасом који израста на његовим западним границама.

У будућности су могуће и неке друге интеграције, рецимо афричке, арапске или творевине каква је ЗНД. Иако постоје неке политичке институције које би их могле прожети (Организација афричког јединства, Арапска лига...), земље које им гравитирају још увек нису економски спремне да их подрже. До тог тренутка, окренућемо се другом доминантном процесу – фрагментисању.

Национално буђење захватило је многе државе, често, праћено економским суновратима, проткано острашћеним религијским и етничким набојима, испостављајући као главни циљ одвајање од признатих држава, односно независност. Шта је главни разлог потребе за овим застарелим формама државног суверенитета, када у глобалној ери оне постају обесмишљене? Да би се ови замршени процеси разумели, потребно их је, наравно, поједноставити.

Родно место модерног грађанства била је национална држава, чији је полет током друге половине XIX века довео до мобилизације маса и настајања модела специфичности, од културе преко традиције, до економије и идеологије.⁹ Национални оквири постали су током XX века претесни, јер су у политички простор упловиле редефинисане идеје пучког национализма који упориште тражи у комбинацији неостварених историјских сећања и снова о друштву обиља које их

⁹ То је период обликовања марксистичке социјалне теорије која је на хоризонт политичких идеја изнела питање обрачуна с националном, својом буржоазијом (Андерсон, 1998:13). Национализми монопартијских система дошли су свом крају, али распадање старих, ауторитарних номенклатура, трансформисало је ускогрудни, официјелни национализам једне партије у нове, на брзину конструисане вишепартијске матрице.

очекује. Национална држава не да је постала тесна, већ и непотребна! Желећи да најнепосредније успостави однос са својим угаоним каменом – појединцем, глобално грађанство је својој некадашњој дадиљи – националној држави, припремило самртничку постељу.

Током XX века могло се у извесној мери говорити о „западним“ погледима као универзалним јер су светска збивања углавном била обликована са те стране. Ипак, почетак овог столећа доноси нове моменте у односима снага и планетарним збивањима. Описани процес пре би се могао назвати западном тежњом него глобалном неминовношћу. Националне државе у другим деловима света нису у свом окриљу гајиле принцип грађанства, нити делиле вредности на којима је он почивао у западним друштвима. У појединима од њих, како наводе неки аутори, изгледи за демократију су суморни.¹⁰ Како све више економски јачају, ова друштва у ствари демистификују индивидуализам или људска права – основне чиниоце западног принципа грађанства, као универзалне конструкције. Даље, док с једне стране национална држава одумире, са друге се буди као одраз закаснелог национализма, управо у оним друштвима која одбацују западне вредности као универзалне (парадокс је да некада западне демократске вредности доприносе буђењу овог национализма).

У исто време јачају процеси надржавне политичке интеграције, односно укрупњавања, као и разни покушаји политичког уситњавања. Девиза модернизација без позападњачења, коју форсирају источноазијска друштва као одраз тежње да сачувају сопствене вредности, а поправе економско стање, речито говори о сложености у којој ће бити обликовани будући светски односи. Штавише, источноазијски народи свој економски раст доживљавају као одраз сопствене моралне супериорности.¹¹ Закључујемо да било која промена политичке форме неће нужно водити ка политичким и другим принципима на којима почивају западна друштва!

Можда је глобална економија желела да афирмише западне идеје и вредности, али је успела супротно – да пробуди антизападне. Она ипак остаје кључно место обликовања будуће политичке и безбедносне архитектуре.

¹⁰ Хантингтон, С., Сукоб цивилизација, стр. 214.

¹¹ Ibid., стр. 121.

Нова политичка архитектура

Видели смо да савремени свет карактерише низ, често супротстављених процеса који, помножени брзином свог дешавања, готово онемогућавају икаква даља предвиђања. Но, вечно питање *quo vadis*, свете, остаје?

Чини се, међутим, да ће под диктатом глобалне економије, интегративни процеси изронити као владајући. Блиска прошлост показује да земље ЕУ које отворе своја тржишта за друге чланице позитивно утичу на сопствену економску размену и раст. Ово чини да државне међе (бар оне које те земље заједнички деле) постају све мање видљиве и потребне. Закаснили национализам вероватно је последњи покушај државе да се одржи; он индукује блискост ере постнационалних држава. Овакав след догађаја, даље, не прејудицира вредности и идеје које ће обликовати друштва будућности, већ само форму у којој ће оне бити садржане (већ смо говорили о буђењу аутохтоних антизападних идеја). Комуникације и брзи пренос информација, са друге стране, обесмишљавају (економску) државу¹² у облику у којем смо је имали у XX веку. Без обзира да ли се радило о тржишним или планским привредама, држава је претендовала на увид у економске токове, или их је сама организовала и од њих убирала приходе (царине, порези итд.). Данас брзина протока информација онемогућава државу да их квалитетно контролише, па она о много чему нема сазнања. Државни суверенитет, у томе смислу постаје анахрона и непотребна категорија; тежиште игре која се одвија на светској позорници, све више се помера ка глобалним градовима, вишемилионским сајбер-полисима који творе нову глобалну мрежу на географској карти света.¹³ Они, колоквијално речено, постају држава у држави, а савремено међунационално увезивање кристализује се око равни на којој ће ови мегаградови моћи неометано да комуницирају; то претпоставља да ће управо они бити носиоци нове политичке архитектуре. Интеграције ће у будућности напредовати до оног тренутка када ће глобални градови моћи да преузму већину компетенција које данас имају државе (за спрегу између влада ових градова и транс-националних компанија,

¹² О овој проблематици детаљније пише Џејмс Бенет у свом раду *Умрежавање државна-нација*.

¹³ Сасен, С., *Протугеографије глобализације*, стр. 17.

прогнозира се да ће бити одлучујућа сила у будућности.¹⁴ С тим у вези, Јао, заменик сингапурског премијера, замишља будућу Кину састављену од стотина градова-држава сличних Сингапуру.¹⁵ Ово, опет, не значи да ће они бити једини политички ентитети (можда ће само први стићи до таквог положаја). Поред градова-држава, неки теоретичари наводе и друге политичке формације, на пример, државе-регионе,¹⁶ а све оне ће, по броју, далеко превазилазити данашњих двестотинак држава.¹⁷ Неки не предвиђају пропаст, већ трансформацију државе (што је пропаст оанкве каква нам је позната, макар се исто звала!). Овде су најгласнији тзв. крипто-анархисти, који наводе низ неопходних услова за функционисање тих творевина. Они, као битне одлике испостављају малу популацију и затворен географски положај, етничку/религијску хомогеност, тржишну привреду и др.¹⁸ Произлази да ће то бити заједнице истости и компактности, где ће контрола бити могућа, али не и неопходна. Кад, са друге стране, не би постојали и милионски градови, битно различити и по структури и по функционисању од ових заједница, даља разматрања би нас поново одвела у зачарани круг утопија (мада, како рече Бакминстер Фулер, свет је и иначе постао одвећ опасан за било шта друго осим за утопију).¹⁹

Уопште, поставља се питање да ли ће овакав (или било који будући) свет захтевати мултицивизацијске вредности, или ће се заједнице учаурити у сопствене. Ако пратимо мисао Семјуела Хантингтона, данашњи однос између цивилизација не улива наду првој опцији, али сам аутор закључује да би народи из свих цивилизација требало да потраже заједничке вредности, институције и праксу, проширујући их даље.²⁰ Цивилизацијска хетерогеност ће прожимати и битно утицати на обликовање будућих политичких целина.

Да сумирамо процене: из (тренутне) интеграције/фрагментисања изрониће интеграција као доминантан процес који ће, у неком тренутку у будућности, када исцрта пун круг, изродити нове политичке форме, чиме ће се отворити врата за реконцептуализацију

¹⁴ Тоф. А. и Х., *Рат и анти.*, стр. 286.

¹⁵ *Ibid.*, стр. 285.

¹⁶ Детаљније о овоме погледати у наведеном тексту Џ. Бенета.

¹⁷ Тоф. А. и Х., *Рат и анти.*, стр. 244.

¹⁸ Џ. Бенет наводи укупно осам ових карактеристика.

¹⁹ Рас. П., *Буђ. план.*, стр. 178.

²⁰ Хант. С., *Сук. цивил.*, стр. 356

фрагментисања у једном новом квалитету и поновно исцртавање политичке мапе света. Можда ће ова уситњеност неким изгледати као логична последица цивилизацијске разноликости, тек она ће јасно бити и у функцији даљег људског напретка, уколико оптимистичка представа будућности преживи и изнедри је.

Земаљски послови

Када пишу о будућности човечанства, футуристи се често задржавају на проблемима са којима ће се оно, по њиховим претпоставкама, суочавати. Распон ових проблема се креће од елементарног опстанка људске врсте, преко необновљивости ресурса и исцрпивости извора енергије, па до разних друштвених проблема. Овде ћемо се позабавити дилемама које ће се испоставити као општечовечанске и које ће захтевати универзално решавање, те адекватним модалитетима. Ма како да друштва у будућности буду организована, ма какве вредносне, друштвене или политичке формуле примењивала, сва она ће се суочавати са једнаким изазовима које пред њих буде постављала планета.

Једно од кључних питања о коме се расправљало последњих деценија, тичало се ограничености нафте и њених деривата. Процене из седамдесетих су говориле да ће се њени извори исцрпети око 2010,²¹ ако се потрошња не смањи. Данашњи утрошак од 6,5 милиона тона горива дневно²² и даље води у том правцу. Међутим, нафта све више постаје заменљиви ресурс. Развијени су многи програми који трагају за алтернативним ресурсима и изворима енергије – од еолске и соларне енергије (то јест, њихове шире примене), па до био-горива. Шведска је себи поставила циљ да потпуно избаци нафту из употребе до треће деценије XXI века, а у неким европским градовима већ се у јавном превозу користи тзв. био-дизел, гориво добијено од уљане репице, сунцокрета и соје.²³ Прелаз на овакве облике енергије потребан је и због смањења загађења. Повећан ниво угљен-диоксида у ваздуху утиче на загревање Земљине површине, што по човечанство може имати тешке последице. С тим у вези, бројне су иницијативе за смањење емисије угљен-диоксида, од Кјото протокола (о глобалном смањењу емисије

²¹ Мес. М. и Пас. Е., *Човј. на раскр.*, стр. 80.

²² Податак преузет са Телевизије Б92, на основу истраживања мреже ВВС.

²³ Политика, 9. 2. 2006.

овога гаса, потписало око 150 земаља), до Регионалне иницијативе стаклене баште коју је оформило неколико америчких савезних држава, у циљу замрзавања емисије истог из фабрика и електрана до 2009. и смањења за 10% до 2020.²⁴

Загревање Земље може такође утицати и на миграције становништва, тако што ће се оно из крајева који постану немогући за живот селити у, за то, повољнија подручја. Растерећење ће се, можда, учинити проналажењем/конструисањем нових, алтернативних услова. Колонизација дубинских морских вода омогућиће изградњу подводних градова,²⁵ а можда стојимо и на прагу колонизације свемира.²⁶

Наредно питање тиче се ограничености хране и питке воде. Свега 0,26% водних резерви може се користити за људску употребу,²⁷ што никако неће бити довољно да би је задовољило; наука, опет, још увек није пронашла начин да слану воду претвори у слатководну. Са друге стране, количина и квалитет хране одавно су постали предмет генетског манипулисања. Светске површине под генетски измењеним културама увећале су се 2005. за 11%, односно од 1,7 милиона засејаних хектара 1996, на чак 90 милиона 2005.²⁸ Ипак, и даље остаје велико питање да ли су проблеми исхране човечанства овим решени?

На крају се суочавамо са загонетком будућних међудруштвених односа, каква год и колика год ова друштва била. Основно питање тицаће се, да се позовемо на речник политике детанта, мирољубиве коегзистенције. Подаци о 14.568 ратова од 3200. године пре нове ере до краја XX века и 3,7 милијарди погинулих,²⁹ речити су показатељ историјског терета који човечанство носи на својим плећима и значаја непотцењивачког односа према овом питању у будућности. Тим пре ако се зна да човечанство располаже оружјем које више пута може да уништи читаву планету.

Дали ће се око ових кључних питања будућности оформити нека нова светска министарства? Да ли данашње међународне организације треба да заиграју активнију улогу у овом смислу? Уједињене нације, као потајни претендент на имагинарни трон светске владе, тиме што

²⁴ САД иначе Кјото протокол нису потписале.

²⁵ Тофлер, А., *Шок будућности*, стр. 158–9.

²⁶ Рас. П., Буђ. план., стр. 69.

²⁷ Јевтовић, З., *Тоталитаризам и масмедији*, стр. 32.

²⁸ Политика, 16. 2. 2006.

²⁹ Јевт. З., *Тот. и масм.*, стр. 21.

се и даље састоје од националних држава, себе се обукле у неку врсту лудачке кошуље,³⁰ представљајући остатак прошлости, пре него ваљан основ за неку врсту нове глобалне институционализације.

Модерни друштвени односи захтевају и нове врсте светских институција. Ако данашње међународне организације желе да преживе, дубоко ће морати да зароне у сопствено реформисање и чишћење од двадесетовековног односа снага. Горепоменута питања неће можда тражити светску владу, али глобални консензус сигурно хоће; пажња ће морати више да се усредсреди на заједнице него на права приватног одлучивања,³¹ а предност да се да одговорности над самим правима.

Закључак

Можда је свет, да се вратимо на почетак овог есеја, упловивши у XXI век, ушао заправо у последње столеће свога постојања. Можда је ушао у период потпуне деконструкције, хватајући залет зановинапредак на разним пољима. Можда ће човечанство у овом веку задовољити своје материјалне потребе и потпуно се окренути задовољењу психичких,³² а можда ће га задесити недаће апокалиптичних размера. Тек, на човечанству је главна одговорност за сопствену будућност, а време ће бити једини судија.

Могуће је, у сваком случају, да ми не можемо да замислимо велики део збивања која ће донети ветрови будућности и да ће многа предвиђања неповратно отићи, тек овде је, на основу одређених научних кретања, изнето једно могуће читање будућности, којем ће време, такође, (пре)судити.

ЛИТЕРАТУРА

1. Јевтовић, З., *Тоталитаризам и масмедији*, Студио Рас, Неготин, БИГЗ, Београд, 2000.
2. Лаш, К., *Побуна елита*, Светови, Нови Сад, 1996.
3. Месаровић, М и Пестел, Е., *Човјечанство на раскришћу*, Стварност, Загреб, 1974.

³⁰ Тоф. А. и Х., *Рат и анти.*, стр. 267.

³¹ Лаш, К., *Поб. елита*, стр. 106.

³² Тоф. А., *Шок будућ.*, стр. 182.

4. Расел, П., *Буђење планета*, Глобус, Загреб, 1989.
5. Сасен, С., *Протугеографије глобализације*, Мултимедијални институт, Загреб, 2003.
6. Тофлер, А., *Шок будућности*, Грмеч, Београд, 1997.
7. Тофлер, А. И Х., *Рат и антират*, Паидеиа, Београд, 1998.
8. Хантингтон, С., *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица, Романов, Бањалука, 2000.

Milan Aleksic

New Political Architecture of the 21st Century

Summary

This project has purpose to summarize the majority of dominant social processes in a period when we're entering the new millennium. One of the main subjects of this project is: changes and challenges that became almost unreachable due to their haste, in the 21st century.

The project tackles some key issues related to integration/fragmentation as two opposite processes that are taking place at the same time. It leads to a new "political architecture" of 21st century which will be based on global cities – "human anthills" of the future. The withering away of the national state also leads to that direction. Afterwards, there is a question how this new creation will function, more exactly if it can serve as a sort of "world ministries" for problems which worry humanity and from which solution depends their future, too: drinking water, lack of energy, restriction of resources etc.

This project is attempting to point to the paths where globalized humanity will continue to move...

Key words: Changes, Globalism, Politics.

Mašan Stanković
Tutor: *dr Miroslav Prokopijević*
Institut za evropske studije u Beogradu

PUTOVANJE KROZ KATALAKSIJU

Hajek

Fridrih Avgust fon Hajek (Friedrich August von Hayek) je često slavljn kao čovek koji je u vremenu prodora kolektivističkih teorija u dvadesetom veku održao ideju slobode kakvom su je videli klasični liberali. Ovaj možda najpoznatiji pripadnik austrijske škole ekonomije i dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1974. godine zaslužan je za brojna dela iz oblasti ekonomije, političke teorije, i psihologije kojima se suprotstavljao kolektivizmu svake vrste, promovišući ideje individualne slobode, lične inicijative, vladavine prava i slobodne tržišne privrede kao ideje koje bi trebalo da budu osnova svakog “slobodnog društva”. Njegovi argumenti su predstavljali suprotnost društvenim teorijama koje su uzimale sve više uticaja u političkom i društvenom životu ne samo istočnoevropskih zemalja koje su prešle na plansku privredu već čak i onih zapadnoevropskih koje imaju najdužu tradiciju slobode kao najvišeg ideala društva.

Svoje teorije je gradio na delima i idejama svog učitelja Ludviga fon Mizesa (Ludwig von Mises), tvrdeći da svaki oblik kolektivizma neizbežno vodi ka totalitarizmu i negaciji lične slobode. Kolektivistički uređeno društvo traži centralizovano upravljanje resursima i njihovom distribucijom. Međutim, oni koji su zaduženi za tu vrstu raspodele nikada ne mogu imati potrebno znanje da izvrše efikasnu alokaciju. Kao alternativu tom modelu, Hajek reafirmiše ideju slobode pojedinaca koji su najsposobniji da sopstvenim akcijama izvrše optimalnu alokaciju resursa putem mehanizma cena na slobodnom tržištu. Ovakav spontani, samoregulišući sistem koji nastaje omogućavanjem svim pojedincima da, kroz dobrovoljnu saradnju, ostvare svoje individualne ciljeve Hajek je nazvao katalaksija (Catallaxy).

Pojava i pojam katalaksije

“...Na velikoj šahovskoj tabli ljudskog društva svaki pojedinac deo ima svoj sopstveni princip kretanja, potpuno različit od onog koji zakonodavstvo može da izabere da utisne u njega”

Adam Smit

Pojam katalaksija nalazimo u liberalnoj tradiciji traganja za slobodom. Prvo pominjanje reči katalaksija (catallactics) možemo naći kod čuvenog ekonomiste, filozofa i teologa Ričarda Vejteliya (Richard Whately 1787–1863)¹ koji je tu reč namenio za ime “nauke o razmeni”. Vatlijev stav se možda najbolje ogleda u rečenici da je čovek “životinja koja vrši razmenu”.² Reč “katalaksija” je izvedena iz grčke reči kattallasien koja znači “razmeniti”, “primiti u zajednicu” i “pretvoriti se od neprijatelja u prijatelja”.³ Nakon toga, pojam katalaksija koristi i Mises.

Pojam “katalaksija” Hajek uvodi jer za njega reč “ekonomija” ne odražava spontani poredak već vrstu planiranja. On katalaksiju vidi kao spontani poredak koji nastaje na tržištu interakcijom mnoštva ekonomija koje po sebi predstavljaju svesno raspoređivanje resursa u službi nekog određenog poretka ciljeva.

Kosmos i taxis

Ako govorimo o spontanom poretku, onda se moramo vratiti na same korene tog pojma i samim tim i na korene filozofije, u antičku Grčku. Uvek kada govorimo o složenim sistemima, moramo govoriti o nekoj vrsti “poretka” koji se stvara između elemenata tog sistema. Možemo razlikovati dve vrste poretka. Prva vrsta bi bila taxis ili “nametnuti” poredak, koji bi stvarale njemu egzogene sile. On bi bio svesno kreiran. Kosmos ili “spontani” poredak, sa druge strane, nastaje samostalnom interakcijom njegovih delova. Njega stvaraju endogene sile bez svesti o tome kako poredak treba da izgleda u celini.⁴ Za prvi poredak se mogu vezati autoritarne teorije, u koje spadaju i moderne teorije planiranja kao što je socijalizam, dok se liberalna tradicija traganja za slobodom, baš kao i ideja slobodnog tržišta može u najvećoj meri vezati upravo za pojam kosmosa kao slobodno nastalog poretka koji međusobnom interakcijom kreiraju njegovi delovi.

Upravo u ovom spontanom poretku možemo tražiti osnove za uspostavljanje katalaksije koje bi, svojim razvojem, dovelo do onoga što bismo nazvali poretkom slobode koji je detaljno opisam u Hajekovom najčuvenijem delu *Poredak slobode*.

¹ Whately, Richard (1787-1863), *Introductory Lectures on Political Economy* (London, 1855) str. 4.

Hayek, F. A., *Kobna ideja*, (Podgorica, 1998) str. 122.

Hayek, F. A., *Studies in philosophy, politics and economics*, (London 1967), str. 85.

Hayek, F. A., *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*, (Podgorica, 2002) str. 43.

Od kosmosa do tržišnog poretka ili katalaksije

Da bismo od kosmosa stigli do katalaksije, moramo u filozofsku postavku kosmosa ubaciti vreme kao parametar. Samo nam vreme može pokazati kakav će efekat načela slobode, primenjenog na delove jednog sistema, imati na stvaranje katalaksije ili tržišnog poretka. Kao što smo već rekli, pojam “katalaksija” je Hajek uveo kao sinonim za tržišni poredak.

Sloboda označava odsustvo prinude od strane drugih pojedinaca. Još od antičke Grčke se smatra da je pojedinac slobodan samo ako je pravno zaštićeni član zajednice, ako je zaštićen od proizvoljnog hapšenja, slobodan da bira svoj posao i ako je slobodan da stiže i poseduje svojinu. Samo onda pojedinac ne može biti primoran da izvršava naredbe drugih.⁵

Sloboda pojedinca pretpostavlja da on preduzima akcije u skladu sa svojom voljom i trudi se da, vršeći alokaciju svojih resursa, u koje mogu spadati i materijalni resursi, ali pre njih rad i znanje, ispuni svoju hijerarhiju ciljeva. On biva oslobođen od stranog upliva u to koje će ciljeve pokušati da ostvari i koja će biti njihova hijerarhija važnosti. Ciljeve i njihovu hijerarhiju kreira na osnovu ličnih želja i znanja o okolnostima koja ima. On će stupiti u interakciju sa ostalim jedinkama, pokušavajući te ciljeve i da ostvari. U toj nameri će se razviti određeni načini interakcije koji će im omogućiti da efikasnije komuniciraju i obavljaju razmenu. Tako spontano nastaje to što bismo mogli smatrati osnovama tržišnog poretka ili katalaksije.

Ukoliko bismo ovaj slučaj proširili na mnoštvo učesnika u razmeni, dobili bismo poredak koji će, vremenom, spontano razviti sistem odnosa kroz neformalna pravila koja možemo nazvati “institucije”. Za razliku od poretka koji je stvorila jedna centralna vlast po svojoj zamisli, katalaksija je poredak koji, na bazi iskustva, stvara mnoštvo individua sa svojim specifičnim znanjima o posebnim situacijama. Taj poredak nastaje radi olakšanja obavljanja svakodnevnih društvenih procesa. Dolazimo do toga da za katalaksiju nije dovoljna samo sloboda načelno garantovana pojedincu već i institucije koje će tu slobodu omogućiti i institucije koje će spontano nastati na iskustvu.

Sloboda sa sobom vuče i ozbiljnu odgovornost, jer pojedinac ostaje prepušten efektima sopstvenih odluka. Odgovornost proizlazi iz šansi koje sloboda pojedincu daje, omogućivši mu da deluje u svom interesu, u skladu sa okolnostima koje utiču na njega. Onda treba pretpostaviti i da će biti izložen efektima svojih akata.

¹ Hayek, F. A., *Poredak slobode*, (Novi Sad, 1998) str. 26.

Katalaksija ili tržišni poredak i poredak slobode

Sada, kada smo izveli pojam katalaksije, možemo se zadržati na tom pojmu i detaljnije ga objasniti. Katalaksija se bazira na pojmu kosmosa koji je, kao što smo rekli, spontani poredak. Katalaksiju ne kreira niti jedan centralni um prema nekom svom unapred zacrtanom planu, već ona nastaje na slobodi pojedinaca koji, sledeći svoje lične ciljeve, uspostavljaju međusobne odnose. Upravo taj nedostatak centralnog plana, koji se među kritičarima najčešće ističe kao najveći nedostatak ovog poretka, zapravo je njegova najveća prednost. On omogućava individualnu slobodu. Ta individualna sloboda omogućava svakom pojedincu da, sledeći svoje planove, koji su u skladu sa njegovim željama, ostvari dobitak ne samo za sebe već i za sve ostale učesnike na tržištu. Katalaksija kao sistem omogućava usklađivanje mnoštva interesa i ciljeva bez fokusiranja moći u jednom centru koji bi o tim ciljevima odlučivao. Ona poništava uvreženo mišljenje da su za održavanje društva potrebni zajednički ciljevi, što je recidiv plemenskog društva. Glavni cilj katalaksije i njenih članova tako postaje njeno samoodržanje koje omogućuje svim pojedincima da ostvaruju svoje sopstvene ciljeve.

Katalaksija počiva na tržišnoj privredi. Efekti ovakvog uređenja u kome se omogućuje da mnoštvo pojedinaca ostvaruje svoje individualne ciljeve su ti da društvo dobija kumulativni efekat ostvarenja pojedinačnih znanja i sposobnosti svih svojih individua koje, nesvesne toga, ostvaruju svoje lične ciljeve. Samim tim, i svaki pripadnik društva te iste efekte oseća za sebe iako možda toga nije ni svestan. Oni se vide u svakom aspektu života. Ti efekti su možda najočigledniji na tržištu, koje možemo posmatrati kao model slobodnog društva. Putem mehanizma cena, koje nastaju nezavisno od želja bilo kog učesnika, vrši se efikasna alokacija resursa i na taj način se obezbeđuje funkcionalnost tržišta i omogućuje svakom pojedincu da maksimizira svoj profit. Upravo nam je ekonomska teorija pružila razjašnjenje kako se spontana delovanja prilagođavaju u poredak.

Svi ti pojedinci, u ostvarivanju svojih ciljeva, upravljaju mini planskim privredama, ekonomijama. Iz interakcije tog mnoštva ekonomija i stvaranjem međusobnih odnosa postepeno nastaje uređenje koje možemo nazvati katalaksija. U toj interakciji se, uspostavljanjem pravila stvorenih na iskustvu pojedinaca, stvara tržište. Pravila koja upravljaju odnosima na tom tržištu se tiču svojine, delikta i ugovora.⁶ Ta pravila omogućuju da kata-

⁶ Hayek, F. A., Pravo, zakonodavstvo i sloboda, (Podgorica, 2002) str. 233.

laksija funkcionise i opstane. Upravo uspostavljanje ovih pravila dovodi do toga da je za katalaksiju, pored lične slobode, potrebno i osiguranje preduslova koji do nje dovode. Da bi katalaksija bila osigurana, važno je načela na kojima počiva njen osnovni preduslov, sloboda pojedinca, dići na nivo na kome ona ne mogu biti predmet razmatranja demokratske većine i uspostaviti vrednosti važnije i trajnije od trenutne volje većine. Tako vladavina prava, koja je garant slobode, nije isto što i vladavina zakona, jer vladavina zakona bez vladavine prava postaje diktatura većine, a između diktature pojedinca i diktature većine razlika je jedino u broju diktatora. Svoju važnu potporu vladavina prava je nalazila upravo u engleskom običajnom pravu (Common law), nastalom od sudskih odluka baziranih na tradiciji, običaju i precedentu. Upravo se ovde vraćamo na značaj koji u stvaranju slobodnog društva ima katalaksija kao mogućnost spontanog stvaranja efikasnih pravila kroz iskustva pokušaja i pogreški mnogih generacija. Zato zadatak prava i zakona i jeste da omoguće da se uspostavi sloboda pojedinaca, kao i katalaksija, koja će zatim iznedriti pravila i moći će da ih prilagođava promenama.⁷

Problem prinude slobodno društvo rešava tako što njen monopol daje državi, čiju vlast organizuje na taj način da nijedan organ ne može donositi autonomne odluke bez mogućnosti provere od strane drugih aktera u vlasti.

Kao što se vidi, opasnost za stubove slobodnog društva vreba sa svih strana. Ona dolazi i iznutra i od strane države i iz spoljašnjeg sveta. Istorijska praksa je pokazala da je odbrana vrednosti i pravila na kojima počiva katalaksija toliko važna da je njih važno uvrstiti u same temelje društva koje želi da se njima rukovodi.

Zvuči paradoksalno, ali ključni argument u korist slobode je svest o nesavršenosti ljudskog uma. Upravo zbog ograničenosti naših saznajnih sposobnosti, potrebno je omogućiti da što veći broj učesnika, sa svojim specifičnim znanjima, učestvuje u životu poretka. Napredak društva je oduvek počivao na slučajnostima koje su pojedince stavljale u drugačiji položaj od većine i tako im omogućavale da svoja specifična znanja i veštine iskoriste na najbolji način.⁸ Istorija potvrđuje da na duže staze pozitivne efekte ovih dostignuća pojedinaca ili grupa oseća celina društva.

⁷ Hayek, F. A., *Poredak slobode*, (Novi Sad, 1998) str. 143.

⁸ Hayek, F. A., *Poredak slobode*, (Novi Sad, 1998) str. 34..

Slobodno društvo će uvek biti u stanju da iskoristi više znanja nego što bi najsposobniji i najpametniji vladar ili organ uprave mogao da poseduje. Zato nije potrebno da politika odražava cilj, već je potrebno da ona bude fokusirana na održanju poretka koji članovima omogućuje najbolje šanse da ostvare svoje sopstvene ciljeve koji ne zavise ni od koga do njih samih. “Cilj politike u takvom društvu bio bi podjednako uvećanje šansi bilo kog nepoznatog člana društva da sa uspehom teži svojim podjednako nepoznatim ciljevima...”⁹ Takav poredak će neminovno dovesti do konačnog uvećanja šansi svih članova društva.

Katalaksija kroz istoriju i uticaj Hajeka u XX veku

Iako se ideja slobode nalazi još u antičkoj Grčkoj, ako pođemo u istoriju, u potrazi za slobodom pojedinca, neminovno stižemo u Englesku sedamnaestog veka. U naredne dve stotine godina dostignuća Engleske tradicije slobode su postala ideal za veliki deo sveta. Upravo u Engleskoj tog perioda se i pojavio pojam vladavina prava. Načela za koja su se Englezi borili u sedamnaestom veku su svoju afirmaciju i potvrdu dobijala tokom osamnaestog veka. Najsvetlija engleska liberalna tradicija prenesena je u kolonije i dobila novu snagu. Ona je svoj novi oblik dobila u konstitucionalizmu, ideji ustava koji bi bio skup vrednosti koji ograničava svaku vladu. Te vrednosti bi bile merilo za svaki zakon i svaku odluku onih koji su na vlasti. Važno pitanje u nastajanju ideje o višem zakonu je bilo i to što su ljudi ograničeni svojim razumom spremni da žrtvuju dugoročne ciljeve zarad kratkoročnih.

*“Slobodnom društvu sasvim sigurno su potrebna trajna sredstva ograničavanja vlasti bez obzira na trenutni poseban cilj.”*¹⁰

Potreba za takvim aktom proistekla je iz svesti da postoje neke vrednosti koje ne mogu biti narušene čak ni odlukom većine. Vrhunac ovog procesa je paradoksalno došao tamo gde se on prvo i urušio i najdublje pao, u Pruskoj. Pokušaj da se sporovi između upravne vlasti i građana podvedu pod nadležnost redovnih sudova je skoro uspeo i održao se neko vreme u severnoj Nemačkoj. Pravna država je tako postala jedan od ideala liberalnog pokreta.¹¹

⁹ Hayek, F. A., *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*, (Podgorica, 2002) str. 238

¹⁰ Hayek, F. A., *Poredak slobode*, (Novi Sad, 1998) str. 159.

“Vladavina prava stoga nije vladavina određenog zakona, već pravilo koje se tiče toga kakav zakon treba da bude, metappravno učenje ili politički ideal.”¹²

Liberalizam je najžešće udarce zadobio upravo u dvadesetom veku. Prva polovina dvadesetog veka bila je obeležena usponom dve ideologije koje su predstavljale suštu suprotnost liberalizmu – socijalizam i nacionalizam, u svojim najekstremnijim oblicima komunizma i nacizma.

Hajek je jedan od najzaslužnijih ekonomista i filozofa dvadesetog veka za to što je baklja slobode nastavila da gori i u vremenima kada su racionalističke zablude pretile da potpuno istrebe liberalne ideje spontanog poretka i individualnih sloboda.

Posebnu pažnju je privukao osamdesetih i devedesetih, dolaskom konzervativnih vlada Ronalda Regana (Ronald Reagan) i Margaret Tačer (Margaret Thatcher) u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji. Margaret Tačer je u britanskom parlamentu prekinula govornika, izvadivši Hajekovu knjigu *Poredak slobode* i držeći je visoko rekla: “U ovo mi verujemo”. Određeni ljudi bliski Hajeku su postali bliski saradnici Ronalda Regana. Ovaj period, u kome je zadat završni udar centralno-planskim privredama istočne Evrope, smatra se periodom reafirmacije klasičnog liberalizma na hajekovskim osnovama. Hajek, ipak, sebe nikada nije smatrao konzervativcem i čak je datu temu obradio u eseju “Zašto nisam konzervativac”. Hajek je sebe smatrao klasičnim liberalom ili starim vigovcem. Hajek i njegovo delo uticali su na čitav niz liberalnih reformi od osamdesetih godina pa do danas.

Zaključak

Bilo bi pogrešno katalaksiju tumačiti bilo kako drugačije nego kao ideal kome treba da streme sva slobodna društva koja žele da razvijaju tržišnu privredu baziranu na ličnoj slobodi. Istorijska iskustva pokazuju da su zemlje koje su pratile ovaj ideal ostvarivale najveće ekonomske i političke uspehe, bilo da se radilo o sedamnaestom ili dvadesetom veku.

Katalaksija je proizvod više stotina godina filozofskih, ekonomskih i socioloških razmatranja ljudi koji su bili u potrazi za slobodom. Od antičke

¹¹ Hayek, F. A., *Poredak slobode*, (Novi Sad, 1998) str. 175.

¹² Hayek, F. A., *Poredak slobode*, (Novi Sad, 1998) str. 181.

Grčke pa preko Mila (John Stuart Mill), Loka (John Locke), Hobsa (Thomas Hobbes), Tokvila (Alexis de Tocqueville), pa sve do Misesa i Hajeka mnogi su svoje živote posvetili proučavanjima ljudske prirode i društva u potrazi za odgovorima na pitanja o mogućnostima i granicama slobode svakog pojedinca. Danas ona ostaje temelj budućim generacijama koje će biti u potrazi za slobodnim društvom.

LITERATURA

1. Hayek, F. A. (1967), *Studies in philosophy, politics and economics*, Routledge & Kegan Paul, London.
2. Hayek, F. A. (2002), *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*, CID, Podgorica.
3. Hayek, F. A. (1997), *Put u ropstvo*, Global book, Novi Sad.
4. Hayek, F. A. (1998), *Poredak slobode*, Global book, Novi Sad.
5. Hayek, F. A. (1998), *Kobna ideja*, CID, Podgorica.
6. Enrico Colombatto (2004), *Hayek and economic policy*, Università di Torino and ICER.

Mašan Stankovic

Game of Catalaxy

Summary

This text debouches ideological and practical aspects of the term “catalactics”, which is being interpreted as a key point of Friedrich Hayek’s philosophy and as a biggest accomplishment of liberal tradition. The text further elaborates the conditions needed for the establishment of the society Hayek describes in his book “The constitution of liberty”.

Catalactics is conditioned by individual freedom, rule of law, constitutionalism and market economy. Even today, catalactics stands opposed to authoritarian and collectivistic ideas and ideologies. The role of catalactics in political ideology through history, is emphasized.

Key words: Catalaxy, Liberalism, Hayek, Freedom, Order, Market.

Jelena Manić

Tutor: *dr Miroslav Prokopjević*

Institut za evropske studije u Beogradu

JEDAN LIBERALNI POGLED: HAJEKOVA KRITIKA SOCIJALIZMA

Uvod ili greške socijalizma

Cilj ovog rada biće pregled i istraživanje osnovanosti kritike osnovnih shvatanja socijalizma, i centralno-planske ekonomije, izloženih u delima austrijskog ekonomiste i teoretičara Fridriha fon Hajeka. Danas se uglavnom smatra da je rasprava o socijalizmu depasirana ili okončana. Ipak, oni koji to smatraju ne uviđaju da se neke greške socijalizma ponavljaju u aktelnim teorijama socijalnih država, na primer, kao i u praksi mnogih savremenih političkih partija.

Pod socijalizmom se misli na „zbirni pojam za ideje i političke struje koje su, pre svega, počev od 19. veka, nastojale da ostvare socijalnu jednakost i pravdu tako što će suzbiti izrabljivanje ljudi. U ovu svrhu iznosi se zahtev da se privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju pravno ili faktički pretvori u zajedničku ili narodnu svojinu“.¹ Danas ovaj pojam živi zahvaljujući strogim regulacijama tržišta od strane države, jake države, koja intervencijama u ime socijalne pravde vrši preraspodelu dohodaka, kršeći time individualne slobode građana i utirući put socijalizmu na novim osnovama.

Osnovna Hajekova teza biće da su premise socijalizma, pored opširne argumentacije o tome kako teže onome što je najbolje za društvo, ipak štetne za ogromnu većinu pojedinaca u društvu (možda čak i antisocijalne). Polazeći od pretpostavke da je odlika društva (individualna) sloboda i spontanost, zaključuje da je svaki pokret (ideologija ili politički program) koji teži da takvu celinu pojmi kao nešto što može iz temelja biti rekonstruisano prema aktuelnom planu ljudskog razuma, osuđen na propast. Analizom ideje socijalne pravde, Hajek zaključuje da je zbog nedovoljno

¹ Rolf Hase, Herman Šnajder, Klaus Vajgelt, *Leksikon socijalne tržišne privrede*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2005, str. 380.

određenog značenja ovog pojma, pod njim često zamišljan poželjan ideal, dok pokušaji njegovog ostvarivanja vode poništenju vladavine prava, kao i većoj ekonomskoj neefikasnosti.

Kobna ideja konstruktivizma

Ideja društvenih planera, koju Hajek vidi kao kobnu po ljudsku civilizaciju, rađa se sa tvrdnjama mislilaca, počev od XVII veka, da je ljudski razum u stanju da preoblikuje svet oko sebe prema svojim željama i vlastitom planu. Razum može izmeniti tok evolucije i odrediti njen budući pravac. Tradicija jeste predmet kritičkog promišljanja, i treba je odbaciti kao nerazumnu ukoliko se ne može: naučno dokazati njena ispravnost, potpuno shvatiti ona sama, njena svrha i svi njeni efekti. Pored toga što ne zadovoljava ove kriterijume, čitava tradicija se tretira i kao teret, izvor društvenih nepravdi, i osnova otuđenja. Hajek prepoznaje sličnost konstruktivističkog racionalizma i socijalističkog mišljenja, ističući da je cilj socijalizma i ekonomskog planiranja zapravo „ništa manje nego da potpuno iznova planira naš moral, zakon i jezik i, na toj osnovi, smrvi stari poredak i navodno nepravedne uslove koji sprečavaju instituciju razuma i ispunjenje istinske slobode i pravde.“²

Subjekt napada³ nastaje, po Hajeku, tokom kulturne evolucije čoveka, spontano se javljajući kao obuzdavanje instinkata (za otimanjem, na primer). Napadnutu tradiciju čine opšta i apstraktna pravila koja su se procesom selekcije pokazala kao korisna za napredak i razvoj zajednice, dok su ona koja nisu bila od koristi vremenom odbačena. Ovakav proces evolucione selekcije doprineo je ne samo egzistenciji civilizacije i njenom razvoju, već i razvoju proširenog poretka tržišne privrede. Iz tog razloga, odbacivanje jednog važnog civilizacijskog dostignuća, pod pretpostavkom neograničenosti ljudskog razuma i njegove superiornosti nad samom selekcijom kulturne evolucije, Hajek smatra za osionost, pogubnu po samo čovečanstvo. Prećenjivanje kapaciteta ljudskog razuma vodilo je pogrešnom shvatanju socijalista o tome kako se celokupno znanje o raspoloživim resursima dobija i koristi. Hajekov glavni argument protiv konstruktivističkog racionalizma sastoji se u pobijanju ovog shvatanja.

² F. A. fon Hajek, *Kobna Ideja*, CID, Podgorica, 1998, str. 78.

³ Tradicija, a pod tradicijom čiju rekonstrukciju Hajek kritikuje podrazumeva se moralna tradicija, poštovanje institucije privatne svojine, slobodne razmene i ugovaranja, i dr.

Kobna ideja mogućnosti centralne akumulacije znanja

Po Hajeku, najvažnija greška socijalizma jeste ta što je u sukobu sa činjenicama o tome kako se znanje o ukupnim raspoloživim resursima može dobiti i koristiti. Centralno planiranje ekonomskog poretka, usled datosti svih relevantnih informacija o resursima, sistema preferencija, i ispravnog računa koji će upravljati kompletnim znanjem i alokacijom sredstava na raspolaganju, jeste moguće. Međutim, kako takvo kompletno znanje svih raspoloživih sredstava ne postoji, planiranje nije moguće. To je razlog zašto planske agencije nisu nigde bile u mogućnosti da na valjan način prikupe, prenesu, prerade i iskoriste tržišne informacije. Znanje koje je za ekonomski plan relevantno odnosi se na znanje posebnih okolnosti vremena i mesta. Ono je u društvu disperzirano, rasuto na mnoge pojedince. Čine ga mnoge jedinstvene informacije, a njegova efikasna akumulacija u jednom centru biće nemoguća. „Posebne informacije koje pojedinac poseduje, on potpuno koristi samo u svojim sopstvenim odlukama. Niko ne može preneti drugome sve što zna – dosta informacija se izvuče tek u pravljenju individualnog plana akcije.“⁴

Priroda samog znanja rasutog u društvu je takva da je ono subjektivno (percipirano) i neodvojivo od subjektivnog kognitivnog aparata: posebnog načina izbora i klasifikacije podataka.⁵ Stoga je nemoguće iznaći model objektivnog saznavanja, niti objektivne i planske metode prikupljanja subjektivnih faktora. Ukupnost znanja koja se centralnim planom mogu iskoristiti nije nikome poznata, pa ne može biti kontrolisana.

Decentralizovanje planiranja i odlučivanja, podeljeni autoritet u društvenim porecima sa tržišnom privredom, dovodi do efikasnijeg korišćenja znanja koje postoji u društvu. Pojedinci dobijaju mogućnost da prema sopstvenom izboru donose individualne planove akcija kroz koje će najbolje iskoristiti svoje znanje i sposobnosti.⁶ Za efikasnu proizvodnju važna je i interakcija pojedinaca, koji, komunicirajući, kombinuju apstraktne informacije i dolaze do cena. Kroz cene koje za tržišnu razmenu postavlja

⁴ F. A. fon Hajek, *Kobna Ideja*, CID, Podgorica, 1998, str. 88.

⁵ Hajek, u tekstu "The use of knowledge in Society" (*American Economic Review*, 1945), razlikuje naučno znanje od znanja posebnih okolnosti vremena i mesta ("the knowledge of particular circumstances of time and place"). Za prvu vrstu znanja, po pravilu, utvrđena je objektivna procedura kojom se stiče i prenosi, moguće je imenovati stručnjake koji će raspolagati sumom tog znanja. Ali, druga vrsta znanja se znatno razlikuje od prve i velika je greška pretpostaviti da su podložne istim procedurama prikupljanja.

⁶ Jedan od važnijih aspekata individualne slobode, onakve kako je Hajek određuje.

individualni preduzetnik, i kroz odluke koje donosi o alokaciji sopstvenih resursa, ostalim učesnicima tržišta daje signale i čini dostupnim mnoge informacije.⁷ Drugo, ovakva podela moći vodiće i efikasnijem prilagođavanju promenama na tržištu koje nastaju kao rezultat promena okolnosti. Ova odlika spontanog tržišnog procesa je velika prednost u odnosu na centralno-plansku i regulisanu ekonomiju, jer neprilagodljivost i krutost sistema može po njega biti fatalna. Pogotovu danas, kada je tržište globalizovano u velikoj meri, izgleda nemoguće da jedan autoritet adekvatno i brzo registruje sve relevantne promene.

Zagovornici planiranja su, kao njegov cilj i opravdanje postojanja, često navodili opšti pad realnih cena, dostupnost svih proizvoda svima, odnosno jednak standard života za sve, „društvenu pravdu“. Međutim, dokazano je da je pad cena moguć samo usled poboljšanja tehnike, akumulacije kapitala, ili efikasnijeg korišćenja svih faktora proizvodnje. Podaci pokazuju da je, i pored početnog povećanja društvenog proizvoda u zemljama u kojima je na snagu stupila centralno komandna privreda, kasnije usledila stagnacija i opadanje privrednog rasta. Posle nekoliko decenija, takvi ekonomski poreci su propali sami od sebe. Početni uspeh teoretičari objašnjavaju time što su se planeri najpre služili informacijama koje su bile generisane u vreme dok je u zemljama na snazi bila tržišna privreda. Kada je ona ukinuta, generisanje novih informacija sadržanih u cenama je zaustavljeno, i planerima su potom nedostajali reperi koji će im sugerisati poželjni smer ekonomskih aktivnosti zajednice. Privrede kapitalističkih zemalja svugde u svetu postaju uspešnije (sudeći po BDP-u) od onih centralno-planski komandovanih.

Kobna ideja socijalističkog računa

Eksplicitna postavka socijalizma jeste ukidanje privatne svojine nad zemljištem i sredstvima za proizvodnju i njihova posredno društvena ili državna kontrola. Cene su u sistemu regulisane proizvodnje administrativno postavljene, ne na tržištu. Međutim, bez tržišnih cena biće nemoguće sprovesti ekonomsku kalkulaciju – poređenje između pretpostavljenog dobitka i gubitka, izraženog u terminima novca kao medijuma razmene. Pošto se ne može sa sigurnošću računati, neće biti moguće proceniti da li je

⁷ Tržište i konkurencija će pokazati koji su planovi ispravni a koji pogrešni, kao i kako da se neki plan ostvari uz najmanji utrošak. Težeći da eliminišu konkurenciju, proizvođači će proizvoditi što jeftinije i tako uvećati ukupni proizvod.

neka investicija dobra ili loša.⁸ „Teorijska rekonstrukcija“ tržišta od strane stručnjaka će biti pogrešna, jer oni tako neće dobiti informacije sadržane u cenama.⁹ U sistemu tržišne privrede, nju vode i regulišu cene, postavljene u konkurentskoj trci. Biće tako podešene da pokriju troškove rada i materijala potrebnog za proizvodnju. Profit će voditi napretku i razvoju preduzeća. O tome koliko, i čega, treba da bude proizvedeno u tržišnoj privredi odlučuje se mehanizmom ponude i tražnje. Potrošači, prosto odlučujući se (ili ne) da kupe izvesni proizvod po datoj ceni, „govore“ do koje je mere data roba potrebna. Količina proizvoda se onda uspostavlja tako da marginalni proizvođač ne ostvaruje ni profit ni gubitak.

Konstrukt savršene konkurencije u ekonomiji podrazumeva atomiziranu strukturu ponude i tražnje, gde nijedan akter nije u mogućnosti da individualno utiče na nivo cena, savršenu informisanost, potpunu slobodu ulaska i izlaska na tržište. U centralno-planskoj privredi prave konkurencije nema, zato što je država vlasnik svih resursa, sem rada. Za potrebe centralno planske privrede model slobodne konkurencije je neoptimalan, jer sprovođenje ekonomskog plana zahteva stanje državnog monopola. Problem za komandnu privredu jeste i nedostatak određene strukture podsticaja, što odlučujuće utiče na njenu neefikasnost. U sistemu sa privatnom svojinom principal je vlasnik dok je agent menadžer. Principal treba da navede agenta da posao obavlja u njegovu korist, postavljanjem određenih podsticajnih mehanizama.¹⁰

⁸ Hajek usvaja argument o kalkulaciji koji je formulisao njegov učitelj, ekonomista austrijske škole, Ludvig fon Mizes, početkom XX veka. Argumenti u korist tržišnog poretka dalje u tekstu su takođe Mizesovi.

⁹ Bez cena, dešavaće se da se neke robe proizvede više nego što je potrebno. U tom slučaju preduzeća će, da bi nastavila poslovanje, tražiti od regulatora, to jest države, nadoknadu gubitaka kroz isplatu subvencija. Davanje subvencija jednom vodiće (pored dodatnih troškova transfera) ograničenju proizvodnje u drugom sektoru. Pošto su resursi ograničeni, prilivanje više sredstava nego što je bilo predviđeno planom na jedno mesto, vodi oduzimanju sredstava na nekom drugom mestu, što praktično znači smanjenje proizvodnje nekih roba, koju će osetiti potrošači u socijalističkoj privredi.

¹⁰ Prvi oblik kontrole jeste vlasnička kontrola koju sprovode akcionari formiranjem kontrolnog tela. Drugi oblik kontrole jeste tržište kapitala, gde postoji mogućnost da kompanija postane atraktivna za preuzimanje, bilo usled lošeg poslovanja kompanije, gde njena vrednost opadne, bilo zato što je uspešna. Treći oblik jeste mogućnost bankrotstva, koje se proglašava u slučaju da kreditori preuzmu firmu. U centralno-planskoj privredi uslovi bankrotstva su drugačiji, mogućnost preuzimanja ne postoji. Ne postoji ni tržište za menadžere, već se isti delegiraju iz redova partije, koja ih i smenjuje.

Još jedan problem regulatorne ekonomske politike u vezi sa kontrolisanjem cena i količine robe koja se proizvodi, jeste u tome što sama kontrola donosi dodatne troškove. Izneti ovakvo zapažanje, u Hajekovom slučaju, ne znači i braniti potpunu deregulaciju, da se nimalo ne menjaju zatečene institucije, ili laissez-faire kapitalizam. Regulative tržišta i državne intervencije mogu biti opravdane u slučajevima kada njihova primena donosi prednosti veće nego što su troškovi sprovođenja. Hajek predviđa mogućnost da tržište ne uspe da samostalno obavi neke funkcije, na primer usled eksternalija. Tada je na državi da nadoknadi propušteno.¹¹ Ovakve tvrdnje mogu sugerisati da Hajek traži „treći put“ između dirigovane ekonomije i laissez-faire sistema, ali ostavljaju i prostora nekim prigovorima za nekonzekventnost. Kao što primećuje Kolombato (Colombatto),¹² ispuštajući da dovoljno precizira izuzetke u kojima država dobija legitimitet da interveniše i koristi prinudu, ta njena mogućnost dolazi u konflikt sa načelom široke individualne slobode, koje Hajek zagovara. Nejasno je kada to vlada zna bolje rešenje problema, i koji su kriterijumi na osnovu kojih se konkurencija ocenjuje kao neefikasna na izvesnom polju. Ako je nejasno pod kojim se uslovima dopušta političko vođenje ekonomske aktivnosti, moguće je da se nekada dozvoli i eksproprijacija imovine ili prinudna naplata.¹³ Prigovor ima za cilj da pokaže da je u Hajekovoj kritici socijalizma akcenat više na osporavanju kolektivizma, a ne na kršenju individualne slobode koje nastaje eksproprijacijom i prinudom, i da ga stoga ne obavezuje, kao što to na prvi pogled izgleda, da radikalno brani koncept ljudskih prava i privatne svojine, niti da potpuno zatvori vrata prinudi, pa i socijalističkoj.

¹¹ Načelo slobodne konkurencije Hajek zagovara kao načelo organizacije jednog liberalnog društvenog poretka. Trebalo bi prepustiti tržištu da spontano reguliše što veći broj aktivnosti u društvu. Ipak, u nekim slučajevima, slobodna konkurencija ne daje očekivane rezultate, što opravdava regulaciju i fondove države (nastale ubiranjem poreza) na tim poljima: javno obrazovanje, minimalne nadnice, socijalno osiguranje i osiguranje od katastrofa.

¹² Enrico Colombatto, Hayek and Economic Policy, Working Paper Series, No 18/2004, Università di Torino and ICER.

¹³ Ibid, str. 8. Hajek je, po Kolombatu, bezuspešno pokušao da ograniči arbitrarnost države uvođenjem načela vladavine prava, o čemu će biti reči dalje u tekstu.

Kobna ideja totalitarizma, i kako protiv nje?

Povod komunista i socijalista za uvođenje planskih i regulatornih privreda već odavno¹⁴ nije vera u veću efikasnost takvog sistema u odnosu na kapitalistički. Ideali koji danas dolaze u prvi plan jesu društvena pravda, veća materijalna jednakost ljudi i veća ekonomska sigurnost. Iako nije dato nijedno dovoljno jasno objašnjenje društvene pravde, ona se, uz druga dva pojma, povezuje sa idejom pravičnije preraspodele društvenog dohotka. U socijalizmu, centralno državno telo je to koje putem preraspodele dohotka treba da svim građanima omogući blagostanje. Da bi to postiglo, ono mora da isplanira i kontroliše ekonomski sistem prema nekom unapred određenom standardu. Međutim, planiranje raspodele neodvojivo je od planiranja proizvodnje, a ovo pak ide uz planiranje potrošnje, kontrolu količine robe i visine cena (jer svaki proizvod mora biti dostupan svakom građaninu). Zbog međuzavisnosti svih ekonomskih pojava postaje nemoguće zaustaviti i ograničiti planiranje. Moć ekonomskog planera i kontrolora postaje neograničena.

Kako planska i kontrolna aktivnost u rukama državnog aparata vodi neograničenoj moći prinude, sledi da ona nužno vodi i ograničavanju ekonomskih sloboda i ostalih individualnih sloboda, pa i totalitarizmu. Liberalno načelo individualizma, po kome pojedincu mora biti ostavljeno da sledi sopstvene izbore, ciljeve i preferencije dok time ne ugrožava druge, narušava se prinudom države da sledi neki zajednički cilj, ili hijerarhiju takvih ciljeva. U takvu jednu hijerarhiju ciljeva, proglašenu planom, nemoguće je uključiti više od jednog sektora potreba i skale vrednosti, dok će potrebe i vrednosti ostalih pojedinaca nužno ostajati zanemarene.

Demokratske institucije u socijalizmu gube svoju pravu funkciju, iz više razloga. Na primer, nemoguće je donošenje ekonomskog plana i zakona koji omogućuju njegovu implementaciju u parlamentu. Plan, kao koherentna koncepcija, zahteva potpunu saglasnost u vezi sa svakim njegovim delom. U parlamentu je moguće postići samo parcijalnu saglasnost, jer su interesi ljudi u pravcu ekonomskih aktivnosti nepomirljivo različiti.¹⁵

¹⁴ Od kada je završena debata o socijalističkom računu, vođena dvadesetih godina prošlog veka, u kojoj su „pobedili“ zastupnici tržište privrede.

¹⁵ Čak i kada svi predstavnici u parlamentu pripadaju jednoj partiji, i imaju isto ideološko ubeđenje, istorija pokazuje da su i tada postojala sukobljena gledišta. Jedini način za postizanje saglasnosti jeste strah od autoriteta i opresije, koji postaje nužni instrument svih totalitarnih režima, pa i onih koji žele da održe privid demokratije.

Donošenje plana i zakona se, pod izgovorom veće efikasnosti, uglavnom delegira stručnjacima, manjinskoj grupi, čije odluke poslanici prihvataju pod prinudom. U socijalizmu, demokratija poništava samu sebe, ne omogućava ograničenje vlasti i zaštitu individualne slobode, otvarajući put diktaturi.

Još veći problem za sisteme sa planskom ili regulisanom privredom jeste neostvarivost vladavine prava. Ovaj ideal podrazumeva da je vlada „u svim svojim postupcima vezana unapred utvrđenim i proklamovanim pravilima – pravilima koja omogućavaju da se predvidi sa priličnom sigurnošću kako će vlast upotrebljavati moć prinude u datim okolnostima, i da pojedinac planira svoje individualne poslove na osnovu ovoga znanja. Iako ovaj ideal nikada ne može savršeno da se ostvari, pošto su i zakonodavci i oni kojima je sprovođenje zakona povereno ljudi koji mogu da pogreše, suštinska stvar je da se na najmanju moguću meru ograniči sloboda odlučivanja, ostavljena izvršnim organima koji imaju moć prinude.“¹⁶ Vlada treba do donese¹⁷ opšta i formalna pravila takva da:

1. njihovi konkretni efekti u pojedinačnim slučajevima ostaju nepoznati;
2. imaju oblik koji koristi svim ljudima, uvećavajući podjednako svačije šanse, koji ne cilja selektivno na potrebe, želje i ciljeve određenih ljudi, i važi u nepredviđenim okolnostima; političari ih donose pod „velom neznanja“ posebnih okolnosti; ovaj kriterijum jeste zapravo test univerzalizacije, poistovećen sa testom pravednosti pravila;
3. moraju biti negativnog karaktera; svaki pojedinac će biti slobodan da odabere i radi sve što formalnim zakonom nije zabranjeno.

Suprotno, sadržajni zakoni će imati jasno predviđene posledice, zavisice od trenutnih okolnosti vremena i mesta, i zadovoljavace stvarne potrebe i interese, balansirajući ih između različitih grupa ljudi. Ovakvi zakoni se donose u porecima ekonomskog planiranja kolektivističkog tipa i selektivnošću primene omogućavaju arbitarnost vlasti.

¹⁶ F. A. Hajek, Put u ropstvo, Global Book, Novi Sad, 1997, str. 113. i 114.

¹⁷ U stvari, da otkrije pravila, koja su nastala evolutivno, spontano, dugim nizom iskustava zajednica, i brojnim pokušajima i pogreškama. Ona često ne mogu biti jasno formulisana, ali Hajek smatra da su data u tradiciji jednog naroda.

Zahtevima koje Hajek postavlja pred formalna pravila, pa i celom određenju vladavine prava, Kolombato prigovara da vode napuštanju nekih načela liberala i samoprotivrečnosti. Legitimno je doneti ono pravilo koje ne zadire u prostor individualne slobode i nije selektivno, u smislu da se ne zna koje će grupe u društvu od njega imati štete ili koristi. Međutim, usvajanje jednog takvog kriterijuma ostavlja mesta zaključku da i potezi koji su poželjni sa liberalne pozicije krše Hajekov pojam vladavine prava. Ukidanje lošeg pravila (trgovinskih barijera, na primer) u suprotnosti je sa ovim pojmom samo zato što je poznato koja grupa ljudi trpi štetu nastalu ukidanjem. Pojam vladavine prava, kod Hajeka, izgleda kao nezadovoljavajuće sredstvo za ograničenje državne arbitrarnosti i prinude.

Pored funkcije zadovoljenja društvenih potreba van tržišta, Kolombato nalazi u Hajekovim delima još jednu ulogu države: obezbeđivanje i nametanje (pravnog) okvira povoljnog za razvoj ličnosti i neometano sprovođenje individualnih akcija, tj. stavljanja na snagu vladavine prava. Tome se prigovara zbog ostavljanja mesta za društveni korak-po-korak inženjering i dizajn institucija, nasuprot pređašnjem zagovaranju očuvanja institucionalnog nasleđa, i insistiranja na principu spontaniteta nasuprot konstruktivizmu. Prigovor je konstruisan da ukaže na to da osudom konstruktivizma i scijentizma Hajek ipak nije osudio svaki njihov oblik (što se očekuje sa stanovišta doslednog libertarijanizma), već dopušta konstruktivizam prosvetljenih političara i zakonodavaca.

Fikcija socijalne pravde

*„Pravda jesu apstraktna pravila pravednog ponašanja,
koja univerzalno važe.“*

F. A. fon Hajek

Već je bilo reči o opštim pravilima kao idealnim u vladavini prava. Njihovim određenjem, Hajek iscrtava sopstvenu teoriju pravde, kako bi je mogao suprotstaviti socijalističkoj. Evolutivno i spontano nastala pravila negativnog karaktera ne daju pozitivnu definiciju pravde, već definišu oblast unutar koje ima smisla govoriti o pravdi. To je zaštićeni delokrug pojedinca i prostor njegove individualne slobode. Pravično je ono što je proizvod individualne odluke pojedinca u sferi u kojoj on ima mogućnost da slobodno odlučuje. Svaki pojedinac ima jednaku sferu slobode, definisanu tako da ostavlja mesta za slobodu drugih. Pravednost jeste stvar postupaka i procedura pojedinačnog subjekta, kome se može pripisati odgovornost za

donetu odluku. Pravda nije stvar ishoda i rezultata, jer oni ne mogu biti zagaranтовани i predviđeni uz očuvanje slobode. Ideja pravde koju su zastupali socijalisti, a očuvana je i danas kao cilj nekih modernih evropskih država, jeste društvena ili distributivna pravda. Ona se definiše na skupu ishoda i rezultata. Nepravedno je da pojedinci ili grupe dobijaju manje nego što zaslužuju, i da neke grupe budu siromašnije od drugih, a društveno je pravедno ostvarivanje dohodaka po zaslugi, kao i što veće materijalne jednakosti preraspodelom od strane države. Po Hajeku, dva glavna problema nastaju sa ovakvom koncepcijom pravde. Prvo, objektivno je neodređiva pojedinačna ili grupna (moralna) zasluga. Ne postoje imanentne vrednosti usluga za društvo u celini i nadnice ne mogu biti proporcionalne tim vrednostima, niti potrebama onoga koji pruža usluge. Bilo koja usluga može imati vrednost samo za onoga ko je ocenjuje. Naknade može određivati samo tržište kao odgovor vrednovanja potražioca usluge. Drugo, svaki pokušaj peraspodele zahtevao bi široku državnu intervenciju, primenu sile i prinude. Intervencionistička ekonomija zahteva za državu dodatne moći i nadležnosti, što odgovara stalnoj tendenciji vlasti ka širenju, a u suprotnosti je sa zahtevom liberala za njenim ograničavanjem. Pored toga, koncepcija materijalne jednakosti u sukobu je sa formalnom jednakošću ili jednakošću pred zakonom. Vlast neće ostavljati tržištu da reguliše nadnice već će (progressivnim porezima, ili zakonima koji idu u prilog samo siromašnjoj grupi) paziti da ne dođe do velikih razlika u primanjima: oduzimanjem će ostvarivati jednakosti. Da bi se osigurala jednakost u materijalnim položajima, neizbežno je nejednako postupati prema građanima. Društvena pravda isključuje formalnu pravdu i urušava prostor individualne slobode. Iako intuitivno prihvatljiva, ona je nepomirljiva sa vladavinom prava i slobodom pod zakonom: ona ih onemogućava. Moćne društvene grupe, zagovarajući ekonomski egalitarizam redistributivnim intervencijama, primenom sile i prinude, pored otvaranja vrata totalitarnom društvu izazivaju privredni nered i intervencionistički haos. Dok se sprovodi nejasna i zavodljiva fikcija pravde društveni proizvod se smanjuje i privreda postaje manje efikasna. Fikcija pravde koja poništava samu pravедnost.

Društvo nije osoba, i ne može pravедno ili nepravедno raspodeljivati koristi, već je jedna apstraktnim pravilima uređena struktura aktivnosti mnogih pojedinaca. Rezultati igre uz pridržavanje pravila nikada se ne sviđaju svima. Iako takva tržišna igra nosi sa sobom i gubitnike, dokazano je da vodi rastu stanovništva, civilizacijskom i privrednom progresu. Po Hajekovom sudu, kršiti konstituišuća pravila, vladavinu prava, u ime sticanja privilegija i izuzeća od igre jer se u njoj može i izgubiti, potkopava

temelje društva. Zahtev za društvenom pravdom jeste njegova vlastita kontradikcija: nedruštven i nepravedan. Sam socijalizam i svi zahtevi za socijalnom pravdom, izgledaju stoga, u jednom dubljem smislu, antisocijalni.

LITERATURA

1. Colombatto Enrico, *Hayek and Economic Policy*, Working Paper Series, No 18/2004., Universita di Torino and ICER.
 2. Grej Džon, *Liberalizam*, CID, Podgorica, 1999.
 3. Hajek, F. A., *Kobna ideja*, CID, Podgorica, 1998,
 4. Hajek, F. A., *Put u ropstvo*, Global Book, Novi Sad, 1997.
 5. Hajek, F. A., *Poredak slobode*, Global book, Novi Sad, 1998.
 6. Hajek, F. A., „Principi liberalnog društvenog poretka”, Dometi, br. 1/1989.
 7. Hajek, F. A., „The use of knowledge in Society”, American Economic Review, 1945.
 8. Hajek, F. A., *Pravo, zakonodavstvo, sloboda*, CID, Podgorica, 2002.
 9. Hase Rolf, Herman Šnajder, Klaus Vajgelt, *Leksikon socijalne tržišne privrede*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2005.
 10. Mizes L. i Hajek F.A., *O slobodnom tržištu*, MATE, Zagreb, 1998.
 11. Prokopijević Miroslav, „Društvena pravda, otisak iz publikacije *Potrebe društvenog razvoja*, Zbornik za filozofiju i društvenu teoriju Srpske akademije nauka i umetnosti, knj. I, Beograd 1991.
- www.katalaksija.com
www.fmc.org.yu

One Libertarian View: Hayekian Critics of Socialism

Summary

Contemporary socialist theory keeps some demands from the original one. Although certain positions are moderated basically they are still incorrect. This paper represents the Hayekian critics of the main ideas of socialism, and some objections regarding his own position. Socialism attacks the tradition of respecting the abstract rules and demands the reconstruction of the society. This demand is destructive because it disregards the fact that abstract rules have been selected during the cultural evolution, and hence are useful for society. Socialist arguments for economy planning are based on the wrong assumption that the knowledge needed for economic plan can be centrally accumulated, while it is subjective and dispersed through individuals. Also, planning itself is wrong since it cancels prices set by free market, making every economical calculation impossible. Controlling total economic activity leads to totalitarianism and cancellation of the individual liberty, since state has unlimited coercive powers. Hayekian definition of the rule of law proves to be unsatisfactory for preventing the problem of state coercion. On the other hand, his theory of justice as rules for just conduct gives plausible arguments against the idea of social justice.

Key words: Socialism, Hayek, Abstract rules, Central planning, Market economy, State coercion, Social justice.

Jelena Belić

Tutor: dr Ilija Vujačić

Fakultet političkih nauka u Beogradu

DR ZORAN ĐINĐIĆ: FILOZOF ILI POLITIČAR

„Politički dar Zorana Đinđića sastojao se u tome što je u izuzetno teškim situacijama uspevao da održi ravnotežu između neophodne prilagodljivosti i jasne normativne usmerenosti ka ostvarenju demokratskog cilja.“

Jirgen Habermas

Uvod

Nije uobičajeno da jedan filozof uđe u svet politike, a prava je retkost da dospe na čelo vlade jedne zemlje. Zna se da je Zoran Đinđić doktorirao filozofiju u Nemačkoj i tu se znanje mnogih o njemu kao filozofu završava. Politika je bacila senku na njegovo filozofsko delo. To me je motivisalo da krenem njegovim tragom i, osvetljavajući ono manje poznato, prikažem metamorfozu filozofa u političara.

Nije bio utemeljen ni u jednom filozofskom pravcu. Tokom intelektualnog formiranja prošao je kroz evolutivni preobražaj. Kao student pripadao je krugu praksisovaca, koje će kasnije žestoko kritikovati. Delio je neka neomarksistička uverenja sa Frankfurtskom školom, kojoj je tokom svog boravka u Nemačkoj pripadao, ali je po svom shvatanju građanskog društva bio blizak liberalima. Baveći se temeljima moderne političke filozofije, propitivao je one ideje koje su ostvarile dominirajući uticaj na praktičnu politiku. Subjektivistička filozofija, kako Hegelova, tako i Marksova, bile su njegova ključna teorijska preokupacija. Sprega teorije i prakse u njegovom mislilačkom opusu je izvor njegovog pragmatizma – on je ideje cenio po tome koliko su uticale na stvarnost. U svojim promišljanjima nije gradio neke nove svetove, već je uvek želeo da u nekim segmentima izmeni postojeći. Pokušao je da izgradi alternativni politički obrazac, najpre teorijski, a zatim i u praksi. Došavši na mesto premijera, ponudio je model modernog političara u Srbiji, insistirajući na odvajanju javnog i privatnog, čime je izložio sebe pritisku naše politički nezrele javnosti. Međutim, to što nije pokazivao emocije ne znači da ih nije imao, jednostavno ih nije ispoljavao tamo gde im nije mesto. Budući da je svoju privatnost odvajao od svoje funkcije, bilo je teško doći do podataka iz njegovog privatnog života.

Baveći se njegovom teorijom, mogla sam se osloniti jedino na njegova izvorna dela i tek po neki tekst, budući da ne postoje interpretacije njegove filozofije. Iako je pozivao na filozofske rasprave i pokretao velika i važna pitanja, odziva nije bilo. U našim akademskim krugovima ostao je nezapažen kao filozof. O njemu se uvek govorilo prevashodno kao o političaru. On je i sam to želeo, uostalom.

... U sudaru sa stvarnošću mnoge vizije postaju utopije. Da menjaju stvarnost mogu samo one koje su na osnovu realnog sagledavanja iste i nastale. Takve obično budu one kovane u glavi jednog pragmatičara. Problem je što im se često stavlja makijavelistička odora u nameri da budu diskreditovane i odbačene. Međutim, ta odora ne može im zatamniti sjaj. Bolja budućnost koju nose omogućava im da nadžive svoje tvorce i postanu lična vizija mnogih...

Pogled „empirijskog“ čoveka na „radost upravljanja istorijom“

Sada znamo da je tih sedamdesetih jugoslovenska samoupravna zajednica zašla u duboku sistemsku krizu. Međutim, u to vreme zabranjivane su javne diskusije o narastajućim problemima. A ti problemi bili su u fokusu interesovanja mladog Đinđića. Osetivši duh '68. kao gimnazijalac, ostaće zapamćen po pismu koje je tih godina uputio Ustavnoj komisiji, u kome traži da se Titovo ime izbriše iz Ustava SFRJ. Svoje studentske dane obojio je buntovništvom. Na samom početku studija sukobio se sa vladajućom filozofskom strujom, tvrdeći da Marks uopšte nije filozof. Za ovog ekscentrika, ondašnji društveno-politički okvir bio je neadekvatan, te je vrlo često napuštao isti. Među njegovim prvim radovima mogu se naći tekstovi objavljeni u „Studentu“, gde pokušava da teorijski utemelji pravo na krađu knjiga u obrazovne svrhe. Organizovanjem generalnog štrajka kada su otpušteni profesori iz kruga „praksisovaca“,¹ prvi put se zvanično sukobio sa vlastima. Promene koje su nastupile na Filozofskom fakultetu u Beogradu onemogućile su ozbiljno bavljenje filozofijom. Ne našavši odgovore u teoriji, Đinđić se angažovao u praksi. Blizak idejama ultralevičara, priključio

¹ „Praxis“ – filozofski časopis koji je okupljao najveće jugoslovenske društvene teoretičare tog vremena. Zastupali su ideje o filozofiji u službi prakse. Optuživali su jugoslovensko rukovodstvo za izneveravanje ideala revolucije i odstupanje od izvornog marksizma. Kritički su promišljali postojeće stanje, afirmišući ideju o promeni istog. Časopis je zabranjen 1974. Up. Ivan Janković, Borislav Ristić, „Praxis odiseja – od marksističkog praxisa do nacional-socijalističke prakse“, www.katalaksija.com

se starijim kolegama “praksisovcima”. Njihova saradnja sa predstavnicima zapadnog marksizma omogućila mu je da se lično sretne sa A. Velmerom i J. Habermasom tokom Korčulanske letnje škole. To će usmeriti njegovu dalju akademsku karijeru. Kada je “Praxis” 1974. zabranjen, nekoliko aktivista osuđeno je na zatvorske kazne. Međutim, na zalaganje ondašnjeg nemačkog kancelara V. Branta, Đinđić će se, umesto u zatvoru, naći u Nemačkoj na doktorskim studijama.

Neobičan stanovnik Alpenstrasse 4 u Konstancu šokirao je disciplinovane Nemce svojim smelim idejama. Mladi filozof sadio je baštu i pravio sok od jabuka. Kupovao je knjige u antikvarnici “K. Marks” kod Joške Fišera. Učestvovao je na tamošnjim demonstracijama, žaleći što se nešto slično ne dešava u SFRJ. Pred svog mentora Albrehta Velmera izašao je sa kritičkim pitanjem o vrednosti Marksove teorije. Insistirao je da svoju doktorsku disertaciju završi do poziva u vojsku, što je Velmer smatrao nemogućim. Međutim, mogao je svake noći čuti kloparanje pisaaće mašine u sobi svog vrednog suseda. Isporučio mu je disertaciju u rekordnom roku, na perfektnom nemačkom. Doktorirao je na tezi “Problemi utemeljenja kritičke teorije društva”. Tu se već mogu nazreti uticaji Frankfurtske škole,² čijem će se pravcu kasnije priključiti.

§§§

Zoran Đinđić pripadao je generaciji filozofa iz sedamdesetih godina 20. veka, čija su osnovna teorijska preokupacija bili temelji moderne političke filozofije. Budući da je i sam zastupao neke od ideja ultralevičara, morao se “obračunati” sa Marksovom verzijom socijalizma, koju je sam Marks superiorno postavio za jedinu “pravu”, proglašivši je naučnom. Naučni socijalizam, tj. kritička teorija društva, bavi se otkrivanjem istorijskih zakona koji ukazuju na nužni slom kapitalističke privrede i dolazak epohe totalne emancipacije, oličene u komunističkom društvu. Da bi do-

² Frankfurtska kritička škola – grana neomarksizma, zasnovana u Nemačkoj 1923. Među osnivačima bili su T. Adorno, H. Markuze, E. From. Težište društvene kritike videli su drugačije nego ortodokсни marksisti. Kritikuju savremeni kapitalizam, nazivajući ga „potrošačkim društvom“, u kome vlada trka za lažnim vrednostima i potrebama. Zalagali su se za promenu postojeće predstave o stvarnosti, a za to je bilo potrebno redefinisati pozitivistički koncept nauke i odustati od sintetizovanih generalizacija. Za jednog od njihovih najvećih teoretičara modernog društva smatra se J. Habermas. Up. Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, II tom, BIGZ, Beograd, 1983.

kazao da Marksov socijalizam nije superioran, Đinđić je morao dokazati da nije naučan. To će učiniti tako što će problematizovati njegovo utemeljenje. Tu razvija argumentaciju u dva pravca, nalazeći protivrečnosti kako unutar kritičke teorije, tako i u samom konceptu utemeljenja.

Najpre o utemeljenju. On kritički propituje opšteprihvaćeni pojam naučnosti. Pozitivistička nauka traga za opštim principima, “koji leže u osnovi svega postojećeg”, oslanjajući se na dve “samorazumljive” premise: da ti principi odista postoje i da se racionalno mogu spoznati. Međutim, samoprevazilazeći, a ne kumulativan rast znanja, ukazuje na pogrešivost principa. Druga Đinđićeva zamerka je da se “opšte”, kao apstraktna generalizacija, ne može proveravati. On dovodi u sumnju i naučnu objektivnost, budući da vrednosni momenat odlučuje šta će se postojeće problematizovati.³

Sušтина naučnog socijalizma jeste kritika kapitalističke proizvodnje, koja je proizvoljno određena kao temelj građanskog društva. Marks negira autonomiju drugih segmenata društva – nauke, kulture, umetnosti... Verovao je da tim putem problematizuje i sam način konstituisanja građanskog društva. Ovde vidimo uticaj Frankfurtovacu, budući da je ekonomski determinizam bio jedna od najvećih zamerki koje su oni upućivali ortodoksnom marksizmu. Đinđića zanima zašto je Marks poistovetio kapitalizam sa građanskim društvom? Do odgovora dolazi promišljajući središnju tezu svog istraživanja – da je socijalna kritika prikrivena metafizika subjektivnosti.⁴ Marksova filozofija rada je rezultat materijalističke recepcije filozofije subjektivnosti, gde rad ima ulogu subjekta – pokretača. Odatle Marksu ideja da način proizvodnje određuje karakter društvenog uređenja, što mu omogućava da zasnuje svoju dogmu o postojanju društveno-ekonomskih formacija. Za održanje ove metafizike Đinđić krivi modernu nauku. Optužuje vladajući koncept nauke da je svojim generalizovanjem prihvatio samo ono što je saglasno normativnom, izostavljajući protivrečnosti. U tom praznom prostoru između naučnog i stvarnog niče korov utopija.

Vratimo se socijalnoj kritici. Ona je zasnovana na “permanentnoj krizi” građanskog društva. Marks krizu vidi kao povredu normi, koje je on sam ustanovio. Granica kapitalizma je u njegovoj nemogućnosti da obez-

³ „Pribavljanje uverljivosti jednoj ‘idealnoj tvorevini’ – teoriji, naziva se utemeljenje“ (Z. Đinđić, *Jesen dijalektike*, NIRO „Mladost“, Beograd, 1987, str. 32).

⁴ Metafizika subjektivnosti – Hegelijanski koncept konstitucije istorijskog sveta, gde je centralna uloga data jednoj pokretačkoj sili, subjektu – pokretaču. U Hegelovoj idealističkoj filozofiji taj subjekt je apsolut, ideja.

bedi trajni ekonomski prosperitet, tako da će u daljem razvoju dolaziti do tendencijalnog siromašenja većeg dela stanovništva. Međutim, nije uspeo da dokaže šta tu krizu čini fundamentalno drugačijom od svih prethodnih, koje ipak nisu dovele do tako dalekosežnih promena. Marks je proletarijat proglasio za oslobodioca čitavog čovečanstva, nalazeći potvrdu za to u činjenici koju je on sam stvorio – “istorijskoj logici”. Ovaj segment teorije izgleda da je najviše iziritirao Đinđića, jer je kritičkoj teoriji dao karakter fatalne nedovršenosti. Uvođenje istorijskih zakona, kao recepcija Hegelovog historicističkog metoda, bio je poslednji Marksov pokušaj da utemelji svoju teoriju. Kao i svi prethodni, i on se pokazao neuspešnim. Ako se istorijska logika odvija u vidu smenjivanja društveno-ekonomskih formacija, pri čemu ima evolucionarni karakter i napreduje u pravcu najsavršenije društvene forme – komunikativne zajednice, zašto je uopšte potrebna revolucija?⁵ Sem toga, na osnovu čega Marks veruje da će oni nužno uspostaviti slobodno društvo?

I konačno, ni danas ne znamo kako je on to komunističko društvo zamislio. Njegov nacrt prepustio je utopistima.⁶ Međutim, i tu je ostao nedorečen, govoreći jedino o planskom upravljanju homogenizovanim potrebama, što bi trebalo da dovede do uštede resursa. Proizvevši sebe u mesiju nadolazećeg, dao je sebi pravo da odredi potrebe svih.⁷ Propustivši da utvrdi način na koji će doći do totalne emancipacije i novog društva, Marks je izgradio teoriju “fatalno otvorenih opcija”. Tako je legitimizovao svaki projekt upravljanja istorijom u ime izgradnje drugačijeg, boljeg sveta. Čovek, koji je demokratiju nazivao “malograđanskom ideologijom”, “tragao je za novom vrstom zajednice, a pronašao je totalnu državu”.⁸ Međutim, “... nema sumnje, jesen je došla i u područja dijalektičkog mišljenja, one čudne tvorevine koja izmiče svakom utemeljenju.(...) Večno leto, koje je propovedala, bilo je prazno obećanje, koje je, budimo pravedni, izdalo najpre ona usta koja su ga izgovarala.”⁹

⁵ „Teza o komunizmu kao nužnoj sledećoj etapi organizacije društva, ostaje da visi u vazduhu (...) Marks savremeno stanje pretvara u predvorje stvarnosti, u istorijsku čekaonicu sa prolaznim karakterom...” (Z. Đinđić, *Jesen dijalektike*, NIRO „Mladost“, 1987, str. 106).

⁶ „Na koji način se može pokazati da je ‘sveobuhvatnije oblikovanje životnog procesa’ zaista fundamentalna ljudska potreba i da su ‘društveno razvijeni ljudi’ nešto više od utopijskog nacrta teorije emancipacije?”, isto, str. 165.

⁷ „Autori stavljaju do znanja da su došli u posed ključa za dešifrovanje svih tajni ljudske istorije, uključujući i njenu budućnost”, isto, str. 126.

⁸ Isto, str. 181.

⁹ Isto, str. 194.

Đinđić zaključuje da u osnovi svake, a ne samo marksističke ideje o “radosti upravljanja istorijom”, koja empirijske ljude prilagođava jednom filozofsko-istorijskom projektu, leži ideologija nasilja.

Disertacija je kasnije objavljena u vidu knjige pod naslovom *Jesen dijalektike. K. Marks i utemeljenje kritičke teorije društva*.

U kakvoj zajednici “zoon logon ekson” može živeti?

Svoj drugi dolazak u Nemačku Đinđić je izveo u maniru ekscentrika. Njegova dinamična priroda nikada nije umela da čeka, pa čak ni kada je trebalo susresti se sa velikim filozofom Jirgenom Habermasom. Naime, videvši gužvu ispred profesorovog kabineta, bio je dovoljno drzak da uđe kroz prozor svog budućeg mentora. Dobivši Humboltovu stipendiju, nastavio je sa filozofskim radom kao asistent na Institutu za socijalna istraživanja u Frankfurtu. Njegov kompleksni intelektualni lik pokazivao je široko polje interesovanja.¹⁰ Od studentskih dana bio je naklonjen nekim idejama anarhizma i moralnog dogmatizma. Međutim, uticaj mentora bio je veliki. “Kod Habermasa sam naučio da čovek svoje mišljenje može da promeni ako se suoči sa boljim argumentima, i vrlo rano sam se oprostio od dogmatizma.”¹¹ Drugi pravac interesovanja vodio je ka fenomenološkoj školi. Uzimanje u obzir onoga što je, po Huserlu, “dati svet života” postaće jedan od izvora njegovog političkog pragmatizma. Pokazivao je zanimanje i za istoriju, pa je 1981–’83. bio upisan na magistarske studije srednjovekovne i novije istorije na Univerzitetu u Frankfurtu, ali je prekinuo. Njegov prevodilački opus veoma je raznovrstan i broji dela P. Kropotkina, I. Lojole, E. Huserla, V. Diltaja, R. Kolečeka.

§§§

Nalazeći se na tragu Frankfurtske kritičke škole, i on je problematizovao utvrđivanje sistema u nauci. Hegelov filozofski sistem, sa pretenzionim isticanjem “apsoluta”, iziritirao je Đinđićevu anarhističku narav. On

¹⁰ “Mladi Đinđić nije bio dubinski strukturiran u samo jednom filozofskom pravcu, niti se isključivo vezao za jedan koherentan kompleks filozofskih ideja. To se nije desilo do kraja njegovog života” (Miloš Knežević, “Političko-filozofski portreti V. Koštunice i Z. Đinđića”, Nova srpska politička misao , www.nspm.org.yu

¹¹ “Zoran Đinđić, *Put Srbije u Evropu*, priredio Ž. Ivanović, Draslar partner, Beograd, 2005.

traga za “permanentnom krizom današnjice” kojom Hegel legitimira svoju ideju o sintezi. To što Hegelov um vidi kao krizu, Đinđić smatra ključnom i neophodnom karakteristikom dobro uređenog društva – pluralizam. Međutim, u pluralističkom ambijentu Hegelov univerzalni um, koji je podaritelj vrhovnog smisla, ne može opstati – zato što jedna istina ne postoji. Njegova životna sredina je celina, sinteza na čiji pijedestal ga Hegel postavlja. Budući da celina traži istovrsnost, implicira se odstranjivanje drugosti. Do apsolutne sinteze može se doći samo nasiljem nad subjektivnošću, tj. stvarnošću. Đinđić nalazi da je svakom konstruktivističkom projektu imanentno nasilje, budući da anticipira novu stvarnost, koja malo toga ima zajedničkog sa postojećim. Time što je tvrdio da je moguće ostvariti apsolutnu sintezu, Hegel je ulivao ljudima veru da su sposobni za tako nešto. Ova ideja nije mogla promaći totalitarističkim umovima. Moderni koncept politike od Hegela u nasleđe dobija nasilje kao sredstvo za obračunavanje sa protivnicima, koji su označeni kao radikalno suprotstavljeni neprijatelji. Samo u pluralističkom društvu neistomišljenici su priznati za legitimne protivnike.

Tu ulazimo u jedno široko polje Đinđićevog promišljanja o karakteru savremene političke zajednice, tj. u kom smislu političkog savremena zajednica počiva. Usled promena u socijalno-istorijskom kontekstu, novovekovna zajednica ne može se konstituisati po modelu polisa. Tradicionalna praktična filozofija tumačila je političko kao praktikovanje zajedništva u polisu, gde su javna i privatna sfera bile neodvojive. Antičko shvatanje političkog ostalo je relevantno do modernog doba, nudeći model polisa kao ideal zajednice. Međutim, Đinđić smatra da ono čemu se značenje političkog pripisuje danas, ima malo toga zajedničkog sa svetom Aristotela. Tragajući za slojevima novovekovnog u ovom starom pojmu, on za polaznu tačku uzima Šmitov nalaz da je ključna razlika polisa i savremenog društva u načinu konstituisanja. Savremena zajednica nema vrednosnu osnovu okupljanja, već predstavlja jedinstvo u opštosti. Šmit opštost posmatra kao sferu javnog, koju karakteriše dihotomija prijatelj – neprijatelj. Time je kategoriju neprijatelja lišio vrednosnog sadržaja i vezao je za polje političkog, koje egzistira uporedo sa drugim sferama mišljenja – moralom, estetikom, ekonomijom. Na taj način, sukobi uverenja, koji u sebi nose konflikte velikog intenziteta, zatvoreni su u sferu političkog, što dovodi do pacifikacije ostalih segmenata društva. Tako se stvara balans koji onemogućava da politički sukobi dovedu do raspada zajednice. Savremena država je “država bez vrlina”. Sfera politike i sfera morala su odvojene, te se politički oponent ne može diskreditovati kao nemoralan.

Đinđić dalje propituje samu mogućnost konstituisanja zajednice. Pošto spoljni pokretač više na figurira kao faktor udruživanja, šta je to što ljude goni na zajedništvo? Okreće se Hobsovoj paradigmi, koja je na tragu novovekovnog pojma političkog. Hobs je razložio postojeću državu na njene sastavne delove – individue, smestivši ih nazad u preddržavno, “prirodno” stanje – “societas naturalis”. Tu vlada “rat sviju protiv svih”, budući da ne postoje ograničenja spoljašnjih normi i vlada haotični pluralizam. Uzroke sukoba Hobs je video u onim osobinama čoveka, na osnovu kojih je Aristotel verovao u suprotno – da je čovek sposoban za zajednicu. “Zoon logon ekson”, tj. biće koje misli i govori skloni je sukobima. Hobs raskida vezu koju je uspostavio Aristotel između prirodnog i društvenog stanja, tvrdnjom da su “societas naturalis” i “socitas civilis” radikalno protivrečni. Budući da je uman, svaki čovek ima svoju ideju dobra. Problem je u konfliktnom karakteru tih ideja – one pretenduju na univerzalnom važenje, tj. uspostavljanje monopola nad istinom.¹² Uverenja počivaju na moralnim odrednicama, tako da se suprotstavljena moralna shvatanja označavaju kao pokretači ratova. Evidencija ovog shvatanja jesu verski građanski ratovi, koji Evropu XV veka uvode u epohu individualizma.

Đinđić zatim gradi jednu normativnu zajednicu. Polazeći od premise da su uverenja nužne osobine mislećih individua, ona se ne mogu ukidati, pa čak ni nasilnim putem. Jedino moguće je pacifikovati ih tako što će se proglasiti diskutabilnim i smestiti u sferu privatnog. Pojedinci se moraju odreći pretenzija na istinu. Dakle, za stabilan poredak nužno je odvojiti sferu privatnog i javnog, individualnog i opšteg. Javno treba da počiva na opštem, koje je lišeno vrednosnog sadržaja i ogleda se u institucionalnom i proceduralnom ograničenju različitih sfera. Treba onemogućiti bilo kom uverenju da se nametne i time destabilizuje poredak. Na taj način očuvaće se pluralizam individualnosti, koji je prethodio zajednici. Ukoliko bi se ukinula razlika između individualnog i opšteg, to bi značilo da se nečije uverenje nameće svima ostalima, što bi proizvelo konflikte. Izvedeno do kraja, Đinđić čvrsto veruje da “opšte” ne postoji. Ideja “opšte volje” je apstraktna neempirijska konstrukcija. Prigovor o nemoralnosti gubi na značaju kada se ukaže da je upravo spremnost na samonormiranje i konstituisanje polja opštosti najviši

¹² “Konflikti izazvani istovremenim pretendovanjem više individua na prirodno ograničene predmete potreba pokazuju se bezazleni u poređenju sa sukobom u kome sve strane pretenduju na veoma ograničeni resurs, na ‘istinu.” (Z. Đinđić, “Priroda, zajednica, građanski rat – Hobs i Marks”, Filozofija i društvo, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, IDN, Beograd, 1987, str. 227–257).

izraz morala zajednice. Dakle, konsenzus se može postići ukoliko se individue odreknu pretenzija na monopol nad istinom.

Međutim, u svom delu *Subjektivnost i nasilje*, Đinđić će sa žaljenjem konstatovati da je normativno daleko od stvarnosti. Naime, u novovekovnoj politici protivnici su označeni kao neprijatelji koje treba odstraniti”. U polju moderne politike uvek vlada građanski rat. Time što za sebe uzurpira pravo zastupanja interesa ‘ljudskog roda’, svaka strana degradira drugu stranu na zločinca nad ‘ljudskim rodom’, isključivši principijelno svaku mogućnost rešenja bez apsolutno poraženih.”¹³

Jugoslavija – sveća koja je dogorela sa oba kraja

Tokom osamdesetih, Đinđić je najviše vremena proveo u Nemačkoj, učestvujući u političkim debatama o Jugoslaviji. Objavio je niz eseja na tu temu u srpskim filozofskim časopisima – “Theoria“ i “Književne novine”. Postaje saradnik novoosnovanog Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu. Za vreme boravka u Nemačkoj, Đinđić je razvio i svoje poslovne sposobnosti, baveći se uvozom polovnih šivaćih mašina iz DR Nemačke u SFRJ. Treba pomenuti i da je ovaj, od strane mnogih optuživan za “izdajništvo”, neobičan čovek ponekad odlazio na železničku stanicu u Frankfurtu kako bi pomirisao vagone sa malinama iz Srbije. U Jugoslaviju se za stalno vratio 1989, kada postaje profesor na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu.

Došao je na ideju da objavljene eseje objedini u jednu celinu. To će učiniti 1988, objavivši knjigu *Jugoslavija kao nedovršena država*.

§§§

Đinđić se tokom osamdesetih aktivno uključio u javnu debatu o mogućnostima transformacije jugoslovenskog sistema. Filozofski raščlanjujući složene društvene pojave, on korene savremenog integracionog problema vidi u samoj ideji jugoslovenstva. Ovploćena u loše ustrojenoj konfederaciji, ova ideja nije mogla biti realizovana. Budući da se nije sa sigurnošću moglo reći šta socijalističko društvo jeste i kako se izgrađuje, ispostavilo se da taj koncept i nije sposoban za ustavno-pravnu formu. Pošto

¹² M. Belančić, “Čitajući ‘Subjektivnost i nasilje’ Z. Đinđića”, Nova srpska politička misao, www.nspm.org.yu (inače, citat je Đinđićev, ali ne znam kako da ga navedem budući da ga preuzimam iz navedenog teksta).

Marks nije ponudio putokaz, nakon revolucije pojavio se prazan prostor realnosti. Đinđić dolazi do zaključka da postojeće društvo nije moguće transformisati u modernu političku zajednicu, s obzirom da je nastalo upravo razgrađivanjem iste. Ključna tvrdnja Đinđića je da postojeću integracionu krizu ne treba smatrati problemom koji je inherentan samom konceptu federalizma, kako jugoslovensko rukovodstvo želi da ga predstavi. Stoga, formalne promene koje oni žele da unesu u međurepubličke odnose neće imati efekta. SFRJ, po njemu, nije federacija, budući da je nastala dezintegracijom unitarne države, a ne integracijom samostalnih subjekata. Jugoslovenski federalizam naziva perversnim, jer vodi prerastanju federalnih jedinica u nacionalne države, koje su razgrabile attribute suverenosti, ostavivši SFRJ kao praznu formu. Njihovo uzajamno odnošenje iziskuje unutrašnju homogenizaciju, koja vodi još jednom vidu izopačenja federalizma – teroru nad manjinama. Autonomija predstavlja prepreku funkcionisanju konfederacije time što omogućava razvoj secesionizma. Čini se kao da je Jugoslavija stvorena u funkciji embriona iz koga će se razviti nacionalne države kada se za to steknu povoljne prilike.

Naime, iako zamišljena kao socijalistička, tj. država radnika, SFRJ je izdvojena na nacionalnoj osnovi. Ideološki tip integracije nije mogao ukinuti etničke razlike, već ih je samo konzervirao. Pokazalo se da “bratstvo i jedinstvo”, kao jedino vezivno tkivo, nije uspjelo da formira jugoslovenski narod. Zaustavljeno na predmodernom stupnju, jugoslovensko društvo nije evoluiralo u pravcu političkog predstavljanja, već je identifikacioni obrazac i dalje nosio etnička i verska obeležja. Jugoslovenski narodi su svoje identitete gradili distanciranjem od jugoslovenstva. Ta nacionalna erozija zahvatila je i dominirajući integrativni faktor – KPJ. Paradoksalno je da se jedna komunistička partija izdvojila na nacionalne ogranke. Đinđić proročki upozorava da će ova mešavina nacionalizma i komunizma, nalik “Molotovljevom koktelu”, verovatno proizvesti eksplozivne efekte.¹⁴

S obzirom da je Ustav krojen po meri KP, sa njenom destabilizacijom, došlo je i do ustavne krize. Ustav nije uspeo da uspostavi odgovarajući integracioni obrazac; verovatno zato što to i nije bio Ustav u pravom smislu reči.¹⁵

¹⁴ “ ‘Pravo naroda na samoopredeljenje’ (...) biće gorka pilula za one koji od svog naroda budu očekivali sva čuda koja su mu pripisivali u svojim romantičnim vizijama” (Z. Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, Anthropos, Novi Sad, 1988, str. 43).

¹⁵ “Ustav i slični propisi imaju u ‘realnom socijalizmu’ sličan status kao i vozni red: u njih, u najboljem slučaju, veruju samo putnici, ali sasvim retko mašinovođe”, isto, str. 211.

Socijalistički ustav nije mehanizam za uređivanje društvenih odnosa, već je nakalemljen institut, pozajmljen iz građanskog društva. Predstavljajući samo produžetak partijskog programa, degradiran je na ulogu regulatora trivijalnih društvenih odnosa, dok se bitna pitanja rešavaju u meta-ustavnom prostoru. Ustav je moguć samo u političkoj zajednici, gde predstavlja kompromis između tog društva i države, tj. ograničava državnu intervenciju u sferu privatnog. Međutim, komunisti su ukinuli odvojenost ovih sfera, učinivši potrebu za kompromisom izlišnom. Nešto individualno nametnulo se kao opšte, objavivši rat svemu drugačijem. Komunisti su pokušali da zaobiđu politički koncept integracije, budući da on iziskuje pluralizam, koji se samo kroz mehanizam izbora reguliše i održava. Stoga, da bi ukinuli potrebu za političkim predstavljanjem, morali su sprečiti formiranje nosilaca političkih interesa. To su učinili tako što su odvojili one komponente koje, neodvojive, čine bazu građanskog društva – društveni i tehnološki razvoj. Pristupili su forsiranju tehnološkog razvoja, uz zaustavljanje socijalne evolucije. Tako su očuvali tradicionalni društveni obrazac. Onemogućivši funkcionalno diferenciranje, zamrzli su staleški sistem i produžili opstanak radničke klase kao svojevrstne fikcije, koju Đinđić naziva “prepariranom životinjom”,¹⁶ predate komunistima na čuvanje. U postojećem društvu nema građana.

Međutim, kočenje društvenog razvoja moguće je samo donekle. Kada je industrijska proizvodnja dovela do uvećanja društvene kompleksnosti, postali su neophodni mehanizmi za postizanje saglasnosti, koja se više ne može podrazumevati. Transformacija socijalističkog društva iziskuje ukidanje pretpostavke o postojanju organske saglasnosti, čime se oduzima tlo KP. Dakle, jasno je da rukovodstvo neće sprovesti reforme u ovom smeru, iako je on jedini moguć.¹⁷ Pokušaj uvođenja tržišta, kao novog vezivnog tkiva, u negrađanskom društvu nije mogao uroditi plodom.¹⁸ Ekonomsko tržište iziskuje poseban kulturni obrazac, koji nije krasio neizdiferencirano jugoslovensko društvo, koje je počivalo na ideološkim motivima delovanja.

¹⁶ Isto, str. 78.

¹⁷ “Promes su poželjne i nužne, ali osnovni uslov je da se njima ništa ne promeni”, isto, str. 149.

¹⁸ “Uvođenje slobodnog ekonomskog tržišta u zemlji u kojoj nema građanskog društva ne bi po kratkom postupku stvorilo Holandiju, nego Honduras”, isto, str. 151.

¹⁹ “Jugoslavija neće dočekati novo herojsko doba. (...) Nove prostore osvajamo samo još u školskim udžbenicima i filmovima iz stilizovane prošlosti – ali, pitanje je koliko dugo dirigovana mašta može da prikriva pukotine koje obelodanjuju probuđena istoriografska svest, memoarska literatura ili sve izraženija ravnodušnost mladih generacija”, isto, str. 191.

Specifičnu socijalističku tvorevinu nije moguće transformisati jed-nostavnim korekcijama u politici i ekonomiji. SFRJ nije sposobna za ustav-no-pravnu državnu formu, jer vladajuća elita nije spremna da se odrekne svojih privilegija, a društvo nema politički identitet, te se ne može politički organizovati.¹⁹

Filozof – upravljač

Po povratku u Srbiju, aktivno se uključuje u politiku. Te godine bile su vrlo burne i on nije mogao stajati po strani. Odigravalo se ono što je anticipirao – urušavanje komunizma i raspad SFRJ.²⁰ U pokušaju da utiče na tok promena, sa svojim nekadašnjim profesorom D. Mićunovićem, os-niva Demokratsku stranku 1990. Postavljen je za predsednika Izvršnog odbora. Slabo organizovane opozicione snage nisu uspele da spreče ru-kovodstvo da, pozivanjem na nacionalističku ideologiju kao svoj politički program, uvede Srbiju u jedini građanski rat na evropskom tlu nakon II svetskog rata. Očigledno, mešavina socijalizma i nacionalizma proizvela je upravo one efekte na koje je Đinđić upozoravao. Smatrao je da se ondašnja politika zasniva na voluntarizmu harizmatičnih vođa, budući da slabe in-stitucije nisu mogle predstavljati nosioca društvenog sistema. Paralizovano društvo, razoreno unutrašnjim podelama, bilo je prepušteno volji manjine. Skoro čitavu deceniju, razjedinjena i neorganizovana opozicija, zaokupljena uskostranačkim interesima, nije uspela da dovede do smene vlasti. Đinđić je povremeno povlačio jednostrane pragmatične poteze, pokušavajući da inicira neke promene. Tokom rata u BiH, susreo se sa ozloglašanim liderom bosanskih Srba R. Karadžićem, pokušavajući da ga navede da potpiše Dej-tonske mirovni sporazum. Iza tog poteza stajala je dobra procena situacije da ukoliko on to odbije, Milošević će staviti svoj potpis čime će biti ovenčan titulom mirotvorca. To se upravo i desilo – podržan od strane međunarodne zajednice, Milošević je produžio svoju vladavinu.

Đinđić je tokom vremena pribegavao različitim strategijama političke borbe, uporno pokušavajući da izmeni postojeće stanje. Nakon 88 dana demonstracija 1996/97, Milošević je priznao rezultate lokalnih izbora i pobedu opozicije u mnogim opštinama. Đinđić postaje prvi nekomunistički

²⁰ “Kada se zavesa podigla, jedino srpski komunisti nisu znali tekst i nisu bili adekvatno našminkani. Delovali su deplasirano na sceni, kao figure iz nekog seoskog amaterskog pozorišta”, “Srbija ni na Istoku ni na Zapadu”, *Put Srbije u Evropu – Zoran Đinđić*, priredio Ž. Ivanović, Draslar partner, Beograd, 2005).

gradonačelnik Beograda, ali ostaće na toj funkciji samo četiri meseca. Još 1998. tražio je novi plan delovanja na Kosovu, upozoravajući da će postojeće stanje dovesti do nezavisnosti Kosova. Početkom 2000. rešava da promeni strategiju – da ujedini celu opoziciju po principu ravnopravnosti i korišćenjem institucionalnih metoda, tj. učestvom na izborima, izdejstvuje promene. Dobro je procenio da Miloševića treba naterati na ekstremne poteze kojima bi opoziciji dao pravo da traži promenu čitavog sistema, jer pobjeda na predsedničkim izborima sama po sebi ne nosi značajnije promene. Nasilan režim je, neočekivano, smenjen nenasilnim putem. Za osiguravanje bezbednosti demonstranata bilo je potrebno da se Đinđić noć pred 5. oktobar, rizikujući sopstveni život, sastane sa komandantom specijalnih jedinica M. Lukovićem, kako bi osigurao da one neće intervenisati protiv naroda.

§§§

Na čelo Vlade Republike Srbije dolazi u januaru 2001. Budući da, usled bavljenja politikom, nije razvio svoju akademsku karijeru, filozofiju će preneti u politiku. U staroj politici nije video ni jednu zdravu ideju koju bi trebalo sačuvati, te se zalagao za potpuni diskontinuitet sa pređašnjim stanjem. Pokušao je da politiku postavi na nove temelje, transformišući vlast u javni servis. Surovoj stvarnosti, kao i tokom studentskih dana, davao je primat nad uzvišenim idealima. Nije imao nikakav definitivno razrađen predlog projekta, budući da se radilo o kompleksnoj transformaciji čitavog sistema. Njegova vizija nastajala je spontano, u letu, prilagođavajući se uvek novonastalim okolnostima.²¹ Turbulentno stanje navodilo ga je na povlačenje pragmatičnih poteza. Međutim, njegov pragmatizam nikada nije dostigao makijavelističke razmere, jer neke granice nije prelazio.²² Isticao je da voli pionirski posao, kada je moguće uobličavati stvari. Pokrenuo je sva društvena pitanja, insistirajući da se promene u svim sferama odvijaju simultano. Težio je da u promene uključi svakog građanina i da društvena vizija postane lična, jer je to u interesu svakog pojedinca.²³ Nije želeo da igra

²¹ “Ja stvarnost vidim kao kretanje koje sebe uobličava i za mene pitanje glasi da li postupamo ispravno ili ne. Ne da li uvažavamo neka pravila, koja je diktator stvorio za svoju diktaturu”, isto, str. 236.

²² “Pragmatizam definišem kroz dve osobine. Prva je spremnost da učiš iz tuđih i vlastitih grešaka; druga – fokusiranje na rešavanje problema. Znači, ako ne možeš da rešiš problem dosadašnjim stavovima i pristupom, onda ih promeni. Problem ne možeš da promeniš”

²³ “Kada uveče idete na spavanje, pomislite pet sekundi pre nego što zaspate – za pet godina mogu da se probudim u evropskoj demokratskoj Srbiji”, isto, str. 53.

na kartu velikih državnih pitanja, već se okrenuo želji ljudi za normalnim životom. Odredio je putokaz ka EU i eventualne ciljeve – 2004. kandidatura, a 2010. članstvo. Ova ideja o evropskoj integraciji trebalo bi da bude novi integrativni faktor razjedinjenog društva, ali i čitavog Balkana. Srbiju je video kao motor integracije na Balkanu. Prvo je trebalo relativizovati granice i uspostaviti ekonomsku uniju. Optimistično je ukazivao da Srbija ima podršku međunarodne zajednice i da ukoliko sada ne uspemo jedini razlog bićemo mi sami .

Samoinicijativno je 2003. pokrenuo pitanje Kosova. Želeo je da pregovorima preduhitri albanski zahtev za osamostaljenjem. Hteo je da napravi kriznu situaciju, kako bi privukao pažnju međunarodne zajednice. Plašio se da, ukoliko se ništa ne učini, Srbi bi mogli ispasti dvostruki gubitnici – bosanskim Srbima nije priznato pravo na samoopredeljenje, a upravo to načelo moglo bi dovesti do oduzimanja dela teritorije Srbiji.

Pokrenuo je mnoga pitanja, ali, usled njihove složenosti, nije uspeo da dovrši započeto. Ubijen je 12. marta 2003. ispred zgrade Vlade RS.

“Još uvek nismo uspeli da srušimo most koji nas povezuje sa jednom katastrofalnom prošlošću; još uvek je moguć pad nazad.”²⁴

Zoran Đinđić probudio je Srbiju, da bi zatim njega mračni deo te Srbije gurnuo u večni san.

Zaključak

Zoran Đinđić bio je filozof kome je praktična politika oduvek bila u centru interesovanja. Imao je otklon prema filozofskim i političkim projektima prekrajanja stvarnosti, našavši da iziskuju nasilno menjanje iste. Njegov pragmatizam ogledao se u tome što je sve vreme imao u vidu postojeći “svet života”. Sa tog stanovišta kritikovao je naučni socijalizam, dokazujući da je tu teoriju, kao moralnu kritiku kapitalizma, nemoguće utemeljiti. Svi pokušaji utemeljenja u postojećoj krizi kapitalizma, otuđenju od rodne suštine, kao i ona priča o neumitnoj istorijskoj logici pokazali su se neuspešnim, zato što je Marks svoje tvrdnje pokušao da potvrdi “činjenicama” koje je sam stvorio. Proizvoljno proizvođači imaginarnu radničku klasu u borcu za bolji svet, marksizam je otvorio put manjini da preuzme vlast i zavede diktaturu. Videvši odvojenost društva i države kao problem zapadnih zemalja, oni su ukinuli tu razliku, omogućivši jednoj interpretaciji istine da

²⁴ Isto, str. 164

se nametne kao jedina i dovede do katastrofalnih posledica. Ova utopija presudno je uticala na izgradnju istočnoevropskih država nakon II svetskog rata. Fatalna nedovršenost marksizma omogućila je njegovo fleksibilno tumačenje. To je jugoslovenske komuniste dovelo u ćorsokak – nakon revolucije nije automatski sledila socijalistička država, već je nju trebalo izgraditi, a Marks nije ponudio uputstvo. Zato su državni graditelji morali da pozajme neke obrasce iz građanskog društva, koji, nakalemjeni na komunizam, nisu mogli obavljati ono za šta su predviđeni. Zato je Đinđić Jugoslaviju smatrao neuspehim projektom, koji, izgrađen na protivrečnostima, i nije mogao bitu realizovan. Smatrao je da je davanje federalističkog prizvuka jugoslovenskim problemima bio samo pokušaj rukovodstva da za postojeće stanje okrivi koncept federalizma, i skine krivicu sa sebe. Desilo se ono što je on predvideo, eksplozivna smeša nacionalizma i komunizma dovela je do toga da država koja je u ratu nastala, ratom i nestane.

Došavši na mesto premijera, nije imao gotov projekat promena, već je sve vreme nastojao da poboljša postojeće stanje, ne odvajajući se ni jednog trenutka od naše svakodnevice.

LITERATURA

1. Zoran Đinđić, *Jesen dijalektike. Karl Marks i utemeljenje kritičke teorije društva*, NIRO "Mladost", Beograd, 1987.
2. Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988.
3. Života Ivanović, *Zoran Đinđić – Put Srbije u Evropu*, Draslar partner, Beograd, 2005.
4. Vesna Mališić, *San o Srbiji*, Čigoja štampa, Beograd, 2004.
5. Zoran Đinđić, "Zajednica, priroda, građanski rat – Hobs i Marks", *Filozofija i društvo*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, IDN, Beograd, 1987, str. 227–257.
6. Miloš Knežević, "Političko-filozofski portreti V. Koštunice i Z. Đinđića", www.nspm.org.yu
7. Milorad Belančić, "Čitajući 'Subjektivnost i nasilje' Zorana Đinđića", www.nspm.org.yu
8. Nenad Daković, "Filozofski testament Zorana Đinđića", www.nspm.org.yu

9. Latinka Perović, “*Srpsko društvo i Zoran Đinđić*”,
www.cedajovanovic.org
10. Ivan Janković, Borislav Ristić, “*Praksis odiseja – od marksističkog praxisa do nacional-socijalističke prakse*”,
www.katalaksija.com

Jelena Belic

Dr Zoran Djindjic: Philosopher or Politician?

Summary

The aim of this essay is to explain unusual transformation of one person from philosopher to politician. The basic topic that Djindjic as philosopher was interested in, were basis of modern political philosophy. From the beginning he was concerned with social problems, which led him to connect theory and practice. He wasn't following one idea, so pragmatism, defined as respect for reality, was his only permanent characteristic. Therefore, he was occupied with those ideas which had made a big influence on social developing. He criticized subjective philosophy, promoted by Hegel and Marx. He thought that their detailed projects for new kind of society, can be realised only by using violence against our world. He considered that Yugoslave idea was a failed experiment, based on false communist view of historical changes. Being prime minister, he didn't have project for reforming destroyed society. His vision was appearing spontaneously, in accordance with reality.

Key words: Marxism, Democracy, Federalism, Civil Society, Yugoslavia, Vision.

Bojana Radovanović
Tutorka: *prof. dr Dubravka Pavličić*
Ekonomski fakultet u Beogradu

ZAŠTO NAŠE ODLUKE NISU SAVRŠENO RACIONALNE?

Svako od nas donosi brojne odluke, počev od onih manje bitnih (na koji način provesti nedeljno popodne, šta obući za posao, koje jelo izabrati iz menija), sve do složenijih i sa dalekosažnijim posledicama (koju marku ili model automobila kupiti, u kom gradu živeti ili koju profesiju izabrati). Činjenica da većina nas ima “cipele koje nije ni jednom obula”, neko “promašeno” letovanje ili radno mesto kojim nije zadovoljna, dokazuje da se ne ponašamo racionalno prilikom donošenja odluka.

Oslanjajući se na principe i pravila *normativne teorije* odlučivanja, kao i na otkrića i dokaze *bihejvioralne teorije*, pokušaćemo da objasnimo pretpostavke racionalnog odlučivanja, a zatim i uzroke zbog kojih se ne ponašamo savršeno racionalno. “Kako donosimo odluke? Zašto njihovim ishodom često nismo zadovoljni? Šta sve utiče na naše izbore? Zbog čega grešimo?”, neka su od pitanja kojima ćemo se baviti u okviru ovog rada.

1. Savršeno racionalan donosilac odluka

Ukoliko želimo da donosimo racionalne odluke, moramo se ponašati kao racionalni pojedinci. *Savršeno racionalan pojedinac*¹ je osoba koja je u stanju da precizno definiše *problem*, postavi jasne *ciljeve* i formira skup svih *alternativa* kojima se postavljene ciljevi mogu dostići. Nepristrasnim prikupljanjem i interpretacijom informacija, utvrđuje karakteristike alternativa na osnovu kojih procenjuje njihovu atraktivnost i vrši izbor.

Pri izboru alternative racionalni pojedinac se rukovodi *principom maksimizacije lične dobrobiti (korisnosti)*,² a dobrobit koju mu alterna-

¹ Pojam racionalnog, pored značenja koje možemo pronaći u rečnicima kao inteligentno, ili saglasno sa razumom, u ekonomiji se odnosi na ponašanje kojim se vrši maksimizacija (minimizacija) neke vrednosti; Herbert A. Simon, *Rationality as process and as product of thought, Decision making*, Cambridge Un. Press, Cambridge, 1988, str. 59.

² Pojam maksimizacije lične korisnosti ne bi trebalo poistovetiti sa nekim sebičnim ciljem hladnog i proračunatog donosioca odluka. Šta je dobrobit za nekoga, šta pojedincu donosi zadovoljstvo, radost ili korist zavisi od ličnih karakteristika. To može biti maksimizacija prodaje ili profita, ali i smanjenje zagađenosti čovekove sredine, ili smanjenje broja obolelih od raka.

tive nude procenjuje na osnovu ličnih kriterijuma, odnosno želja, težnji, uverenja, ukusa, moralnih principa i sl. Kao proizvod uticaja ovih faktora, on formira svoje *individualne preferencije*.

Preferencije moraju da zadovolje tzv. *uslove racionalnosti*, odnosno zahteve *asimetričnosti*, *kompletnosti* i *tranzitivnosti*.³ Uslov *asimetričnost* isključuje mogućnost da, pri poređenju dve alternative, pojedinac prvu smatra boljom od druge i istovremeno drugu boljom od prve, ili da jednu alternativu preferira u odnosu na drugu i istovremeno obe smatra jednako dobrim. Takođe, ako dve alternative smatra jednako dobrim, on ne može istovremeno jednu preferirati u odnosu na drugu.⁴

Uslov *kompletnost* implicira da je pojedinac uvek u stanju da međusobno poredi bilo koje dve alternative i utvrdi svoj stav prema njima, odnosno utvrdi da li jednu smatra boljom od druge ili je indiferentan pri izboru.⁵

Uslov *tranzitivnost* zahteva od pojedinca da prilikom poređenja tri opcije, ako prvu smatra boljom od druge, i drugu boljom od treće, onda prvu opciju mora smatrati boljom od treće.⁶

Ovim uslovima se isključuje logička nekonzistentnost i neodlučnost donosioca odluka. Pored toga, racionalno odlučivanje se zasniva na pretpostavci da su preferencije relativno stabilne, odnosno nepromenjene od trenutka donošenja odluke (izbora alternative) do trenutka njene realizacije (ishoda).

Savršeno racionalan pojedinac poredi alternative na osnovu karakteristika po kojima se one razlikuju, i bez obzira na njihovu složenost on je

³ Alternative x i y možemo smatrati jednako dobrim i onda smo indiferentni (xIy) u izboru između njih ili možemo smatrati x boljom od y , odnosno preferirati izbor alternative x u odnosu na y (xPy) ili y smatrati boljom od x (yPx);

asimetričnost: za sve alternative x i y ako je xPy onda nije yPx ; ako je xPy onda nije xIy ; ako je xIy onda nije xPy i nije yPx ;

kompletnost: za sve alternative x i y , ili je xPy ili yPx ili xIy ;

tranzitivnost: za sve alternativex, y i z , ako je xPy i yPz , onda je xPz .

⁴ Odnosno, ako preferira pozorište u odnosu na bioskop, onda ne može istovremeno preferirati bioskop u odnosu na pozorište. Takođe, ako više voli trešnje od jagoda, ne može biti indiferentan između njih. Na kraju, ako jednako voli odbojku i košarku, ne može istovremeno preferirati jedan od ova dva sporta.

⁵ Ukoliko bira između putovanja u Hong Kong ili Tokio, onda ili posetu Hong Kongu smatra atraktivnijom od posete Tokiju, ili bi radije otputovao u Tokio nego u Hong Kong, ili obe alternative smatra jednako dobrim.

⁶ Ukoliko italijanski jezik preferira u odnosu na ruski, a ruski u odnosu na nemački, onda ne može nemački preferirati u odnosu na italijanski.

uvek u stanju da identifikuje dominantnu alternativu (onu koja je po svim relevantnim karakteristikama najmanje jednaka i barem po jednoj karakteristici bolja od ostalih). Ukoliko takva alternativa ne postoji, onda je u on stanju da, na osnovu relevantnih karakteristika i relativnog značaja koji im pripisuje, izabere optimalnu. Na njegov izbor ne utiče način prezentacije alternativa, niti redosled po kojem ih posmatra.

Kada bira između akcija koje će se sprovesti u budućnosti, pojedinac je sposoban da *proceni* sve njihove *ishode* (različite rezultate) koji se mogu ostvariti u zavisnosti od *događaja* (okolnosti) u kojima se akcije sprovode. Takođe, on je sposoban da na osnovu relevantnih informacija *proceni verovatnoće* javljanja svih ovih događaja i da primenom rezultata teorije verovatnoće izvrši korekciju početnih verovatnoća u svetlu novih (dopunskih) informacija.

Izbor optimalne iz skupa raspoloživih alternativa racionalni pojedinac vrši koristeći neku od procedura odlučivanja koje sugeriše *normativna teorija*.

Na kraju, treba naglasiti da se u okviru teorije odlučivanja pod *racionalnom odlukom smatra svaka odluka koja je u skladu sa ličnim preferencijama donosioca odluke i koja, za date okolnosti, maksimizira njegovu korisnost*.⁷

Pojmове teorije odlučivanja najlakše je razumeti na primeru.

Maša planira kako će provesti nastupajuće leto (*problem*). Budući da je apsolvent, ovo joj je poslednje “studentsko” leto i zato želi da provod bude nezaboravan (*cilj*). “Nezaboravni provod” za nju je upoznavanje novog, bilo da su u pitanju ljudi, predeli i/ili iskustva. (*karakteristike za poređenje alternativa*). Maša godinama želi da ode na jednomesečni put po Evropi (*alternativa*). Ušteđevina kojom raspolaže nije dovoljna, ali je svesna da bi, ako diplomira do jula (*događaj*), od roditelja sigurno dobila dovoljno novca za ostvarenje svoje želje. U suprotnom (*događaj*), ona će biti primorana da izabrere opciju koju može finansirati sopstvenim sredstvima. Uštedela je dovoljno novca za jednonedeljno jedrenje Jadrans-

⁷ Drugim rečima, ovde se ne postavlja pitanje *racionalnosti cilja* koji pred sebe postavlja donosilac odluke, jer ne postoji neki viši autoritet koji bi mogao da odredi koji cilj je racionalan a koji neracionalan, nerazuman, iracionalan ili možda neetičan. Postavljanjem ovakvih pitanja zašli bismo u oblasti filozofije, etike i psihologije, što nas udaljava od normativne teorije odlučivanja.

kim morem (*alternativa*), što bi joj takođe pričinilo zadovoljstvo. Pretpostavimo da zbog kupovine interrail karte ili uplate jedrenja ona treba da donese odluku u maju, kao i da su ove dve alternative jedine između kojih ona želi da bira. Da ih ima više, ona bi ih, kao *savršeno racionalan pojedinac*, "otkrila" i uzela u razmatranje. Šta će odlučiti?

Rekli smo da odluka pre svega zavisi od preferencija donosioca odluke. S obzirom na to da Maša godinama mašta o putovanju po Evropi, ona veću *korisnost* pripisuje ovoj alternativi. Ali, zbog navedenih okolnosti ona mora biti sposobna i da precizno proceni realne šanse da će diplomirati u postavljenom roku (*verovatnoću događaja*) i da ove procene uključi u analizu. Tada će, kao savršeno racionalni pojedinac, Maša doneti konačnu odluku primenom jednog od metoda normativne teorije, tzv. metoda *maksimizacije očekivane korisnosti*.⁸

2. Ograničeno racionalan donosilac odluka

Empirijska israživanja su pokazala da naše ponašanje prilikom donošenja odluka značajno odstupa od pretpostavki normativne teorije i da narušavamo sve zahteve racionalnosti.

Usled ograničenih kognitivnih sposobnosti i složenosti okruženja nismo u stanju da identifikujemo svaku od potencijalnih alternativa i njihove moguće ishode, kao ni da precizno definišemo sve relevantne događaje koji mogu uticati na ishode.

Istraživanja su pokazala da nismo uvek svesni svojih preferencija, kao i da su preferencije i odluke samo delimično povezane. Naši iz-

⁸ "Metod izbora u uslovima rizika, zasnovan na kardinalnim korisnostima ishoda akcija. Bira se akcija sa najvećom očekivanom korisnošću. *Očekivana korisnost akcije* je jednaka zbiru proizvoda njenih ishoda (izraženih u jedinicama kardinalne korisnosti) i verovatnoća njihovog javljanja (*verovatnoća događaja*). *Kardinalna funkcija korisnosti* predstavlja preslikavanje strukture preferencija donosioca odluke na numeričke vrednosti intervalne skale." D. Pavličić: *Teorija odlučivanja*, CID, Ekonomski fakultet 2004, str. 125. i 131.

Drugim rečima, mada Maša pripisuje mnogo veću korisnost putovanju nego jedrenju, ukoliko procenjuje da su male šanse da diplomira u predviđenom roku, očekivana korisnost od putovanja (kao zbir proizvoda verovatnoće da će diplomirati i korisnosti koju pripisuje putovanju u tom slučaju i verovatnoće da neće diplomirati i korisnosti koju pripisuje ovoj alternativi u slučaju da ne diplomira) može biti manja od očekivane korisnosti jedrenja, zbog čega će se opredeliti da uplati jedrenje.

bori nisu isključivo zasnovani na individualnim ukusima i željama, već ih često određuju i norme, tradicija, mišljenja drugih. Preferencije mogu biti zbunjujuće i konfliktne (neki ishod možemo u isto vreme smatrati i poželjnim i nepoželjnim), nestabilne (promenljive u kratkom vremenskom periodu), a često i pod povratnim uticajem izvršenih izbora.

Takođe, zbog ograničenosti čula i nesavršenih kognitivnih sposobnosti povremeno narušavamo uslov *tranzitivnost*,⁹ a u slučaju izbora između složenih alternativa ne prepoznavamo dominantnu među njima.¹⁰ Na kraju, naši izbori su ponekad uslovljeni i redosledom, pa i načinom prezentacije alternativa.

Sve navedeno ukazuje da se kao donosioci odluka u praksi ne ponašamo savršeno racionalno.

Vratimo se primeru apsolutkinje i njenom izboru.

Kako je Maša ipak samo “običan čovek”, verovatno joj je “promakla” neka od alternativa. Npr. splavarenje Tarom ili putovanje po Srbiji i okolnim državama i još nebrojeno onih kojima bi mogla da ostvari svoj cilj. Zatim, ona ne može sa potrebnom preciznošću da proceni verovatnoću da će diplomirati u junu. Može dati sve od sebe da položi ispite i napiše diplomski rad, ali uvek nešto može da iskrсне i omete je u ostvarenju plana. Takođe, ona ne može da predvidi neke iznenadne događaje koji mogu uticati na odluku, na primer, da u nekoj igri na sreću osvoji dovoljno novca za godinu dana putovanja po svetu. Moguće je, takođe, da pred sam put shvati da ona zapravo ne želi da mesec dana provede u zamornom obilasku evropskih gradova preplavljenih brojnim turistima, da putuje iz zemlje u zemlju i spava po hostelima, tj. da to nije njena istinska želja, već nepromišljeno prihvaćene preferencije njenih vršnjaka. Na kraju, ako ne uspe da ostvari ni jedan od prethodnih planova i celo leto provede u Beogradu, može se dogoditi da poveruje kako je “baš to sve vreme i planirala i želela”.

⁹ Pogledati: D. Pavličić »Individualne preferencije i racionalni izbor«, Psihologija 1-2/1997 str. 59.

¹⁰ Pogledati: A. Tversky, D. Kahneman: *Rational choice and framing of decisions*, Decision making, Cambridge Un. Press, Cambridge, 1988, str. 171.

2.1. Teorija Herberta Sajmona

Pitanje koje se nameće jeste kako stvarno odlučujemo, koji principi usmeravaju naše izbore. Postavljanjem ovakvih pitanja zalazimo u polje *bihejvioralne teorije* odlučivanja, koja pažnju usmerava na “obične ljude” i njihove izbore. Takođe, bihejvioralna teorija pokušava da otkrije uzroke grešaka koje neidealizovani pojedinci čine prilikom donošenja odluka.

Odgovor na pitanje kako zapravo donosimo odluke prvi je dao Herbert Sajmon.¹¹ Po njegovom mišljenju, pre nego što počnemo da tražimo alternative kojima možemo dostići svoj cilj, mi definišemo *nivo aspiracija*, tj. skup minimalnih zahteva koje alternativa mora da zadovolji da bismo je izabrali. U zavisnosti od toga da li alternativa poseduje željene karakteristike ili ne, smatramo je prihvatljivom ili neprihvatljivom. Kada otkrijemo alternativu koja zadovoljava postavljene zahteve, mi prekidamo dalje traženje, što znači da ne biramo najbolju, već samo *zadovoljavajuću*, odnosno dovoljno dobru opciju. Drugim rečima, mi se ne rukovodimo principom maksimizacije, već *principom satisfakcije*.¹² Trebalo bi napomenuti da nivo aspiracija nije stabilan, već da ga pod uticajem novih informacija vremenom menjamo.

Ključni problem prilikom donošenja odluka Sajmon vidi u procesu otkrivanja ili kreiranja alternativa. Osnovni uzrok nije nedostatak informacija, već naša *pažnja* koja je “redak resurs”. Zbog ograničene pažnje mi ne uspevamo da sagledamo celinu problema, pa ni da otkrijemo sva moguća rešenja. Izbor vršimo iz suženog skupa alternativa na koje smo se fokusirali, pri čemu mehanizmi koji usmeravaju našu pažnju nisu u potpunosti ispitani, pa ni poznati.

Ukazujući na složenost okruženja, ali i na naša kognitivna ograničenja, Sajmon umesto savršene racionalnosti uvodi pojam *ograničene racionalnosti*, pod kojim on podrazumeva *razumno* ponašanje običnih, neidealizovanih pojedinaca. Drugim rečima, iako odbacuje nerealne zahteve racionalnog odlučivanja, Sajmon naglašava da naše odluke ne treba da budu posledica ishitrenih i nepromišljenih reakcija, već naprotiv, plod pažljivog promišljanja. Zato se on zalaže za poštovanje procedure prilikom donošenja odluka, ali ne poriče mogućnost da *intuitivnim* putem otkrijemo

¹¹ Herbert A. Sajmon, sa Kornegi-Melon univerziteta iz Pitsburga; dobitnik Nobelove nagrade 1978. godine za pionirsko istraživanje procesa odlučivanja u ekonomskim organizacijama.

¹² Teorija Herberta Sajmona poznata je pod nazivom teorija satisfakcije.

¹³ H. Simon, navedeno delo, str.106–109.

optimalno rešenje. Ipak, intuitivni uvid pretpostavlja znanje i iskustvo, i po pravilu se javlja samo kod pojedinaca koji su eksperti u posmatranoj oblasti. Intuiciju Sajmon objašnjava kao mehanizam prepoznavanja,¹³ kada nam znanje i dugogodišnje iskustvo omogućuju da nesvesno povežemo problem i njegovo rešenje.

2.2. Teorija izgleda i heuristike

Brojni psihološki eksperimenti pokazuju da naše odluke nisu savršeno racionalne (u smislu definisanom u okviru normativne teorije). Među njima svakako su najvažniji rezultati do kojih su došli pioniri u ovoj oblasti, Kaneman i Tverski.¹⁴ Ovi autori su otkrili i određenu pravilnost u odstupanju stvarnog od idealizovanog ponašanja, a svoja saznanja su sistematizovali u okviru *teorije izgleda* (prospect theory).

Kaneman i Tverski ukazuju da atraktivnost alternativa procenjujemo poredeći njihove ishode sa nekom *referentnom tačkom* (što može biti postavljena norma, reper ili status quo). Ako je ishod bolji od referentne tačke, mi ga doživljavamo kao dobitak, a ako je gori od nje, onda ga doživljavamo kao gubitak.¹⁵

Uticaj referentne tačke na našu percepciju ishoda je višestruk.

Pre svega, mi ispoljavamo *averziju prema gubicima*. To znači da dobitke i gubitke ne doživljavamo na isti način, već nam se gubici čine većim od dobitaka iste veličine. Na primer, pozitivna reakcija na ostvareni dobitak od 10000 dinara biće daleko slabija od negativne reakcije na gubitak iste sume novca.

Pored toga, jednake razlike između dobitaka (ili između gubitaka) ne vrednujemo isto, već nam se promene u blizini referentne tačke čine

¹⁴ Danijel Kaneman, sa Prinston univerziteta; dobitnik Nobelove nagrade 2002. godine za integrisanje psihologije u ekonomiju. Ejmos Tverski, sa Stanford univerziteta; pionir kognitivne nauke, dugogodišnji saradnik D. Kanemana u istraživanjima kognitivnih pristrasnosti i odnosa prema riziku, preminuo je 1996. godine, zbog čega se ne nalazi među laureatima.

¹⁵ Na primer: "Poznato je da poskupljenja prihvatamo sa negodovanjem, jer je dodatni trošak gubitak u odnosu na trenutno stanje. Pretpostavimo da se u poslednje vreme "šire glasovi" da će električna energija značajno poskupeti i da će porast iznositi 30%. Ako nakon mesec dana neizvesnosti i nagađanja ona zvanično poskupi za 10%, ovo poskupljenje ćemo prihvatiti skoro sa olakšanjem. Razlog je što manji porast od prethodno najavljenog nesvesno doživljavamo kao "dobitak", jer smo u međuvremenu referentnu tačku pomerili na najavljeni, viši nivo cene." D. Pavličić: *Teorija odlučivanja*, CID, Ekonomski fakultet, 2004, str. 299.

većim u odnosu na istovetni iznos promena koji je značajno udaljen od nje. Zato, na primer, porast sa 0 na 1000 dinara smatramo većim od porasta sa 10000 na 11000 dinara.

Mada nam se ovakve reakcije ne čine neracionalnim, problem je što svesno ili nesvesno pomeranje referentne tačke utiče na našu percepciju, pa sa promenom referentne tačke istovetne ishode doživljavamo drugačije i shodno tome nismo konzistentni u izborima.

Dalje, teorija izgleda pokazuje da prilikom procene verovatnoće ostvarenja događaja precenjujemo šanse javljanja malo verovatnih događaja i potcenjujemo šanse javljanja srednje verovatnih i veoma verovatnih događaja.¹⁶

Kaneman i Tverski su istraživali i mentalne strategije kojima brzo, bez dubljih analiza, ocenjujemo nepoznate vrednosti pojava ili verovatnoće događaja.¹⁷ Ove mentalne strategije nazvali su heuristikama.¹⁸ Autori govore o tri vrste heuristika: *pribavljivost*, *reprezentativnost* i *usidrenje* i *prilagođavanje*.

Pri određivanju verovatnoće javljanja nekog događaja koristimo heuristiku *pribavljivost*, kada verovatnoća zavisi od lakoće sa kojom iz memorije pribavljamo informacije o realizaciji tog događaja u prošlosti.

Primenom heuristike *reprezentativnost* procenjujemo verovatnoću da je događaj A rezultat procesa B ili da objekat X pripada klasi Y. Što je objekat X sličniji stereotipu klase Y, to je i verovatnoća da objekat pripada posmatranoj klasi veća.

Heuristiku *usidrenje* i *prilagođavanje* koristimo kada treba da ocenimo veličinu neke pojave. Tada, po pravilu, polazimo od neke vrednosti (sidra), koju zatim korigujemo (prilagođavamo) naviše ili naniže pod uticajem novih informacija.

Mada u većini slučajeva primena navedenih heuristika vodi ispravnim ocenama i prognozama, ona je ponekad i glavni uzrok pogrešnih odluka.

¹⁶ Precenjivanjem šanse javljanja malo verovatnih događaja može se objasniti učešće toliko velikog broja ljudi u tzv. igrama na sreću.

¹⁷ Pogledati: D. Kahneman, P. Slovic, A. Tversky: Judgment under uncertainty, Heuristics and biases, Cambridge Un. Press, Cambridge 1982.

¹⁸ Heuristika se može definisati kao "umetnost i nauka pronalaženja rešenja", a potiče od grčke reči EUREKA, Wikipedia.

3. Greške koje nesvesno činimo

Činjenica je da intuitivni uvid eksperta može dati rešenje problema, da se heuristikama dolazi do rešenja koja često ne odstupaju značajno od optimalnih, kao i da izbor zadovoljavajuće alternative štedi vreme i energiju koji bi bili neophodni za pronalaženje “najbolje”. Međutim, “osećaj” i procene nas mogu prevariti i navesti na pogrešan izbor. Usled brojnih psiholoških uzroka, sistematski činimo određene greške, podložni smo pristrasnostima i zabludama, što utiče na to da naše odluke budu daleko od savršeno racionalnih. Zbog ograničenog obima rada, ovde ćemo navesti i objasniti samo najčešće greške, što nije ni približno broju poznatih i u literaturi obrađenih.

Pre nego što pročitate objašnjenja, odgovorite na pitanja sledeće ankete.

Anketa

1. Pretpostavite da svaka karta na jednoj strani ima naziv pića (pivo ili sok) a na drugoj strani broj godina (16 ili 22). Marko kaže: “Ako osoba pije pivo, onda ona ima 22 godine.” Drugim rečima, ukoliko na jednoj strani piše “pije pivo”, onda na drugoj piše “ima 22 godine”. Koje dve karte ćete okrenuti da biste proverili da li je on u pravu?

1 pije pivo	2 pije sok
3 ima 22 godine	4 ima 16 godina

2. Linda ima 31 godinu, neudata je, u komunikaciji otvorena i veoma pametna. Kada je bila student, zanimala su je pitanja diskriminacije i socijalne pravde. Učestvovala je i na antinuklearnim demonstracijama. Koja alternativa je verovatnija:

- Linda radi u banci
- Linda radi u banci i aktivista je feminističkog pokreta

3. Bez množenja, za pet sekundi, procenite koliko je:

$$1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7 \times 8 =$$

4. Pretpostavite da se nalazite u kockarnici gde igrate rulet. U poslednjih pet krugova za redom se javila crna boja, dok ste Vi sve vreme igrali na crvenu. Koju boju ćete izabrati u sledećoj igri?

- Crnu
- Crvenu

5. U jednom gradu postoje dva porodilišta. U većem se svakog dana rodi oko 45 beba, dok se u manjem rodi oko 15 beba. Oko 50% svih beba su dečaci. Tačan procenat varira od dana do dana, nekada je veći, a nekada manji od 50%. Svako porodilište beleži dane kada se rodi više od 60% dečaka. Po Vašem mišljenju, koje porodilište godišnje beleži više ovakvih dana?

- Veće porodilište
- Manje porodilište
- Oba beleže približno isti broj dana

6. Planirate da sa mladićem (devojkom) provedete vikend na Zlatiboru i unapred ste platili ceo aranžman. Kako se bliži dan polaska, oboje ste sve manje raspoloženi za odmor koji ste prvobitno planirali. Ipak, sedate u auto i na pola puta priznajete jedno drugom da bi vam sigurno bilo bolje da ste ostali kod kuće. Šta ćete uraditi?

- Nastaviti put
- Vratiti se kući

7. Potreban Vam je digitron i krenuli ste u kupovinu. Nalazite se u Knez Mihajlovoj ulici i u izlogu prodavnice vidite odgovarajući koji košta 1700 din. U tom trenutku saznajete da na Banovom brdu možete kupiti isti proizvod za 1200 dinara. Vi ćete:

- Kupiti digitron odmah
- Otići ćete na Banovo brdo

8. Pretpostavimo da je na pomolu nepoznata azijska bolest od koje će, prema očekivanjima, umreti 600 ljudi. Promovišu se dva programa protiv ove bolesti. Navedene su precizne naučne procene primene svakog od programa. Po Vašem mišljenju, koji program bi trebalo primentiti?

A: Ako se primeni program A, 200 života će biti spaseno.

B: Ako se primeni program B, postoji verovatnoća od 1/3 da će 600 ljudi biti spaseno i verovatnoća od 2/3 da niko neće biti spasen.

3.1. Greške prilikom prikupljanja i interpretacije informacija

Prilikom prikupljanja i interpretacije informacija, bilo o karakteristikama alternativa među kojima biramo ili o šansama javljanja relevantnih događaja, upadamo u brojne zamke koje nas navode na pogrešne izbore.

Konfirmacioni bijas

Rezultati eksperimentalnih istraživanja su pokazali da ispoljavamo izvesnu pristrasnost pri izboru izvora informacija, kao i pri njihovoj interpretaciji. Tragamo za informacijama kojima se može potvrditi hipoteza, a ne za onim koje bi je opovrgle. Ova greška se u psihologiji naziva *konfirmacioni bijas* ili *zamka traženja podrške*.

Prvo pitanje u anketi je imalo za cilj da utvrdi vašu otpornost na konfirmacioni bijas. Ukoliko ste se opredelili za opcije “pije pivo” i “ima 22 godine”, upravo ste upali u ovu zamku. Naime, kao i većina ljudi, vi ste se opredelili za one informacije (karte) kojima se želi *potvrditi* iskaz. Zadatak je bio da se *proveri* tačnost tvrđenja, a to je jedino moguće ukoliko pokušamo da ga *osporimo*, tj. ako okrenemo karte “pije pivo” i “ima 16 godina”.¹⁹

U navedenom primeru objašnjena je pristrasnost prilikom izbora izvora informacija. Pristrasnost se javlja i prilikom njihove interpretacije. Otkriveno je da informacije koje sadrže *podjednako* argumenata za i protiv nekog našeg mišljenja (ili preferirane alternative) interpretiramo tako da nam se čini da je *više* argumenata koji govore u prilog našem stavu nego protiv njega, što nam jača samopouzdanje i neosnovano učvršćuje naše prethodno stanovište.

¹⁹ Posmatrajmo problem na drugačiji način. Pravilo “ukoliko je sa jedne strane kartice ispisano pije pivo, na drugoj je ima 22 godine”, možemo prikazati u obliku “ako x, onda y”. Jedini način da ga osporimo je da nađemo slučaj “ako x, onda ne y”, a to je moguće ukoliko proverimo karte “pije pivo” i “ima 16 godina”.

“Zavodljivost” heuristika

Ranije smo napomenuli da primena heuristika može dovesti do ispravnih ocena i prognoza. Međutim, one nas ponekad navode na pogrešan zaključak. Pogledajmo drugo pitanje ankete. Ukoliko Vam se čini da je verovatnije da Linda radi u banci i da je aktivista feminističkog pokreta nego da “samo” radi u banci, upravo vas je heuristika *reprezentativnost* zavela na pogrešan odgovor. Istina je da ne znamo šta je Linda, ali je sigurnije pretpostaviti da je ona samo bankarska službenica.²⁰ Ovaj i slični primeri pokazuju da alternative ocenjujemo na osnovu sličnosti sa stereotipom.

Primer koji je predstavljen u okviru trećeg pitanja jedan je od onih koje su Kaneman i Tverski koristili kako bi ispitili korišćenje heuristike *usidrenje* i *prilagođavanje*. U njihovom eksperimentu, prosečna procena ispitanika bila je 512. Međutim, kada su ispitanici procenjivali proizvod istih brojeva ali poredanih u suprotnom nizu (8x7x6x5x4x3x2x1), prosečan rezultat bio je 2.250. Primer ilustruje tzv. *pristrasnost prema sidru*, odnosno sklonost da se vežemo za početnu vrednost (u ovom slučaju, proizvod prva dva tri broja) koju u svetlu novih informacija ne korigujemo u dovoljnoj meri. Tačan proizvod ovih brojeva je 40.320.

Još jedna u nizu grešaka na koje nas mogu navesti heuristike jeste da donosimo odluke zasnovane samo na informacijama koje lako možemo pribaviti. Kada želimo da procenimo verovatnoću javljanja nekog događaja “obraćamo” se svojoj memoriji i primenom heuristike *pribavljivost* pokušavamo da se setimo koliko često se taj događaj realizovao u prošlosti. Brzina i lakoća kojom se prisećamo događaja pod velikim je uticajem vremena kada se on realizovao, emocija koje je izazvao i prisutnosti u medijima. Lakše se setimo nedavnog događaja, događaja koji je proizveo žive (pozitivne ili negativne) emocije i onih koji su veoma prisutni u medijima. Ovo nas može navesti da im neosnovano pripišemo veću verovatnoću javljanja od realne.

Intuitivno naspram statističkog zaključivanja

Druga vrsta informacija koje su nam potrebne da bismo doneli odluku odnosi se na informacije o događajima koji imaju uticaj na naš izbor. Zanima nas koji događaji iz okruženja mogu uticati na našu odluku i koja

²⁰ Ima mnogo više službenica u banci, nego onih koje su istovremeno i članice feminističkog pokreta, stoga je (na osnovu teorije verovatnoće) *verovatnije* da Linda “samo” radi u banci.

je verovatnoća njihovog javljanja. Već je bilo reći o proceni verovatnoće događaja na osnovu heuristike *pribavljivost* i opasnosti da pogrešimo. Još jedna opasnost od pogrešne procene verovatnoće javlja se usled činjenice da naše intuitivno zaključivanje nije u skladu sa statističkim.

Pogledajmo pitanje broj 4. Ukoliko ste se odlučili da opet zaigrate na crveno, sa mišlju da se “posle toliko crnih polja, kuglica sada mora zaustaviti na crvenom”, napravili ste tzv. *kockarsku grešku*. Očekivali ste da će se pravilnost slučajnih procesa ispoljiti i u ovako kratkom nizu. Drugim rečima, umesto statističkog “zakona velikih brojeva” (na osnovu kog je učestalost javljanja crvenih i crnih polja u dugom nizu ista), mi verujemo u “zakon malih brojeva”, odnosno, očekujemo da se ova pravilnost potvrdi i pri malom broju ponavljanja.

Još jedan dokaz da naša logika nije u skladu sa zakonima statistike je naše uverenje da će uzorak *bez obzira na svoju veličinu* biti reprezentativan i verno odražavati skup iz kojeg je izabran. Ukoliko Vam se čini da je u okviru petog pitanja broj dana kada je bilo 60% rođenih dečaka približno isti u oba porodilišta, pridružili ste se većini ispitanika²¹ i pogrešili. Na osnovu teorije uzoraka, očekivani broj ovakvih dana je mnogo veći u manjem porodilištu nego u većem. Kako veći uzorak bolje reprezentuje populaciju, u njemu su odstupanja od karakteristike skupa (od 50%) manje verovatna.

3.2. Greške prilikom izbora alternative

Čak i pod pretpostavkom da nismo upali ni u jednu zamku prilikom prikupljanja i interpretacije informacija, opasnost od pogrešne odluke i dalje postoji. Neracionalnosti mogu nastati i prilikom izbora alternative.

Fenomen potonulih troškova

Većina nas teško priznaje svoju grešku. Posledica toga je da nastavljamo da podržavamo ranije izabrani kurs akcije, čak i kada su se okolnosti izmenile ili kada informacije jasno govore da ga treba napustiti. Početnu odluku (koja može biti pogrešna) nastojimo da opravdamo ili potvrdimo kao ispravnu nizom drugih odluka, posle kojih nam se čini da smo isuviše

²¹ Od 95 ispitanika, 53 se opredelilo za odgovor da je broj dana isti u oba porodilišta, dok se za ostala dva odgovora opredelilo po 21; D. Kahneman, P. Slovic, A. Tversky: *Judgment under uncertainty, Heuristics and biases*, Cambridge Un. Press, Cambridge 1982, str. 6.

uložili da bismo odustali. Ovaj fenomen poznat je pod nazivom *potonuli troškovi*.

Ukoliko ste se u okviru šestog pitanja opredelili da nastavite put bez obzira na to što biste radije proveli vikend kod kuće, i ako Vas je na ovakvu odluku navela misao da ste “već sve platili i da ne možete sada da odustanete”, na Vas su uticali potonuli troškovi. Povratak kući predstavljao bi priznanje greške i prihvatanje novčanog gubitka, dok bi odlazak na Zlatibor opravdao izdatak.

Ne trošite procenite već novac

Ukoliko su vaše preferencije ušteda u novcu (pitanje broj 7), onda ste se prilikom dileme da li uštedeti vreme i energiju i kupiti digitron odmah ili se pomučiti i doći do istog, ali znatno jeftinijeg proizvoda, opredelili za drugu alternativu. U sličnim istraživanjima većina ispitanika je donela istu odluku. Pogledajte sledeće pitanje:

Potreban vam je računar i krenuli ste u kupovinu. Nalazite se u Knez Mihajlovoj ulici i u izlogu prodavnice vidite odgovarajući koji košta 43000 din. U tom trenutku saznajete da na Banovom brdu možete kupiti isti proizvod za 42500 dinara. Vi ćete:

- Otići na Banovo brdo
- Kupiti računar odmah

Ispitivanja su pokazala da se u ovoj situaciji, mada je u pitanju isti apsolutni iznos uštede, ispitanici opredeljuju da kupe proizvod odmah. Razlog tome je što uštede ne posmatramo u apsolutnom iznosu, već u relativnom, u odnosu na ukupan iznos. U ovom slučaju ušteda je nešto veća od 1% od cene, dok je u prethodnom iznosila skoro 30%.

Fenomen obrnutih preferencija

Ukoliko ste se u osmom pitanju opredelili za program A, iskazali ste averziju prema riziku i priključili se većini ispitanika.²² Pogledajte sada programe C i D i opredelite se za jedan.

²² U eksperimentu koji su Kaneman i Tverski sproveli: A (72%), B (28%), C(22%), D(78%); A. Tversky, D. Kahneman: *Rational choice and framing of decisions, Dacision making*, Cambridge Un. Press, Cambridge, 1988, str. 175.

C: Ako se primeni program C umreće 400 ljudi.

D: Ako se primeni program D postoji verovatnoća od 1/3 da niko neće umreti i verovatnoća od 2/3 da će umreti 600 ljudi.

Ako je sada Vaš izbor program D, opet ste u društvu većine ispitanika, pokazujući sada sklonost prema riziku. Pogledajte pažljivije programe A i C i shvatićete da su suštinski isti²³ (isto važi i za B i D), što implicira da ste konzistentni u izboru samo ako ste se opredelili za opcije A i C (ili B i D). Razlog nekonzistentnosti je uticaj promene referentne tačke na naše izbore. U prvom slučaju (anketa) referentna tačka je 600 izgubljenih života, pa su opcije prikazane u vidu dobitaka (spasavanja određenog broja ljudi). U drugom slučaju (opcije C i D) referentna tačka su svi preživeli, pa se ishodi prikazuju u vidu gubitaka (broja umrlih). Eksperimentalno je dokazano da se *naš odnos prema riziku menja* u zavisnosti od toga da li su ishodi prikazani u vidu dobitaka ili gubitaka. Kada ishode posmatramo kao dobitke (spasene živote), pre se opredeljujemo za manji siguran dobitak nego za veći ali neizvestan dobitak, odnosno, ispoljavamo *averziju* prema riziku. Suprotno je ako ishode posmatramo kao gubitke (izgubljene živote), kada ispoljavamo *sklonost* ka riziku i biramo rizičnu opciju koja pruža šansu da prođemo bez gubitka, nego onu koja nam donosi manji, ali siguran gubitak.

Zaključak

Posle svega što je rečeno možemo da zaključimo da postoje brojni objektivni uzroci neracionalnosti naših odluka, pre svega, kompleksnost problema, naša kognitivna ograničenja, kao i nemogućnost predviđanja većine budućih događaja. Ali, loši ishodi su često i posledica naših nepromišljenih izbora. Sa malo više truda uloženog u otkrivanje sopostvenih želja, traženja informacija na “pravom mestu” i njihove pravilne interpretacije, pokušaja da se oslobodimo uticaja stereotipa i nastojanja da ne upadamo u psihološke zamke, sigurno bismo donosili bolje odluke. Pretpostavka toga je da sagledamo svoja ograničenja i postanemo svesni brojnih uzroka grešaka koje činimo prilikom odlučivanja. Samo ako ih poznajemo možemo pokušati da ih prevaziđemo ili izbegnemo.

²³ Od 600 ljudi biće spaseno 200, odnosno umreće 400.

LITERATURA

1. Arkes, H. R. And Hammod, K. R. (eds) *Judgment and decision making: An interdisciplinary reader*, Cambridge Un. Press, Cambridge, 1986.
2. Bell, D., Raiffa, H. And Tversky, A (eds) *Decision making – Descriptive, Normative and Perscriptive interactions in decision making*, Cambridge Un. Press, Cambridge, 1988.
3. Kahneman, D., Slovic, P., Tversky, A. (eds) *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*, Cambridge Un. Press, Cambridge, 1982.
4. Pavličić, D., *Teorija odlučivanja*, CID, Ekonomski fakultet, 2004.
5. Pavličić, D. *Individualne preferencije i racionalni izbor*, Psihologija, časopis društva psihologa Srbije, godina XXX 1–2/ 1997, str. 49–76.
6. Plous, S. *The Psychology of Judgement and Decision Making*, McGraw-Hill, Inc. New York, 1993.

Bojana Radovanovic

Why Our Decisions are not Rational?

Summary

The main goal of this paper is to explain how “rational” people should make decisions, how people do make decisions, and how to avoid mistakes and make better decisions.

The principles and postulates of the rational choice are discussed in the first part of the paper. The second deals with non-idealised decision makers and their behaviour, trying to explain how real people think, how they perceive uncertainties, accumulate evidence, update perceptions, estimate alternatives. And finally, some of the most common biases and mistakes in decision making process, such as confirmation bias, sunk cost effects and framing effects, are explained in the third part of the paper.

Key words: Rational Choice, Bounded Rationality, Prospect Theory, Heuristics, Biases.

Ivana Tošović
Tutor: *prof. dr Sulejman Hrnjica*
Filozofski fakultet u Beogradu

PSIHOLOŠKI SMISAO ADOLESCENTNE POBUNE KAO OBLIKA RAZVOJA IDENTITETA

Poreklo adolescentne pobune

Tokom života prolazimo kroz različite faze, manje ili više dramatične, ali sigurno je da su sećanja na adolescenciju skoro uvek sveža, bilo da se tog perioda sećamo sa radošću bilo da sećanje na njega ne budi mnogo prijatne uspomene. A šta je u stvari adolescencija? Period adolescencije¹ u procesu razvoja i formiranja ličnosti mladog čoveka sinonim je za brojne i dramatične, u manjoj ili većoj meri, kako fizičke tako i, naročito, psihološke promene. Pre promena na emocionalnom i socijalnom planu, karakterističnih za adolescenciju, hormoni počinju da menjaju biološka obeležja deteta. Nastupa pubertet u kome će se dostići biološka seksualna zrelost i razviti sekundarna seksualna obeležja. Treba naglasiti da postoje ogromne individualne razlike i u početku i u trajanju ovog procesa promena. Tesno povezani sa tim promenama su i veoma različiti načini na koji se oni kojih se promene najviše tiču (kako sam mladi čovek, tako i njegovo najbliže okruženje) tome prilagođavaju, odnosno način na koji te promene percipiraju. U zavisnosti od uspešnosti te adaptacije, javljaju se različite varijacije reakcija i odnosa između adolescenta i njegovog okruženja, u prvom redu roditelja.

Promena doživljaja vlastite ličnosti i ličnosti roditelja je nesporna. Uloga roditelja ostaje i dalje veoma bitna u razvoju adolescenta, čak u nekim

¹ Termin je nastao od latinskog glagola *adolescere*, što znači rasti, sazrevati; Nila Kapor-Stanulović, *Na putu ka odraslosti*, Beograd, 1988, str. 27. Biološki, adolescencija započinje reproduktivnom sposobnošću, a završava se usporavanjem fizičkog razvoja. Psihološki, adolescent je osoba u prelaznom periodu između ponašanja tipičnog za dete i ponašanja tipičnog za odrasle. Sa sociološkog stanovišta, to je period usmeravanja i izbora buduće profesije, obučavanja za tu profesiju i period povećane nezavisnosti u odnosu na roditelje. Okvirno, postoji saglasnost da je to period između 12 i 20 godina, ali i saglasnost da mnogi faktori (pol, nasleđe, klimatski, sociokulturni) mogu da pomere i početak i kraj ovog perioda; McCandless B.R.; Coop R.H., 1979, p.3., prema prof. dr Sulejmanu Hrnjici, *Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti*, Beograd, 2003, str. 148.

segmentima sazrevanja važnija nego pre. Međutim, sam kvalitet odnosa se menja. Za preadolescenta roditelj nije ličnost u pravom smislu reči. Roditelj je više figura, autoritet, nego ličnost. Tek ulaskom u adolescenciju dete počinje roditelja da doživljava kao ličnost, osobu sa mnogo mana i vrlina, osobina koje više ili manje ceni, a onog trenutka kad počne da uviđa da su i njegovi roditelji samo “obični” ljudi, koji, kao i ono samo, prave greške, tog trenutka počinje da im se suprotstavlja. Protivrečiti i suprotstaviti može se samo onome ko takođe ima mane, razmišljaju adolescenti, a to samim tim znači da postoji mogućnost da i dete iz rasprave sa roditeljem izađe kao pobednik. To je u skladu sa promenama od jednostranog autoriteta roditelja koji je postojao u detinjstvu ka sve češćoj kooperaciji. Da li je samo to ono što predstavlja podsticaj adolescentu da prvi put u porodici pruži otpor i iskaže vlastiti stav o određenom pitanju ili je to samo jedan od segmenata složene pojave u razvoju ličnosti, zvane bunt?

Svima nam je poznato osećanje iz tinejdžerskih dana da nas niko ne razume, da nas roditelji i dalje doživljavaju kao decu, a mi tako snažno želimo da uđemo u svet odraslih. To, više ili manje, utiče na sveukupne odnose u porodici, menja se, ne samo odnos majke i oca prema detetu, nego i njihov uzajamni odnos, a dete počinje, svesno ili ne, da ih poredi i da u jednom ili drugom traži mogućeg saveznika u slučaju neslaganja.² Svi se sećamo pitanja rodbine i prijatelja koga više volimo, majku ili oca, a nije li to bilo direktno uslovljeno činjenicom da nas otac, ili majka, više podržava u našim “novim, tinejdžerskim” postupcima?

Ono što je upitno i vredno istraživanja je kako će se taj odnos roditelji – dete adolescent razvijati, kakve će nove karakteristike dobiti, te kakve će konsekvence na kasniji razvoj, odnosno život mladog čoveka imati. U vezi sa tim je zapravo i prvi problem sa kojim se adolescent suočava, a to je problem ranjivosti, vezanosti za roditelje i zavisnosti od njih.³ Upravo na tom polju mladi čovek je u potrazi za ravnotežom između želje i potrebe za roditeljskom toplinom, što često ne želi otvoreno da iskaže, i želje za pot-

² Komunikacija sa roditeljima je selektivna, o nekim temama adolescent će radije razgovarati sa majkom, a u vezi sa nekim drugim radije će se obraćati ocu. I interesovanja roditelja za određene segmente života deteta se razlikuju. Otac će se više interesovati za uspeh u školi, sport, planove za budućnost i sl., dok je majka mnogo više zainteresovana za emotivne veze u koje adolescent ulazi, odnose sa prijateljima itd. U skladu s tim, roditelji će i različito ispoljavati svoj autoritet i na različite načine biti uključeni u život deteta, *ibidem*, str. 69.

³ Stanley I. Greenspan, *Sigurno dete: kako deci pomoći da se osećaju zaštićenim i sigurnim u promenljivom svetu*, tekst pod nazivom “Adolescencija, prijelomno razdoblje” na internet adresi: http://www.defektologija.net/phpBB2/archive/o_t/t_272/start_o

punom nezavisnošću i samostalnim ulaskom u svet odraslih. Iako to nije period života kada dete prvi put oseti potrebu za nekom vrstom odvajanja, odnosno ne suprotstavlja se prvi put okruženju na taj način (psiholozi smatraju da taj vid suprotstavljanja postoji i oko treće i sedme godine života), adolescencija je svakako najburnija u tom smislu te, u skladu sa tim, može imati i najozbiljnije konsekvence.

Adolescent, na burnom prelazu od deteta ka formiranom, odraslom čoveku u stalnoj je potrazi za nečim. Pred njega se postavljaju različiti zadaci, suočava se sa potpuno novim svetom, kako unutar sebe, tako i u okruženju. Trpi različite uticaje, na njih reaguje manje ili više burno, ali njegov glavni psihosocijalni zadatak je da formira čvrst lični identitet.⁴ Tragajući za najboljim načinima formiranja identiteta, suočavajući se i trpeći, manje ili više voljno, različite uticaje, adolescent počinje da se suprotstavlja, počinje da izgrađuje vlastite stavove o važnim životnim pitanjima, stvara vlastiti sistem vrednosti, a kako, kao direktnu posledicu svega toga, izaziva reakciju onih koji ga okružuju, naročito roditelja, on počinje da se buni, počinje svoju borbu za nezavisnost, za uvažavanje od strane drugih, počinju svoju prvu veću pobunu, sa neizvesnim rezultatom.

Jedna od suštinskih karakteristika ovog perioda je proces individuacije, dvostruki proces u smislu što, na jednoj strani, predstavlja vid odvajanja, ostvarivanja nezavisnosti od roditelja, a u isto vreme, zadržavanje bliskog odnosa sa njima, mada drugačijeg kvaliteta nego u preadolescentnom dobu, jer se promenila i njegova percepcija roditelja, od autoriteta ka ličnosti, ali i on se značajno menja u očima majke i oca.

Mladi čovek već počinje da formira vlastite stavove o važnim životnim pitanjima, počinje da izražava svoje mišljenje, da "ublažava" autoritet roditelja nastojanjem da bude što ravnopravniji sa njima, i u običnom svakodnevnom razgovoru, tako i u donošenju važnih porodičnih odluka. To može da izazove strah kod roditelja, jer adolescent postaje nepredvidiv, a samim tim ne ostavlja roditelju prostor za adekvatnu reakciju. Provokacijom i buntom, mladi čovek ispituje i granice i intenzitet roditeljskog autoriteta, često i autoriteta drugih odraslih ljudi u okruženju, npr. školskog nastavnika. Stepenn buntovništva direktno je srazmeran stepenu tolerancije

⁴ Mnogi psiholozi smatraju da adolescenciju treba definisati, ne hronološki, nego upravo prema procesu formiranja identiteta. Početak adolescencije je vreme kad započinje intenzivna zainteresovanost da se otkrije sopstvena priroda, sopstveni identitet, a kraj kad se uspostavi, formira osećanje identiteta, Nila Kapor-Stanulović, *Na putu ka odraslosti*, Beograd, 1988, str. 103.

roditelja, dakle, što je tolerancija veća, bunt se pojačava, jer se dete povlači ako oseti da neki njegov prestup može biti kažnjen ili na neki drugi način sankcionisan, a isto tako, ako roditeljska upozorenja nisu uverljiva ili ih je ranije već bilo a ostala su samo upozorenja bez stvarnog delovanja, adolescent dobija slobodu da postupa kako želi, makar to bilo i protivno volji porodice i okruženja. To je osetljivo područje gde roditelj treba da nađe ravnotežu između ljubavi i želje da se dete ne oseća povređeno i potrebe da ne bude okarakterisan kao previše popustljiv i proizvede suprotan efekat. Roditelj se nalazi pred stalnom dilemom: kada postaviti čvrste granice, a kada udovoljiti želji tinejdžera i izbeći njegovu ljutnju i osećaj da je sam, povređen, i da niko u porodici za njega nema razumevanja.

Adolescent je često nestalnog i nepredvidivog raspoloženja, na trenutak mu odgovara da ga tretiraju kao dete, ako ne želi da preuzme odgovornost za svoje postupke, već sledećeg trenutka vređa ga što ga ne prihvataju kao ravnopravnog, mladog čoveka na pragu potpunog sazrevanja. To izaziva zabrinutost kod roditelja, jer doskora potpuno poslušno dete počinje čudno da se ponaša, a roditelji se na različite načine suočavaju s tim, te su i njihove reakcije različite.

Smisao adolescentne pobune

Budući da svaka pojava, karakteristična za adolescenciju i uopšte razvoj ličnosti, ima racionalno objašnjenje u psihologiji, neophodno je tražiti ga i analizirati i u ovom slučaju. Kad za svaku pojavu postoji racionalno objašnjenje, jesmo li to tada mogli da znamo ili je pobuna bila neizbežna, čak poželjna? Nismo li se svi mi tokom ovog osetljivog životnog doba, bar jedanput zapitali ima li smisla način na koji “napuštam” dotadašnje obrasce ponašanja i ulazimo u svet odraslih, zapravo hoće li to uticati na naš kasniji život ili smo danas baš sušta suprotnost od onog malog “buntovnika” koji se protivio svemu što liči na pravila i konvencije? Koliko se iz ponašanja i odnosa sa roditeljima i okruženjem u adolescentnom periodu može poneti kao dragoceno iskustvo za budućnost? Šta je zapravo pobuna i zašto se javlja baš na prelazu iz sveta deteta u svet odraslih? Da li je to jedina valjana i ispravna “ulaznica” za svet koji smo dugo priželjkivali u tim godinama?

Čini se da je ovo jedini trenutak u životu kad se od nas očekuje da budemo i odrasla, samosvesna osoba i dete. Odrasli svet čini se do tada kao daleka budućnost, a sad je velikim delom tu. Od bezbrižne devojčice koja isprobava majčine haljine ispred ogledala očekuje se da učestvuje u donošenju odluka i da stane iza njih. Onom delu ličnosti devojčice koji želi

da “nosi majčine haljine i visoke potpetice” i sve ono što ta metafora podrazumeva to polako počinje da se dopada, ali šta onda stoji iza metafore i dalje bezazlenog osmeha, ne mnogo svesnog sveta oko sebe? Između te dve krajnosti, ta dva bića, u zapravo jednoj osobi, nalaze se koreni pobune.

Pionir psihoanalize, Peter Blos, smatra da je ovaj period u stvari period rvanja sa svim našim ranijim čežnjama da se osećamo snažnim i nezavisnim.⁵ Nikad veća želja za nezavisnošću, a, čini se, nikad teže ostvarenje iste.

Tražiti smisao ove, prema psiholozima, esencijalne faze adolescencije, zapravo znači, što konstruktivnije iskoristiti to, često dramatično, iskustvo prve prave životne pobune za budućnost. Nije li svaka faza razvoja naše ličnosti priprema i uvod u buduće, u psihološkom smislu, složenije faze života i dobar način da spoznamo sebe, ali i svoje okruženje?

Adolescentna pobuna najpre nastaje kao posledica želje i prvih znakova potrebe mladog čoveka za nezavisnošću ili bar presudnim učešćem u donošenju, za njega, važnih odluka. I eto korena prvih sukoba sa roditeljima! Iz perspektive roditelja, to je način sprečavanja donošenja pogrešnih odluka, odnosno pravljenja loših izbora, u različitim aspektima života. Problem se javlja upravo iz razloga što adolescent već tada, što nam je svima dobro poznato, misli da se pogrešan izbor njemu ne može desiti. Adolescentu treba vremena da se suoči sa posledicama preteranog “uživanja” u samostalnosti, a roditeljima da shvate da je pobuna, manje ili više intenzivna, neizbežan sastavni, a kako psiholozi posebno ističu, i veoma poželjan deo razvoja ličnosti njihovog deteta⁶ i otvorena manifestacija sasvim prirodne želje za odrastanjem.

Adolescent tada prvi put ispituje granice vlastitog ponašanja i prvi put ih prelazi. Međutim, dete koje je za jednog roditelja preterano buntovno, za drugog može biti potpuno primernog ponašanja. Tu se ogleda relativnost shvatanja ovog fenomena, odnosno razlike u roditeljskoj percepciji postupaka deteta. Možemo se priseliti trenutaka kada roditelj govori da smo preterali, a kod nas se javlja osećaj sputavanja, nemogućnosti izražavanja vlastitih osećanja jer nas i dalje smatraju detetom. Želja za samostalnim donošenjem odluka ponekad se završava greškom, ali zadatak roditelja nije da sprečava dete da čini pogrešne izbore, nego, naprotiv, da mu razgovo-

⁵ Internet adresa http://www.defektologija.net/phpBB2/archive/o_t/t_272/start_o

⁶ Članak pod nazivom “Teenage Crisis: Helping Parents Survive Adolescent Rebellion”, by Dave Currie, with Glen Hoos, na internet adresi <http://www.christianwomentoday.com/parenting/rebellion.html>

rom, ali ne iz pozicije autoriteta nego ravnopravnog sagovornika, pomogne da uči iz vlastitih postupaka i da na taj način stiče iskustvo. To ne znači da je adolescent već sa prvim znacima “odvajanja” od roditelja sposoban da u potpunosti sam donosi odluke. Uloga roditelja je izuzetno važna; postupno prenositi odgovornost na mladog čoveka, ni previše jer to može dovesti do ozbiljnih problema (osećaja usamljenosti ili, na drugoj strani, zanemarivanja roditeljskih saveta kao važne smernice), ali ni premalo, jer kod tada duboko osetljivog i ranjivog adolescenta to može uzrokovati osećaj sumnje u vlastite sposobnosti te ozbiljnog narušavanja samopouzdanja, koje se tada zapravo tek izgrađuje. Upravo to je srž adolescentne pobune – proces učenja iz vlastitog iskustva.

Otvorena komunikacija između roditelja i deteta je nezamenjiv činilac na prelazu deteta ka svetu odraslih, a adolescentu se čini da mu to najviše nedostaje. Svi smo nekad imali osećaj da nas roditelj ne sluša pažljivo, da ne osluškujе naše potrebe, da ne može da odgovori na sva naša pitanja, da stalno nešto mudruje. Jedan od razloga zbog kojih psiholozi pobunu ocenjuju poželjnom je razvoj takvog načina komunikacije na relaciji roditelj – adolescent koji će podrazumevati sagovornike koji se međusobno slušaju, poštuju i razumeju. Kao što je za mladog čoveka ovaj period proces učenja, tako i njegovo okruženje, u prvom redu otac i majka, uči kako razumeti i najbolje spoznati “novi svet” adolescenta, a u tom novom svetu mi slobodno izražavamo osećanja i stojimo iza vlastitih postupaka. Neophodno je stvoriti mu taj prostor slobode, ali uz istovremeno oslobađanje roditelja od osećanja da je to i dalje “njihovo malo dete”. Na drugoj strani, nespremnost roditelja da dete pusti da se polako odvaja može da rezultira osećajem povećane zavisnosti deteta i potpunog oslanjanja na roditelje, što u njegovom kasnijem razvoju može imati ozbiljne konsekvence, u vidu potpunog nedostatka osećaja odgovornosti i samostalnosti. To ne znači da ljubav i podrška treba da budu slabijeg intenziteta, naprotiv, samo ih treba drugačije pokazati, tako da mladi čovek uvek zna da su roditelji uz njega, ali i da postepeno počne da se oslanja na sopstvene snage. Ono što adolescent, u stvari, očekuje od roditelja je da mu ostavi prostor za slobodne odluke, ali i da bude utočište kada se napravi greška. Nije li to ono najvažnije što dobijamo od roditelja u fazi adolescencije?

Strah koji mladi čovek ima od dramatičnih promena sa kojima se svakodnevno suočava, te strah roditelja da li će znati na najbolji način da se nose sa tim, roditelji i deca mogu zajedno prevazići, uz uzajamno poštovanje, podršku i vreme koje će u potpunosti posvetiti suočavanju sa jednom od najvažnijih faza života čoveka. Nije li onda smisao adolescentne

potpuno novi kvalitet odnosa sa roditeljima iz koga adolescent izlazi sa mnogo razvijenijim samopoštovanjem, te spoznajom važnosti roditelja, koji je sada ne samo roditelj, nego i prijatelj?

Za pobunu je potrebna nada

Da li adolescenti u gradskim sredinama prolaze iste faze ovog burnog doba i na isti način kao u seoskim sredinama? Šta je zapravo potrebno da bismo rekli da nam sredina pruža nadu za ostvarenje naših potencijala, za razvoj naše ličnosti, pa makar to uključivalo pobunu sa kojom se sredina ne mora uvek složiti? Da li je ovaj period uopšte jasno diferenciran od drugih životnih doba, zavisno od sredine i kulture u kojoj mladi čovek odrasta? Odgovor je nedvosmisleno negativan. Upravo uprošćavanje i zanemarivanje ovih važnih, a samo naizgled sporednih činilaca, može biti uzrok nespornosti između ove dve, uslovno rečeno, grupe adolescenata. Razmišljamo li ikada kako odrastaju adolescenti u seoskom okruženju? Imaju li uopšte pravo da postepeno odrastaju ili je sazrevanje mnogo brže i ranije? Pronaći valjane odgovore na ova pitanja, lišene generalizacija, veliki je izazov. Naime, svaka sredina, svaka kultura, zapravo svaka porodica ima svoje osobnosti, mogli bismo reći da iz svake specifične sredine dolaze različiti adolescenti, različito formirani ljudi. Da li se baš u svakoj sredini ovaj fenomen može nazvati dobom buntovništva, dobom suprotstavljanja svakom autoritetu ili negde tih manifestacija adolescencija jednostavno nema?

Najpre, u različitim kulturama, na različite načine, čak ponekad čudne onima koji nisu pripadnici iste kulture, adolescencija označava svoj početak. Postoje kulture u kojima obred inicijacije označava smenu detinjstva "odraslim dobom". Međutim, u tim kulturama adolescencija najčešće traje veoma kratko, tek toliko koliko traju pripreme i sam čin inicijacije. Upravo iz tih razloga, psiholozi su se susretali sa teškoćama određivanja kriterijuma početka i završetka adolescencije, kriterijuma primenjivih na sve.

Budući da postoji, u određenom smislu, gruba podela teorija adolescencije na one koje ovaj period definišu kao period bure i stresa, kao svojevrsan diskontinuitet u razvoju, i one koje smatraju da je to doba kontinuiranog razvoja koje ne mora nužno biti praćeno burnim promenama, postoje psiholozi koji i to dovode u vezu sa različitim kulturama. Autori koji pripadaju prvoj grupi doživljavaju adolescenciju kao biološki uslovljenu pojavu, dok pristalice druge grupe mišljenja smatraju da su karakteristike adolescencije odgovor, odnosno reakcija na različite kulturne i socijalne uslove,

da se adolescentu iz jedne sredine mogu pripisati potpuno drugačije osobine od nekog ko potiče iz drugog okruženja. Jednostavno, različiti uslovi života proizvode različite slike adolescencije.

Autorica Rut Benedikt⁷ smatra da je adolescentna kriza, odnosno pobuna produkt različitih društvenih i kulturnih uslova i da upravo od očekivanja koje određeno okruženje pred adolescenta postavlja i zavisi da li će i u kojoj meri ovaj period biti dramatičan i stresan. U svom članku “Kontinuitet i diskontinuitet u kulturnom uslovljavanju” iz 1976. godine, govoreći o adolescenciji, pre kao o kulturnom nego biološkom fenomenu, navodi dihotomiju kontinuitet – diskontinuitet,⁸ te na taj način objašnjava uticaj različitih kultura i društava na razvoj pojedinca. Zapravo, moglo bi se reći da velikim delom od sredine u kojoj odrastamo zavisi postoji li i kolika je nada za pobunu. Govoreći o nadi, ne možemo, a da se ne zapitamo koliko naše i njemu srodna društva, odnosno kulture ostavljaju prostora, ili bolje rečeno, nade za poželjnu adolescentnu pobunu? Da li, u tom smislu, odrastamo onako kako želimo ili bismo naše društvo mogli svrstati u grupu onih u kojima vladaju “stroga pravila” odrastanja?

U nama bliskim područjima⁹ postoji vrlo uočljiva distinkcija u načinu odrastanja u seoskim i gradskim područjima, čak i između njih pojedinačno. Čini se da bismo, u tom smislu, mogli da klasifikujemo sredine prema nadi i prostoru koji ostavljaju za zdravu adolescentnu pobunu. Međutim, bez obzira na mesto gde odrastamo, ono što je zajedničko svim sredinama, prema mišljenju mnogih psihologa je da je adolescencija proizvod modernog industrijskog društva. Ne mnogo star fenomen, tako značajan u današnje vreme! Prema autorki Nili Kapor-Stanulović, u knjizi *Na putu ka odraslosti*, sve do XIX veka prelaznog perioda između detinjstva i odraslosti nije, zapravo, ni bilo. Preciznije, ono što se danas zove adolescencija nastalo je nakon industrijske revolucije, najpre u okvirima srednje i više klase.

⁷ Tekst pod nazivom “Adolescencija, o čemu se radi?”, autorki Stanislave Vidović i Marije Radovanović, na internet adresi <http://www.pedagog.org.yu/GTZ/adolescencija/adolescencija.pdf>

⁸ Očekivanja i ograničenja koja društvo postavlja pred pojedinca uzrokuju diskontinuitet u razvoju. Zašto? S obzirom na to da su naše različite društvene uloge vezane za različita ponašanja, diskontinuitet u razvoju nastaje kada osoba, na pragu ulaska u svet odraslih, u adolescenciji, na određeni način treba da se odrekne stavova i vrednosti koje je naučila u detinjstvu. To implicira da su uloge i očekivanja odraslog i deteta, zapravo iste osobe, u suprotnosti. Odjednom se od adolescenta očekuje da usvoji umnogome drugačije obrasce ponašanja od onih koje je usvojio u detinjstvu, ibidem.

⁹ Pod tim se podrazumeva područje Srbije i okolnih zemalja.

Zašto baš tada i zašto baš nakon industrijske revolucije? Argumenti u prilog ovoj tezi baziraju se na povećanju broja zanimanja odnosno profesionalnoj specijalizaciji, zatim produženom školovanju, otvaranju većeg broja mogućnosti za adolescenta što je, sve zajedno, kao direktnu konsekvencu imalo produženje perioda prelaska iz detinjstva u doba odraslosti.¹⁰

U seoskim sredinama kod nas teško da se još uvek može govoriti o odvojenom periodu adolescencije. Sa ne mnogo razmišljanja, svako od nas mogao bi navesti bar jednu osobu kojoj je uskraćeno školovanje zato što se morala rano zaposliti, brinuti o porodici, jednostavno odrasti pre vremena. Vreme koje je potrebno da adolescent shvati šta mu se događa, kako u fizičkom, tako i psihičkom smislu, u takvim sredinama, najčešće se smatra "gubitkom". Vreme za takvo što prosto ne postoji. Dete, a naročito najstarije, mora misliti na izdržavanje porodice i, već sa prvim znacima odrastanja, ono zapravo preuzima ulogu roditelja, u većini slučajeva sasvim preskočivši period adolescencije, postepenog ulaska u svet odraslih. Ovde možemo pronaći i neku vrstu opravdanja, odnosno objašnjenja za stavove naših roditelja dok smo bili adolescenti, u slučaju da su odrasli na mestu gde adolescencije jednostavno nije bilo.¹¹

Na kraju, nesporno je da nada za pobunu potiče i od nas samih, koliko onom buntovničkom u nama dozvolimo da izađe na površinu, a koliko ga zapravo gušimo.

Ishod adolescentne pobune

"Kada sam bio dečko od 14 godina, moj otac je bio toliko neuk da sam ga jedva podnosio u svojoj blizini.

Međutim, kada sam napunio 21, zaprepastilo me je koliko je on za sedam godina naučio."

Mark Tven¹²

Nakon analize adolescentnog perioda, te promena koje ga karakterišu, kao logičan sled nameće se pitanje: šta posle? Kakva se to ličnost formira, a kakva bi bila da adolescencije nije bilo? Naime, kao i svaka pro-

¹⁰ Internet adresa <http://www.pedagog.org.yu/GTZ/adolescencija/adolescencija.pdf>

¹¹ Sa željom da se i ovde izbegne bilo kakav vid generalizovanja i donošenja zaključaka koji bi se mogli primeniti na sve seoske sredine, što je svakako nemoguće, razgovor je obavljen sa žiteljima sela Ušće kod Kraljeva, Omoljice kod Pančeva, te sela Borija i Vihovići u BiH.

¹² Citat preuzet sa sajta http://www.ss-ri.hr/kako_se_mijenja.htm

mena u životu, i ova ima rezultat i reperkusije, koje se, pre ili kasnije, vrlo jasno mogu osetiti.

Prema psiholozima, osnovni zadatak, odnosno rezultat pobune, kao centralnog elementa našeg odrastanja, je formiranje čvrstog ličnog identiteta.¹³ Da bismo jasno razgraničili šta to “dobijamo” od adolescencije, neophodno je odgovoriti na pitanje: šta je to, zapravo, identitet i koji su njegovi elementi? Iako osnovno obeležje adolescencije, identitet, svakako, nije svojstven samo ovom životnom dobu. Formiranje identiteta nastavlja se i u zreloj životnoj dobi, ali njegovi temelji smešteni su upravo ovde. Temelji čija je osnovna karakteristika nastupanje pobune i krize, kao manifestacije nastojanja da se formira koherentan lični identitet. To je tesno povezano sa brojnim očekivanjima što okoline, što samog adolescenta, usmerenih prema samom sebi, a to podrazumeva preispitivanje dotadašnjih misli, osećanja i opažanja. Psihološka i socijalna funkcija predstavljaju osnovne funkcije formiranja identiteta.¹⁴ Šta to, zapravo, znači? S jedne strane, razumevanje iskustva o sebi i odnosa prema okruženju, a sa druge proces socijalne identifikacije te osećanja pripadnosti određenim grupama i svesti o različitim ulogama koje imamo u društvu.

Prema psihologu Demonu, identitet predstavlja jedinstven skup, totalitet specifičnih karakteristika koje označavaju jednu osobu i njenu životnu orijentaciju. Identitet sadrži afektivne i kognitivne elemente. Sinonim za kognitivnu komponentu identiteta je samorazumevanje, a afektivni element predstavlja samopoštovanje.¹⁵ Šta još novo donosi adolescencija kada pobuna počne da dobija mirnije dimenzije, odnosno kada se postepeno približava kraju, pored ovog skupa stavova, osećanja o sebi, vlastitim postupcima, željama i težnjama?

Najpre, šta se dešava na relaciji roditelj – dete? Zdrava komunikacija, uz uzajamno poštovanje je ono što počinje da dobija svoj pravi oblik i smisao upravo u doba adolescencije, ali i nakon što se završi ova životna faza. Tokom adolescencije, dobar odnos podrazumeva pronalaženje ravnoteže između, na jednoj strani, dozvoljavanja detetu da istraži i stekne nezavisnost i, na drugoj strani, zaštite i postavljanja granica istoj toj nezavisnosti. Druga, nimalo poželjna mogućnost, u slučaju da roditelj ne dozvoli razvijanje nezavisnosti u potrebnoj meri, je stvaranje pojačanog osećanja zavis-

¹³ Nila Kapor-Stanulović, *Na putu ka odraslosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988, str. 103.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, str. 105.

nosti od roditelja, što je jedan od glavnih uzroka kasnije nesigurnosti, dezorijentacije i gubitka sposobnosti adolescenta da se snađe u svetu odraslih. Nakon toga, istraživanje nezavisnosti se širi, a roditeljska podrška u širenju i zadržavanju iste od izuzetnog je značaja. To znači da se potpuno odvajanje deteta od roditeljske pažnje dešava stupnjevito, a ne naglo i dramatično. Čini se da je i to jedan od onih dobro poznatih trenutaka kada shvatamo da se ne možemo, a ni, što je još važnije, ne želimo u potpunosti “osloboditi” uticaja, ljubavi i pažnje roditelja. Roditelj od autoriteta postaje roditelj-prijatelj i roditelj-savetnik. Sukob iz adolescencije zamjenjuju ili bi bar trebalo da zamene saradnja i razumevanje. Moglo bi se postaviti pitanje: zašto onda uopšte i nastaje sukob? U psihologiji se ovaj fenomen objašnjava kao rezultat odnosa promena i sazrevanja mladog čoveka i načina na koji se porodica njima prilagođava.¹⁶ Bilo da se radi o školskim obavezama, emotivnim vezama, seksualnom životu, oblačenju, finansijama i mnogim drugim, za adolescenta vrlo važnim životnim pitanjima, sukob je, uglavnom, neizbežan i, što je još važnije, poželjan. To je trenutak kada nastupa tzv. “dezidealizacija roditelja”,¹⁷ što se najjednostavnije objašnjava kao spoznaja da roditelji nisu uvek u pravu. Još jedna od manifestacija promena u načinu mišljenja! Ono što adolescentu dodatno smeta je što misli da roditelj ponekad namerno ne želi da se priseti da je i sam nekad bio u istom periodu “bura i oluja”. Međutim, važno je da adolescent shvati da je, u svakoj epohi, ovaj period imao svoje specifičnosti te da se zaista pojavljuju karakteristike adolescencije kojih se roditelj i ne može setiti, jer ih, kada je on bio u adolescentnim godinama, nije ni bilo. Pokušaj uzajamnog shvatanja reakcija, razmišljanja i stavova ključ je zdravog izlaska iz adolescencije i formiranja zdrave, samosvesne ličnosti. To je i jedan od načina napuštanja onog što se zove “adolescentni egocentrizam”, koji se najlakše objašnjava rečenicom “Ja znam sve.” Bar jednom, a sasvim sigurno i više puta, svi smo to pomislili, poželeti da budemo primećeni, saslušani i poštovani, da se osećamo jedinstvenim. Još je i čuveni antički filozof Aristotel, pre više od dve hiljade godina, rekao: “Adolescenti misle da sve znaju i čvrsto su u to uvereni.”¹⁸

Najpoželjniji ishod adolescentne pobune treba da bude prelaz od potisnutog deteta ka odrasloj osobi koja se tek pojavljuje. A kako stoje stvari sa nama najbližom populacijom? Uzorak sprovedenog istraživanja je tride-

¹⁶ Tekst dr sc. Ane Kandare pod nazivom “Sukobi između roditelja i djece” na internet adresi <http://www.ss-ri.hr/sukobi.htm>

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

set mladih ljudi, nastanjenih u Beogradu, studenata,¹⁹ dakle, veoma skoro izašlih iz perioda adolescencije, tačnije 15 mladića i 15 devojaka. Odgovori se baziraju na njihovim vrlo, kako su sami priznali, svežim sećanjima na adolescenciju i promene koje su im se dešavale, kako njima lično, tako i njihovom okruženju, zato što je ovo period kada, takođe po njihovom priznanju, najviše i osećaju posledice adolescencije, odnosno sada mogu videti koliko su od nje dobili i kakva ja svako od njih ličnost danas. Očekujući da će, s obzirom da se neke promene vezane za adolescenciju mogu tipizirati i smatrati univerzalnim, odgovori biti vrlo slični, iznenađenje je bilo uto-liko veće, što, iako su promene vrlo slične, mnogi su ih doživeli na veoma različite načine.

Polovina sprovedene ankete bazirana je na vrednostima koje su ispitanici cenili u adolescenciji – vrednosti njihovih vršnjaka, te vrednosti njihovih roditelja. Upravo, prilikom komparacije odnosa sa roditeljima, u pogledu vrednosti i životnih prioriteta, postojao je najveći generacijski jaz, čak su, u određenim slučajevima, potpuno drugačije stvari bile bitne jednima i drugima.²⁰ Međutim, iz današnje perspektive posmatrano, mnogi od njih priznali su da se danas, po tim istim pitanjima, veoma slažu sa roditeljima i da će, vrlo verovatno, na sličan način vaspitavati i svoje dete. Naime, pitanja od najvišeg vrednosnog značaja za ovu populaciju bila su: uspeh u školi, intenzivno druženje sa drugovima i drugaricama, česti izlasci, sport, fizička lepota, imati dovoljno novca za sve potrebe. Na svim ovim vrednostima može se pronaći razlika u odnosu na roditeljska shvatanja, bilo da je, po njihovom mišljenju, uspeh u školi uvek mogao biti bolji, bilo da su izlasci mogli i morali da budu ređi itd. Ono što je roditeljima u stvari bilo

¹⁹ Psiholozi smatraju da su danas tipičan primer za sve kasnije sticanje socijalne zrelosti u smislu finansijske nezavisnosti upravo studenti, kod kojih je odavno završen biološki odnosno psihološki deo adolescencije, ali zbog sve izraženije tendencije ka daljem školovanju, još nisu potpuno sposobni da se nose sa dužnostima odrasle osobe. Na to utiču ne samo ekonomska zavisnost od roditelja, nego i neizvesnost u pogledu budućeg zaposlenja, te neobaveznost studija u smislu nepostojanja strogog vremenskog roka kad se on mora završiti, što može izazvati gubitak motivacije za redovno studiranje; tekst prim.dr sc. Jagode Dabo-Deželjin pod nazivom "Vrijeme bura i oluja" na internet adresi <http://www.zzjzpgz.hr/nzl/2/adolsecent.htm>

²⁰ Na pitanje o vrednostima, najinteresantniji odgovor bio je: Roditelji su cenili sve suprotno od mene. Valjda tako mora da bude. I danas je tako. Međutim, upravo su ispitanici sa ovakvim i sličnim odgovorima tvrdili da su se konflikti sa roditeljima dešavali vrlo retko, baš zato što su uvek svi mogli otvoreno da izraze svoje stavove i osećanja te su rešenje nalazili kroz razgovor, ma koliko se razlikovali u mišljenjima.

najvažnije je: dobro zdravlje, uspeh u školi, sticanje odgovornosti za ono što radimo, upis na željeni fakultet, druženje sa decom sličnom nama itd. Ipak se za sve ove vrednosti, koliko god se naše razlikovale od roditeljskih, mogao naći zajednički imenilac.

A da li su nesporne razlike ponekad bile uzrok konflikata i, što je još važnije, kako su ti konflikti razrešavani? U ovom segmentu istraživanja, distinkcija u odgovorima ispitanika je znatno manja, što se može tesno povezati sa pripadnošću ispitanika istoj kulturi sa vrlo sličnim načinom života.²¹

Konflikti su postojali, ali, u većini slučajeva, ne mnogo intenzivni, što potvrđuje tezu nekih psihologa da je, uprkos svim razlikama, ovo ipak period značajnog emotivnog zbližavanja roditelja i deteta. Što je veoma interesantno, mnogi od ispitanika sećali su se da je bilo nesuglasica sa roditeljima, ali danas se čak ni ne sećaju zbog čega. Upravo je svako od njih nastojao da ublaži reč konflikt iz početne formulacije pitanja u reč nesuglasica, razmirica, nesporazum. Konflikt ili, jednostavno rečeno, razlika u mišljenjima, najčešće i sasvim očekivano, rešavan je razgovorom. Bilo da je razgovor bio konstruktivan, te se iz njega mogla izvući pouka, bilo da nije doveo do značajnih zaključaka, od njega se, svakako polazilo, i u razgovor, kao mogućnost rešavanja konflikta, i roditelji i deca su najviše verovali. Međutim, ako bismo razgovor stavili na sredinu, krajnji pol, na jednoj strani, bilo bi bezuslovno popuštanje roditelja i udovoljavanje željama deteta, što je, opet po priznanju nekih od ispitanika, već i tada uzrokovalo grižu savesti, a na drugoj strani beskompromisni stav roditelja kada su oni bili ti koji daju završnu reč razgovora. Postoje mnoge predrasude u vezi sa adolescencijom koje su psihološka istraživanja uspela da opovrgnu. Na primer, vrlo jaka bila je predrasuda da u adolescenciji prijatelji postaju važniji od roditelja u procesu socijalizacije, jer predstavljaju neku vrstu kompenzacije za generacijski jaz između deteta i roditelja. Istraživanja su uglavnom pokazala da i jedni i drugi imaju značajnu ulogu i, što je još važnije, ne mogu nadomestiti jedni druge.²²

²¹ Opširnije o kulturnim razlikama u poglavlju "Za pobunu je potrebna nada".

²² Nila Kapor-Stanulović, među različitim istraživanjima na ovu temu, navodi istraživanje Epersona, sprovedeno na 7000 američkih adolescenata, koje je pokazalo da bi im u 80% slučajeva teže palo neodobravanje roditelja nego prijatelja, te da mnogo više brinu o stavovima roditelja sada nego u detinjstvu. Još jedno interesantno istraživanje, u Švedskoj, sproveo je Gustafson na uzorku od 1000 učenika, te su rezultati pokazali da većina njih veruje svojim roditeljima i uvažava njihove stavove. Zanimljiv je podatak da se ispitanici bolje slažu sa svojim roditeljima nego sami roditelji sa svojim ocem i majkom; *Na putu ka odraslosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988, str. 63, 64.

Istraživanja u vezi sa ovom temom su brojna, ali ni tu nema prostora za generalizaciju, budući da su vršena u različitim zemljama, na potpuno drugačijim uzorcima. Jedno od najinteresantnijih, čiji zaključak može biti značajan podstrek za razmišljanje, u Sjedinjenim Američkim Državama sproveo je dr Blake Bowden iz dečjeg kliničkog centra u Sinsinatiju, na uzorku od 527 adolescenata, istražujući koliko su neke, naizgled ne mnogo važne, porodične navike važne za mentalno zdravlje i razvoj adolescenta. Naime, rezultat istraživanja bio je da je daleko veća verovatnoća da će se dete mnogo lakše i sa manje stresa prilagoditi periodu adolescencije ako sa roditeljima večera pet ili više puta nedeljno. Večera je, u ovom slučaju, zapravo metafora za specifičnu porodičnu toplinu, osećaj pripadnosti porodičnoj zajednici, osećaj podrške, jednostavno okruženost ljudima koji su, manje ili više, svakom adolescentu najpotrebniji.²³ Možda je pravi trenutak da se zapitamo kako bi svako od nas prošao u ovom i sličnim istraživanjima?

Autor Rade Bojanović u knjizi *Autentična i neautentična ličnost* govori o reaktivnom i proaktivnom tipu ličnosti,²⁴ odnosno neautentičnoj i autentičnoj ličnosti. Ostaje nam da u zaključku poželimo da svaka adolescentna pobuna rezultira zdravom proaktivnom ličnošću tj. onom ličnošću koja će stajati iza svojih postupaka, preuzimati punu odgovornost za njih i koja će snagom vlastite volje graditi budućnost kao formirana, zrela osoba.

²³ Dr James Dobson autor je teksta "Family Mealtimes Decrease Teen Rebellion" na internet adresi <http://www.focusonyourchild.com/develop/art1/A0000634.html>

²⁴ Rade Bojanović, *Autentična i neautentična ličnost*, Prosveta, Beograd, 1985. str. 7.

LITERATURA

1. Bojanović, Rade, *Autentična i neautentična ličnost*, Prosveta, Beograd, 1985.
2. Ekermen, V. Natan, *Psihodinamika porodičnog života*, Grafički zavod, Titograd, 1966.
3. Hrnjica, Sulejman, *Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti*, Naučna knjiga Nova, Beograd, 2003.
4. Stanulović-Kapor, Nila, *Na putu ka odraslosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988.
5. Valon, Anri, *Psihički razvoj deteta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1985.

internet adrese:

- www.defektologija.net
- www.christianwomentoday.com
- www.pedagog.org.yu
- www.ss-ri.hr
- www.zzjzpgz.hr
- www.focusonyourchild.com

Ivana Tosovic

**Psychological sense of adolescence rebellion
as a form of identity development**

Summary

The key point of this paper is adolescent rebellion. Adolescence usually starts at the age of 12 and lasts till the age of 22, 23. Rebellion is a normal and essential phase of life and it is followed by many psychical and psychological changes in the life of a young man. An adolescent changes his point of view, his attitude towards friends and, what is more important, towards his parents. He also changes his values, actually he creates new ones. The task that his parents have to accomplish is to adapt to those changes and to become friends of their child. Actually, they have to respect their child as an adult and to give him support for all challenges that he faces with. On the other side, the most important for the adolescent during the period of rebellion is forming personal integrity and identity. That is the essence of the adolescent rebellion.

Key words: Adolescence, Rebellion, Parents, Friends, Identity.

Borko Milošević

Tutor: *prof. dr Mijat Damjanović*

Fakultet političkih nauka u Beogradu

MENADŽER – MOĆ ZNANJA

Jedino u šta je Piter Draker bio potpuno siguran osamdesetih godina dvadesetog veka bilo je to da nam slede nesigurna i veoma burna vremena. Po njemu, nova realnost sa kojom ćemo se suočiti biće bitno prožeta turbulencijama, pritom ne misleći tu na prirodne nepogode, već pre svega na nepogode koje nastaju u sukobu čoveka sa svojom realnošću. Najveću opasnost koju nam može doneti vreme koje sledi jeste „iskušenje da negiramo stvarnost“.¹ Posledice koje nastaju usled negiranja stvarnosti su neumitne, a negiranje koje donosi potencijalno najveće i najopasnije turbulencije danas jeste rezultat „sukoba između iluzija donosilaca odluka, bilo u vladama, top menadžmentima ili u vođstvima sindikata, sa realnošću.“² Tendencije turbulencija i pomeranja su, kao takve, veoma nepravilne i nepredvidive i, stoga, teške za predviđanje. Međutim, uzroci turbulencija mogu biti dijagnostifikovani i analizirani i, na osnovu toga, sledeći put ispravljeni. Za to je potrebna sposobnost da se upravlja sadašnjim indikatorima i učincima rada kako bi se time oblikovao sutrašnji rezultat. Potrebna je, pre svega, strategija koja će omogućiti da se velike promene koje će se dešavati u budućnosti shvate i prihvate kao mogućnosti, a turbulencije kao dobre prilike za ostvarivanje sve boljih rezultata. Strategija je ta koja omogućuje da prednosti nove, buduće realnosti postanu ugrađene u sadašnje odluke i time bude anticipiran svaki bitniji deo koji gradi mozaik uspeha. Da bismo mogli da oblikujemo strategiju, neophodno je analizirati i definisati šta je to što menadžer „može, treba i mora da uradi“,³ zato što je on jedan od najvažnijih činilaca u kreiranju i sprovođenju iste.

Jedan od novovekovnih političkih teoretičara, Džejms Harington (James Harrington), dao je svoju ocenu Slavne revolucije u Engleskoj iz 1688. godine. On je rekao da je ovakva vrsta revolucionarnih promena bila nužna zato što ekonomska moć koju jedna grupa ljudi poseduje teži da se ispolji i u političkoj moći. Pošto je ekonomska moć u to vreme u Engles-

¹ Drucker F. Peter, *Managing in Turbulent Times*, str. 4.

² Drucker F. Peter, *Managing in Turbulent Times*, str. 5.

³ Drucker F. Peter, *Managing in Turbulent Times*, str. 1.

koj, neposredno pre revolucije, bila u rukama nižeg plemstva, bilo je samo pitanje vremena kad će se politička moć iz ruku kralja i visokog plemstva preneti u ruke nižeg plemstva. Harington je, parafrazirajući Aristotela, tada konstatovao da „moć prati svojinu“.⁴ Da bi mogla da opstane, ekonomska moć teži da stekne političku, i obrnuto. Ona koja se pokaže jačom, na kraju, osvaja onu drugu.

Negde oko 1920. godine, ekonomska moć se iz poseda tradicionalnih kapitalista pomera ka profesionalnim menadžerima. Oni osvajaju društvenu moć u ekonomiji na osnovu svog znanja, pozicije (funkcije) i rezultata. 1940. godine Džejms Burnam (James Burnham) je napisao da u modernom društvu moć prati funkciju pre nego svojinu.

Međutim, iako su profesionalni menadžeri – sposobni i produktivni upravljači, ono sa čim se oni suočavaju jeste kriza legitimiteta upravljanja zato što upravljačka moć nije utemeljena u njihovom vlasništvu. Moć, po Drakeru, treba da bude legitimna ili je, u suprotnom, ona puka sila bez autentičnog autoriteta. Da bi bila legitimna, moć treba da bude utemeljena „u nečemu van nje same, (u nečemu) što je prevazilazi i što je prihvaćeno kao izvorna vrednost“.⁵ Ukoliko se moć opravdava samom sobom, ona postaje istovremeno, po Drakeru, „nelegitimna i tiranska.“⁶ Stoga, jedan od najvećih izazova za menadžere je pitanje načina transformisanja vlasništva kapitalista i radnika (u njihovom udelu u kompaniji) u fundamente menadžerske legitimnosti. Drugi izazov sa kojim se susreće menadžer je kako pretvoriti znanje radnika u njihovu odgovornost za preduzeće u kome rade. Upravo, po Drakeru, ova dva izazova treba spojiti jednim rešenjem. To rešenje je da zaposlene i kapitaliste treba integrisati u proces donošenja odluka tj. u strukturu moći. Na taj način će oni podržavati ne samo organizaciju u kojoj rade, već i menadžere koji je vode. Takođe, tako se stiče dodatno razumevanje, kao i osećaj odgovornosti za opstanak organizacije i za njen učinak.

Savremeno društvo je društvo organizacija i institucija. Svaki pojedinačni zadatak koji se postavlja pred savremeno društvo jeste zadatak za njegove institucije. Ti zadaci bivaju rešeni na osnovu pravaca koje postavlja menadžment u tim institucijama i društveni cilj upravo tako biva dostignut – kroz institucije. Identifikacija i efikasnije dostizanje ciljeva kroz korporifikaciju društva podrazumeva misiju svake organizacije koja je formirana. U pluralističkom društvu svaka institucija ima svoje „biračko telo“, tačnije,

⁴ Drucker F. Peter, *Managing in Turbulent Times*, str. 189.

⁵ Drucker F. Peter, *The Frontiers of Management*, str. 180.

⁶ Drucker F. Peter, *The Frontiers of Management*, str. 180.

svoje klijente. To je ona grupa ljudi zbog koje ta institucija postoji. Određena institucija je formirana baš zbog potreba svojih klijenata, mada joj njihova eksplicitna podrška nije neophodna. Međutim, ono što može da poremeti egzistenciju i kapacitet jedne institucije jeste opozicija grupe zbog koje ona postoji i mogućnost „ulaganja veta“ te grupe na rad spomenute institucije.

Koncept sa kojim je Herbert Sajmon (Herbert Simon) istupio i za koji je dobio Nobelovu nagradu 1979. godine jeste da menadžeri „u većini svojih odluka niti maksimizuju, niti optimizuju, već ’zadovoljavaju.’“⁷ Oni pronalaze minimalno prihvatljive rezultate, pre nego optimalne ili maksimalne, a to je ono što karakteriše i donosiocce političkih odluka. Neophodno je pronaći odluku koja neće proizvesti opoziciju, pre nego odluku koja će generisati podršku, a to se postiže tako što se razmišlja i gleda na realnost kroz prizmu potreba i očekivanja svojih klijenata. Međutim, pošto menadžeri nisu političari oni ne treba da se usredsrede samo na „zadovoljavajuće“ odluke. Po Drakeru, oni ne treba da budu opterećeni ne samo optimizacijom rezultata u uskoj delatnosti svoje institucije. Oni treba da prave ravnotežu u svakoj pojedinačnoj odluci i da koriste oba pristupa u procesu donošenja odluka. Koncept koji se pokazao uspešnim prilikom donošenja odluka na nivou organizacije i, samim tim, uspešnim delom menadžerske strategije jeste planiranje. Planiranje je potrebno kao instrument, jer ono predstavlja „(...)pokušaj da se današnji trendovi optimizuju za budućnost.“⁸

Dugoročno planiranje je jedna od funkcija kojoj menadžer treba ozbiljno da se posveti. Dugoročno planiranje, po Drakeru, nije proricanje, niti predviđanje. On kaže da nam je upravo potrebno dugoročno planiranje zato što ne možemo da proričemo. Dugoročno planiranje se ne tiče budućih odluka. Ono se tiče „budućnosti sadašnjih odluka.“⁹ Draker kaže da odluke postoje samo u sadašnjosti. Dugoročno planiranje se bavi faktorima budućnosti koje treba da ukalkulišemo u današnju odluku. Dugoročno planiranje nije pokušaj eliminisanja rizika, čak ni pokušaj minimiziranja rizika. Naprotiv, svaki ovakav pokušaj bi vodio „iracionalnom i neograničenom riziku“ i, kako Draker kaže, „potpunoj katastrofi.“¹⁰ Znači, pokušaj eliminisanja rizika je uzaludan posao. Suština je da onaj rizik koji preduzimamo bude pravi rizik, jer kako upućuje Draker: „Rizik je inherent-

⁷ Drucker F. Peter, *Managing in Turbulent Times*, str. 210.

⁸ Drucker F. Peter, *Managing in Turbulent Times*, str. 61.

⁹ Drucker F. Peter, *Technology, management and society*, str. 122.

¹⁰ Drucker F. Peter, *Technology, management and society*, str. 122.

tan predavanju današnjih resursa budućim očekivanjima.¹¹ Stoga, nauka o menadžmentu treba da preporuči kako da se preduzmu pravi rizici i da snabdeva znanjem o ispravnom preduzimanju rizičnih odluka.

Dugoročno planiranje, konačno, Draker definiše kao „kontinuiran proces sistematičnog donošenja (...) odluka sa najboljim mogućim znanjem o njihovoj budućnosti, sistematično organizujući napore potrebne da se sprovedu ove odluke i mereći rezultate ovih odluka u odnosu na očekivanja kroz organizovane, sistematične povratne informacije.“¹²

Svaka organizacija ili institucija, koja na svom čelu ima menadžera, treba da strategijski razmišlja i ponudi odgovore na pitanja poput sledećih: šta mi radimo, šta treba da radimo i koja je to vrednost koju mi nudimo našim klijentima? Kroz ovo treba utvrditi koje su to prednosti jedne organizacije, a koje su to njene slabe strane u odnosu na njeno okruženje. Kada se utvrde prednosti, treba videti da li one odgovaraju prilikama sutrašnjice ili su to samo prednosti koje su pogodovala prilikama prošlosti. Ovo zbog toga što postoji verovatnoća da su prednosti pogodovala prilikama u prošlosti, ali da ne pogoduju prilikama u sadašnjosti ili, što je još gori slučaj, da neće pogodovati prilikama u budućnosti. Iz ove pretpostavke, Draker postulira fleksibilnost kao jedno od najvažnijih svojstava koju jedna organizacija treba da ima, samim tim, jedno od najvažnijih svojstava koje treba da karakterišu menadžera u toj organizaciji. Ovo zato što „mi kada mislimo na organizaciju, mislimo na menadžment.“¹³ Menadžment je „delotvoran, integrišući, životvorni organ“,¹⁴ koji nepovezanu masu ljudi pretvara u organizaciju, a ljudske napore u distinktnu učinke. Jedan od najvažnijih kriterijuma na osnovu koga se proverava učinak menadžera jeste učinak organizacije. Menadžer treba da ima u svom posedu moral, integritet, kreativnost i druge vrednosti,¹⁵ ali ukoliko u njegovoj biografiji ne stoji zapažen učinak organizacije na čijem je čelu, sva druga tražena svojstva koja on može da poseduje – ne vrede kao takva. Današnji učinak organizacije je rezultat jučerašnjeg rada menadžera, a sutrašnji učinak će zavisiti od današnjeg rada tog istog menadžera.

Po Drakeru, tri glavna posla menadžera jesu: upravljanje, preduzetništvo, i, treći, odgovoriti na pitanje – kako učiniti dostupne

¹¹ Drucker F. Peter, *Technology, management and society*, str. 180.

¹² Drucker F. Peter, *Technology, management and society*, str. 123.

¹³ Mintzberg Henry, *Mintzberg On Management*, str. 7.

¹⁴ Drucker F. Peter, *The Frontiers of Management*, str. 173.

¹⁵ Drucker F. Peter, *Managing in Turbulent Times*, str. 67.

resurse produktivnim. Jedna od tačaka obrta u tome kako da se resursi učine produktivnim jeste svakako teorija Frederika Tejlora (Frederick W. Taylor), pre koga se, kako Draker smatra, mislilo da je jedini način da se unapredi rezultat taj da se „radi napornije i duže“.¹⁶ Tejlor uvodi nov način kojim bi se radilo pametnije, a ne samo „napornije i duže“. Jedna od važnih ideja koju nam je Tejlor ostavio jeste da produktivnost nije zadatak radnika, već menadžera, i da produktivnost predstavlja primenu specifično ljudskog resursa – znanja – na rad. Draker smatra da znanje treba da se primeni na sve postojeće resurse: „kapital, materijalna sredstva, vreme i (na) samo znanje.“¹⁷

Podizanje produktivnosti u organizaciji kojom upravlja menadžer je usko vezano za upravljanje radom visokoobrazovanih ljudi koji su najproduktivniji u toj organizaciji. Menadžer u svakom trenutku treba da zna gde su ti ljudi raspoređeni i zašto su baš na tim mestima. To podrazumeva da menadžer zna koje su prednosti, a koje mane svakog visokoobrazovanog i visokoproduktivnog zaposlenog radnika. Ovi zaposleni postižu rezultate koji su značajno viši od rezultata ostalih zaposlenih i zato zaslužuju da budu postavljeni na ona radna mesta koja će im omogućiti da dođu do izražaja njihova znanja i sposobnosti kako bi oni proizvodili, kako to Draker kaže, „disproporcionalno velike i disproporcionalno drugačije rezultate“.¹⁸ Menadžerov posao, kada on postavi svakog zaposlenog na mesto na kome taj zaposleni može da pruži svoje najbolje rezultate, se tu ne završava. Naprotiv, tu posao tek počinje. Da bi zaposleni koji poseduju visoka znanja i sposobnosti bili zaista produktivni, neophodno je da preuzmu odgovornost na sebe i da budu pitani šta je to što može da optimizuje njihovo radno okruženje, kao i, naravno, nakon toga, da budu pažljivo saslušani. Smatra se da pojedinac koji radi na nekom poslu zna više o tom poslu od onog koji kontroliše njegov rad ili, makar, da zna drugačije pojedinosti od svog kontrolora. U suprotnom, ako zaposleni nije najupućeniji u posao koji radi u svojoj organizaciji, to znači da on nije dovoljno obrazovan i osposobljen za taj posao. Zaposleni treba da se oseće odgovornim za rezultate organizacije u kojoj su i da budu upućeni od menadžera na kontinuirano redefinisane pojma “uspeh”.

¹⁶ Drucker F. Peter, *Managing in Turbulent Times*, str. 15.

¹⁷ Drucker F. Peter, *Managing in Turbulent Times*, str. 16.

¹⁸ Drucker F. Peter, *Managing in Turbulent Times*, str. 24.

Menadžersko upravljanje obuhvata, po Drakeru, kao „dinamični, životvorni element u svakom poslu“,¹⁹ tri dela: upravljanje poslovanjem, upravljanje menadžerima i upravljanje radnicima i radom. Organizacija nije mehanički skup delova koji su u njenom sastavu, već skup delova kombinovan od menadžera tako da dovodi do „transmutacije (njenih) resursa.“²⁰ Menadžer je integrišući faktor koji čini da kombinacija svih resursa koji su mu dostupni stvori novi kvalitet, bitno različit i viši od kvaliteta koji nosi puki zbir tih istih resursa.

Upravljanje poslovanjem podrazumeva, pre svega, shvatanje da su ljudi glavni faktor jedne organizacije. Upravljanje je kreativan zadatak u kome je bitno shvatiti da svi procesi u i oko organizacije nisu podstaknuti, ni vođeni nekim nepoznatim silama, već isključivo ljudima. Važno je to da što više menadžer upravlja promenama i inovacijama i što više utiče na kreiranje uslova u kojima funkcioniše njegova organizacija, pre nego da im se pasivno prilagođava, to on kvalitetnije upravlja celokupnim njenim poslovanjem. Upravljanje je „kreativan, pre nego adaptivan zadatak.“²¹

Upravljanje menadžerima podrazumeva davanje izvorne autonomnosti menadžerima, u okviru koje dolazi do izražaja njihova individualna snaga i odgovornost. U suprotnom, ako se ne ostavi slobodan prostor menadžeru u kome će on moći da razvija svoje kvalitete, doći će do opadanja njegovih sposobnosti. Danas menadžer treba da se razvija i konstantno odgovara na pitanje – koje su potrebe sutašnjice.

Upravljanje radnicima i radom u svom temelju podrazumeva mobilizaciju i motivaciju radnika s ciljem da se prouzrokuje maksimizacija njihovih napora na ostvarenju natprosečnih učinaka. Menadžer ne sme da pasivno očekuje da se motivacija kod radnika stvori spontano, već treba da aktivno utiče na kreiranje iste. Menadžer ne sme da računa na prećutnu saglasnost, već treba da utiče na izgradnju aktivnog „esprit de corps.“²²

Po Drakeru, postoje tri vrste radnika u organizaciji, i to su: menadžer, običan zaposleni i nezavistan ekspert. Menadžer treba da zna da, isto kao što on sam ima cilj u uspehu organizacije na čijem je čelu i u ispu-njavanju pojedinačnih menadžerskih zadataka, tako i profesionalac, ekspert ima svoje profesionalne ciljeve. Ono što ekspertu treba pružiti, po

¹⁹ Drucker F. Peter, *The Practice of Management*, str. 13.

²⁰ Drucker F. Peter, *The Practice of Management*, str. 24.

²¹ Drucker F. Peter, *The Practice of Management*, str. 65.

²² Drucker F. Peter, *The Practice of Management*, str. 323.

Drakeru,²³ je ispunjavanje pet zahteva: postavljanje profesionalnih ciljeva (ciljevi definisani u terminima struke kojoj pripada), mogućnosti napredovanja kao profesionalca, finansijski podsticaji, obavljanje posla za koji je stručan i profesionalno priznanje kako u organizaciji, tako i u široj, društvenoj zajednici. Upravljanje ekspertima zahteva priznanje da su distinktni od ostatka zaposlenih u organizaciji.

Sve funkcije koje menadžer ima i koje obavlja u jednoj organizaciji zarad ostvarivanja ciljeva koji su postavljeni pred tu organizaciju proizilaze iz njegovog formalnog i neformalnog autoriteta. Formalni autoritet je onaj koji podrazumeva status menadžera. Status je usko povezan sa tri glavne uloge menadžera u organizaciji. Naime, iz statusa proizilazi odnos između menadžera i ostalih zaposlenih, kao i odnos menadžera sa okruženjem organizacije. Iz ova dva odnosa sledi pristup menadžera informacijama na osnovu kojih on donosi odluke i formira strategiju. Znači, po Mincbergu, uloga menadžera u interpersonalnim odnosima, informativna uloga i uloga u donošenju odluka jesu tri glavne uloge menadžera od kojih svaka ima posebne karakteristike koje menadžer treba da ispuni.

U interpersonalnim odnosima, menadžer ima da zadovolji tri osnovna zahteva da bi mogao da uspešno obavi zadatak u ovoj oblasti. Kao prvo, menadžer je najistaknutiji član organizacije, njen predstavnik u odnosima sa svim drugim subjektima sa kojima ona dolazi u susret. Drugo, kao najodgovorniji član tima, menadžer je vođa. Njegove aktivnosti u zapošljavanju i otpuštanju, motivisanju i ohrabriranju zaposlenih, mirenju njihovih individualnih potreba i želja međusobno i sa ciljevima organizacije u kojoj su, formira njegovu lidersku ulogu i autoritet. Po Mincbergu, formalni autoritet je taj koji ovlašćuje menadžera velikom potencijalnom moći koju on može da upotrebi, ali samo njegove liderske sposobnosti određuju koliko će raspoložive moći on zaista upotrebiti i na koji način. Draker definiše vođstvo kao „upravljanje ljudske vizije na više ciljeve, podizanje ljudskih učinaka na viši nivo, izdizanje čovekove ličnosti izvan njenih ograničenja.“²⁴ Jednostavno, potreban je „kapiten tima“ koji će se isticati „vrlinom svog intelektualnog i moralnog autoriteta.“²⁵ Treća menadžerska uloga u okvirima interpersonalnih odnosa je uloga veze sa spoljašnjom sredinom. Veliki broj raznovrsnih subjekata sa kojima se susreće menadžer govori o njegovoj

¹³ Drucker F. Peter, *The Practice of Management*, str. 399.

²⁴ Drucker F. Peter, *The Practice of Management*, str. 195.

²⁵ Drucker F. Peter, *The Practice of Management*, str. 215.

zainteresovanosti da formira sopstvene izvore podataka koji mogu da mu budu od koristi pri donošenju odluka. Znači, menadžer, osim internog informacionog sistema koji formira u okviru organizacije i koji je od velikog značaja, poseduje takođe i eksterni informacioni sistem koji se sastoji od njegovih kontakata sa okruženjem. Ovaj drugi sistem je često veoma neformalan i privatn, ali ne manje značajan od formalnog sistema.

U svojoj drugoj, informativnoj ulozi, menadžer objedinjuje takođe tri svojstva. Na osnovu spomenutog informacionog sistema, menadžer se javlja kao suštinski centar kontakata između svoje organizacije i svojih zaposlenih, sa jedne strane, i njihovog okruženja, sa druge strane. Za menadžera važi da „ne zna sve, ali da zna više od svakog od svojih potčinjenih pojedinačno.“²⁶ To ga postavlja na specifično mesto, na kome se ukrštaju interne i eksterne informacije, koje mu dodeljuje posed najvažnijih informacija prilikom donošenja odluka i formiranja organizacione strategije. Obrada informacija je najvažniji posao menadžera. Prvi od zahteva postavljenih pred menadžera u informativnoj ulozi je da on treba da bude starešina tj. savetodavac i kontrolor. To podrazumeva da osluškuje informacije koje dopiru do njega iz okruženja, ali i da analizira one koje doprevaju iz internog ambijenta organizacije. Drugi zahtev jeste da menadžer distribuiru unutar organizacije informacije koje je prethodno sakupio iz okruženja. Menadžer kao diseminator informacija uglavnom deli sa ostalim zaposlenima onu vrstu informacija do kojih oni ne mogu da stignu na osnovu svog položaja. Menadžer treba da pronađe pravi način na koji će deliti svoje, privilegovane i na osnovu specifičnog položaja stečene informacije. Tu se postavlja pitanje stepena poverenja koje on ima u svoje podređene. Međutim, po Mintzbergu, menadžer treba da na pravilan način uporedi rizik distribuiranja privilegovanih informacija ostalim zaposlenima, s jedne strane, i mogućnosti osposobljavanja svojih podređenih da donose prave odluke, s druge strane. Menadžeri imaju informacije i autoritet, ali analitičari i stručnjaci u njihovim organizacijama poseduju vreme i tehnologiju. Treći zahtev u okviru ove uloge je da menadžer obavlja ulogu glasnogovornika u ime svoje organizacije. Osim što prosleđuje eksterne informacije zaposlenima, isto tako menadžer određene interne, organizacijske informacije šalje svom okruženju da bi lobirao i zastupao interese organizacije na čijem je čelu.

¹⁶ Mintzberg Henry, *Mintzberg On Management*, str. 17

Najvažnija, treća uloga koju menadžer treba uspešno da obavi jeste uloga donosioca odluka. Informacije koje menadžer dobija nisu same sebi cilj, već imaju instrumentalnu vrednost prvenstveno u donošenju odluka. Informacije su *input*, a odluke *output*. Prvi zahtev u okviru donošenja odluka je da menadžer treba da bude preduzetnik. To podrazumeva da treba da teži da stalno inovira i pospešuje funkcionisanje svoje organizacije i da je konstantno prilagođava svom okruženju. To znači da je u ovome menadžer „voluntarni inicijator promene“.²⁷ Za razliku od ovog zahteva gde se pokazuje aktivna, voljna, inicijatorska strana menadžera, u drugom zahtevu koji stoji pred menadžerom kao donosiocem odluka dolazi do izražaja njegova sposobnost da reaguje i odgovori na već postojeće promene i pritiske. To je zahtev za kontrolom poremećaja. Smatra se da nijedna organizacija, niti menadžer ne može da predvidi sve okolnosti unapred. Zato je upravo jedan od dokaza kvaliteta menadžera – njegova reakcija na novostvorene okolnosti i pritiske iz okruženja. Treći zahtev u okviru menadžerskog donošenja odluka jeste njegovo svojstvo u vidu alokatora resursa. Menadžer je taj koji određuje ko i šta dobija u organizaciji, zato što je upravo on taj koji determiniše kakav će biti dizajn organizacijske strukture, kakvi će biti organizacijski odnosi i na koji način će poslovi koji se obavljaju biti dodeljeni i koordinisani. Četvrti zahtev u oblasti donošenja odluke je pregovaranje. Veoma značajan deo svog vremena menadžer provodi u pregovaranju i, kako upućuje Mintzberg, kao dokaz za to postoje različite studije.²⁸ Za menadžera „pregovaranje je način života.“²⁹

Ovih deset zahteva postavljenih pred menadžera, u okviru njegove tri uloge, su razdvojeni samo zarad efikasnije analize i kako bi se lakše pristupilo definisanju pojedinačnih oblasti u kojima menadžer treba da bude uspešan da bi, ukupno gledajući, njegova organizacija bila uspešna u poslu kojim se bavi. Znači, deset zahteva u okviru tri uloge predstavljaju nedeljivu celinu oličenu u figuri menadžera.

Ono na šta menadžer takođe treba da obrati pažnju jeste, usled pritiska dinamičnog karaktera posla kojim se bavi i, samim tim, površnosti koja može da dođe do izražaja u istom, razlikovanje pitanja i tema koje zahtevaju veću ozbiljnost i posvećenost od onih koja se rešavaju „u hodu“. On treba da bude uvek spreman da napravi korak unazad, odstupajući za

¹⁷ Mintzberg Henry, *Mintzberg On Management*, str. 20

¹⁸ Mintzberg Henry, *Mintzberg On Management*, str. 21

¹⁹ Mintzberg Henry, *Mintzberg On Management*, str. 21

trenutak od opipljivih i konkretnih detalja i informativno-analitičkih *inputa* kako bi sagledao širu sliku i uočio kako se ona uklapa u viziju i strategiju organizacije.

Sam proces donošenja odluka, spomenut kao jedna od najvažnijih funkcija menadžera, sadrži, po Drakeru,³⁰ pet faza kroz koje menadžer treba da prođe: definisanje problema, analiza problema, razvijanje alternativnih rešenja, izbor najboljeg rešenja i pretvaranje novodonesene odluke u efektanu akciju. Vezano sa ovih pet faza, postoje četiri pitanja, po Marču,³¹ na koja donosilac odluke treba da odgovori. To su pitanja: alternativa, očekivanja, preferencija i pravila u donošenju odluke.

Kao što se vidi, za menadžera nije samo važno da pronade prave odgovore, već je podjednako važno i da pronade prava pitanja na koja odgovori treba da budu dati. Za menadžera nije samo važno ostvariti zapažene organizacione rezultate, već je podjednako važno i odrediti šta se meri kao rezultat i koji su faktori uzeti kao mera, tj. instrumenti merenja.

Retko koji posao je toliko bitan za jedno društvo kao posao menadžera, zato što je menadžer taj koji kroz svoje odluke čini da „vrline zaposlenih u organizaciji postanu efektne, a njihove slabosti – irelevantne“.³² Mintzberg, dokazujući vrednost menadžerske uloge, kaže da „funkcija menadžera determiniše da li će nam društvene institucije služiti dobro ili će one traćiti naše talente i resurse.“³³

Pošto delovi istraživanja koje Mintzberg sprovodi, ispitujući menadžerske karakteristike, imaju utemeljenje i u istraživanju i knjizi Roberta Ornštajna *Psihologija svesti* Robert Ornstein, (*The Psychology of Consciousness*), Mintzberg koristi ovo delo da efikasnije dočara svoje teze o menadžerima.

Poznato je da ljudski mozak ima dve hemisfere i da leva hemisfera kontroliše pokrete desne strane tela, dok desna hemisfera kontroliše pokrete leve strane tela. Leva hemisfera je ta koja funkcioniše linearno, u doslednom redu, obrađujući podatke koji stižu do nje sekvencijalno, jedan po jedan deo. Mintzberg navodi jezik, s obzirom na linearni redosled u korišćenju njime, kao najočitiji primer sposobnosti leve hemisfere ljudskog mozga. Desna strana mozga, za razliku od leve, zadužena je za istovremenu obradu podataka u njihovom integralnom, relacionom i kontekstualnom

³⁰ Drucker F. Peter, *The Practice of Management*, str. 421.

³¹ March G. James, *A Primer on Decision Making*, str. 2.

³² Drucker F. Peter, *Managing for the Future*, str. 167.

³³ Mintzberg Henry, *Mintzberg On Management*, str. 24.

vidu. Najočitiiji primer koji postoji za ovo je „razumevanje slika.“³⁴ Uslovno rečeno, jedna, leva strana mozga je specijalizovana za verbalnu komunikaciju, a druga, desna strana za gestikulatorsko izražavanje. Mincberg smatra da je kod advokata, računovođa i planera bolje razvijena leva strana mozga u procesuiranju podataka, dok je kod umetnika i sportista bolje razvijena desna strana. Otuda, Mincberg kaže da „umetnik može da ima poteškoća u izražavanju pojedinih osećanja rečima, dok advokat može da nema nimalo sklonosti ka slikanju.“³⁵ Iz ovoga dolazimo do zaključka da „naša leva hemisfera nema sposobnost da eksplicitno artikulise ono što naša desna hemisfera implicitno zna.“³⁶ Mincberg postavlja hipotezu da su važni procesi upravljanja organizacijom vezani za većinu aktivnosti koja je identifikovana kao karakteristična za desnu hemisferu ljudskog mozga.

Kao dokaze za postavljenu hipotezu, Mincberg navodi rezultate njegovog istraživanja koje je sproveo analizirajući ponašanje menadžera u pedeset i šest organizacija u Sjedinjenim Američkim Državama. Ono što je primetio je da menadžeri preferiraju usmeni način komunikacije nad pisanom.

Prvi razlog je taj što u usmenoj komunikaciji menadžeri mogu da steknu bolji uvid u ponašanje sagovornika, njegov izraz lica i gestikulaciju. Ovakva vrsta stimulansa odgovara aktivnostima karakterističnim za desnu hemisferu mozga.

Drugi razlog je taj što usmena komunikacija omogućava menadžeru razmenu informacija u istom trenutku u kome se ona obavlja. Ovo nam sugeriše da menadžeri favorizuju verbalnu komunikaciju zato što žele simultanu razmenu informacija, pre nego onu koja je stupnjevita i naručena u pisanoj formi.

Zatim, ako pogledamo sadržaj informacija koje menadžeri pribavljaju videćemo da je većina tog sadržaja spekulativnog karaktera i da su to uglavnom utisci i osećanja koje oni imaju o drugim ljudima i na osnovu kojih oni donose odluke.

Ovakve informacije su menadžerima potrebne da bi mogli da ih sintetizuju i stvore pred sobom širu sliku od one slike koju pružaju naučno proverene informacije namenjene analizi.

³⁴ Mintzberg Henry, *Mintzberg On Management*, str. 45.

³⁵ Mintzberg Henry, *Mintzberg On Management*, str. 46.

³⁶ Mintzberg Henry, *Mintzberg On Management*, str. 46.

Menadžeri teže da budu najinformisaniji članovi svoje organizacije i oni to uglavnom jesu, ali oni ponekad imaju problema u distribuiranju tih informacija drugim zaposlenima. Pošto je većina informacija koje menadžer dobija stečena na osnovu utiska, on kasnije ima problema da ono implicitno pretvori u artikulirano, eksplicitno znanje koje bi mogao da podeli sa ostalima. To govori o teškoći pretvaranja sadržaja koji je smešten u desnom delu mozga u sadržaj koji bi bio artikulisan koristeći se levom stranom mozga. Jednostavno, menadžer je „opremljen za akciju, ne za refleksiju.“³⁷

Menadžer ne funkcionise na „sređen“ način, već njegovu liniju rada u toku dana karakteriše sažetost, kratkoća i velika raznovrsnost akcija koje on preduzima, kao i nedostatak jasnog obrasca kojim se vodi tokom radnog dana.

Pošto je jedna od karakteristika menadžera posedovanje harizme i specijalna veza i „hemija“ koja se ostvaruje sa podređenima, možemo samo da konstatujemo da ni ovim ne možemo da definišemo način na koji on donosi odluke.

Znači, ove aktivnosti su van domena nauke o menadžmentu, a unutar domena intuicije i iskustva. To, opet, upućuje na Mincbergovu hipotezu koja sada deluje bliža proverenoj naučnoj tezi da „važni procesi formiranja politike organizacije zahtevaju upravljanje organizacijom na način koji je u visokom stepenu vezan za aktivnosti karakteristične za desnu hemisferu ljudskog mozga.“³⁸ Međutim, ovo ne upućuje na to da je leva hemisfera mozga nevažna za menadžere. Svaki menadžer uključuje određenu dozu kalkulacije kada dela i jedan deo intuitivnog razmišljanja, na kraju, ipak, biva artikulisan. Velika moć koju pruža „opremljenost“ desne strane mozga je neupotrebljiva bez moći leve strane, zato što „umetnik može da kreira bez verbalizovanja, menadžer ne može.“³⁹ Uspešan menadžer je jedino onaj koji je „stavio u spregu efektne procese desne hemisfere mozga (predosećaj, intuicija, sinteza) sa efektnim procesima leve hemisfere (artikulisanost, logika, analiza).“

Postoji nekoliko pretpostavki menadžmenta, po Drakeru, koje su danas prevaziđene i koje zahtevaju uspostavljanje novih temelja na kojima može da se gradi razumevanje menadžerske veštine.

Prva pretpostavka je počivala na shvatanju da je menadžment prisutan isključivo u profitnoj delatnosti tj. biznisu, i da je biznis po tome je-

³⁷ Mintzberg Henry, *Mintzberg On Management*, str. 50.

³⁸ Mintzberg Henry, *Mintzberg On Management*, str. 53.

³⁹ Mintzberg Henry, *Mintzberg On Management*, str. 54.

dinstven u društvu.⁴⁰ U savremenom društvu ova teza ne može da opstane, jer se svi važni zadaci u razvijenom društvu ostvaruju kroz organizovane institucije. Velike organizacije su danas pravilo, a ne izuzetak. Menadžment je danas generička i centralna društvena funkcija, a ne sporedna. Menadžment je, kroz postavljanje ciljeva i merenje rezultata, danas potreban društvu.

Druga pretpostavka je bila da je glavni, možda i jedini, zadatak menadžmenta da mobilise energiju u organizaciji zarad ispunjenja poznatih i definisanih zadataka, a da preduzimljivost i inovacija leže van delokruga rada menadžera. Ranije se zahtevala od menadžera pre sposobnost za adaptaciju nego za inovaciju, i „pre sposobnost da se bude bolji, nego hrabrost da se bude drugačiji.“ Danas je preduzetnička inovacija bitna kao i ostale menadžerske funkcije. Ona ne sme biti periferna, već suštinska karakteristika menadžmenta. Sledeća pretpostavka je podrazumevala da je najveći učinak menadžmenta taj što je fizički radnik učinjen produktivnim. Danas je najveći imperativ – produktivnost znanja tj. radnik znanja.

Jedna od pretpostavki na kojima se takođe gradi menadžment je ta da je menadžment, kao nauka, nezavisan od kulturnih vrednosti. Smatralo se da društveni razvoj zahteva napuštanje „nenaučnih“ ponašanja i kulturnih vrednosti. Danas se kaže da menadžment podrazumeva koncepte i principe nauke, ali da menadžment podrazumeva i određenu kulturu i sistem vrednosti i uverenja, kao i sredstva kojima društvo čini produktivnim te svoje vrednosti i uverenja. Menadžment treba da učini produktivnim vrednosti, uverenja i principe individua i društava na zajedničku korist svih.

I poslednja pretpostavka koja je prevaziđena glasi da je menadžment samo rezultat ekonomskog razvoja. Znači, menadžment se video kao posledica, a ne kao uzrok; kao odgovor, pre nego kao kreator mogućnosti. Danas se zna da menadžment predstavlja jednog od glavnih kreatora ekonomskog i društvenog razvoja. Menadžment je primarni pokretač, a društveni razvoj je posledica. Razvoj se tiče pre ljudske energije, nego ekonomskog bogatstva, a, kao što se zna, podizanje i usmeravanje ljudske energije je jedan od glavnih zadataka menadžera.

Znači, Draker je, napisavši 1972. godine da „menadžment i menadžeri postaju generički, distinktni i konstitutivni organi razvijenih društava“,⁴² bio potpuno u pravu, jer se i danas to pokazuje kao tačno, i to ne samo za razvijena društva, već i za ona koja bi to želela da postanu.

⁴⁰ Drucker F. Peter, *Technology, management and society*, str. 32.

⁴¹ Drucker F. Peter, *Technology, management and society*, str. 34.

⁴² Drucker F. Peter, *Technology, management and society*, str. 46.

LITERATURA

1. Drucker F. Peter – *Managing for the Future* (1992); Truman Talley Books/Dutton, New York.
2. Drucker F. Peter – *Managing in Turbulent Times* (1980); Harper Colophon Books, Harper&Row, Publishers.
3. Drucker F. Peter – *Technology, management and society* (1972); Pan Books Ltd: London.
4. Drucker F. Peter – *The Frontiers of Management* (1987); Heinemann Professional Publishing Ltd., London.
5. Drucker F. Peter – *The Practice of Management* (1955); Pan Books Ltd: London.
6. Mintzberg Henry – *Mintzberg On Management* (1989); The Free Press, A Division of Macmillan, Inc., New York.
7. March G. James – *A Primer on Decision Making* (1994); The Free Press, New York.

Borko Milosevic

Management – Power of Knowledge

Summary

Compared to the time when management was seen as something connected only to business, today management is central part both in profitable, as well as in unprofitable sectors of developed and developing societies. One of the main tasks of modern societies is to impel managers' development in order to gain progress. Modern societies are societies of organizations and institutions and key figure in these societies is manager. Today, manager is the one who makes decisions and administers, the one who sets goals and solves problems like the most important one: how to make knowledge productive? By using his knowledge, experience and intuition, the manager solves problems and meets the challenges of the turbulent time we live in as well as the challenges of the more turbulent time that is coming. Ability to transform turbulences into opportunities and challenges into successes identify the manager's role as central in stimulating development of organization as well as of society as a whole.

Key words: Society, Decision-making, Innovation, Knowledge productivity, Intuition.

Milos Milicevic
Tutor: *doc. dr Natasa Petrovic*
Faculty of Organizational Sciences

21st CENTURY EDUCATION: EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

INTRODUCTION

Since the first Earth Day in 1970, significant shifts in perceptions of environmental priorities have occurred. Confrontation between environmentalists and those they have challenged is increasingly seen by “both sides” as counterproductive; it is generally accepted that reasoned concern about the environment is essential to good economics and planning. Dramatic increases in knowledge about the environment have revealed the necessity of applying information from all disciplines of the natural and social sciences to the solution of environment-related problems. A global perspective on “environment” has become pervasive.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Sustainable development is a process of developing (land, cities, business, communities, etc) that “meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs” according to the Brundtland Report, a 1987 report from the United Nations. One of the factors which it must overcome is environmental degradation but it must do so while not forgoing the needs of economic development as well as social equity and justice. Several United Nations texts, most recently the 2005 World Summit Outcome Document, refer to the “interdependent and mutually reinforcing pillars” of sustainable development as economic development, social development, and environmental protection. For some, the issue is considered to be closely tied to economic growth and the need to find ways to expand the economy in the long term without using up natural capital for current growth at the cost of long term growth. For others, the concept of growth itself is problematic, as the resources of the Earth are finite.

Environmental degradation

Environmental degradation refers to the diminishment of a local ecosystem or the biosphere as a whole due to human activity. Environmental degradation occurs when nature's resources (such as trees, habitat, earth, water, air) are being consumed faster than nature can replenish them. An unsustainable situation occurs when natural capital (the sum total of nature's resources), is used up faster than it can be replenished.

Sustainability requires that human activity, at a minimum, only uses nature's resources to the point where they can be replenished naturally:

- Human consumption of renewable resources > Nature's ability to replenish: Environmental degradation
- Human consumption of renewable resources = Nature's ability to replenish: Environmental equilibrium / sustainable growth.
- Human consumption of renewable resources < Nature's ability to replenish: Environmental renewal / also sustainable growth.

The long term final result of environmental degradation will be local environments that are no longer able to sustain human populations.

The first major manifestation of popularization of sustainable development occurred at the United Nations Conference for Environment and Development (the Earth Summit) in 1992. The conference was prompted by the report *Our Common Future* (1987, World Commission on Environment and Development, also known as the Brundtland Commission), which called for strategies to strengthen efforts to promote sustainable and environmentally sound development. A series of seven UN conferences on environment and development followed. The Brundtland Commission coined the most widely used definition of sustainable development, which contains two key concepts: The concept of "needs", in particular the essential needs of the world's poor, to which overriding priority should be given; and the idea of limitations imposed by the state of technology and social organization on the environment's ability to meet present and future needs. Sustainable development demands ways of living, working and being that enable all people of the world to lead healthy, fulfilling, and economically secure lives without destroying the environment and endangering the future welfare of people and the planet.

The precise meaning of sustainable development has been widely debated. For example, two years after the Brundtland Commission's Report

popularized the term, over 140 definitions of sustainable development had been catalogued. However, the term “sustainability” has since been defined with reference to sound scientific principles.

The United Nations Environment Programme’s position is as follows:

The intensified and unsustainable demand for land, water marine and coastal resources resulting from the expansion of agriculture and uncontrolled urbanization lead to increased degradation of natural ecosystems and erode the life supporting systems that uphold human civilization. Caring for natural resources and promoting their sustainable use is an essential response of the world community to ensure its own survival and well being.

Many people reject the term sustainable development as an overall term in favor of sustainability, and reserve sustainable development only for specific development activities such as energy development.

Sustainable development is an issue addressed by international environmental law. A few countries have introduced the principle of sustainable development into their laws.

- Among them is Poland. The article 5 of the 1997 Constitution says: *The Republic of Poland shall safeguard the independence and integrity of its territory and ensure the freedoms and rights of persons and citizens, the security of the citizens, safeguard the national heritage and shall ensure the protection of the natural environment pursuant to the principles of sustainable development.* In principle it means that the Constitutional Tribunal may strike down any law it deems incompatible with the principle of sustainable development. However, as in the last decades the environmental regulations have, with few exceptions, only become stronger, it’s unlikely that the Tribunal will exercise this power anytime soon.

- In France in 2004, along with the lists of human rights set out in the 1789 Declaration of the rights of man and the citizen and in the preamble of the 1946 constitution of the Fourth Republic, an Environmental Charter was added to the Constitution, recognizing among others a duty to preserve the environment and the right to live in a “balanced and health-respecting” environment.

- The Venezuela Constitution of 1999 mentions the desirability of sustainable development.
- The proposed Treaty establishing a Constitution for Europe also includes sustainable development, as one of the European Union's objectives.

Criticism

Many environmentalists have criticized the term “sustainable development” as an oxymoron, claiming that economic policies based around concepts of growth and continued depletion of resources cannot be sustainable, since that term implies resources remain constant. Resources such as petroleum are consumed much faster than they are created by natural processes, and are continually being depleted. It is argued that the term “sustainable development” is a term developed by businesses aimed at showing capitalism as ecologically friendly, thus supplanting discontent from people promoting environmentalist values.

However, technologies such as renewable energy, recycling and the provision of services can, if carried out appropriately, provide for growth in the economic sense, either without the use of limited resources, or by using a relatively small amount of resources with a small impact. In the latter case, even the use of small amounts of resources may be unsustainable if continued indefinitely.

THE EVOLUTION OF EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT: ENVIRONMENTAL EDUCATION

Appreciation of, and concern for our environment is nothing new. Since the early writings of John Muir, Aldo Leopold and Henry David Thoreau, amongst others, concern over humankind's impact on the environment has been well discussed and documented. In 1962, Rachel Carson's release of “Silent Spring”, a seminal work documenting the effects of pesticides in the environment, brought about a new sense of urgency in how humankind interacted with their environment. “Silent Spring” quickly became a catalyst for the environmental movement. From this movement, a different emphasis began to emerge, one of awareness of human complicity in environmental decline and the involvement of public values that stressed the quality of the human experience and hence of the human environment. Public concern over our effects on the world around us began to mount.

Events that both celebrated the environment as well as called to attention the issues affecting it became increasingly popular. Earth Day was born. Those that taught about the environment called for a new type of curriculum that included an examination of the values and attitudes people used to make decisions regarding the environment. And environmental educators began work towards a common definition for environmental education. Much of the work on environmental education within the last thirty years has been guided by the Belgrade Charter (UNESCO-UNEP, 1975) and the Tbilisi Declaration (UNESCO, 1978). These two documents furnish an internationally accepted foundation for environmental education. The Belgrade Charter was developed in 1975 at the United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization Conference and provides a widely accepted goal statement for environmental education: The goal of environmental education is to develop a world population that is aware of, and concerned about the environment and its associated problems, and which has the knowledge, skills, attitudes, motivations, and commitment to work individually and collectively toward solutions of current problems and the prevention of new ones. Tbilisi Declaration, following Belgrade, the world's first Intergovernmental Conference on Environmental Education was held in Tbilisi, Georgia. Building on the Belgrade Charter, representatives at the Tbilisi Conference adopted the Tbilisi Declaration, which challenged environmental education to create awareness and values amongst humankind in order to improve the qualities of life and the environment. A major outcome of Tbilisi was detailed descriptions of the objectives of environmental education. Most environmental educators have since universally adopted these objectives:

- Awareness – to help social groups and individuals acquire an awareness and sensitivity to the total environment and its allied problems.
- Knowledge – to help social groups and individuals gain a variety of experience in, and acquire a basic understanding of, the environment and its associated problems.
- Attitudes – to help social groups and individuals acquire a set of values and feelings of concern for the environment and the motivation for actively participating in environmental improvement and protection.
- Skills – to help social groups and individuals acquire the skills for identifying and solving environmental problems.
- Participation – to provide social groups and individuals with an opportunity to be actively involved at all levels in working toward resolution of environmental problems.

CHARACTERISTICS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION

The outcomes of Tbilisi and Belgrade have, in many ways, provided the basis for many environmental education programs. Certainly, having both a commonly accepted goal statement and associated set of objectives has allowed many educators to better address the desired outcomes of their programs. Equal to the need to identify both a common goal and set of objectives is the need to consider the characteristics of environmental education. In *Environmental Education Materials: Guidelines for Excellence* (1996) the North American Association for Environmental Education (NAAEE) identifies a number of specific characteristics of environmental education. According to NAAEE, environmental education:

- is learner-centered, providing students with opportunities to construct their own understandings through hands-on, minds-on investigations;
- involves engaging learners in direct experiences and challenges them to use higher-order thinking skills;
- is supportive of the development of an active learning community where learners share ideas and expertise, and prompt continued inquiry;
- provides real-world contexts and issues from which concepts and skills can be used.

These characteristics, when applied in conjunction with the above-mentioned goal and objectives for environmental education, have allowed environmental educators to develop programs that led to the formation of positive beliefs, attitudes and values concerning the environment as a basis for assuming a wise stewardship role towards the Earth. As a program planner or environmental educator, however, it's a lot to take in. Goals, objectives, characteristics...the question quickly arises: how do we attempt to develop a program that meets all of these components, without losing sight of what we originally set out to do? One such framework, offers a clear approach: Environmental education has long been defined to include three critical components: awareness, leading to understanding which in turn creates the potential and capacity for appropriate actions. More specifically, environmental education includes:

- developing personal awareness of the environment and one's connections to it;
- developing an understanding of environmental concepts and knowledge of ecological, scientific, social, political and economic systems;
- capacity to act responsibly upon what a person feels and knows, in order to implement the best solutions to environmental problems.

Ultimately, environmental education as it is practiced in the 21st century is largely based on a rich legacy of existing environmental education declarations, frameworks, definitions, and models as a foundation.

EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Sustainability education, also known as education for sustainable development, or education for a sustainable future, arose out of the statement in Chapter 36 of Agenda 21 that education is crucial to sustainable development and that all countries should initiate national strategies for education for sustainable development.

The objective of education, simply stated, is to prepare each generation to take its place in the future society. To be successful, therefore, educators must have some vision of what the future might hold, so that the content and methodology of curriculum planning are relevant. Today, no clear vision of the future is possible. The only certainties today's students will face are continued and accelerating social and technological change, increasing global interdependence, and the urgent search for patterns of economic development that conserve and sustain the Earth's environment and its resources. Today's curriculum must be geared to this reality. The need for a new future context to guide educational processes is the basis for sustainability.

No country is sustainable or has come close to becoming sustainable. There is no proven recipe for success. As Prescott-Allen reminds us "making progress towards (sustainability) is like going to a country we have never been to before. We do not know what the destinations will be like; we cannot tell how to get there". Given this reality, the international community has come to recognize that sustainability is essentially an on-going learning process that actively involves stakeholders in creating their vision, acting and reviewing changes. As a result, education in the context of sustainability is now understood as a change process rather than a message or level which must be achieved. Another realization emerging out of the sustainability

literature is that major problems cannot be solved from our current way of living but will require a shift from traditional ways of thinking and acting upon environmental problems. It has been suggested that environmentalism in the past has been a movement against some things - for example stopping pollution and other harmful activities - while the sustainability approach aims to do things differently in the first place, instead of just cleaning up the symptoms of underlying problems. It moves away from “doom and gloom” approaches towards future oriented thinking and action. To achieve sustainability we need to:

- 1) Change the mental models which have driven communities to unsustainable development. This involves questioning and reflecting upon our actions and decisions, so we can re-think and re-design our activities.
- 2) Use new learning approaches that help us explore sustainability and build skills that enable change, such as mentoring, facilitation, participative inquiry, action learning and action research.

The idea of a sustainable future is such a context, within which it is possible to extrapolate the knowledge, skills and values needed for the 21st century, a constantly evolving process of inquiry and learning rather than a clearly recognizable final objective.

The “sustainable” future is seen as one in which a sustainable environment, a sustainable economy, and a sustaining society are equally important and interdependent objectives:

- o A sustainable environment is one in which the Earth’s resources are able to sustain life, health and acceptable progress, and to renew themselves.
- o A sustainable economy is one characterized by development decisions, policies and practices that do not exhaust the Earth’s resources and respect the cultural experiences of societies.
- o A sustaining society is one that lives in harmony with nature and within itself.

At its essence education for a sustainable future uses content from the environment, economy and society to organize learning processes that help students to understand the evolution of human interaction with the environment through development, to analyze present realities, and to plan and participate in coherent processes of change toward a more sustainable

future. This set of knowledge, skills and values, endorsed by representatives of all sectors of every society, is the framework for education for sustainability and the basis for much of the new curriculum planning taking place across the world. As can be seen, the framework integrates education about the environment, economy and society within a context of critical skills and the values of hope and commitment. It is important, in trying to define education for sustainability, that it be seen in the context of other major educational movements in the world.

One of the key reference points for the advancement of education for a sustainable future has been Chapter 36, 'Promoting Education, Public Awareness and Training' of Agenda 21, which states as a basis for action that:

Education, including formal education, public awareness and training should be recognized as a process by which human beings and societies can reach their fullest potential. Education is critical for promoting sustainable development and improving the capacity of the people to address environment and development issues. While basic education provides the underpinning for any environmental and development education, the latter needs to be incorporated as an essential part of learning. Both formal and non-formal education is indispensable to changing people's attitudes so that they have the capacity to assess and address their sustainable development concerns. It is also critical for achieving environmental and ethical awareness, values and attitudes, skills and behaviors consistent with sustainable development and for effective public participation in decision-making. To be effective, environment and development education should deal with the dynamics of both the physical/biological and socio-economic environment and human (which may include spiritual) development, should be integrated into all disciplines, and should employ formal and non-formal methods and effective means of communication.

Sustainability education is learner-centered, providing students with opportunities to construct their own understandings through hands-on, minds on investigations. Learners are engaged in direct experiences and are challenged to use higher-order thinking skills. Sustainability education supports the development of an active learning community where learners share ideas and expertise, and prompt continued inquiry. Sustainability education provides real-world contexts and issues from which concepts and

skills can be learned. It recognizes the importance of viewing the environment within the context of human influences, incorporating an examination of economics, culture, political structure, and social equity as well as natural processes and systems. Through comprehensive, cohesive programs, learners explore how feelings, experiences, attitudes, and perceptions influence environmental issues. They become knowledgeable about natural processes and systems and gain an understanding of human processes and systems. Learners use basic science and math skills and explore the nature of bias. They develop a sense of their rights and responsibilities as citizens, are able to understand the ideals, principles, and practices of citizenship in democratic societies, and they gain the skills necessary for citizenship. A knowledgeable, skilled, and active citizenry is a key to resolving the environmental issues that promise to become increasingly important. While schools play a major role, cultivating environmental literacy is a task that neither begins nor ends with formal education. Many parts of our society shape attitudes toward and knowledge about the environment—family, peers, religion, community, interest groups, government, the media, etc. Sustainability education often begins close to home, encouraging learners to understand and forge connections with their immediate surroundings. The awareness, knowledge, and skills needed for these local connections and understandings provide a basis for moving out into larger systems, broader issues, and a more sophisticated comprehension of causes, connections, and consequences. Sustainability education fosters skills and habits that people can use throughout their lives to understand and act on environmental issues. It emphasizes critical and creative thinking skills along with other higher level thinking processes that are key to identifying, investigating, and analyzing issues, and formulating and evaluating alternative solutions. It builds the capacity of learners to work individually as well as cooperatively to improve environmental conditions. For each environmental issue there is not just one right answer or solution—there are many perspectives and much uncertainty. Sustainability education cultivates the ability to recognize uncertainty, envision alternative scenarios, and adapt to changing conditions and information. Knowledge, skills, and habits of mind translate into a citizenry that is better able to address its common problems and create advantage of opportunities, whether environmental concerns are involved or not.

A FRAMEWORK FOR EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Knowledge needed

- The planet earth as a finite system and the elements that constitute the planetary environment. The resources of the earth, particularly soil, water, minerals, etc., and their distribution and role in supporting living organisms. The nature of ecosystems and biomes, their health, and their interdependence within the biosphere. The dependence of humans on the environmental resources for life and sustenance. The sustainable relationship of native societies to the environment. The implications of the resource distribution in determining the nature of societies and the rate and character of economic development. Characteristics of the development of human societies including nomadic, hunter gatherer, agricultural, industrial and post-industrial, and the impact of each on the natural environment. The role of science and technology in the development of societies and the impact of these technologies on the environment. Philosophies and patterns of economic activity and their different impacts on the environment, societies and cultures. The process of urbanization and the implications of de-ruralization. The interconnectedness of present world political, economic, environmental and social issues. Aspects of differing perspectives and philosophies concerning the ecological and human environments. Cooperative international and national efforts to find solutions to common global issues, and to implement strategies for a more sustainable future. The implications for the global community of the political, economic and socio-cultural changes needed for a more sustainable future. Processes of planning, policy-making and action for sustainability by governments, businesses, non-governmental organizations and the general public.

Skills needed

- Frame appropriate questions to guide relevant study and research. Define such fundamental concepts as environment, community, development and technology, and apply definitions to local, national and global experience. Use a range of resources and technologies in addressing questions. Assess the nature of bias and evaluate different points of view. Develop hypotheses based on balanced information, critical analysis and careful synthesis, and test them against new information and personal experience

and beliefs. Communicate information and viewpoints effectively. Work towards negotiated consensus and cooperative resolution of conflict. Develop cooperative strategies for appropriate action to change present relationships between ecological preservation and economic development.

Values needed

- An appreciation of the resilience, fragility and beauty of nature and the interdependence and equal importance of all life forms. An appreciation of the dependence of human life on the resources of a finite planet. An appreciation of the role of human ingenuity and individual creativity in ensuring survival and the search for appropriate and sustainable progress. An appreciation of the power of human beings to modify the environment. A sense of self-worth and rootedness in one's own culture and community. A respect for other cultures and recognition of the interdependence of the human community. A global perspective and loyalty to the world community. A concern for disparities and injustices, a commitment to human rights and to the peaceful resolution of conflict. An appreciation of the challenges faced by the human community in defining the processes needed for sustainability and in implementing the changes needed. A sense of balance in deciding among conflicting priorities. Personal acceptance of a sustainable lifestyle and a commitment to participation in change. A realistic appreciation of the urgency of the challenges facing the global community and the complexities that demand long-term planning for building a sustainable future. A sense of hope and a positive personal and social perspective on the future. An appreciation of the importance and worth of individual responsibility and action.

SUSTAINABILITY EDUCATION IN SERBIA

Serbia is, as with many other things, far behind the rest of the developed world when talking about education curriculums that support the idea of sustainability. When reviewing the formal education in Serbia, the closest it comes to the idea of sustainability is with an elective subject in primary schools named "Nature's guardians" ("Čuvari prirode"). Also, some aspects of sustainability, mainly ecological, are present in other primary school subjects – "Knowing nature and society" ("Poznavanje prirode i društva") and "Knowing nature" ("Poznavanje prirode"). After the fifth grade, only "Biology" and "Geography" explore some questions regarding sustainability. The

main problem here is that every teacher is given the right to, without any previous education and training in this area, freely interpret, emphasize, or doesn't emphasize at all these increasingly important questions. The situation with non-formal education is not much better. Some programs do exist but they're only accessible to a small number of people. Advancement of both formal and non-formal education should be based on the National strategy of environmental and sustainability education. Ministries of education, school boards and teachers' federations should all contribute to re-defining the content of curricula, which is crucial to the achievement of environmental and sustainable development education goals in classrooms. They should also play an important role in the training of trainers, mainly through workshops and information packages. The training of trainers is recognized worldwide as one of the key factors contributing to the advancement of environmental and sustainable development education. Training is carried out by school boards, teachers' federations, individual experts, consultants, NGOs, foundations, industry associations, etc. Most, if not all, of these institutions should also be involved in the production of kits, activities, posters, contests, etc. that contribute to environmental and sustainable development education. Schools should also be actively involved in outdoor education, "Earth Day", environmental weeks, special international days, etc.

CONCLUSION

How ever uncertain the future is, one thing is for sure – sustainable development will become an increasingly important concept for any future development. This study, based on the philosophy that strategic thinking and long-term vision and decision-making is needed to ensure a sustainable future, has been undertaken in the hope that sustainability education will survive and grow to help present and future generations of people to meet the ever-increasing challenge of finding the appropriate balance between the environment, the economy and society's well-being. The fact that the 2005-2015. decade has been declared Decade of education for sustainable development by the United Nations gives hope for future development of sustainability education programs.

REFERENCES

1. North America Association for Environmental Education. (2002). Guidelines for Excellence in Nonformal Environmental Education Program Development and Implementation. (draft) NAAEE, Rock Spring, GA.
2. UNCED (1992) Agenda 21: Programme of Action for Sustainable Development. Rio Declaration on Environment and Development. N.Y.: United Nations.
3. UNESCO-UNEP (1976) The Belgrade Charter. Connect: UNESCOUNEP Environmental Education Newsletter, Vol.1 (1) pp. 1-2.
4. UNESCO (1978) Final Report intergovernmental Conference on Environmental Education. Organized by UNESCO in Cooperation with UNEP, Tbilisi, USSR, 14-26 October 1977, Paris: UNESCO ED/MD/49.
5. UNESCO-UNEP. (1978). Final Report Intergovernmental Conference on Environmental Education. Organized by UNESCO in Cooperation with UNEP, Tbilisi, USSR, 14-26 October 1977, Paris: UNESCO
6. UNESCO-UNEP (1976). "The Belgrade Charter". Connect: UNESCOUNEP Environmental Newsletter, Vol. 1 (1) pp. 1-2.
7. UNESCO (1998) Environment and Society: Education and Public Awareness for Sustainability. Proceedings of the Thessaloniki International Conference. Paris: UNESCO.
8. United Nations (2002) Report of the World Summit on Sustainable Development. Johannesburg, South Africa, 26 August - 4 September 2002. New York: United Nations.
9. <http://edrev.asu.edu>
10. <http://www.wwwords.co.uk>
11. <http://portal.unesco.org/en/>
12. <http://www.aries.mq.edu.au>
13. <http://www.deh.gov.au>
14. <http://www.ec.gc.ca/education>
15. <http://www.epa.gov/enviroed>
16. http://www.unesco.org/education/efa/ed_for_all/
17. <http://www.naaee.org>

OBRAZOVANJE ZA 21. VEK:
OBRAZOVANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ

Rezime

Iako i dalje kritikovan i osporavan od strane nekih, koncept održivog razvoja dobija rastući značaj u akademskim krugovima širom sveta. Sve se više priča o obrazovanju za održivi razvoj, a okviri za takvo obrazovanje su već postavljeni i prihvaćeni u najvećem broju razvijenih zemalja. Ovakvo obrazovanje treba da kroz aktivno i kreativno učenje razvije poseban set znanja, veština i vrednosti kod ljudi. Činjenica da je dekada od 2005. do 2015. godine proglašena dekadom obrazovanja za održivi razvoj od strane Ujedinjenih nacija, svedoči o važnosti i aktuelnosti ove problematike.

Ključne reči: obrazovanje za održivi razvoj, održivi razvoj, ekološko obrazovanje, ekološka degradacija, ekonomija, društvo, ekologija.

Nataša Nikolov
Tutor: *dr Ivana Spasić*
Filozofski fakultet u Beogradu

ETNIČKO-LINGVISTIČKI IDENTITETI BELGIJSKOG DRUŠTVA

Uvod

Belgijsko društvo laici često smatraju jednim od najstabilnijih društava zapadne Evrope. U svim enciklopedijama, teorijama savremenih demokratija, istraživanjima agencija čiji su podaci relevantni i svetski priznati, Kraljevina Belgija ima najviše ocene i smatra se jednom od najstabilnijih i najuređenijih demokratija sveta. Često smo svedoci da istina ima dva lica. Tako je i u slučaju Belgije. Analizirajući politički sistem može se zaključiti da je to državno uređenje sa visoko razvijenim sistemom disperzije i balansa moći. Dvo i po federacija, sa četiri jezička područja i tri jezičke zajednice može da dovede do velike konfuzije. Tu, možda, i leži najveći paradoks belgijskog društva. Izuzetna kompleksnost društvenog i državnog uređenja rađa jedno od najstabilnijih društava starog kontinenta. U ovom radu pokušaću da objasnim razloge i uzroke te kompleksnosti, fokusirajući se na način na koji je došlo do formiranja posebnih identiteta zajednica koje čine belgijsko društvo.

Naime, belgijsko društvo je društvo dubokih unutrašnjih podela, međutim, ono ima dugu tradiciju demokratske političke kulture, koja mu pomaže da mehanizmi disperzije moći, medijacije u konfliktima, organizaciji vlasti, dovedu do uspostavljanja konsensusa neophodnog da Belgija bude pozitivan i prepoznatljivi brend u svetu.

Neophodno je, najpre, objasniti uređenje Belgije, i strukturu belgijskog društva, iz razloga lakšeg razumevanja uzroka formiranja posebnih nacionalnih identiteta. Ove dve kategorije (formiranje nacionalnog identiteta i državno uređenje) su povezane i prožete, tako da ih je veoma teško posmatrati odvojeno.

Belgija je danas federalna država koju čine zajednice¹ i regioni.² Belgija je formirana kao unitarna država, a jedan od glavnih razloga zbog kojih je došlo do njene federalizacije (formiranja regiona i zajednica) bili su

¹ Francusko-jezička zajednica, flamansko-jezička zajednica, nemačko-jezička zajednica.

² Valonija, Flandrija i region glavnog grada, Brisel.

zahtevi Flamanaca za kulturnom autonomijom i zahtevi Valonaca za ekonomskom autonomijom. Sa jedne strane, prvi otvoreni zahtevi Flamanaca za kulturnom autonomijom datiraju još iz 1937. godine. Oni su predstavljali reakciju na kulturnu i socijalnu dominaciju francuskog jezika i francuske buržoazije u Belgiji. Ovi zahtevi biće koreni promena iz 1970. godine, kada su zvanično formirane tri jezičke zajednice. Sa druge strane, zahtevi Valonaca za ekonomskom autonomijom, koji su došli do izražaja tokom šezdesetih godina dvadesetog veka, bili su usmereni na obnovu i razvoj propale industrije. Formiranje tri regiona 1980. godine predstavlja ostvarenje nekih od zahteva za ekonomskom autonomijom. Čitav diskurs flamansko-valonskog identiteta počiva upravo na relaciji i odnosu jezičkih zajednica, kao primarnih jedinica u kojima dolazi do formiranja nacionalnog identiteta, i regiona koji predstavljaju izraz formiranog političkog identiteta istih tih jezičkih zajednica.

Belgija je kao država formirana 1830. godine. Nastala je ujedinjavanjem otepljenih južnih pokrajina Ujedinjenog Holandskog Kraljevstva,³ sa tadašnjom oblasti koju je činila frankofona jezička zajednica. Stvorena je kao unitarna kraljevina, sa visokim nivoom decentralizacije. U tom periodu, kao razlozi visoke decentralizacije navode se katoličko gledište naspram liberalnog gledišta, odnosno pitanja da li je novoformirana nacija prvenstveno tradicionalno katolička zajednica, ili napredno građansko društvo.⁴ Pod snažnim uticajem liberalnog gledišta, Belgija započinje svoju modernizaciju. U prvom planu reforme i razvoja belgijskog društva našli su se ekonomija i obrazovanje. Oblast obrazovanja se veoma brzo našla u središtu rasprava, a svemu je prethodilo pitanje jezika, koje će polako početi da se izdvaja kao jedan od gorućih problema.

Belgijsku kraljevinu čine Valonci, koji govore francuskim jezikom, zatim Flamanci čiji je maternji jezik holandski, i na jugoistoku zemlje se nalazi mala nemačko-jezička zajednica, sa nemačkim jezikom kao maternjim. Zvanični jezik bio je francuski, što je dovodilo do toga da većinsko stanovništvo, flamansko, nije moglo da koristi maternji jezik. To je uzrokovalo velike tenzije i zahteve za jezičkom ravnopravnošću, a zatim i dovelo do zahteva za jezičkom autonomijom flamanske zajednice.⁵ Nikako se ne sme izostaviti klasni aspekt koji je uticao da jezik postane osnova za

³ Današnji region Flandrija, holandsko jezičko područje.

⁴ Videti: diplomski rad na temu *Opšta obeležja belgijskog konsocijacionog federalizma*, Nataša Nikolov, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2006. str. 16.

⁵ Videti: isto, str. 17.

obrazovanje nacionalnog identiteta. Oblasti obrazovanja i kulture su se dovodile u vezu sa francuskim jezikom, pa se u prošlosti flamanski jezik smatrao primitivnim, prostim, odnosno jezikom seljaštva, i bio je nedostojan obrazovanih ljudi. Visoko obrazovani Flamanci, koji su napredovali na društvenoj lestvici, počeli su da koriste francuski jezik i van institucija u kojima su radili. To je dovelo do toga da flamanski jezik počinje da se zapostavlja i da na taj način jača nacionalni identitet Belgijanaca, odnosno lingvistički dominantne zajednice Valonaca. Flamanski intelektualci, uočivši problem, taj proces su morali da zaustave i okrenu ga “u svoju korist”. Dolazi do formiranja Flamanskog pokreta koji je kao svoj primarni cilj imao promociju flamanskog, odnosno holandskog jezika, a time i flamanske kulture i flamanskog identiteta. Formirani Flamanski pokret je na polju obrazovanja imao značajnog uspeha – holandski jezik je u školama sve više ulazio u upotrebu kao zvaničan jezik.⁶ Dvadeseti vek će postati vek tzv. flamanskog pitanja. Valonsko-flamanski problem neće se do kraja rešiti ni u prvoj polovini dvadesetog veka.⁷ Kao najveći problem, kada je u pitanju upotreba jezika, javiće se jačanje flamanskog nacionalizma. Decenijsko diskriminatorno ophođenje prema holandskom jeziku biće glavni uzrok njegovog učvršćivanja i porasta uticaja istog. Danas nije retko da se ističe neophodnost očuvanja i potvrde flamanskog identiteta. Zahtevi za sve većom decentralizacijom, autonomijom, federalizacijom i čak konfederalizacijom Belgije to potvrđuju.

1. Stanovišta o odnosu jezika i etničkog identiteta

Jezik se često uzima kao ključni element pri definiciji identiteta jedne etničke skupine. Prema Veberu, na obrazovanje etničkih zajednica utiče nekoliko činilaca, od kojih jezik i religija imaju značajnu ulogu. Naime, jezik omogućava uspostavljanje uzajamnog razumevanja među onima koji dele zajednički jezički kôd. Međutim, Veber primećuje i to da oštre razlike u

⁶ Jezik je tek 1851. postao jezik nastave u osnovnim školama, a 1866. zvanični jezik u Antverpenu, što je navelo i druge gradove da slede ovaj primer. Holandski jezik je 1898. zakonski izjednačen sa francuskim (holandska verzija zakona ubuduće je imala istu zvaničnu pravnu moć kao i francuska).

⁷ 28. juna 1932. zakonom je izričito formulisana princip da se u Flandriji kao zvanični koristi holandski jezik, što je potvrđeno kaznenim merama u slučaju prekršaja. Flandrija je prestala da zvanično bude dvojezična, dok se proces uvođenja holandskog jezika u institucije i obrazovne ustanove, kao obaveznog, nastavio.

pogledu dijalekta mogu postojati između ljudi koji sebe vide kao pripadnike iste grupe.⁸ Veza između jezika i etničkog identiteta je izuzetno jaka i veoma uticajna prilikom formiranja „novih nacija“.

Postojanje jezika i njegovo jačanje predstavljaju proces koji je nepohodan da bi jedna etnička zajednica, odnosno nacija, egzistirala. Gubljenjem jezika, njegovim potiranjem i nametanjem nekog drugog, dominantnijeg, etnička zajednica, narod, polako počinje da se asimiluje i da prihvata kulturne obrasce koje sa sobom nosi dominantnija zajednica. Kroz istoriju, sa mnogim narodima nestajali su i njihovi jezici, nestajale su čitave kulture, jer nije postojao način da budu prenesene. Prihvatanjem drugih jezika, zaboravlja se identitet zajednice iz koje se poticalo. Sa druge strane, posedovati etnički identitet jedne zajednice, ne znači znati govoriti jezik te zajednice. Etnički identitet predstavlja mnogo više. On je, pored jezika, i kultura, i običaj i navike jednog naroda. Jezik predstavlja medijum preko koga je „strancu“ lakše da dosegne u suštinu etničke zajednice, da je bolje „razume“. „Čuvajući“ svoj jezik, ne dozvoljava se da u zaborav padne kojoj se etničkoj zajednici, narodu, pripada.

2. Osnovni podaci o jezičkoj situaciji u Belgiji

Kao što je prethodno navedeno, Belgija ima specifičnu strukturu. Čine je četiri jezička područja, tri jezičke zajednice i tri regiona.⁹ Specifičnost ovakve organizacione strukture navodi na zaključak da je Belgija jedno izuzetno kompleksno društvo. Ukoliko se uporede podaci o etničkoj strukturi,¹⁰ sa jedne strane, i podaci o jezicima kojima se govori u Belgiji,¹¹ sa druge strane, može se doći do zaključka da je organizaciona struktura belgijske države načinjena po ključu jezičko-lingvističke podele, sa izuzetkom Brisela, kao specifikuma belgijskog društva.

Uticaj flamanskog jezika na formiranje nacionalnog identiteta Flamanaca i, kao reakcija na njega, formiranje valonskog pokreta, imaju svoju predistoriju. U narednim redovima biće prikazan proces diferencijacije fla-

⁸ Filip Putinja, Žoslin Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX vek, Beograd 1997. godina, str. 39.

⁹ Vidi fusnote 1 i 2 ovog rada.

¹⁰ Flamanci 58%, Valonci 38%, ostali 11%, izvor: CIA, The World Factbook, www.cia.gov, 01.11.2005.

¹¹ Holandski-flamanski jezik 60%, francuski jezik 40%, nemački jezik manje od 1%, izvor: CIA, The World Factbook, www.cia.gov, 01.11.2005

manskog od svega što je belgijsko i, pre svega, negativno definisanje u odnosu na valonsko. Proces je započet neposredno nakon formiranja jedinstvene belgijske države i traje više od sto pedeset godina.

3. Jezički sukob – rađanje flamanskog i valonskog identiteta i “belgijski kompromis”

Nakon poraza Napoleona kod Vaterloa, francuskoj dominaciji u Južnoj Holandiji došao je kraj. Čitava oblast ujedinila se pod krunom kralja Viljema I od Oranža. Kralj je tada doneo odluku da zvanični jezik kraljevstva bude holandski jezik. Takva odluka je izazvala nezadovoljstvo u južnom delu kraljevstva koje je većinsko francusko govorno područje. Problem je postojao iz razloga što je do tada francuski jezik bio zvanični, i uvođenju holandskog jezika protivila se najviše francuska buržoazija, ugledni ljudi i državna administracija. Pored ovog otpora, i Katolička crkva je imala jako tvrd stav. Uvođenje holandskog jezika oni su videli i kao put ka jačanju kalvinizma. Kraljeve lingvističke inicijative najviše uticaja su imale na obrazovanje, a u tadašnjem obrazovnom sistemu katolička crkva je imala dominantnu ulogu. Još u periodu pre formiranja belgijske države (i nacije), kao imanentan samom društvu stvara se jaz na lingvističkoj osnovi. Taj početni jaz biće osnova kasnijem produblivanju razlika i stvaranju dva, prvenstveno lingvistička, a kasnije i “nacionalna” pokreta – flamanskog i valonskog. Ova dva pokreta otvoriće put dominantnijem flamanskom i pasivnijem valonskom identitetu.

Belgijska država nastala je kao produkt dogovora francuske i holandske elite, a na isti način začeti su i belgijska nacija i belgijski identitet. Potrebno je napomenuti da prilikom formiranja političke scene mlade belgijske kraljevine, jezičke razlike nisu imale veliku ulogu. Kao primarni činoci nametnule su se liberalna i katolička struja. One su predstavljale dva noseća stuba društva i politike Belgije.

Belgija je formirana kao unitarna, ali i *de facto* država sa jednim zvaničnim jezikom. Uvođenje jednog jezika kao zvaničnog, i to francuskog jezika, bilo je način da se formira belgijska nacija, a čitav proces je bio usmeren prema nekadašnjim južnim pokrajinama Holandije. Kraljevina Belgija je 1830. godine bila suštinski frankofona država, uprkos činjenici da ustavom nije proklamovan zvanični jezik. Otkud taj prodor francuskog jezika? Najpre, ideju belgijske države i belgijske nacije sa sobom je donela francuska elita. Stvaranje belgijske nacije bilo je jedini mogući način da se francuski (kasnije, valonski) identitet na teritoriji današnje Belgije sačuva

i održi.¹² Smatralo se da će se “slobodnom” upotrebom francuskog jezika na području Flandrije postepeno izgubiti flamanski i ostali lokalni dijalekti, kojima je govorila većina stanovnika ove oblasti. Krajnji cilj je, opet, bio da se uspostavi i obezbedi dominacija belgijskog identiteta. Francuski jezik je korišćen, pored belgijskih najviših državnih organa, i u sudovima, organima lokalne vlasti Flandrije. Međutim, dominacija francuskog jezika smetala je mladom flamanskom identitetu, ali je i bila jedan od osnovnih razloga njegovog daljeg razvoja i jačanja.

Kao opozicija belgijskom režimu, i francuskom jeziku, izdvojila se flamanska niža elita, koju su činili lokalni zemljoposednici, sveštenici, intelektualci i studenti. Oni su bili onaj prvi pokretač koji će dati zamajac borbi za jezičku ravnopravnost, prvo u Flandriji, a zatim i u institucijama centralne vlasti. Borba za jezičku ravnopravnost uticaće na promenu svesti o važnosti flamanskog identiteta. Flamanski intelektualci Belgiju su videli kao dvojezičnu i multikulturalnu. Smatrali su da flamanski/holandski jezik treba da bude u osnovi belgijskog identiteta i vizija osnivača Flamanskog pokreta bila je da Belgiju učine više belgijskom.¹³ Shodno prethodno pomenutom, u početku, Flamanski pokret je bio belgijski pokret koji je radio na transformaciji i dokazivanju belgijskog identiteta. Flamanski identitet nije se razlikovao od belgijskog identiteta. Do razlaza će doći nekoliko godina kasnije.

Flamanski identitet počeo je da jača i da postaje sve više flamanski odbijanjem francuske elite da država postane dvojezična. Do prve zvanične inicijative Flamanskog pokreta došlo je 1840. godine, kada su lideri ovog pokreta podneli belgijskom parlamentu peticiju kojom zahtevaju da holandski jezik postane zvaničan jezik u flamanskim provincijama, i u komunikaciji između organa lokalne vlasti i najviših državnih organa. Ovaj zahtev je bio ignorisan kao i druge brojne inicijative koje će uslediti u narednim godinama. Francuski jezik kao zvanični jezik ograničavao je većinsko stanovništvo, flamansko, da koristi maternji jezik. To je uzrokovalo velike tenzije i zahteve za jezičkom ravnopravnošću. Holandski jezik je 1851.

¹² Spoljnopolitički razlozi formiranja belgijske države. Videti: diplomski rad na temu *Opšta obeležja belgijskog konsociacionog federalizma*, Nataša Nikolov, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2006. str. 16.

¹³ André Lecours, *Political Institutions, Elites and Territorial Identity Formation in Belgium*, str. 57. [http://taylorandfrancis.metapress.com/\(2lh4yb45oo5ho255d0xvs4y1\)/app/home/contribution.asp?referrer=parent&backto=issue,4,6;journal,17,20;linkingpublicationresults,1:104645,1](http://taylorandfrancis.metapress.com/(2lh4yb45oo5ho255d0xvs4y1)/app/home/contribution.asp?referrer=parent&backto=issue,4,6;journal,17,20;linkingpublicationresults,1:104645,1)

postao jezik nastave u osnovnim školama, a 1866. zvanični jezik u Antverpenu, što je navelo i druge gradove da slede ovaj primer. Holandski jezik je tek 1898. godine zakonski izjednačen sa francuskim. Juna 1932. godine, zakonom je izričito formulisana princip da se u Flandriji i zvanično govori holandskim jezikom. Decenijsko diskriminatorno ophođenje prema holandskom jeziku uzrok je jačanja flamanskog identiteta, a u vezi sa njim, i porasta i učvršćivanja flamanskog nacionalizma.

Valonski pokret je reakcija na uspešni aktivizam Flamanskog pokreta. Jačanjem holandskog, odnosno flamanskog jezika, francuski jezik je postajao sve ugroženiji, i njihov zadatak je bio da vrate značaj francuskog jezika i da obuzdaju ekspanziju holandskog jezika. Upotreba flamanskog/holandskog jezika jačala je flamanski nacionalni identitet, koji će se pokazati znatno agresivnijim nego što je to bio slučaj sa valonskim nacionalnim identitetom.

Valonski pokret, u svom ranom periodu, bio je belgijski pokret koji se zalagao za prava, politički i socijalni status quo, koji je išao na ruku stanovništvu koje je govorilo francuski jezik. Sam proces formiranja valonskog identiteta otpočeo je dosta kasnije, inicijativama Valonskog pokreta, početkom dvadesetog veka. Oblasti u Valoniji nisu imale nikakvu istoriju, jer su oduvek bile deo veće celine. Polako se sâmo nametalo, jačanjem flamanskog nacionalizma, da belgijski identitet u stvari znači valonski identitet. Oduzimanjem "prava francuskom jeziku", frankofono stanovništvo koje je živelo u Flandriji ostalo je u potčinjenom položaju. Danas, ovo pitanje je detaljno zakonski regulisano i ne ostavlja se prostora diskriminaciji. Čitava situacija i položaj ljudi koji žive u regionima drugačijim od jezičkih zajednica kojima pripadaju najbolje se odlikava na primeru regiona glavnog grada, Brisela, o čemu će biti više reči u redovima koji slede. Trebalo bi imati u vidu da je 1963. utvrđena jezička granica i da kraj šezdesetih godina i sedamdesete godine prošlog veka predstavljaju vrhunac valonsko – flamanskih trvenja. Cilj utvrđivanja ovakve granice bio je, upravo, da se zaštite manjine u jezičko-mešovitim oblastima.

Kao što je već prethodno pomenuto, 1932. godine holandski/flamanski jezik je pravno izjednačen sa francuskim jezikom i postaje drugi zvanični jezik u Belgiji. Međutim, flamanski zahtevi za jezičkom ravnopravnošću nisu se zaustavili samo na zahtevima za uvođenjem flamanskog kao zvaničnog jezika, pored francuskog. Flamanski pokret je postepeno počeo da sve više biva politička partija, iz koje će se izdvojiti nekoliko samostalnih struja. Flamanski pokret počinje da ističe sve veće zahteve za teritorijalnom autonomijom i da legalnim inicijativama radi na njenom dobijanju. Jačanjem

etno-nacionalnog identiteta težio je ostvarenju kroz regionalizaciju, a zatim i federalizaciju Belgije. Jezičke zajednice institucionalizovane su kao produkt insistiranja Flamanaca na kulturnoj autonomiji 1970. godine.¹⁴ Identitet flamanskog regiona, Flandrije, veoma je izražen i decenijama u prošlosti je veoma dominantan i agresivan u odnosu na valonski. Primarna ugroženost od strane valonskog, odnosno francuskog jezičkog nacionalizma pretvorila se u pokretača flamanskog nacionalizma. Borba za samostalnost u smislu jezičkih prava nastavljena je dubljim procesom integracije zajednice oko holandskog/flamanskog jezika. Kada je u pitanju identitet belgijskih nacionalnih zajednica, problem glavnog grada Brisela je veoma specifičan. Geografski, Brisel se nalazi u Flandriji, flamanskom regionu. Glavni je grad i administrativni centar, a samim tim, zbog duge dominacije francuskog jezika u državnoj administraciji, u njemu se više koristi francuski jezik. Prestonica je Evropske unije, pa se kao treći jezik, zbog izuzetno velikog broja stranaca, koristi engleski jezik. U okviru belgijske vertikalne organizacije vlasti, Brisel je treći region, pored Flandrije i Valonije. Kada su u pitanju jezičke zajednice, pripada dvojezičnom području, gde su oba jezika ravnopravna. Identitet belgijskog stanovništva zavisi u velikoj meri od njihovog porekla. Nekako se čini da belgijska nacija najviše postoji zbog ljudi koji žive u Briselu, koji su tu rođeni, a ne osećaju se ni Flamancima niti Valoncima. Istraživanja, rađena na temu nacionalnog osećanja i odnosa prema strancima u Belgiji, pokazuju da je najbolji odnos, upravo, u Briselu, dok najnegativniji stav prema strancima imaju stanovnici Flandrije.¹⁵ To ukazuje na indiferentnost građana Brisela u odnosu na vlastiti identitet. Manja "agresivnost" prema strancima ukazuje na dve stvari: ili da identitet u ovom regionu nije jasno određen, ili da postoji tolika sigurnost u identitet da ne postoji potreba da se nameće drugima. Pre se može zaključiti da identitet nije dovoljno određen i profilisan kod stanovnika koji žive u regionu glavnog grada. Odnos jezičkih zajednica u Briselu najbolje se može shvatiti na osnovu primera zakonske regulative u oblasti obrazovanja, odnosno školovanja. Zakoni jedne jezičke zajednice važe za stanovnike Brisela u zavisnosti od pripadnosti jezičkoj zajednici. Roditelji i deca su pod nadležnošću flamanske jezičke zajednice ukoliko izaberu da im deca, na primer, pohađaju flamansku školu. Ukoliko izaberu da im jedno dete pohađa francusku školu, biće podređeni zakonima

¹⁴ Francuska, holandska i nemačka.

¹⁵ Bart Maddens, Jaak Billiet, Roeland Beerten, *National identity and the attitude towards foreigners in multi-national states: the case of Belgium*, http://www.findarticles.com/p/articles/mi_hb3295/is_200001/ai_n7997242, decembar 2005.

frankofone jezičke zajednice. Ovakav način regulisanja nadležnosti jezičkih zajednica, odnosno regiona, karakterističan je i isključivo vezan samo za region glavnog grada, Brisela. Brisel će, zbog svog specifičnog položaja, i u procesima dalje decentralizacije države, koja je izvesna, imati problem, upravo, profilisanja konkretnog nacionalnog identiteta, flamanskog, valonskog, ili belgijskog.

ZAKLJUČAK

Formiranje nacionalnih identiteta u Belgiji bilo je proces koji je započet još pre nego što je ona kao država formirana. Samo konstituisanje države, i njeno organizovanje kao unitarne, biće uzrok postepenog razdvajanja flamanskog od valonskog identiteta. Kao osnova formiranja flamanskog identiteta uzet je flamanski, odnosno holandski jezik. Jezičko razlikovanje nametnulo se kao primarno, jer francuska elita nije imala dobru volju da učini ustupke i izjednači holandski jezik sa francuskim jezikom. Da je izašla u susret zahtevima flamanske zajednice, flamanski identitet bi se razvijao znatno sporije, a francuski jezik bi zadržao svoj dominantan položaj.

Kao posebno se izdvaja pitanje Brisela. Specifičnost ovog regiona, položaja, nacionalne strukture stanovništva, kao i neisprofilisanost identiteta zajednica u Briselu, usložnjava diskurs formiranja nacionalnih identiteta u ključu lingvističkih karakteristika zajednica koje u Briselu žive.

Jezik je moćno sredstvo formiranja identiteta jedne zajednice. Belgijski slučaj to svakako potvrđuje. Do stvaranja belgijskog identiteta nije moglo doći, i on se nije mogao učvrstiti, jer se identifikovao pre svega sa francuskim jezikom. Većinsko flamansko stanovništvo to nije moglo da dopusti. Francuski jezik nije mogao biti dominantniji, jer se koristio u Valoniji, koja je bila ekonomski značajno siromašniji i nazadniji region u odnosu na bogatu Flandriju. U početku su razlike bile na razini katolička – liberalna Belgija. Zatim se pitanje različitog prenelo na nivo nacionalnog, da bi na kraju osnovno pitanje distinkcije bilo, u isto vreme, ekonomsko i kulturno. Procesi u belgijskom društvu idu u pravcu dubljih podela, i sve snažnijeg jačanja, pre svega, flamanskog identiteta. Valonski identitet će se uvek posmatrati u ravni suprotnoj od flamanskog, dok će pokušaji, prvo definisanja, a zatim i identifikovanja sa begijskim identitetom biti skoro uzaludni. Ostaje da se vidi koliko je model belgijskog kompromisa, koji se ogleda u izuzetno razvijenim demokratskim mehanizmima disperzije i, uopšte, funkcionisanja vlasti, do sada bio uspešan i kakvi su izgledi da uspešno funkcioniše i u budućnosti.

LITERATURA

- Matic, Podunavac, *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993.
- Nataša Nikolov, diplomski rad na temu: *Opšta obeležja belgijskog konsocijacionog federalizma*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2006.
- "Opasan jezički rat", *Politika*, 19. mart 1998.
- Ričard Dženkins, *Etnicitet u novom ključu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
- Tomas Hilan Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2004.
- Filip Putinja, Žoslin Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1997.

web adrese:

- [http://taylorandfrancis.metapress.com/\(2lh4yb45oo5ho255d0xvs4y1\)/app/home/contribution.asp?referrer=parent&backto=issue,4,6;journal,17,20;linkingpublicationresults,1:104645,1](http://taylorandfrancis.metapress.com/(2lh4yb45oo5ho255d0xvs4y1)/app/home/contribution.asp?referrer=parent&backto=issue,4,6;journal,17,20;linkingpublicationresults,1:104645,1)
- <http://www.175-25.be/EN/homepage/175-25/?a=0>
- http://www.findarticles.com/p/articles/mi_hb3295/is_200001/ain7997242
- <http://newssearch.bbc.co.uk/cgi-bin/search/results.pl?scope=serbian&tab=serbian&order=sortboth&q=belgijski+model&go.x=27&go.y=10>
- <http://hr.wikipedia.org/wiki/Belgija>
- http://www.taieux.be/Services/SubNat/EU_impl/EU_impl.htm
- <http://www.belgium.be/eportal/index.jsp>
- <http://www.wu-wien.ac.at/usr/absatz/salzberg/belserv/belserv.html>
- <http://www.cia.gov>
- http://www.flanders.be/NASApp/cs/ContentServer?pagename=MVG_FL/Page/MVG_FL_Home&cid=1018548008451&c=Page
- <http://www.flandersonline.org/en/flanders.php>
- <http://www.federalism2005.be/en/home/index/>
- <http://www.monarchie.be>
- http://www.coe.int/T/E/Com/files/CLRAE-Sessions/2003-07-Kazan/rapport_Lagasse.asp#TopOfPage

- <http://www.ecsanet.org/conferences/ecsaworld2/Ginderachter.htm>
- http://europa.eu.int/abc/governments/belgium/index_en.htm
- http://www.fed-parl.be/constitution_uk.html
- <http://www.rpani.gov.uk/studyvisit/belgium.htm>
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Belgium>
- http://en.wikipedia.org/wiki/Belgian_regional_elections,_2004
- http://www.economist.com/displayStory.cfm?story_id=1800764
- <http://www.electionworld.org/belgium.htm>
- http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Governments_in_Belgium#Federal_Government
- http://en.wikipedia.org/wiki/Political_parties_in_Belgium
- http://en.wikipedia.org/wiki/Politics_of_Flanders
- http://206.191.61.198/en_publications.asp
- <http://206.191.61.198/uploads/BelgiumDraft2Theme2.pdf>
- <http://206.191.61.198/uploads/BelgianRptheme2.pdf>
- http://www.riia.org/pdf/briefing_papers/Swenden.pdf
- <http://www.senate.be/english/ParlRelationEN.html>
- <http://www.cor.eu.int>

ETNO-LINGUISTIC IDENTITIES OF BELGIAN SOCIETY

Summary

Is Belgium one of the most stable societies of Western Europe? Complexity of the society and intricacy, at the same time, various and the similar cultures, languages and interests paradoxically led to constitute one of the most stable societies of the Old Continent. The long tradition of the democratic political culture imbues every aspect of complex social and political relations in Belgium. Flemish-Walloon relation is indeed a crucial for appearances on the social and political scene. The constitution of the national identity of the both communities was lasting for decades, and reasons for this were diverse. They depended on currently political, economic and cultural occurrences. The language of local communities appeared as a primary reason for the constitution of the national identity. Reliance on language as a basis of national community identification would result with profiling national identity, and its authentication would try to find in the requests for territorial forms of autonomy.

Key words: Belgium, Flemish, Walloon, language (Dutch and French), national identity, communities, the Walloon movement, the Flemish movement, Brussels.

Jelena Bugarski
Tutor: *prof. dr Ljubiša Rajić*
Filološki fakultet u Beogradu

ODNOS NASTAVNIKA I STUDENATA NA FILOLOŠKOM FAKULTETU – TRENUTNO STANJE I MOGUĆNOST PROMENE

Uvod

Reforma. Veoma aktuelna reč ovih dana na univerzitetima u Srbiji. Kao i u drugim zemljama u regionu, tako i kod nas visoko obrazovanje je u procesu prilagođavanja, ili dostizanja evropskih kriterijuma. I Beogradski univerzitet se uveliko reformiše – menjaju se nastavni planovi i programi, studenti upisuju ili će upisivati studije po principu 3+2 ili 4+1.

Kada je reč o fakultetima, neki su već prilično odmakli sa reformom i već imaju upisane studente po novom programu. I Filološki fakultet je jedan od mnogih koji se reformiše i prilagođava Bolonji, mada sa malim kašnjenjem u odnosu na druge fakultete – glavni razlog za to je da se čekalo da novi Zakon o visokom obrazovanju bude donesen.

Nedavno su na Nastavno-naučnom veću fakulteta usvojeni novi nastavni planovi i programi po kojima će da se radi u narednoj školskoj 2006/07 godini.

Ali postavlja se pitanje da li je to dovoljno? Da li reforma podrazumeva samo promenu kurikuluma, uvođenje ECTS bodova za merenje opterećenja studenata, evaluacije? Da li i ponašanje nastavnika i studenata, kao i drugog fakultetskog osoblja, treba da bude reformisano? Da li odnos i način komunikacije između nastavnika i studenata takođe treba da se menja, u kojoj meri i kako? Da li se to može tako lako izvesti? Da li treba uvesti fakultetski ili bolonjski bon ton?

Pitanja je zaista puno i ovaj rad će pokušati da da odgovor na neka od njih. Fokus će biti upravo na korektnosti i međusobnom uvažavanju koje postoji ili bi trebalo da postoji između nastavnika i studenata.

Trenutno (realno?) stanje

Kada bi trebalo dati kratak opis Filološkog fakulteta, najjednostavnije bi bilo reći da je to univerzitet za sebe. I zaista, sa 29 različitih studijskih grupa, 7.900 aktivnih studenata i 394 nastavnika i saradnika, on to i jeste.

Brojke su zaista impresivne, naročito kada se pogleda broj studenata koji imaju indeks Filološkog fakulteta. Iako su studenti brojčano nadmoćniji, prava moć se nalazi u rukama manjine – nastavnika. U budućnosti bi evaluacije, pre svega, trebalo da doprinesu poboljšanju nastave, jer bi studenti ocenjivali i iznosili svoje mišljenje i viđenje predmeta i organizacije nastave. Dakle, studenti bi konačno dobili priliku da utiču na nastavu, plan i program – njihovo mišljenje bi moralo da se uzme u obzir a to je ipak značajan, a za ovu sredinu, i velik korak.

Ali šta je sa nastavnicima? Da li će i oni tj. njihovo ponašanje i odnos prema studentima biti ocenjivan? Verovatno ne, barem ne u početku.

Da najpre objasnim ključni pojam za ovaj rad – korektnost i korektan odnos. Pod ovim podrazumevam međusobno uvažavanje i poštovanje ličnosti i mišljenja koje bi trebalo da postoji na relaciji nastavnik – student ili jednostavno rečeno – da se osećate prijatno na času.

Razlog zbog koje sam odabrala baš ovu temu je taj što sam na katedri na kojoj sam ja student – katedri za engleski jezik i književnost – imala prilike da vidim, a i osetim, različito postupanje prema studentima (u tom smislu da među nastavnicima postoje oni koji studente tretiraju kao ravnopravne u procesu obrazovanja, do onih koji se trude da se studenti oseće inferiornim). Opet, uočljiva je i opuštenost u najpozitivnijem smislu koja postoji kod nekih stranih lektora.

Upravo iz tog razloga ovaj rad se fokusira na sam odnos koji postoji ili bi trebalo da postoji između nastavnika i studentata u jednoj akademskoj ustanovi. Taj odnos bi trebalo da bude korektan tj. da postoji međusobno uvažavanje i poštovanje; da nastavnik uvažava mišljenje studenta, podržava njegov intelektualni i akademski razvoj dok bi student trebalo da ispunjava obaveze koje je, samim statusom studenta, dužan da ispunjava – obaveze koje propisuje ustanova, zakon, nastavnik (redovno dolaženje na nastavu, priprema za časove, itd.). Ali res non verba!

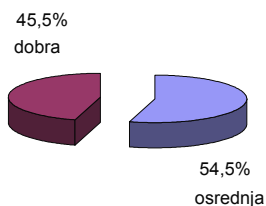
Da bih utvrdila trenutno stanje, sastavila sam upitnik koji je zatim bio razdeljen studentima starijih godina tri veće katedre – katedre za engleski jezik i književnost (106 studenata), katedre za francuski jezik i književnost (37 studenata) i katedre za španski jezik i hispanske književnosti (46 studenata). Ove tri katedre izabrane su iz više razloga: katedra za engleski, pre svega, jer je najveća katedra na fakultetu, sa preko hiljadu studenata i takođe velikim brojem nastavnog osoblja, među koje spadaju i strani nastavnici; katedra za španski, koja je izuzetno popularna kod studenata (svake godine, prilikom upisa, ovo je katedra na koju konkuriše izuzetno velik broj budućih bruceša); katedra za francuski jezik je jedna od najstarijih na fakultetu ali

ujedno i jedna od najkonzervativnijih, barem gledano spolja).

Sama forma upitnika tj., sama pitanja su tako formulisana i grupisana da u prvom delu studenti treba da daju odgovor na pitanja vezana za trenutnu situaciju na fakultetu i na svojim katedrama, kao i o svojim očekivanjima pre studija; drugi deo upitnika sadrži pitanja u vezi s tim šta nastavnik a šta student treba da radi u cilju poboljšanja korektnosti odno-
sa.

Dakle, na prvo pitanje o korektnosti nastavnika na Filološkom fakultetu, 54,5% studenata smatra da je ona osrednja, a 45,5% da je dobra. Ovakvi odgovori, pre svega 54,5% studenata koji smatraju da je korektnost osrednja, mogu se objasniti činjenicom da su grupe prevelike a i na predavanjima komunikacija je u većini slučajeva jednosmerna, tj. nastavnik je taj koji priča a studenti su ti koji hvataju beleške, sa retkim prilikama da izraze svoje mišljenje ili pokrenu raspravu. Onih 45,5% studenata koji kažu da je korektnosti dobra, uglavnom navode pojedinačne nastavnike. Interesantno je, čak i iznenađujuće, da niko od studenata nije zaokružio da je korektnost loša. Kako to objasniti? Situacija na fakultetu je nešto bolja nego ranijih godina; studentsko organizovanje polako počinje da uzima maha, na Filološkom fakultetu odnedavno postoje dve studentske organizacije koje teže poboljšanju studija i studentskog života, dok je takođe izuzetno važna i institucija studenta prodekana, kome studenti mogu da se obrate ukoliko imaju neki problem. S druge strane, ma koliko nastavnici bili nekad nekorektni, studente ipak, na kraju, najviše interesuje da polože ispite (često varajući na istim), a potpise dobijaju iako se ne pojavljuju na vežbama i predavanjima. Na fakultetu postoji *status quo*, s blagim naznakama nabolje, tako da se na sve što imalo predstavlja korak napred gleda izuzetno pozitivno od strane studenata (npr. uvođenje kolokvijuma).

Korektnost na Filoloskom fakultetu

Stoga, ove rezultate ipak treba uzeti sa izvesnom dozom rezerve jer su studenti ove odgovore zaokruživali najviše na osnovu trenutne situacije na svojim katedrama; mada, na Filološkom fakultetu, na prvoj i drugoj godini studija, postoje opšti predmeti za sve ili većinu studijskih grupa.

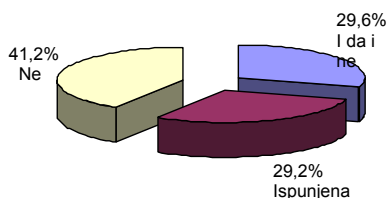
Sledeće pitanje ticalo se očekivanja koja su studenti imali pre upisa fakulteta kada je korektnost u pitanju. Odgovorili su na sledeći način:

6,4% studenata je izjavilo da su njihova očekivanja ispunjena kada je korektnost u pitanju,

22,8% kaže da su im očekivanja uglavnom ispunjena,

29,6% je odgovorilo i da i ne, dok je po 20,6% odgovorilo sa ne ili uglavnom ne, što zajedno daje 41,2% negativnih odgovora.

Očekivanja pre upisa

Dakle – mogli bismo zaključiti da imamo 29,2% studenata kojima su očekivanja manje-više ispunjena, 41,2% negativnih odgovora i 29,6% koji i jesu i nisu zadovoljni odnosom koji postoji između nastavnika i studenata.

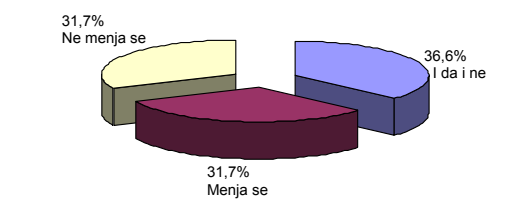
Visok procenat negativnih odgovora može se objasniti činjenicom da su studenti očekivali „akademsiju“ sredinu na fakultetu, u kojoj bi bili tretirani kao mladi intelektualci i buduće kolege, ali... 29,6% „i da i ne“ odgovora je direktno povezano tj. zavisi od nastavnika do nastavnika – naime, postoje nastavnici koji su izuzetno korektni i profesionalni ali postoje i oni koji nisu. I, na kraju, 29,2% pozitivnih odgovora može se objasniti time da očekivanja tih studenata nisu bila izuzetno visoka kada su upisivali fakultet, da su, u poređenju sa srednjom školom, odnosi koji vladaju na fakultetu bolji, ili (ovo objašnjenje je dalo nekoliko studenata) da je odnos koji postoji između nastavnika i studenata na 3. i 4. godini studija mnogo korektniji, da uspeva da anulira sve ono negativno što je postojalo tokom studija.

Upravo kao nastavak ovoga, sledeće pitanje ticalo se promene korektnosti tokom studija. Mada 31,7% smatra da se odnos tj. korektnost (uglavnom) ne menja tokom studija. Razlozi za ovo su velike grupe sa kojima se

radi na časovima tako da nastavnik ne može da posveti podjednaku pažnju svakom studentu; takođe, ne dolaze svi studenti redovno na nastavu.

Isti procenat studenata smatra da se taj odnos menja naročito na trećoj i četvrtoj godini, i to nabolje, kada nastavnici donekle bolje poznaju svoje studente a i studenti su upoznati sa načinom rada nastavnika; ujedno i grupe na ovim godinama su (znatno) manje nego na prvoj i drugoj godini studija. 36,6% smatra da se korektnost odnosa menja ali ne i uvek tj. od slučaja do slučaja (od nastavnika do nastavnika).

Korektnost tokom studija

Nastavnik vs. student

U drugom delu upitnika studenti su odgovarali na pitanja o tome šta bi nastavnici i studenti trebalo da čine u cilju poboljšanja odnosa. Interesantno je uporediti to s trenutnim stanjem na fakultretu.

Nastavnik

Prva grupa pitanja za svoju temu imala je nastavnike, i to šta oni treba da čine da bi se odnos između njih i studenata poboljšao. Da vidimo šta su studenti odgovorili.

Kada treba razviti korektne odnose između studenta i nastavnika, važno je ili nije da nastavnik čini sledeće – ovako su to studenti ocenili:

Da uvažava mišljenje studenata: 9% se i slaže i ne slaže a, 91% se slaže (13,8% se uglavnom slaže, a 77,2% se u potpunosti slaže).

S ovim bi se verovatno i velika većina nastavnika složila, u teoriji barem, ali iskustva u praksi su sasvim drugačija. Problem je što nastavnik ne traži od studenata da kažu svoje mišljenje ili ako i traži, onda je to više *pro forme* i ne očekuje se ikakav odgovor. Često, na času ili na ispitu, ako student

i iskaže svoje mišljenje koje nije u saglasnosti sa nastavnikovim, nastavnik će se svojski truditi da dokaže studentu da greši ili mu čak dati i manju ocenu.

Da tretira studenta kao partnera u obrazovnom procesu

- 10% se i slaže i ne slaže,
- 89,9% se slaže (20,6% se uglavnom slaže a 69,3% se u potpunosti slaže).

Student se i dalje vidi kao neko ko ima pasivnu ulogu u procesu obrazovanja, a ne kao neko ko je u stanju da uzme aktivno učešće i da donosi odluke koje dalje utiču na njegovo školovanje. Takođe, student je i *klijent* koji plaća obrazovanje koje treba da dobije na fakultetu, ali pritom ne dobija spisak usluga koje su školarinom obuhvaćene, niti mu je objašnjeno šta dalje može s diplomom Filološkog fakulteta da radi.

Da poštuje ličnost studenta:

- 10% se uglavnom slaže,
- 89,9% se slaže u potpunosti.

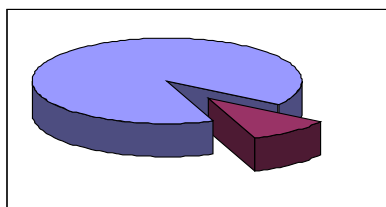
Čest komentar studenata, naročito kada su predavanja pojedinih nastavnika u pitanju, a i ispiti kod istih, jeste da se nastavnik trudi da se student oseti inferiornim. Jednostavno, neki nastavnici se trude da pokažu studentu koliko ne zna, ne bi li time pokazali svoje znanje.

Da podstiče studenta da kreativno razmišlja i da aktivno učestvuje na predavanjima:

- 10% se uglavnom slaže,
- 89,9% se slaže u potpunosti.

Ovo je povezano s prethodnim stavkama, jer je potrebno da nastavnik podstiče studenta da ima i da izrazi svoje mišljenje o nekoj temi, tj. da razmišlja, jer ipak smo zbog toga na fakultetu.

Gorenavedeni procenti mogu se svi predstaviti istim grafikonom, pošto su prilično slični.

Studenti

Važan faktor su i studenti, tj. korektan odnos podrazumeva da postoje najmanje dve strane, kao i uzajamno poštovanje. Dakle, i studentima su postavljena pitanja o tome šta je važno da oni rade u cilju razvijanja korektnog odnosa između nastavnika i studenta.

Na pitanje da li je za korektnost odnosa važno da je student upoznat sa obavezama koje se od njega očekuju da ispuni

- 14,3% je odgovorilo da uglavnom da a
- 85,7% je odgovorilo da se slaže u potpunosti.

Ovo se može objasniti time što, kada su obaveze studenta jasno definisane, student oseća izvesnu sigurnost da, ukoliko ispuni te obaveze, nema razloga da se brine kakva će reakcija nastavnika biti i kako to može da utiče na ocenu. Naravno, izvestan broj studenata nije upoznat s obavezama koje se od njih očekuju jer često te obaveze nisu predočene na početku školske godine ili studija. Problem, s druge strane, jeste neispunjavanje obaveza u situacijama kada su one jasno iznesene i kada je studentima objašnjeno šta se od njih očekuje – kao što je nedolaženje na vežbe, nepripremljenost za vežbe i sl.

Sledeća stavka je bila da li je važno da student uzima aktivno učešće u časovima, na šta je

- 65,6% odgovorilo da se u potpunosti slaže,
- 27,5% se uglavnom slaže,
- 4,8% se i slaže i ne slaže, dok
- 2,1% se upošte ne slaže.

Već smo u prethodnim stavkama prokomentarisali kakva je trenutna situacija kada je reč o aktivnosti na času, ali važno je navesti razloge zbog kojih studenti smatraju da je ovo važno. Naime, aktivnim učešćem na času više se nauči, jer studenti moraju da kritički razmišljaju o onome što čuju na času i da iznose kontra argumente. Ali ovo se, nažalost, retko dešava.

Da li je u cilju razvijanja korektnih odnosa važno da student iznosi svoje mišljenje iako se ono može razlikovati ili biti suprotno od nastavnikovog,

- 6,9% studenata se i slaže i ne slaže,
- 20,6% se uglavnom slaže i
- 72,5% se slaže u potpunosti.

O ovome je takođe bilo reči ranije, pre svega kada se poredi ono *što bi trebalo* i ono *kako trenutno jeste*. Interesantan je komentar jednog studenta koji je rekao – ako će student da iznosi svoje mišljenje, bolje to da radi na času nego na ispitu, što je bila sasvim jasna indikacija kako svojevlavi studenti mogu da prođu ili kako prolaze na ispitima.

Naravno, ovo sve spada u *trebalo bi*, ali stvarna situacija prilično odudara od toga. Da li zbog nedostatka dobre volje, inicijative, hrabrosti ili, kako to nastavnici lepo kažu, zbog loše plaćenosti nastavnika? Ravnodušnosti?

Ali da li je neko pokušao da nešto preduzme po tom pitanju? Da li postoje nekakvi propisi, regulative? Nije na odmet zaviriti u zakone, statute i slično.

Mogućnost promene – buduće stanje?

Zakoni i propisi

U Zakonu o visokom obrazovanju, kao i u Etičkom kodeksu Univerziteta postoje članovi kojima se donekle reguliše odnos nastavnika i studenata, tačnije, daju se neki opšti predlozi o tome kako se očekuje da se nastavnik i student ponašaju. U Statutu Filološkog fakulteta govori se o pravima i odgovornosti studenata, među kojima su neke, pre svega, odgovornosti nejasno definisane. U ovom delu ćemo napraviti kratak pregled pojedinih delova ovih dokumenata.

- Zakon o visokom obrazovanju

Права и обавезе студената

Član 86.

Student visokoškolske ustanove ima pravo i obaveze utvrđene ovim zakonom i opštim aktom visokoškolske ustanove.

Student ima pravo:

- 1) na upis, kvalitetno školovanje i objektivno ocenjivanje;
- 2) na blagovremeno i tačno informisanje o svim pitanjima koja se odnose na studije;
- 3) na aktivno učestvovanje u donošenju odluka, u skladu sa zakonom;
- 4) na samoorganizovanje i izražavanje sopstvenog mišljenja;

- 5) na povlastice koje proizlaze iz statusa studenta;
- 6) na podjednako kvalitetne uslove studija za sve studente;
- 7) na obrazovanje na jeziku nacionalne manjine, u skladu sa zakonom;
- 8) na različitost i zaštitu od diskriminacije;
- 9) da bira i da bude biran u studentski parlament i druge organe visokoškolske ustanove.

Student je dužan da:

- 1) ispunjava nastavne i predispitne obaveze;
- 2) poštuje opšte akte ustanove;
- 3) poštuje prava zaposlenih i drugih studenata u visokoškolskoj ustanovi;
- 4) učestvuje u donošenju odluka u skladu sa zakonom.

Student ima pravo na žalbu u skladu sa statutom visokoškolske ustanove ukoliko visokoškolska ustanova prekrši neku od obaveza iz stava 2. tač. 1)-3) ovog člana.

U članu Zakona 86, među pravima studenata, interesantne su sledeće tačke: 1), 2), 3) i 4). U tački 1) spominje se kvalitetno obrazovanje, ali šta to tačno podrazumeva? Kvalitetnu nastavu? Kvalitetnu studentsku službu na fakultetu? Naravno, to je nešto što treba da bude definisano posebnim aktima fakulteta. U tački broj 2) govori se o tome da studenti treba da budu „blagovremeno i tačno“ informisani o studijama, ali činjenica je da u praksi to sasvim drugačije funkcioniše – primer za to je da se datumi ispita ističu neposredno pred sam ispitni rok, mada se stvari polako menjaju nabolje kada je ovo u pitanju. Tačka 3) govori o učestvovanju u donošenju odluka, ali to je trenutno procentualno veoma malo. U tački 4) još jednom nailazimo na izražavanje sopstvenog mišljenja, ali studentsko *sopstveno mišljenje* još uvek nije zaživelo na fakultetima.

Kada je reč o dužnostima studenata, tačka 1) govori o ispunjavanju nastavnih i predispitnih obaveza, s kojima često studenti nisu u potpunosti upoznati. Takođe, kada je reč o tačkama 2) i 3) – studenti često nisu ni sa ovim upoznati.

- Etički kodeks Univerziteta u Beogradu

Однос према студентима

Kanon 2

1. Nastavnici i saradnici podstiču slobodan i ozbiljan prilaz učenju.
2. U tom smislu dužni su da:
 - 2.1. zadovolje najviše profesionalne standarde u nastavi,

- 2.2. budu intelektualni vodiči i savetnici studenata,
 - 2.3. uspostave sa studentima odnos međusobnog uvažavanja i poverenja,
 - 2.4. obezbede objektivni, pouzdan i ujednačen sistem praćenja rada i ocenjivanja znanja studenata,
 - 2.5. štite akademske slobode i prava studenata,
 - 2.6. izražavaju zahvalnost za pomoć ili doprinos studenata.
3. Nastavnici i saradnici ne smeju iskorišćavati, zloupotrebljavati i diskriminisati studente niti se prema njima mogu ponašati na nedoličan način.

Etički kodeks je interesantan zbog toga što se u njemu donekle određuje odnos nastavnika prema studentima, ali ne može se reći da se i jasno definiše. Na primer, koji su to najviši profesionalni standardi koje nastavnici treba da ispune? Mnogi studenti su prokomentarisali da mnogi nastavnici su i nesprofesionalni i nekompetentni, a onda se postavlja pitanje kako neko takav može da bude intelektualni vodič i savetnik studentima. Tu je i stavka o uspostavljanju odnosa međusobnog uvažavanja i poverenja – ali kako se to radi i da li se radi na tome? Na stavku da su nastavnici dužni da izražavaju zahvalnost za pomoć ili doprinos studenata, mnogi studenti su se slatko nasmejali.

- Statut Filološkog fakulteta

Iz Statuta Fakulteta izdvojila sam dva člana, jer su mi bila interesantna zbog toga što se retko primenjuju.

Prava i odgovornost studenata

Član 108.

Student ima pravo da podnese prigovor i predloge koji se odnose na kvalitet obrazovnog procesa, organizaciju i način izvođenja nastave Nastavno-naučnom veću Fakulteta. Nastavno-naučno veće Fakulteta razmatra prigovore i o njima se izjašnjava.

Član 110.

Student koji prekrši opšta akta Fakulteta ili ometa rad na Fakultetu odgovara disciplinski.

Student može da odgovara samo za povredu obaveza koje su za vreme izvršenja bile utvrđene Zakonom i Pravilnikom o disciplinskoj odgovornosti studenta.

Član 110. je zanimljiv zbog toga što disciplinske mere nisu jasno definisane, a u slučajevima kada jesu (varanje na ispitima), retko se ili gotovo nikad ne primenjuju. Kada je reč o podnošenju prigovora, primetan je blagi porast u broju studenata koji se osmele da prigovore tj. da se žale na način organizovanja nastave i sl. Mada, veliki broj studenata se ne žali što zbog straha da će ih nastavnik uzeti na zub, ili što smatraju da ne mogu bilo šta da promene, ili su položili ispit kod tog profesora pa onda nema svrhe.

I tako, donose se i menjaju zakoni, kodeksi, primećuju se njihove loše strane ali se malo toga značajnog menja u praksi. Sve je otvoreno za različita tumačenja i nedoslednu primenu.

Zaključak

Trenutna situacija NIJE najbolja moguća – i nastavnici i studenti su svesni toga. Postoji i svest o tome šta ne valja a šta valja, grubi zakonski okviri, ali ne i plan kako poboljšati čitavu situaciju i odnos. Ali je, takođe, prisutna ravnodušnost ili želja da se sačuva *status quo* – ravnodušnost, jer obe strane ne veruju da se išta može promeniti nabolje, da ne postoji volja za tako nešto, stoga se upravo zadržava status quo: nijedna strana nije zadovoljna stanjem stvari, ali uspeva da odradi svoj deo posla uz što manji napor – predavanja i vežbe, koje često umeju da budu jednolične i monotone; studenti koji polažu ispite prepisujući, uz opravdanje da to svi rade ili da su to predmeti koji im neće koristiti u životu. Ali šta uraditi?

Najpre bi trebalo krenuti od onih stvari koje se daju lako evaluirati i menjati – sama nastava, nastavni plan i program. Studenti bi tako mogli da iznesu svoje mišljenje i viđenje nastave a spremnost nastavnika da promene svoje programe i način predavanja bi se videla kao pozitivan korak i uvažavanje mišljenja studenata.

Jasno definisanje prava i dužnosti studenata i nastavnika, s kojima bi svi bili upoznati, takođe bi pomoglo, jer bi se onda mogla lakše uočiti kršenja istih i mogli bi se podnositi prigovori. Disciplinske mere takođe bi morale biti jasno definisane i primenjivane u slučaju nepoštovanja prava i pravila, jer su u suprotnom besmislene. Naravno, tu je i individualan napor nastavnika i studenata i rad na stvaranju što boljeg uzajamnog odnosa i korektnosti. A, kao zaključak, navodim odgovore studenata na pitanje od koga

zavisi kakav će odnos između nastavnika i studenata biti: 11,6% odgovorilo je da to zavisi i od nastavnika i od studenata, a čak 88,4% smatra da zavisi od nastavnika.

LITERATURA

1. Gunar Handal, *Studentska evaluacija nastave, priručnik za nastavnike i studente visokoškolskih ustanova*, Alternativna akademska obrazovna mreža, Beograd, 2003.
2. *Uputstva i kriterijumi za evaluaciju i akreditaciju visokog obrazovanja*, Alternativna akademska obrazovna mreža, Beograd, 2004.
3. *Zakon o visokom obrazovanju*, str. 43, sajt Ministarstva prosvete i sporta republike Srbije, www.msp.sr.gov.yu
4. Univerzitet u Beogradu, *Etički kodeks*, str. 1, zavedeno u arhivi Mašinskog fakulteta u Beogradu, 20. 3. 2003, pod brojem 405/1.
5. *Statut Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, str.14.

Jelena Bugarski

The Relationship Between Teachers and Students at the Faculty of Philology

Summary

The quality of the relationship between teachers and students at the Faculty of Philology, present situation and possibility for changes are the things this paper focuses on.

It also includes data based on a survey done among the students of English, Spanish and French Departments and it looks into legal documents to find regulations regarding the teacher-student relationship.

Key words: Teacher-student relationship, Correctness, Present situation, Expectations, Law on Higher Education, Ethical Codex, Statute.

Marija Bursać

Tutorka: *mr Jasmina Vignjević*

Kancelarija Svetske trgovinske organizacije u Beogradu

IZAZOVI INVESTIRANJA U SRBIJI: KORPORATIVNO UPRAVLJANJE

Problem korporativnog upravljanja je malo poznat van stručne javnosti, a izuzetno je aktuelno „područje, kako istraživanja, tako i promene zakonodavstva, prateće regulacije, internih korporacijskih pravila i običaja“.¹ Iako se ono, što i sam naziv kaže, odnosi na upravljanje preduzećima, prosečan građanin Srbije nema jasnu predstavu šta ovaj termin stvarno obuhvata. Srbiji su neophodne investicije. Za privlačenje investitora neophodno je stvoriti dobru investicionu klimu, koja podrazumeva ne samo određeni zakonski okvir, već i njegovo poštovanje u praksi. Izuzetno važan deo dobre investicione klime čini dobra praksa korporativnog upravljanja u preduzećima. Zbog čega je tako? Treba pogledati kako se investicije u svetu danas realizuju. U razvijenim zemljama kompanije uređene u formi akcionarskog društva su osnov ekonomskog razvoja, a investitori nastavljaju da ulažu svoj novac u velike kompanije nad kojima nemaju nikakvu efektivnu kontrolu, očekujući profit. U nerazvijenim zemljama, kao i u zemljama u razvoju situacija je, usled lošeg korporativnog upravljanja, suprotna i kompanije ne mogu da privuku neophodni kapital. Posledice lošeg korporativnog upravljanja su niža ekonomska efikasnost firme i slabiji finansijski rezultati. Pokazuje se da kompanije koje poštuju prava svih akcionara imaju veću vrednost na tržištu, više profite i niže troškove kapitala. Vrednost kompanije se povećava kroz razvijenije oblike korporativnog upravljanja i nadzora. Ovoj oblasti je dat i međunarodni okvir donošenjem OECD-ovih principa, kao i druge zakonske regulative na nivou nacionalnih država širom sveta. Popularnosti teme korporativnog upravljanja doprineli su sledeći faktori:

- talas privatizacije u celom svetu, a posebno u zemljama u tranziciji;
- povećanje značaja institucionalnih investitora;
- niz finansijskih kriza i skandala (azijska kriza 1997, ruska kriza 1998, bankroti i skandali u SAD 2001. i 2002.

¹ B. Begović i B. Mijatović, Unapređenje korporativnog upravljanja, Centar za liberalno demokratske studije, Beograd, 2003, str. 11.

Ovom pitanju bi trebalo posvetiti više pažnje i u Srbiji, pošto su investicije u korporativni sektor neophodne za njen ekonomski oporavak i razvoj.

Investiciona klima u Srbiji

Za dalji razvoj finansijskog tržišta u Srbiji i privlačenje kapitala važni su institucionalni investitori. Institucionalni investitori drže više od 50% svih akcija kompanija u SAD (oko 60% u 1000 najvećih kompanija). Dvadeset pet najvećih penzionih fondova čine 42% američkih investicija u inostranstvu. Oni su posrednici između pojedinca i modernih kompanija.

Neki od oblika institucionalnih investitora postoje kod nas (osiguravajuće kompanije) ali još nisu aktivni na finansijskom tržištu, neki se tek pojavljuju (privatna penzijska osiguranja), dok je za neke tek nedavno stvoren zakonski okvir (u Srbiji je nedavno usvojen Zakon o investicionim fondovima).

Prva verzija Zakona o investicionim fondovima je napisana pre nekoliko godina, a najnovija verzija je tek nedavno usvojena u Narodnoj skupštini. Projekcije su da bi investicioni fondovi u prvoj godini prikupili najmanje 40 miliona evra, a u periodu od šest godina jednu milijardu. Najveći ulagači u Srbiji sada su inostrani fondovi,² strane banke i građani.

Poznate su prednosti investicionih fondova – diversifikacija portfolija i time smanjen rizik investiranja, potfolio menadžment, korporativno upravljanje, jednostavan promet, jačanje tržišta kapitala. Značajno je ne samo prisustvo stranih investicionih fondova već i formiranje domaćih, što će povećati investicione mogućnosti i šansu za profit prosečnom građaninu (alternativa štednji u bankama i direktnoj kupovini akcija). Kapitalna dobit (razlika između kupovne i prodajne cene akcija) u zemljama tranzicije je višestruko veća nego u razvijenim. U Srbiji dobit³ ubira mala grupa pojedinaca sa velikim kapitalom ili strani investicioni fondovi čije prisustvo nije bez kontroverzi,⁴ čime je ona uskraćena većini građana. Na razvijenim

² Inostrani fondovi su prisutni u Srbiji i pre donošenja zakona o investicionim fondovima. Po našim propisima, oni su registrovani kao profesionalni investitori, a to su potvrđivali registracijom u inostranstvu.

³ O kolikim je sumama reč vidi se ako se pogleda rast akcija najuspešnijih kompanija na beogradskoj berzi: kapitalna dobit na akcije Energoprojekt holdinga od 2002. do kraja 2005. godine iznosila 400%, akcije Hemofarma su skočile za 967%, a Metalca za čitavih 2260%.

⁴ „Salford“ (kupio je više od 50 odsto srpske mlekarske industrije, „Bambi“), „Midland“ („Karneks“, „Željezara Nikšić“, Luka Pančevo, „Stari grad“), „FPP“ („Knjaz Miloš“).

tržištima ovo nije moguće, najviše zahvaljujući postojanju velikih investitora – investicionih fondova. Investicioni fondovi donose pravedniju raspodelu profita.

Kao što se vidi, značaj institucionalnih investitora, a posebno investicionih fondova, u procesu investiranja je izuzetno veliki. I uz postojeće slabosti zakonske regulative postoji mogućnost za delovanje ovih investitora u Srbiji, i njen je interes da ih privuče. Investitore će interesovati dve grupe faktora: prvu grupu čine faktori na nivou države, a drugu na nivou kompanije. Na nivou zemlje važni faktori su: opšta politička i ekonomska situacija u zemlji; zakonska regulativa, njeno poštovanje u praksi, efikasnost sudstva; konkurentnost u određenoj grani privrede. Na nivou kompanije investitori obraćaju pažnju na likvidnost kompanije i korporativnu strukturu, koja se najčešće ogleda u organizaciji korporativnog upravljanja.

Značaj korporativnog upravljanja

Poštovanje principa korporativnog upravljanja se dvostruko pozitivno odražava: kompanija je atraktivnija za investitore, a istovremeno ostvaruje i veći profit. Brojna istraživanja to i potvrđuju.

Investitori visoko vrednuju korporativno upravljanje, i svoj novac ulažu u kompanije koje poštuju osnovne principe korporativnog upravljanja. I u zemljama OECD i u zemljama u razvoju te kompanije imaju mnogo bolji rejting.

Agencije korejskih firmi sa dobrim korporativnim upravljanjem se kotiraju po 160% većoj vrednosti od onih sa neadekvatnim korporativnim strukturama.⁵

ABN/AMRO⁶ studija pokazala je da su brazilske kompanije koje su najviše poštovalle principe korporativnog upravljanja 2004. godine postigle za 20% veći P/E od firmi sa lošim rejtingom korporativnog upravljanja.

Studija Dojče Banke⁷ pokazala je da kompanije sa dobrim korporativnim upravljanjem ostvaruju za oko 19% bolje rezultate poslovanja u

⁵ IBlack, Bernard S.; Jang, Hasung; Kim, Woochan. "Predicting Firms' Corporate Governance Choices: Evidence from Korea." University of Texas Law School Working Paper No. 39,

⁶ Erbiste, Bruno. "Corporate Governance in Brazil: Is There a Link Between Corporate Governance and Financial Performance in the Brazilian Market?" ABN AMRO Asset Management, 2005.

⁷ Grandmont, Renato; Grant, Gavin; and Silva, Flavia. "Beyond the Numbers—Corporate Governance: Implications for Investors." Deutsche Bank, 2004.

periodu od 2 godine u odnosu na kompanije sa nezadovoljavajućom korporativnom praksom.

Harvard/Wharton studija:⁸ investitori koji su kupili akcije kompanija u SAD u kojima se najviše poštuju prava akcionara, a prodali akcije firmi u kojima se ta prava najmanje poštuju, ostvarili su veliki povrat od 8.5% po godini.

McKinsey studija⁹ iz 2002. izračunala je da su institucionalni investitori spremni da plate bonus za kupovinu akcija kompanija sa dobrim korporativnim upravljanjem. Taj bonus iznosi: 30% u Istočnoj Evropi i Africi; 22% u Aziji i Latinskoj Americi. Dobro korporativno upravljanje pospešuje efikasnost poslovanja kompanija, postoje brojna istraživanja koje govore u prilog ovome:

Harvard/Wharton studija: američke kompanije sa dobrim korporativnim upravljanjem su imale brži rast prodaje i bile profitabilnije od konkurenata.

ABN/AMRO studija: brazilske kompanije sa natprosečno dobrom praksom korporativnog upravljanja imale su za 45% viši povrat na uloženi kapital od onih ispod proseka.

Korporativno upravljanje

U teoriji koja se bavi problematikom korporativnog upravljanja, problem odnosa principal (vlasnici akcija) – agent (menadžeri) je najčešći predmet polemika. Odvajanje vlasništva od upravljanja ima za posledicu gubitak kontrole vlasnika akcija nad odlukama menadžera. Problem je kojim mehanizmima osigurati da menadžeri rade u interesu vlasnika, a ne u sopstvenom. Takođe je u ovoj problematici važan i odnos između većinskih i manjinskih akcionara.

Ključni faktor koji pojedinca pokreće da učestvuje u radu kompanije na bilo koji od ovih načina je očekivanje da će ostvariti pravično učešće u dobiti kompanije. Od uspeha u rešavanju agencijskog problema zavisi da li će investitori ulagati novac u kompanije, a od toga dugoročno zavisi i ekonomski napredak uopšte. Korporativno upravljanje je ključni mehanizam kroz koji se održava poverenje među svim zainteresovanim subjektima.

Korporativno upravljanje je proces kojim se vrši upravljanje i kontrola nad kompanijama. Uključuje odnose između brojnih subjekata povezanih sa kompanijom. Glavni subjekti su vlasnici akcija, menadžeri i upravni odbor, ostali zainteresovani su zaposleni, dobavljači, klijenti, banke i drugi zajmodavci, neposredno okruženje i zajednica u celini. Ipak, dobro

korporativno upravljanje treba najviše da respektuje interese vlasnika, jer su njihovi interesi najmanje zaštićeni (npr. poverioci mogu da naplate svoj dug iz stečajne mase) i oni najviše rizikuju.

Korporativno upravljanje se bavi odgovornošću i mehanizmima nadzora i kontrole, ali i ekonomskom efikasnošću. Načini na koje se dobre prakse podstiču su raznovrsni. Postoji regulativa u ovoj oblasti: donose se nacionalni zakoni i kodeksi, kao i korporacijski pravilnici, a na međunarodnom nivou najvažniji su OECD principi korporativnog upravljanja. Pored direktnog regulisanja, postoje i drugi načini: računa se na želju menadžera da očuvaju dobru reputaciju, tržište akcija (pad vrednosti akcija je obično signal za promenu menadžmenta), neprijateljsko preuzimanje... U širem smislu, oblasti korporativnog upravljanja pripadaju i oblasti kao što su „antimonopolsko zakonodavstvo, stečaj, izvršenje ugovora, korupcija, sudstvo“.¹⁰

Ne postoji savršeno rešenje problema. Ipak, velike investicije u korporativni sektor pokazuju da poverenje investitora u kvalitet korporativnog upravljanja postoji. U Srbiji je situacija ipak drugačija. „Posle decenija neuspešnih eksperimenata sa različitim tipovima upravljanja preduzećima u državnoj i društvenoj svojini, Srbija se vratila na utabane staze privatne svojine i klasičnog upravljanja preduzećima“.¹¹ Istorijsko nasleđe je ostavilo dubok trag u ponašanju akcionara, menadžmenta i zaposlenih. Po kvalitetu korporativnog upravljanja, Srbija značajno zaostaje za razvijenim zemljama. Situacija se ipak menja, izgleda nabolje. Ocene o „slaboj zakonodavnoj i pratećoj regulaciji“¹² u Srbiji, date pre nekoliko godina, ipak se menjaju, jer je 2004. donet nov i moderan Zakon o privrednim društvima koji reguliše i ovu oblast, kao i Kodeks korporativnog upravljanja koji je donela Privredna komora Srbije.

1. OECD-ove aktivnosti i regulativa iz oblasti korporativnog upravljanja

OECD principi korporativnog upravljanja usvojeni su 1999. godine, a revidirani 2004. Danas su oni jedini međunarodno priznati principi koji regulišu oblast korporativnog upravljanja. Priznati su od strane Foruma za

¹⁰ B. Begović i B. Mijatović, *Unapređenje korporativnog upravljanja*, Centar za liberalno demokratske studije, Beograd, 2003, str. 25.

¹¹ Isto, str. 7.

¹² Isto, str. 12.

finansijsku stabilnost kao jedan od 12 bitnih standarda za zdrave finansijske sisteme. Potvrđeni su i od strane Međunarodne organizacije komisija za hartije od vrednosti. Služili su kao polazna tačka za izradu mnogih nacionalnih kodeksa korporativnog upravljanja.

Ovi principi su neobavezujući. Nisu detaljna uputstva za nacionalna zakonodavstva, već su okvirne smernice. Namenjeni su kreatorima politika, berzama i regulatorima, ali su upućeni i kompanijama, investitorima i svim drugim stranama zainteresovanim za principe korporativnog upravljanja. Da bi pospešio primenu ovih principa, OECD organizuje regionalne okrugle stolove o korporativnom upravljanju u Aziji, Latinskoj Americi, Evroaziji, jugoistočnoj Evropi i Rusiji. Svaki okrugli sto uzima OECD principe korporativnog upravljanja kao okvir za sačinjavanje regionalnog White Paper-a. Okrugli sto za jugoistočnu Evropu, pokrenut 2001. godine, deo je Sporazuma jugoistočne Evrope za reforme, investicije, integritet i rast. Cilj ovog sporazuma je poboljšanje ekonomskog i poslovnog okruženja u regionu. Sam sporazum je deo Pakta stabilnosti za jugoistočnu Evropu. White Paper, donesen 2003. godine, je neobavezujući, konsultativan dokument, kao što su, uostalom, i OECD principi.

OECD principi:

1. Stvaranje okvira za efikasno korporativno upravljanje

Ovaj princip se odnosi na neophodnost ispunjenja određenih predušlova, kao što su efikasna i transparentna tržišta, vladavina prava i podela vlasti.

2. Prava akcionara

Osnovna prava akcionara uključuju pravo na: 1) pouzdane metode registracije vlasništva; 2) prenos akcija drugima; 3) dobijanje na vreme relevantnih informacija o korporaciji; 4) učestvovanje i glasanje na skupštini akcionara; 5) izbor članova odbora; 6) učestvovanje u profitu korporacije.

3. Jednak tretman akcionara

Ovaj princip ima prvenstvenu svrhu da zaštiti manjinske i inostrane akcionare, čija prava mogu biti najlakše ugrožena. Osnovno pravilo je da svi akcionari iz iste klase treba da budu tretirani jednako. Takođe, ovaj princip određuje da je zabranjeno korišćenje privilegovanih informacija od strane „insajdera”.

4. Uloga drugih zainteresovanih u korporativnom upravljanju

Korporativno upravljanje treba da prizna prava drugih zainteresovanih (pored glavnih subjekata korporativnog upravljanja, drugi zainteresovani su već pomenuti ostali subjekti u ovom procesu – zaposleni, dobavljači, klijenti, banke i drugi zajmodavci, neposredno okruženje i zajednica u celini. Prava svih zainteresovanih treba da budu zaštićena zakonom i poštovana, a treba im omogućiti i pristup relevantnim informacijama. Treba uspostaviti pravni okvir za sprečavanje smanjivanja solventnosti kompanije, kao i efikasnu sudsku zaštitu.

5. Otvorenost i transparentnost

Ovaj princip je najviše izmenjen prilikom revidiranja 2004. godine. Ovo su samo neke od informacija koje treba da budu objavljene: finansijski i operativni rezultati, ciljevi, vlasništvo, zarade članova odbora, faktori rizika, pitanja zaposlenih, struktura i politike upravljanja... Informacije treba da budu pripremljene i saopštene u skladu sa najvišim računovodstvenim standardima. Godišnji finansijski izveštaj treba da pripreme nezavisni revizori, odgovorni akcionarima.

6. Odgovornost upravnog odbora

Upravni odbor je dužan da deluje u interesu akcionara i kompanije. U obavezi je da sve akcionare tretira jednako, stara se o poštovanju zakona i interesa drugih zainteresovanih.

2. Regulatorna vezana za korporativno upravljanje u Srbiji

2.1. Zakon o privrednim društvima

Donošenjem novog Zakona o privrednim društvima Srbije 2004. godine, stvoreni su novi pravni instituti u kompanijskom pravu, a od velikog su značaja novine vezane za korporativno upravljanje. Odredbe zakona koje regulišu korporativno upravljanje uglavnom uvažavaju OECD principe korporativnog upravljanja.

Odredbe o pravima akcionara su u skladu sa preporukama iz OECD principa.

Zaštita prava manjinskih akcionara je posebno važan deo reforme kompanijskog prava, deo koji posebno interesuje institucionalne investi-

tore.¹³ Institucionalni investitori su uglavnom manjinski akcionari, a zbog njihovog značaja za svaku zemlju kojoj su investicije potrebne, donose se zakoni koji im unapređuju prava.

Cenzus za status manjinskog akcionara je 10% kapitala društva. Prava manjinskih akcionara uključuju pravo na sazivanje skupštine i prava u vezi sa njenim dnevnim redom. Manjinski akcionari imaju pravo da zahtevaju utvrđivanje stvarnog akcionara.¹⁴

Postoje i neke potencijalne slabosti zakona. Pravo na podnošenje zahteva za likvidaciju društva je praktično mrtvo slovo na papiru, i naši sudovi u praksi nisu sproveli nijedan ovakav postupak. Kod nas, takođe, nije uvedena zaštita manjinskih akcionara u slučaju preuzimanja kompanije, tj. sticanja većinskog paketa akcija od strane preuzimaoca. Preuzimalac nije u obavezi da otkupi preostale akcije od manjinskih akcionara, pa postoji mogućnost da on preuzme akcije preostalih akcionara po ceni nižoj od one iz postupka preuzimanja ako malverzacijama spusti vrednost firme. Obaveza prinudne kupovine postoji jedino kod sticanja većinskog paketa od 95% akcija, i tad manjinski akcionari mogu prodati svoj udeo po ceni poslednje akcije po kojoj je preuzimaoc stekao 95% kapitala kompanije.

Odredbe o Otvorenosti i transparentnosti informacija iz OECD principa su takođe dobro inkorporirane u zakon. Zakonom su predviđene i mere protiv nerealnog prikazivanja ili sakrivanja profita („tunelovanje“ – svesno smanjivanje profita i poslovnog uspeha radi obaranja cena akcija). Kao zaštitna mera predviđena je revizija Izveštaja o poslovanju, pri čemu se i ocena o tome prenosi u nadležnost revizorskog komiteta, a ne Nadzornog odbora, kao što je to do sada bio slučaj. Zakonodavac je pošao od pretpostavke da će revizorski komitet raditi kao nezavisno telo, za razliku od Nadzornog odbora koji nije valjano obavljao posao.

Odgovornost upravnog odbora, uz prava manjinskih akcionara, je posebno važna za dobro korporativno upravljanje. Zakon usvaja opšta načela iz OECD principa, i propisuje neke detalje, kao što je struktura ovog organa upravljanja.¹⁵ Obavezno je da neizvršni članovi upravnog odbora (nemaju

¹³ Zakonska regulativa većine zemalja ograničava investicione fondove u investiranju kapitala u jedno akcionarsko društvo. Ovo ograničenje je uvedeno zbog obaveze ovih investitora da disperzuju rizik na više društava, i ono je najviše 10–15% kapitala jednog društva.

¹⁴ Problem je što registrovani akcionar može biti poverenik (broker, npr.), pa se postavlja pitanje ko je stvarni vlasnik? Svrha ovog prava je sprečavanje izigravanja pravila o preuzimanju, sticanjem većinskog vlasništva malim, tajnim kupovinama.

¹⁵ Upravni organ je jednodoman – upravni odbor, ali postoji i mogućnost optiranja za dvodomni, gde postoji i nadzorni odbor, koga takođe postavlja skupština.

ugovor o radu i ne mogu biti članovi izvršnog odbora – menadžmenta kompanije) čine većinu u upravnom odboru. Takođe, kompanije kotiranim na berzi moraju imati i najmanje dva nezavisna člana upravnog odbora, koji nemaju veze sa kompanijom.

Zaštita poverilaca predstavlja jedan od najbitnijih koncepata novog Zakona o privrednim društvima. Namere su da se precizno odrede obaveze vlasnika u slučajevima kada započne da se smanjuje solventnost firme. Razlozi smanjivanja solventnosti mogu biti različite prirode: od pogoršanja poslovanja pa do odliva kapitala (na primer, na račune povezanih preduzeća). U svakom slučaju, smanjivanje profita ili njegovo prelivanje raznim poslovno-finansijskim transakcijama sa povezanim firmama može oštetiti za svoj deo (u profitu ili dividendi), ostale manjinske suvlasnike preduzeća.

Dobar zakon ne mora biti i delotvoran, ukoliko se pokaže da je implementacija neadekvatna. Slabost Zakona je što propisuje da sve kompanije moraju da usklade sa odredbama ovog Zakona svoja interna akta do 30. novembra 2006, ali ne predviđa eksplicitno instituciju koja bi sankcionisala neprimenjivanje.

2.2. Kodeks korporativnog upravljanja u Srbiji

Za razvoj korporativnog upravljanja vrlo su bitni kodeksi, koje po pravilu donose razna poslovna udruženja, kao i interna kompanijska pravila. Kodeks korporativnog upravljanja donet je od strane Privredne komore Srbije, uz saradnju sa Pravnim i Ekonomskim fakultetom Univerziteta u Beogradu, 2005. godine. Značaj ovog kodeksa je u „doregulisanju instituta korporativnog upravljanja“¹⁶ s obzirom na nedostatak životne prakse u ovoj oblasti. Pravila ovog kodeksa su „upućujuća, objašnjavajuća, pomažuća, a samo ako se potpomažu zakonskom osnovom i imperativna“¹⁷ Kodeks je obavezujući za sve kompanije članice Privredne komore Srbije. I ovde je aktuelan problem sankcionisanja u slučaju eventualnog neprimenjivanja Kodeksa.

¹⁶ Kodeks korporativnog upravljanja, Preambula.

¹⁷ Isto.

2.3. A u praksi...

Noviji empirijski podaci o stanju korporativnog upravljanja u Srbiji ne postoje. Istraživanje koje je sproveo Centar za liberalno-demokratske studije objavljeno je 2003. godine, što je bilo pre samo tri godine, ali se u međuvremenu dosta toga i promenilo. Donesena je odgovarajuća regulativa, a proces privatizacije je nastavljen. U medijima ovaj problem nije adekvatno pokriven. Pitanje je koliko finansijski izveštaji koje su kompanije u obavezi da objavljuju, kao i druge informacije koje kompanije otkrivaju, prikazuju stvarno stanje. Takođe, privatizacija i kupovina nekih kompanija su prošle uz oprečne ocene javnosti i tvrdnje o malverzacijama akcijama. Zbog toga se u oceni stanja korporativnog upravljanja u Srbiji mora delom povesti i subjektivnim osećajem, a ne samo empirijskim podacima.

Zbog svega ovog moglo bi se reći da se o korporativnom upravljanju u Srbiji ne govori dovoljno, posebno ako se uzmu u obzir sve već navedene beneficije primene ovog koncepta. Možda je nabolje završiti ovaj rad prikazom situacije na Belexu, Beogradskoj berzi. Na listingu A i listingu B Belex-a nema nijedne kompanije, sve su na slobodnom berzanskom tržištu, što se može objasniti strožim uslovima za kotiranje.¹⁸ Ove uslove u Srbiji nijedna kompanija ne može ili nije spremna da ispuni.

¹⁸ Uslovi su, između ostalih: izvršena revizija finansijskih izveštaja sa pozitivnim mišljenjem, korišćenje međunarodno priznatih računovodstvenih standarda i redovno izveštavanje o svim podacima bitnim za vrednost akcija.

LITERATURA

1. B. Begović i B. Mijatović, *Unapređenje korporativnog upravljanja*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2003.
2. M. Vasiljević, *Kompanijsko pravo*, Pravni fakultet univerziteta u Beogradu, Beograd, 2005.
3. OECD *Principles of Corporate Governance*, 2004.
4. White Paper – *Preporuke o korporativnom upravljanju u Jugoistočnoj Evropi*, 2003.
5. Zakon o privrednim društvima Srbije, 2004.
6. Kodeks korporativnog upravljanja Privredne komore Srbije, 2005.
7. *The Irresistible Case for Corporate Governance*, IFC/World Bank, septembar 2005.
8. M. Klein, M. Capaul, S. Djankov and T. Harford, *Proving Adam Smith Wrong, Global Corporate Governance Guide 2004: best practice in the board room*, Globe White Page, 2004.

Marija Bursac

Corporate Governance in Serbia

Summary

This essay deals with corporate governance, with an emphasis on its importance for a country in need for investments, what Serbia certainly is. Good corporate governance is one of the most important factors for institutional investitures. Both companies and the country's economy benefit from it, many researches show that. Regulations have been brought in this area, on international level (OECD principles) and also on the country level (laws and internal corporate regulation). Serbia is a lot behind the Western countries, but some steps forward have been made.

Key words: corporate governance, institutional investitures, Serbia, economy.

PRAVO **LAW**

Душан Каралић
Турор: др Миодраг Јовановић
Правни факултет у Београду

ЕУТАНАЗИЈА – ПРАВНО РЕГУЛИСАЊЕ ЈЕДНОГ ЕТИЧКОГ ПРОБЛЕМА

„Судије, политичке и религијске вође. Шта достојанство вама значи? Шта год да је одговор ваше савести знајте да за мене ово није достојанствен живот. Желим бар да умрем достојанствено. Данас уморан од спорости институција, видим да сам приморан да урадим то као кривац, као криминалац. Треба знати да је процес који је водио к мојој смрти био пажљиво подељен у мање акције које нису злочин саме за себе. И да су њега извршиле неке пријатељске руке. Ако икада држава буде хтела да казни моје помагаче предлажем да им се одсеку руке, јер је то све што су они дали. Глава, мислим на свест, била је моја. Као што видите, поред себе имам чашу воде која садржи смртоносну дозу цијанида. Кад је попијем, престаћу да постојим.“¹

Ове речи Рамон Сампедро,² главни јунак шпанског филма *Море изнутра*, изговара испред камере непосредно пре него што сламчицом испије смртоносну дозу отрова. Као морнар, он је пропутовао свет, али несрећним случајем, у својој двадесет петој години, Рамон остаје потпуно непокретан. Након 28 година у таквом стању, он на горепоменути начин извршава своју дуго сањану жељу о еутаназии, за коју се све време залагао и тражио је, али је није добио судским путем.

Овај филм, као и филмови *Девојка од милион долара* и *Варвари долазе*,³ имају за главну тему еутаназиију. Сва три филма, снимљена последњих година, добила су највеће светске филмске награде. Ово само показује колико је у свету тема еутаназиије актуелизована у последње време.

¹ *Mar Adentro*, (енг.: *The Sea Inside*) 2004., Alejandro Amenábar, Шпанија.

² Рамон Сампедро (1943–1998) је био и стварна личност, шпански бродски механичар из Галиције, на основу чије животне приче је снимљен овај филм. Његова пријатељица, која му је помогла у самоубиству, приведена је и оптужена за помоћ у самоубиству, али је ослобођена због недостатка доказа.

³ Више видети на: http://en.wikipedia.org/wiki/Euthanasia#In_film

У већини држава судови би у овом случају пресудили исто, а у само неколико држава, где је еутаназија легализована, пресуда би била у корист јунака филма. Многобројни аргументи иду у прилог прихватању еутаназије, а други, ништа мање бројни, стоје на супротном становишту. Предмет овог рада биће управо поглед на проблеме и изазове које легализација еутаназије ставља пред законодавца, постојећа законодавна решења, као и могуће виђење њеног регулисања.

Дефиниција

Реч еутаназија се састоји од две грчке речи – *ευθανασία* (*eu*), што значи добро, и *θανατος* (*thanatos*), што значи смрт, и тако би прва дефиниција могла гласити: добра смрт. Међутим, овакво одређење нам не казује много, а прецизно дефинисање је незахвално јер се под тим појмом подразумевају веома различите ствари. У литератури се често наводи и синоним за еутаназију – убиство из милосрђа (*mercy killing*) или чак достојанствена смрт. У медицинској пракси се спомињу још два појма: ортотаназија („умирање у усправном ставу“) и антидијастаназија („борба против одлагања смрти“).

Овај рад ће се ограничити на дефиницију по којој еутаназија обухвата питања која настају у случају када пацијент захтева од лекара да употреби неко средство за убрзање његове блиске и неизбежне смрти у циљу ослобађања од непролазне патње и болова, који се не могу делотворно ублажити нити отклонити ниједним другим расположивим медицинским третманом. Најбитније за овакву дефиницију је пацијентов захтев, односно потребно је да је пацијент свестан и способан да изјави да захтева еутаназију. Случај у коме је пацијент несвестан (нпр. у коми), или пре него што је дошао у такво стање није дао изричит захтев за еутаназијом, и када други одлучују о његовој смрти, неће бити разматран. Поред тога, тема ће бити и лекарева помоћ у самоубиству, која се од еутаназије разликује по томе што и пацијент учествује у свом окончању живота, уз помоћ лекара, док код еутаназије може бити и непокретан.

Ни у једној држави самоубиство није кривично дело. Међутим, то не значи да се на овај феномен гледа благонаклоно. Сва друштва се најразличитијим механизмима боре против њега. Поставља се питање

да ли друштво против самоубиства треба да се бори и у случајевима када живот појединца прераста у неподношљиве и огромне патње и болове, или му, у овом случају, у томе треба помоћи кроз правно регулисање услова и поступка спровођења? Одговор није нимало лак, јер се ту правници не опредељују између доброг и лошег, већ између доброг и доброг.⁴ С једне стране је живот као највиша вредност и за појединца и за друштво, а са друге стране слободе избора, као његово право да окончањем живота побегне од бесмислених патњи и болова које му неизлечива болест доноси. Какав год одговор био, он не може ићи на штету само једне стране у сукобу, већ се мора наћи оптимална мера, тако да се жртвовање извесних добара смањи на најмању могућу меру. Еутаназија би управо могла да буде средњи пут, између, с једне стране, потпуне слободе самоубиства, и с друге стране, потпуне забране самоубиства. Ово питање није само правно, већ је проткано филозофским, религиозним, етичким и медицинским дилемама, што га чини интересантнијим и вишеслојним.

Треба направити разграничења,⁵ као што је то урађено у већини законодавстава, између, с једне стране:

1. *пасивне еутаназије* – одбијања употребе мера којима се неизлечиво болестан пацијент одржава у животу,
2. *активне индиректне еутаназије* – давање лекова за ослобађање од бола за које се зна да ће вероватно скратити живот пацијента,

и с друге стране:

1. *лекареве помоћи код самоубиства* – када пацијент добровољно окончава свој живот уз помоћ друге особе, обично лекара,
2. *активне директне еутаназије* – предузимање непосредне акције планиране да усмрти пацијента.

Начелно, у свим државама пасивна и активна индиректна еутаназија су и кривично и грађански дозвољене. Нико неће бити

⁴ Миодраг Јовановић, Прикази – Roger B. Dworkin, Limits (The Role of the Law in Bioethical Decision Making), (Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1996, pp. IX +206). У: *Анали Правног факултета у Београду*, година LIII, бр. 1, 2005, Београд, стр. 218.

⁵ Тако по: Весна Клајн-Татић, Правно-етички аспекти лекареве помоћи неизлечиво болесном пацијенту, *Анали правног факултета у Београду*, година LIII, бр. 1, 2005, Београд . стр. 81

кажњен ако се противи употреби мера којим би се његов живот продужио, нити ако користи лекове за ублажавање бола за које се зна да скраћују живот. Насупрот томе, лекарева помоћ у самоубиству и активна еутаназија су ретко где дозвољене. Помоћ у самоубиству представља кривично дело у већини земаља, док у само неколико њих помоћ у самоубиству које је оправдано само по себи, не подлеже санкцијама. Активна еутаназија се може регулисати на три начина:

1. као обично убиство,
2. као привилеговано убиство или
3. да се њена примена дозволи.

Следи преглед законодавних решења у области активне еутаназије и помоћи у самоубиству, као и судске праксе тамо где је извршила највећи утицај на јавност и законодавце.

Потпуна легализација

Холандија и Белгија. Холандија и Белгија су једине државе у којима је еутаназија легализована. У априлу 2001, холандски парламент је легализовао еутаназију и асистирано самоубиство,⁶ а у мају 2002. белгијски парламент је усвојио закон о еутаназији.⁷ У обе земље пацијент мора бити пунолетан и способан да расуђује у моменту када тражи помоћ. Међутим, закон у Холандији дозвољава и лицима од 12 до 18 година да захтевају примену еутаназије.⁸

Оба закона дефинишу еутаназију као радњу трећег лица, којом се намерно окончава живот особи на њен захтев, и у обе земље еутаназија може бити извршена само од стране лекара. Даље, оба закона прихватају чињеницу да је еутаназија важна медицинска вештина. Главни циљ је користити ту вештину, применити уједначен критеријум за процену сваког новог случаја у коме лекар окончава живот пацијенту, и обезбедити максималну негу у таквим случајевима. Одлука да се некоме оконча живот на његов писмен захтев је ограничена на однос

⁶ *Termination of Life on Request and Assisted Suicide Act*, енглески превод на: http://www.bcn.cl/publicadores/pub_portada_bcn/admin/ver_archivo_subido.php?id_archivo=410&file=1

⁷ *Act Concerning Euthanasia*, енглески превод на: <http://www.kuleuven.ac.be/cbmer>

⁸ Над малолетницима од 16 до 18 година није нужно потребно писмено одобрење родитеља или старатеља; над децом од 12 до 16 година само уз писмену сагласност родитеља или старатеља.

пацијент – лекар, а друштвена контрола је успостављена кроз поступак провере после смрти. Лекар може реаговати једино ако добро познаје пацијента, да би могао да процени да ли је његов захтев за еутаназијом добровољан и добро промишљен, да ли је његово здравствено стање без изгледа за опоравак, и да ли су његов бол и патња неподношљиви. У обе земље се лекару гарантује слобода савести тако што постоји могућност да одбије пацијентов захтев за еутаназијом.

Јавна дебата о еутаназији у Холандији је почела у седамдесетим годинама 20. века, и од тада, иако је била илегална, није се кажњавала ако је лекар примени у нужности (*force majeure*). У Белгији, међутим, еутаназија је изгласана после само 3 године дебате у парламенту. Супротно ситуацији у Холандији, ниједно медицинско удружење није подржало процес легализације у Белгији.

У обе државе, сваки пацијент који захтева еутаназију мора да буде добро информисан о свом стању, тј. својој дијагнози и опцијама лечења. За разлику од Холандије, у Белгији други лекар мора бити консултован ако је мало вероватно да ће пацијент умрети у кратком периоду.

Комитет УН за људска права је критиковао холандски закон. Комитет је забринут јер овакав систем не може уочити и спречити случајеве принудне еутаназије, јер закон може водити у рутинска убиства из милосрђа, а посебно стога што се сада и на деци од 12 до 16 година може извршити еутаназија.⁹

Делимична легализација

Немачка. И поред тога што је у Немачкој дозвољена помоћ у самоубиству, лекарима је законом забрањено да помогну у окончању живота пацијенту који је у последњој фази болести. Ово је, с обзиром на стравичну праксу нациста, логично, и због тога је чак еутаназија табу тема.

Немачка је прва држава у људској историји у којој је еутаназија легализована, и то 1939. када је законодавно тело Трећег рајха донело закон о еутаназији, назван „Aktion T-4“,¹⁰ чији је идејни и духовни творац био Хитлер. По њему ће се „дозволити да лица која

⁹ Euthanasia and physician-assisted suicide: recent developments and ethical analysis, април 2002, <http://www.spuc.org.uk/documents/papers/Euthanasia-assistedsuicide.pdf>

¹⁰ Више на: <http://www.deathcamps.org/euthanasia/t4intro.html>

су проглашена неизлечивим буду ослобођена од патње“. За свега две године, колико је примењиван, живот је изгубило око 200.000 људи. Због великог притиска католичке цркве и родбине пацијената, Хитлер је био принуђен да овај закон укине, али то није значило престанак усмрћивања свих оних који су кварили расни састав немачког народа. Наиме, еутаназија је у смислу масовног убијања настављена, али не у специјалним болницама, као до тада, већ у гасним коморама многобројних концентрационих логора, где су многи убијени само зато што су немоћни или су били припадници народа који се налазе у фокусу нацистичке мржње.

Швајцарска. У Швајцарској је помоћ у самоубиству дозвољена у кривичном закону ако се спроводи помоћу лекова које препише лекар и ако организација која спроводи помоћ у самоубиству то ради из часних мотива, као што је окончање патње, а не због профита. Ово је једина земља која дозвољава и странцима да дођу и окончају живот уз помоћ таквих организација. Најпознатија таква организација је Дигнитас¹¹ у Цириху, која има преко 2000 чланова и да сада је извршила преко 500 еутаназија. Особа која се одлучи на потпомогнуто самоубиство мора бити способна да без ичије помоћи попије смртоносну дозу барбитурата, а пре тога тим лекара мора донети одлуку да је такво самоубиство једино решење пацијентових мука.

САД. Судије америчког Врховног суда су 17. јануара 2006. гласовима 6 према 3, донеле пресуду¹² да влада не може спречити лекаре да помогну пацијенту који се налази у последњој фази болести у окончању живота. У Орегону је 1997. донесен Закон о смрти с достојанством¹³ који дозвољава лекару помоћ при самоубиству. Тај закон је 2001. блокирао бивши државни тужилац Џон Ешкроф, тврдећи да се супстанце које контролише федерална власт не могу користити за немедицинске сврхе, укључујући и помоћ у самоубиству. Према овом закону, смртно оболели пацијент може захтевати смртоносну дозу лекова, ако најмање два лекара потврде да он има највише шест месеци живота и да је способан да расуђује, јер тај лек мора сам узети. Орегонски закон је једини такве врсте у САД, али и друге државе, као Хаваји и Калифорнија, праве кораке ка сличном законодавном решењу, и ова судска одлука их само може охрабрити у томе.

¹¹ <http://www.dignitas.ch/>

¹² Текст пресуде на: <http://supct.law.cornell.edu/supct/html/04-623.ZS.html>

¹³ Oregon's Death with Dignity Act - <http://oregon.gov/DHS/ph/pas/ors.shtml>

Јапан. У Јапану се проблем еутаназије може посматрати из јединственог угла. Насупрот западњачком индивидуалистичком размишљању, породица у Јапану игра главну улогу у одлукама о лечењу, и пацијентима се традиционално не причају детаљи њихове болести. Еутаназија се појављује као део жеље да се избегне нежељено агресивно лечење. У јапанском патријархалном медицинском окружењу директива која се даје унапред је оно што неки сматрају одговором за избегавање тегобног лечења, мада данас те директиве немају легални статус.

За Јапан је битан судски случај¹⁴ из 1962, када је син отровао оца који је био у последњој фази болести по његовом захтеву. Син је осуђен на четири године затвора, међутим суд је у овом случају установио шест услова под којима еутаназија може бити легална:

- ситуација пацијента се мора сматрати неизлечивом без шансе за опоравак; такође смрт се мора брзо очекивати;
- пацијент мора патити од неподношљивих и озбиљних болова;
- акт убиства се мора спровести са циљем олакшања бола пацијента;
- потребан је изричит захтев пацијента;
- еутаназија се спроводи од стране лекара, мада у посебним ситуацијама и друга особа може помоћи;
- еутаназија се мора спровести помоћу метода које су етички допуштене.

После ове одлуке, ниједан суд, међутим, није примењивао поменуте услове. Док јавност углавном подржава еутаназију, лекари јој се строго противе. Спроведена је и анкета, у којој су лекари питани како би реаговали у ситуацији да је еутаназија дозвољена, пацијент је изричито захтева, али се породица томе противи. Резултати показују да већина лекара у оваквој ситуацији не би уважила мишљење пацијента.

Аустралија. Еутаназија је у кратком периоду била легализована у Северној територији Аустралије. Законодавна скупштина Северне територије је 1995. године донела Закон о правима лица која се налазе у последњој фази болести.¹⁵ Овај закон је „давао право пацијентима у

¹⁴ Више на: http://www.bioethics.jp/licht_biodying.html

¹⁵ Right of the Terminally Ill Bill -

www.nt.gov.au/lant/parliament/committees/rotti/serial67.pdf

последњој фази болести да захтевају помоћ од лекара да добровољно окончају његов/њен живот на хуман начин“ и „пружао процесну заштиту од могућих злоупотреба права која се пружају тим законом“. Међутим, већ 1997. Федерални парламент је укинуо овај закон, па су само четири особе користиле права установљена овим законом.

Остали случајеви

Британија. Дајана Прити¹⁶ (Diane Pretty), која је боловала од моторно-неуронске болести, безуспешно се обратила британском суду да јој дозволи да затражи помоћ да би умрла. Посебно је тражила да њен муж, пошто би јој помогао у самоубиству, добије имунитет од кривичног гоњења. Дом лордова је, такође у новембру 2001, одбио њен захтев. У априлу 2002. Европски суд за људска права је у овом случају такође пресудио да не постоји „право на смрт“ и да је британска влада не подвргава нељудском и понижавајућем третману тиме што јој забрањује помоћ у самоубиству.

Међутим, 2003. лорд Џофе је поднео Предлог закона о помоћи у смрти за пацијенте у последњој фази болести,¹⁷ који је покренуо велики дебат у којој је још увек траје.

*Колумбија.*¹⁸ У касним деведесетим један адвокат је пред Врховним судом Колумбије напао оправданост колумбијског закона против еутаназије, у напору да обезбеди будућу заштиту за стара и немоћна лица. Суд је 1997. донео одлуку да се ниједна особа не може кривично гонити за одузимање живота пацијенту у последњој фази болести који је дао дозволу за то. Изузетност у овом случају је то што ово нису тражили активисти покрета за легализацију еутаназије. Суд је захтевао од Конгреса да донесе прописе којима ће легализовати еутаназију. Међутим еутаназија је у Колумбији још увек илегална, пошто је Сенат одбио судски захтев (тумачење).

Србија. Да је Рамон Сампедро, с почетка текста, којим случајем био држављанин Србије, суд би поступио на исти начин као и шпански. За његове помагаче, да су откривени и осуђени, следила би

¹⁶ M. Freeman, 2002. Denying Death its Dominion: Thoughts on the Dianne Pretty Case, *Medical Law Review*, 10, Autumn 2002, pp. 245–270.

¹⁷ Assisted Dying for the Terminally Ill Bill –<http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200304/ldbills/017/04017.iii.html>

¹⁸ www.euthanasia.com/colum2.html

казна затвора од 6 месеци до 5 година, или условна осуда, јер по новом Кривичном законнику, који је ступио на снагу 1. јануара 2006, еутаназија је инкриминисана као квалификовани облик убиства. Пре тога је била изједначена са обичним убиством. Помак у односу на претходни закон је направљен и у називу овог дела, еутаназија није названа „убиством“, већ „лишењем живота из самилости“.¹⁹ Извршилац овог кривичног дела може бити свако лице, а потребно је да се дело изврши „из самилости због тешког здравственог стања у којем се то лице налази“. Пасивни субјект овог дела је само пунолетно лице и потребно је да је оно дало „озбиљан и изричит захтев“ за лишењем живота.

Разлози против еутаназије

Религиозни разлози. У јудео-хришћанској традицији еутаназија се третира као убиство или самоубиство. Све цркве су јединствене у ставу да нико не може овластити некога да усмрти невино људско биће, било да се ради о заметку или ембриону, детету или одраслом човеку, старцу или неизлечивом болеснику. Зато црква одлучно изјављује да је еутаназија злочиначки поступак који нико не може да тражи ни за себе, нити за другог о коме брине, нити може на њега да пристане. По црквеном правилу, еутаназију ниједна власт не може законито да наметне нити допусти, јер је, из религиозног угла гледано, реч о кршењу божанског закона, о повреди достојанства човека, о злочину против живота, о атентату на људски род. Зато црква истиче да и молбе изузетно тешких болесника, који понекад и затраже смрт, не смеју да се схвате као израз чврсте воље за еутаназијом, оне су готово увек апел за помоћ и љубав. Апел цркве је више него јасан – оно што је болеснику најпотребније, осим лекарске неге, јесу љубав и људска топлина и то морају да пруже сви ближњи.

Еутаназија је непотребна јер постоје алтернативне методе. За пацијента који је у последњој фази болести, поред споре смрти природним путем и еутаназије, постоји и средњи пут, а то је палијативна медицина, техника која се у последње време доста развила, и чији је циљ ублажавање болова пацијенту.

¹⁹ Кривични законик Републике Србије (чл. 117): „Ко лиши живота пунолетно лице из самилости због тешког здравственог стања у којем се то лице налази, а на његов озбиљан и изричит захтев, казниће се затвором од шест месеци до пет година.“

Захтев за еутаназијом је ретко слободан и добровољан. Особе које су неизлечиво болесне су веома осетљиве и у таквом стању тешко могу да донесу објективну одлуку која је за њих најбоља. Такве особе често пате од депресије или губе осећај за вредност свог живота, што може утицати на њихов суд. Поред тога, многи стари пацијенти, чак и они који нису болесни, осећају да су терет за породицу, па еутаназију неретко виде као излаз из тог стања. Људска патња утиче на способност појединца да доноси рационалне одлуке. Ово запажање је унето у закон, тако да самоубиство нигде није инкримисано. Другим речима, закон неће кажњавати неког ко покуша самоубиство. Доказано је да особе склоне самоубиству имају мању способност да рационално мисле, и због тога кривично гоњење таквих особа није оправдано. Слично томе, када пацијент тражи да умре, то је усмени доказ да тај став парадоксално може показати губитак аутономије воље пре него достојанствен исказ самоопредељења.

Еутаназија доводи у питање медицинска истраживања. Медицинска истраживања су од суштинског значаја ако медицина жели да се у будућности усавшава. Легализацијом еутаназије, ово би било доведено у питање, и фондови би уместо на лечење и негу пацијента били намењени за стратегију „откриј и уништи“.

Тешки случајеви праве лоше законе. У легализацији еутаназије су најгласнији они који су били сведоци да су им најближи умрли у непријатном и болном стању, обично без одговарајуће палијативне неге. Зато је погрешно дозволити да се на мучним и тешким случајевима праве закони, већ је потребно да се унапреде стандарди лечења.

Легализација еутаназије је „клизава падина“ (slippery slope).²⁰ Особе који имају јаке болове и које не желе да умру могу, и поред тога, бити убијене, па тако не би само оне особе које су у последњој фази болести или које имају неподношљиве болове биле подвргнуте еутаназији. Доказ за ово су званични извештаји и медији. Многи су у Холандији убијени зато што су лекари проценили да они пате. Тако, један холандски лекар није осуђен због тога што је убио пацијента који је био „уморан од живота“, а тамошњи министар здравља је пружио подршку овом разлогу еутаназије.

²⁰ Stephen Smith, Evidence for the Practical Slippery Slope in the Debate on Physician Assisted Suicide and Euthanasia, *Medical Law Review*, 13, пролеће 2005, стр. 17–44.

Немогуће је прецизно правно регулисати еутаназију. Многи верује да је немогуће нормирати еутаназију, тако да она не буде злоупотребљавана. Друго, како дефинисати основни захтев да је пацијент у „последњој фази болести“? Правна норма која би садржала овакву одредбу била би сувише општа, јер није могуће одредити шта је последња фаза болести, нити су за све болести ове фазе исте. Даље, како дефинисати патњу и степен бола који је потребан за еутаназију? У Холандији лекари процењују да ли су болови пацијента толерантни, другим речима, они износе мишљење које је крајње субјективно. Стручњаци палијативне медицине из своје праксе закључују да је вредност живота пацијента који је у последњој фази болести много мања за посматрача који је здрав, него што је то у стварности.

Разлози за еутаназију

Неподношљив бол који се другачије не може отклонити. Еутаназија је у многим случајевима једини начин на који се пацијент може ослободити неподношљивих болова и тиме окончати живот достојанствено.

Људска бића имају право да умру када и како желе. Сваки појединац има право да контролише своје тело и живот и зато треба да буде у могућности да одреди у које време, на какав начин и од стране чије руке ће умрети. Иза овога лежи идеја да сва људска бића треба да буду што више слободна и да су непотребна ограничења људских права лоша, те да су људи независна биолошка бића која имају право да доносе одлуке о себи.

Економски разлози. У многим државама постоји недостатак ресурса за лечење пацијената. Као резултат тога, појединци који су болесни нису у могућности да добију брзо и адекватно лечење. У исто време, ти медицински ресурси се користе за пацијенте који не могу бити излечени, и који би, из сопствених разлога, више желели да окончају живот. Допустити таквим људима еутаназију – то не да би било само излажење у сусрет њиховим жељама, већ би се тако ослободили драгоцени медицински ресурси за људе који желе да живе.

Право на смрт. Еутаназија је пандан праву на живот, као основном и неутуђивом праву човека. Живот је лично човеково добро и он њиме може располагати под условом да тиме не дира у закон или моралом утврђена права других. Интерес државе је да штити живот својих грађана, у том смислу он представља опште добро.

Међутим, било какав објективни и морални интерес државе да штити тај интерес престаје ако нема воље појединца тј. ако за њега живот представља болну вегетацију без перспективе да се било шта промени на боље.²¹

Сагледавања и закључци

На будућа законодавна решења о еутаназији сигурно ће велики утицај имати Рамон Сампедро и њему слични, који ће покретати дебат у о еутаназији у једном или другом правцу, и креирати нека нова схватања и погледе. И поред тога, и сада се могу изнети чињенице које показују да је много више разлога за, него против легализације еутаназије. Што се тиче саме легализације, можда треба размотрити и неке моделе који до сада нису коришћени у упоредном законодавству:

- да се о смрти пацијента доноси претходно одобрење, а не да се врши накнадна провера;
- да одлуку о окончању живота пацијента доноси конзорцијум лекара, а не један или два лекара.

Следећих пет закључака показују зашто је боље да еутаназија буде легализована, односно, зашто је погрешно да буде инкриминисана.

1. Практиковање. Проблем еутаназије је најбоље сагледати кроз њено практиковање у реалном животу. И поред тога што је у већини држава еутаназија недозвољена, она се илегално пратикује, и углавном је привилегија богатих. Извештај који је објављен пре пар година каже да је више од 12% лекара у Европи признало да су бар једном у животу саучествовали у еутаназији. Зато је било каква контрола боља од никакве контроле, или забране (инкриминације). Сличан аргумент је коришћен приликом легализације прекида трудноће, а то налажу и разлози правне сигурности и нормалног функционисања правног поретка.

2. Еутаназија спада у морал тежње. Проблем еутаназије можемо сагледати и кроз Фулерову правну теорију.²² Фулер разликује две врсте морала: морал дужности и морал тежњи. Морал дужности

²¹ Драган Илић, *Еутаназија (Право на смрт)*, http://www.sirius.co.yu/clanci/dragan_ilic/eutanazija.html

²² Лон Фулер, 2001. *Моралност права*. Београд, Правни факултет Универзитета у Београду.

поставља правила без којих није могућ поредак у заједници, а најбољи пример за такву врсту морала је морал Десет заповести. Морал тежњи, с друге стране, садржи потребе доброг живота, изврности и потпуног остварења људских моћи. Ако се замисли лествица, на њеном горњем крају су људске тежње, а на доњем дужности. Еутаназија се налази између ове две моралности, и то много ближе моралу тежњи, јер је њен циљ да се оствари људска тежња за ослобођењем од патњи и болова, када су сви остали начини исцрпљени, и због тога држава не би смела да га принудно спречава у овоме. Зато је боље да еутаназија буде декриминализована, а пошто је веома осетљива област, незамисливо је да остане правна празнина, већ се мора строго правно регулисати.

3. Еутаназија није једини правно признати начин којим се одузима живот. Оваквим регулисањем, предвиђа се, у ствари, начин на који се појединац лишава основног и врховног права – права на живот. Међутим, ово не би био једини правно признат начин којим се укида ово највише право појединца. Постоји још пет начина, а то су дозвољен прекид трудноће, смртна казна, убиство у рату, убиство у нужној одбрани и убиство у крајњој нужди. Сви ови случајеви, једнако као и еутаназија, немају за циљ смрт саму по себи, већ постизање других циљева.

4. Дозвољена је у пракси и лекарским кодексом. Аргумент да се на овај начин лекари не могу посматрати другачије до као убице, не стоји из два разлога. Пре свега, лекарима је свуда дозвољено да пацијенту дају лекове и да користе друга средства у лечењу којима му се ублажавају болови, чак и ако се зна да ће му тиме убрзати наступање смрти. Ово је већ поменути случај пасивне, односно активне индиректне еутаназије, која као и активна еутаназија има за циљ ублажавање болова и смањење патње пацијента. Стога и не постоје велике разлике између ових врста еутаназије. Лекари ово оправдавају доктрином двоструког ефекта,²³ која каже да ако радимо нешто што је морално добро и ако оно има лоше споредне последице, етички је у реду да се то уради под условом да те споредне последице нису намераване. Други аргумент је што су речи из изворне Хипократове заклетве из 460. године пре нове ере: „Никоме нећу, макар ме за то и молио, дати смртоносни отров нити ћу му за њега дати савет“, у новој, тзв. Женевској формулацији, усвојеној 1948. године на Конгресу међународног савеза лекарских

²³ http://en.wikipedia.org/wiki/Doctrine_of_double_effect

друштва, изостављене и акценат се ставља на речи: „Најважнија брига ће ми бити здравље мога болесника“.²⁴

5. **Легализацијом, еутаназија не постаје обавеза.** Легализацијом еутаназије, она се не намеће, она не постаје обавеза, увек је крајња одлука на самом пацијенту, и његовом лекару (лекарима). Од њихових моралних и религиозних опредељења, и пре свега физичког и психичког стања пацијента, зависи каква ће одлука бити, да ли ће себи „скратити“ муке еутаназијом, или ће умрети после извесног времена од саме болести.

ЛИТЕРАТУРА

1. M. Adams, H. Nys, 2003. *Comparative Reflections on the Belgian Euthanasia Act 2002*. Medical Law Review, 11, Autumn 2003, pp. 353–376.
2. K. Amarasekara, M. Bagaric, 2004. *Moving from Voluntary Euthanasia to Non-Voluntary Euthanasia: Equality and Compassion*. Ratio Juris. Vol. 17 No. 3 September 2004 pp. 398–423.
3. R. Ashcroft, 2003. *Euthanasia, regulation and slippery slopes*. Palliative Medicine 2003; 17: 222 /224.
4. Група аутора, 2003. *Euthanasia and other end-of-life decisions in the Netherlands in 1990, 1995, and 2001*. The Lancet, Vol 362. August 2, 2003, www.thelancet.com
5. Дневник, 4. јануар 2005. Остала спорна најтежа казна. <http://www.dnevnik.co.yu/arhiva/04-01-2005/>
6. J. De Haan, 2002. *The New Dutch Law on Euthanasia*, Medical Law Review, 10, Spring 2002, pp. 57–75.
7. H T. Engelhardt, A. S. Iltis, 2005. *End-of-life: the traditional Christian view*. www.thelancet.com Vol. 366, pp. 1045–1049.
8. Euthanasia and physician-assisted suicide: recent developments and ethical analysis, Април 2002, <http://www.spuc.org.uk/documents/papers/Euthanasia-assisted-suicide.pdf>
9. Euthanasia and Women, јун 2003, <http://www.spuc.org.uk/documents/papers/euthanasiaandwomen.pdf>

²⁴ Преводи обе верзије Хипократове заклетве на: <http://www.tmg.org.yu/v283406.htm>

10. Euthanasia website material, новембар 2001, <http://www.spuc.org.uk/documents/papers/euthanasia.pdf>
11. Д. Илић, 2001. *Еутаназија (право на смрт)*.
12. Р. Јеринг, 1998. *Циљ у праву*, Београд: ЦИД
13. М. А. Јовановић, 1998. “Еутаназија – правно-филозофски изазов савремене јуриспруденције”. У: Теорија, филозофија и социологија права у свету, Београд: Југословенско удружење за теорију, филозофију и социологију права, стр. 235–254.
14. М. А. Јовановић, “Прикази – Roger B. Dworkin, *Limits (The Role of the Law in Bioethical Decision Making)*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1996, pp. IX +206”. У: Анали Правног факултета у Београду, година LIII, бр. 1, 2005,
15. В. Клајн-Татић, *Правно-етички аспекти лекареве помоћи неизлечиво болесном пацијенту*. У: Анали Правног факултета у Београду, година LIII, бр. 1, 2005,
16. Р. Д. Лукић, Б. П. Кошуткић, Д. М. Митровић, 2001. *Увод у право*. Београд: Службени лист СРЈ.
17. Т. Langley, 2003. *How changing the law can improve human rights at the end of life*. Practical Neurology.
18. А. McGee, *Finding a way through the ethical and legal maze: Withdrawal of medical treatment and euthanasia*, Medical Law Review, 13, Autumn 2005, pp. 357–385.
19. А. Meisel, 2005. *Ethics and Law: Physician-Assisted Dying*, Journal of Palliative Medicine, Vol 8, Number 3, 2005.
20. Н. Nys, 1999. Physician Involvement in a Patients’s Death: *A Continental European Perspective*, Medical Law Review, 7, Summer 1999, pp. 208–246.
21. Б. Обрадовић, 2005. *Еутаназија - медијска кампања атеиста*. <http://www.pravoslavlje.org.yu>
22. Б. Петрић, *Питање еутаназије*. <http://www.pravoslavlje.org.yu/broj/926/tekst/pitanje-eutanazije/>
23. М. М. Поповић, 2005. *Црква о еутаназији*. <http://www.pravoslavlje.org.yu>
24. F. Pakes, 2003. *Tolerance and pragmatism in the Netherlands: Euthanasia, coffeeshops and prostitution in the ‘purple years’, 1994–2002*. International Journal of Police Science and Management, Vol. 5 No. 4, 2003, pp. 217–228.
25. U. Schmidt, 2002. *Euthanasia, Autonomy and Beneficence*. Studia Theologica 56 (2002), pp. 132-151.

26. P. Singer, 2003. *Voluntary Euthanasia: A Utilitarian Perspective*. Bioethics, Volume 17 Numbers 5–6 2003.
27. A. M. Smith, 1999. *Euthanasia: the Strengths of the Middle Ground*, Medical Law Review, 7, Summer 1999, pp. 194–207.
28. Л. Л. Фулер, 2001. *Моралност права*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
29. A. K. Fernandes, 2001. *Euthanasia, Assisted Suicide, and the Philosophical Anthropology of Karol Wojtyla*. Christian Bioethics, 2001. Vol. 7, No. 3, pp. 379-402.
30. D. Fickling, 2004. *A happy ending?*. www.thelancet.com
31. K. Forbes, G. Hanks, 2003. *The euthanasia debate and a new position paper from a Task Force of the EAPC: a helpful reappraisal or a retreat into obfuscation?*, Palliative Medicine 2003, 17: pp. 92–93.
32. M. Freeman, 2002. *Denying Death its Dominion: Thoughts on the Dianne Pretty Case*, Medical Law Review, 10, Autumn 2002,
33. Human Life Alliance, 2004. *Euthanasia: Imposed Death*. Advertising Supplement

Dusan Karalic

Euthanasia

Summary

Euthanasia is not only a matter of law, it is multidisciplinary issue interweaved with philosophical, religious, medical and ethical dilemmas. It has occupied human mind long since, and recent cinematography shows that it is also actual now. This text deals with problems and challenges that regulation of euthanasia brings to lawmakers. Beside euthanasia, definition of a which is limited to cases where patient puts his request for ending his life, the physician-assisted suicide is also topic of this essay. It brings comparative view of legislations and jurisprudences of euthanasia. It shows why legalizing of this issue is very difficult and also reasons “for” and “against” euthanasia. At the end, the author presents reasons why it is better for euthanasia to be legal than to be prohibited in criminal code.

Key words: Euthanasia, Physician-assisted suicide, Voluntary Euthanasia, Palliative Medicine, Ramón Sampetro, Law and Ethics.

Ksenija Boreta
Tutorka: *prof. dr Dušica Palačković*
Pravni fakultet u Kragujevcu

MEDIJACIJA

Uvod

Medijacija¹ je fleksibilan, neobavezni postupak u kome stranke u sporu, uz pomoć neutralnog trećeg lica (medijator), identifikuju sporna pitanja, razvijaju opcije i razmatraju alternative za rešenje spora koje bi bilo obostrano prihvatljivo.²

Ovaj alternativni način rešavanja sporova³ je, u svom modernom obliku, osvojio zapadni svet tek u drugoj polovini dvadesetog veka. Poznato je, međutim, da on već vekovima postoji, menja se i usavršava u različitim civilizacijama. Zabeleženo je da je korišćen u Fenikiji, Vavilonu, staroj Grčkoj i Rimu, a u mnogim azijskim zemljama je i danas dominantan.

Sedamdesetih godina prošlog veka, medijacija počinje da uzima maha u Sjedinjenim Američkim Državama, a osamdesetih i devedesetih godina prihvata je i Evropa, na čelu sa Velikom Britanijom.

Ovaj metod rešavanja sporova prihvaćen je u pravnim sistemima širom sveta zahvaljujući brojnim prednostima koje ima u odnosu na sudski postupak. On omogućava rešavanje velikog broja slučajeva bez upuštanja u parnicu, što je posebno značajno za sisteme koje karakteriše neefikasno pravosuđe. Sudovi sa na taj način rasterećuju i imaju priliku da se posvete rešavanju složenih slučajeva.

Za same stranke je ovaj način rešavanja spora prihvatljiv iz više razloga. Postupak je brži, jednostavniji i jeftiniji od sudskog. U potpunosti je podređen njihovim potrebama, pa one u njemu aktivno učestvuju. Medijator pomaže stranama da pronađu tačke u kojima se slažu i da uzajamnim popuštanjem uspostave ravnotežu između suprotstavljenih interesa. Cilj je

¹ Lat. *medius* – srednji.

² Milena Petrović, "Medijacija – principi i postupak", časopis *Arbitraža*, Spoljnotrgovinska arbitraža, Beograd, 2003, str. 98.

³ Alternativni načini rešavanja sporova (Alternative Dispute Resolution) su i arbitraža, direktni pregovori, nagodba (poravnanje), evaluacija slučaja, ročište poravnanja, ombudsman, nedelja poravnanja, med-arb i drugi.

ostvaren ukoliko one samostalno dođu do obostrano prihvatljivog sporazuma (medijator ne sme da iznosi konkretne predloge konačnog sporazuma). Pregovori koje vodi medijator su poverljive prirode, što takođe može biti primamljivo za stranke. One su zbog toga opuštenije i dešava se da medijatoru otkriju motive eventualnog neprijateljstva, koji mogu biti od velikog značaja za razrešenje spora. Razvijajući komunikaciju među stranama, medijacija pruža mogućnost trajnog popravljivanja odnosa.

Potrebno je, međutim, osvrnuti se i na nedostatke ovog postupka. Kako je on potpuno nezavisan i neformalan, stranka nema procesnu zaštitu kakvu bi imala u sudskom postupku. Tajnost je značajna prednost ovog postupka, ali ona, s druge strane, onemogućava sudsku kontrolu nad radom medijatora. Problem nastaje i kada se u postupku vodi računa isključivo o interesima stranaka – oni nekad mogu biti u suprotnosti s javnim poretkom (ovaj problem rešava se odgovarajućim zakonskim okvirom). Dešava se i da je jedna strana u boljoj poziciji jer raspolaze sa više znanja, pa se narušava princip pravičnosti. Da druga strana ne bi zaključila sporazum koji nije u njenom interesu, savetuje se obavezno angažovanje advokata u postupku. Tako se javlja još jedan problem – finansijsko opterećenje stranaka. Iako je u nekim sistemima sama medijacija besplatna, svaka strana mora da snosi advokatske troškove. Ipak, poređenje sa troškovima parničnog postupka (koji često traje po nekoliko godina) dovodi do zaključka da je medijacija skoro uvek isplativiji način rešavanja sporova.

Medijacija podrazumeva popuštanje obe strane, pa neki medijatori umeju da kažu da „ako jedna on njih ode previše srećna, onda nije postignut dobar sporazum“. Na osnovu te izjave, kritičari medijacije zaključuju da je to „proces iz koga obe strane izlaze nesrećne“.⁴ Takav stav nije opravdan, jer kada ih ovaj postupak zaista čini nesrećnim, strane ne nastavljaju svoje učešće u njemu – one jednostavno koriste pravo da ga u bilo kom trenutku obustave. Ukoliko istraju u nameri da ga uspešno okončaju, to čine zato što su prepoznale mogućnost postizanja obostrano prihvatljivog sporazuma.

Prvi susret ovdašnje javnosti sa institutom medijacije odigrao se 2002. godine, kada je Vrhovni sud Srbije organizovao „Nedelju poravnanja“. Tom prilikom su mirnim putem rešeni neki veoma stari predmeti, što je podstaklo sudije Drugog opštinskog suda da počnu sa primenom medijacije u svakodnevnom radu. Kako za to nije postojao normativni okvir,

⁴ N. Denise Taylor, in *We Hold These Truths* by Katherine Gaidos, Managing Editor, Published: January 20, 2004, Los Angeles Daily Journal (ADR Roundtable).

rezultati su u početku bili skromni. Prekretnicu je predstavljalo usvajanje novog Zakona o parničnom postupku⁵ koji je izričito predvideo obavezu suda i stranaka da spor pokušaju da reše posredovanjem ili na drugi miran način.⁶ Detaljno regulisanje usledilo je stupanjem na snagu Zakona o posredovanju – medijaciji⁷ RS i Zakona o posredovanju⁸ CG. Oni su razradili norme ZPP-a, ali i omogućili primenu medijacije pre započinjanja sudskog postupka. Srpski zakon je proširio mogućnost primene medijacije i na oblasti krivičnog i upravnog prava (crnogorski to nije učinio).

Potrebno je naglasiti da se na sporove iz radnih odnosa primenjuje jedan drugi zakon – Zakon o mirnom rešavanju radnih sporova.⁹ On predviđa medijaciju kao redovan postupak rešavanja sporova. Ipak, poštuje se načelo dobrovoljnosti (sa izuzetkom sporova u delatnostima od opšteg interesa). Postupak se vodi pred Odborom za mirenje koji se formira na tripartitnoj osnovi. Nakon rasprave, miritelj¹⁰ donosi preporuku o načinu rešavanja spora. Strane nemaju obavezu da je prihvate, ali moraju da navedu razloge zbog kojih to nisu učinile.

Značajno je pomenuti i Porodični zakon,¹¹ koji je predvideo posredovanje kao redovan način rešavanja bračnih sporova. Postupak uvek sprovodi sud, uz eventualnu pomoć neke specijalizovane ustanove. Ovaj Zakon razlikuje medijaciju u pogledu mirenja i medijaciju u pogledu nagodbe. U prvom slučaju, cilj je sprečavanje razvoda braka, a u drugom – sporazumno okončanje spora. Ukoliko mirenje ne uspe, sprovodi se postupak nagodbe. Interesantno je da Zakon pod naziv „posredovanje” zapravo podvodi druge alternativne načine rešavanja sporova – mirenje i nagodbu, što može izazvati probleme u praksi. Naime, pomiritelj ima mnogo aktivniju ulogu od klasičnog medijatora i od njega se uvek očekuje da ponudi konkretno rešenje spora.

Ovaj rad će se prvenstveno baviti karakteristikama, prednostima i nedostacima Zakona o posredovanju – medijaciji (kao propisa opšteg tipa), uz osvrt na dostupna rešenja susednih zemalja. Rešenja posebnih propisa neće biti obrađivana.

⁵ *Zakon o parničnom postupku*, „Službeni glasnik RS”, br. 125/04.

⁶ Cl. 11 Zakona o parničnom postupku.

⁷ *Zakon o posredovanju – medijaciji*, „Službeni glasnik RS”, br. 18/2005.

⁸ *Zakon o posredovanju*, „Službeni list Republike CG”, broj 30/2005.

⁹ *Zakon o mirnom rešavanju radnih sporova*, „Službeni glasnik RS”, br.125/04.

¹⁰ Po ovom Zakonu, miritelj je lice koje pruža pomoć stranama u kolektivnom sporu, sa ciljem da zaključe sporazum o rešenju spora.

¹¹ *Porodični zakon*, „Službeni glasnik RS”, br. 18/05.

Organizacioni modeli medijacije

Tok medijacije je različit u zavisnosti od organizacionog modela koji je prihvaćen u datom pravnom sistemu. Dva osnovna modela ovog postupka su privatna medijacija i medijacija povezana sa sudom. Dugogodišnja praksa nekih država pokazala je da se ovi suprotstavljeni modeli često preklapaju i mešaju.

1. Sudski „instruirana“ medijacija

Ovo je model medijacije u kome sud ima glavnu ulogu. Izvršena je podela na sudsku medijaciju u pravom smislu i sudski aneksiranu medijaciju. Prva je u potpunosti deo sudskog postupka, javna je i gubi na fleksibilnosti. S obzirom na nedostatak karakterističnih prednosti medijacije, ovo nije poželjan model.

Sudski aneksirana medijacija je izmeštena iz parničnog postupka, čime se čuvaju privatnost i fleksibilnost. Učešće suda se ogleda u upućivanju stranaka na medijaciju. U zavisnosti od modela koji je prihvaćen, nju može sprovoditi sudsko osoblje, medijatori plaćeni od strane suda ili stranaka, kao i medijatori-volonteri. Sudski aneksirana medijacija je prihvaćena i kod nas, jer se ovaj institut „tek uvodi institucionalno u naš pravni sistem, a našoj pravnoj kulturi i mentalitetu nije primeren kompromis kao način rešavanja konflikata, zbog čega je izvesna mera vezanosti za sud, kao faza izbora adekvatnog modela posredovanja, u početku neophodna.“¹² Ipak, očekuje se postepeno premeštanje medijacije iz javnog u privatni sektor, za šta je potrebno da građani u njoj prepoznaju sopstveni interes. Okolne države prihvatile su različite modele medijacije, pa je u slovenačkoj praksi najzastupljenija sudski aneksirana medijacija, dok hrvatski zakon promoviše model privatne medijacije (ne isključujući, ipak, pravo tela koje vodi sudski, upravni ili drugi postupak da preporuči strankama da pokrenu postupak mirenja,¹

¹² Gordana Mihailović, *Vodič kroz medijaciju*, Southeast Europe Enterprise Development (SEED), Beograd, 2005, str. 47.

¹³ Čl. 16, stav 1 Zakona o mirenju.

2. Privatna medijacija

Privatna medijacija je model koji nema veze sa sudom. Stranke u postupak ulaze na sopstvenu inicijativu – obraćajući se agenciji za medijaciju, specijalizovanoj neprofitnoj organizaciji ili ovlašćenom medijatoru, sa namerom da dobiju pomoć trećeg, neutralnog lica u rešavanju spornog odnosa. Ova mogućnost može biti predviđena pre nastanka spora (ugovornom klauzulom) ili nakon nastanka spora (posebnim ugovorom). Ukoliko medijacija ne donese zadovoljavajuće rezultate, mogućnost pokretanja parnice je uvek otvorena.

Ovaj vid medijacije često trpi kritike jer nije besplatan, pa predstavlja dodatno opterećenje za stranke. Osim toga, može sa desiti da medijator bude posebno privržen stalnim klijentima, jer od njih finansijski zavisi. Ipak, u praksi je teško naći primere koji su u skladu sa ovakvim gledištem.¹⁴

Uspesne profesionalne agencije za alternativno rešavanje sporova prilično olakšavaju rad pravosuđa. Činjenica je da JAMS,¹⁵ bez ikakve pomoći države, uspeva da svake godine rastereti američko sudstvo od skoro dvadeset hiljada predmeta.¹⁶

Osnovna načela postupka medijacije

Poštovanje izvesnih principa je pretpostavka za uspeh medijacije u praksi. Zakon o parničnom postupku izričito propisuje načela dobrovoljnosti, poverljivosti i hitnosti, a Zakon o posredovanju – medijaciji¹⁷ predviđa još i načela privatnosti, jednakosti i ravnopravnosti stranaka.

1. Načelo dobrovoljnosti

Medijacija je neobavezan postupak koji počinje, traje i zaključuje se na osnovu izričite saglasnosti strana. Načelo dobrovoljnosti ogleda se, s jedne strane, u mogućnosti da bilo koja strana svojom voljom obustavi

¹⁴ Leposava Karamarković, *Poravnanje i medijacija*, Fakultet za poslovno pravo, Beograd, 2004, str. 358.

¹⁵ JAMS (Judicial Arbitration and Mediation Services) je najveće američko, a verovatno i svetsko preduzeće za pružanje usluga medijacije. Pored JAMS-a, značajni su i WIPO, CPR Institute for Dispute Resolution i American Arbitration Association.

¹⁶ Leposava Karamarković, *op. cit.*, str. 358.

¹⁷ Čl. 3–7 Zakona o posredovanju – medijaciji.

tok postupka, a s druge strane, u obavezi medijatora da se uzdrži od nametanja rešenja. Bitno je naglasiti da neobaveznost postupka ne podrazumeva i neobaveznost konačnog sporazuma – jednom postignut, on obavezuje obe strane.

2. Načelo poverljivosti

Ovo načelo je ključno za uspeh medijacije. Za stranke je često od ogromne važnosti da znaju da će ono što izjave tokom ovog postupka ostati pod velom tajne. Ovo načelo razrađeno je kroz nekoliko pravila. Pre svega, sve informacije, predlozi i izjave su poverljive prirode, i mogu se obelodaniti samo ako se strane tako dogovore. Ne mogu se koristiti kao dokazi u nekom kasnijem postupku. U slučaju da do takvog postupka dođe, medijator je oslobođen dužnosti svedočenja. Ovo načelo je prisutno i u pravima svih susednih zemalja.¹⁸

Načelo poverljivosti se prepliće sa načelom privatnosti. Naime, u postupku medijacije je isključena javnost, pa treća lica ne mogu saznati ni otkrivene činjenice, ni ishod spora. Pored toga, ono što jedna strana na odvojenim sastancima poveri medijatoru, on ne sme da prenese drugoj bez posebne dozvole.

Ovo načelo ne može biti apsolutno, pa je neizbežno povući granicu njegove primene. U našem pravu, ono gubi značaj kada dođe u sukob sa javnim interesom, kao i kada ga je neophodno prekršiti radi sprovođenja sporazuma o poravnanju.

3. Načelo hitnosti

Jedna od prednosti medijacije jeste što se ona sprovodi na efikasan i brz način. Ona ne sme biti sredstvo odugovlačenja rešenja spornog odnosa. Naš Zakon je u tom cilju propisao da postupak može trajati do trideset dana.¹⁹ Na zahtev posrednika ili strana, sud može produžiti ovaj rok iz opravdanih razloga.

Nakon trideset dana, nastaviće se i postupak odlučivanja o žalbi (ako medijacija nije uspela).

¹⁸ Npr. čl. 11 i čl. 12 hrvatskog Zakona o mirenju („Narodne novine”, br. 163/03).

¹⁹ Čl. 13 Zakona o medijaciji – posredovanju.

Medijatori

Medijator je nepristrasno treće lice koje posreduje između dve strane, pružajući im pomoć u rešavanju spornog odnosa.

Karakteristični stilovi rada medijatora su:

1. procenjivački (evaluativni) – medijator analizira pravni položaj strana, predočava im slabosti postojećih zahteva i upoznaje ih sa mogućim trajanjem, ishodom i troškovima parnice;
2. facilitativni – medijator podstiče komunikaciju između strana i nagoni ih na preispitivanje problema koji su doveli do spora i razumevanje potreba druge strane; manje pažnje pridaje pravnim pozicijama strana, akcentat je na njihovim interesima;
3. transformativni – medijator pretenduje da ojača odnos između strana.²⁰

1. Ko može biti medijator?

Medijatori su najčešće sudije i advokati, ali to mogu biti i stručnjaci iz drugih oblasti.

Naš Zakon je propisao da se medijacijom mogu baviti samo lica koja ispunjavaju određene uslove. To su lica koja imaju visoku stručnu spremu i najmanje pet godina radnog iskustva u postupcima rešavanja sporova i konflikata, prošla su program obuke²¹ za posrednika, upisana su u Spisak, nisu pod istragom ili osuđivana za namerno učinjeno krivično delo i dostojna su za obavljanje posredovanja.²²

Potrebno je da zakon uredi isključenje i izuzeće medijatora iz postupka. Naš zakon to i čini predviđajući izuzeće lica koje je pristrasno ili

²⁰ Jerry P. Roscoe, Esq., *Advocacy Skills: Tips for Selecting a Good Mediator*, Published: January 1, 2002, Mediate.com

²¹ Program obuke u Srbiji traje pet radnih dana, po pet časova dnevno (*Pravilnik o programu obuke za posrednika*, „Službeni glasnik RS”, broj 44/05). Pitanje je da li obuka tog obima može obezbediti sticanje medijatorskih veština u dovoljnoj meri. Neophodno je nastaviti usavršavanje tehnika posredovanja u dužem vremenskom periodu. U prilog tome: Jerry P. Roscoe, Esq., (*Advocacy Skills: Tips for Selecting a Good Mediator*, Published: January 1, 2002, Mediate.com).

²² Čl. 20, st 1 Zakona o medijaciji – posredovanju.

St. 2 istog člana predviđa izuzetak – posrednik može biti i lice koje ne ispunjava date uslove, ukoliko za to postoji valjani razlog (npr. da je lice izuzetan stručnjak u oblasti u kojoj se sprovodi posredovanje).

ima lični interes u postupku.²³ Kada je reč o isključenju, ono je predviđeno za sudećeg sudiju, arbitra, sudiju koji sudi istim stranama u nekom drugom sporu, lice koje postupa ili je postupalo u nekom drugom postupku, kao i za advokata, zakonskog zastupnika ili staraoca jedne od strana.²⁴

Zakonodavac je smatrao da model sudski aneksirane medijacije podrazumeva da sud mora da garantuje kvalitet medijatora, pa je zbog toga i ograničio krug lica koja se mogu baviti ovim poslom. Međutim, dominantno shvatanje u svetu je da nikakvi uslovi nisu potrebni, već da svakome treba pružiti priliku da se bavi medijacijom. Zakoni tržišta čine da kvalitet ispliva na površinu, jer klijenti pažljivo biraju koga angažuju. Pošto jedino obrazovani i vešti medijatori mogu da pomognu stranama u rešavanju spora, oni će biti ti koji opstaju u bavljenju ovim poslom.

Naše zakonsko rešenje se razlikuje od onih u susednim zemljama. Primera radi, jedini uslovi koje Zakon o postupku medijacije BiH postavlja su sledeći: ispunjenje opštih uslova za zapošljavanje, visoka stručna sprema, završena obuka i upis u registar medijatora.²⁵

Zakon o posredovanju CG takođe propisuje određene uslove za bavljenje medijacijom, ali su oni manje strogi od onih koji postoje u srpskim propisima. Zanimljivo je, međutim, da medijatore u Crnoj Gori postavlja ministar nadležan za poslove pravosuđa, a Zakon predviđa i postojanje Komisije za postavljenje i razrešenje posrednika koja utvrđuje da li kandidat ispunjava zakonske uslove i podnosi ministru predlog za postavljenje posrednika.

2. Izbor i svojstva medijatora

U našem pravu, strane sporazumno biraju medijatora sa Spiska posrednika koji je predsednik suda sačinio od stručnjaka koji ispunjavaju zakonom predviđene uslove. Trebalo bi da stranke pritom vode računa o vrsti spora i njegovoj složenosti, kao i o svojstvima medijatora. Moraju razmotriti iskustvo i kvalifikacije medijatora, i odlučiti da li žele medijatora facilitatora ili evaluatora.²⁶

Zadatak medijatora je da navede strane da usklade svoje stavove i postignu kompromis. Da bi u tome uspeo, on mora biti strpljiv i nepris-

²³ Čl. 23 Zakona o posredovanju – medijaciji.

²⁴ Čl. 22 Zakona o posredovanju – medijaciji.

²⁵ Čl. 31 Zakona o postupku medijacije BiH, „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, godina VIII, 12. avgust 2004.

trasan, mora imati pozitivan stav i osećaj za realnost. Neophodno je da ume da sluša i pažljivo prenosi poruke, da zna da prepozna ključna pitanja i ne-nametljivo izazove razgovor o njima, da je dobar analitičar i da raspolaže znanjem. Medijator stalno mora raditi na sticanju i usavršavanju pomenutih veština.

Prilikom izbora medijatora, stranke treba da se zapitaju da li žele eksperta za oblast kojoj pripada predmet spora ili im je bitnije da je izabrano lice vešt medijator.²⁷ Praksa je pokazala da je lice koje je savladalo tehnike medijacije u većini slučajeva bolje rešenje, jer su vešti medijatori po pravilu sposobni i da savladaju osnovne postavke sporne materije.

3. Prava i obaveze medijatora

Uloga medijatora je da omogući konstruktivan dijalog i usmeri diskusiju na pronalaženje obostrano prihvatljivog rešenja, a nikako da izvodi dokaze i presuđuje. Na osnovu toga, formulisana su i njegova prava i dužnosti u našem pravu.

Medijator ima pravo da se upozna sa okolnostima spornog odnosa, da dobije od stranaka potrebne podatke, njihovo viđenje tog odnosa, kao i dokaze koji bi eventualno ukazivali na sukob postignutog sporazuma sa javnim interesom. On takođe ima pravo na troškove.²⁸

S druge strane, on je dužan da u postupku postupa hitno, da se po svaku cenu uzdrži od nametanja rešenja stranama, da se liši predrasuda u pogledu strana i predmeta spora, da posreduje na neutralan način i da izbegne davanje obećanja o ishodu postupka.²⁹

²⁶ Barbara A. Reeves (assistant general counsel of Southern California Edison and Edison International, California): "I like a mediator who is evaluative, who actually will tell the parties his or her view of the law and the strengths of their positions. However, it must be someone who has done his or her homework and has read the briefs, knows the law and will get it right. I've had three failed mediations that come to mind in the last six months. Two of them were passive mediators who believed they should not take a position and should not be evaluative. In one case, it was two days of "Well, they want X. What do you think about that?" (Considering Alternatives to Litigation: When Third Parties Can Help, and When They Can't, By A Discussion with Hon. Rebecca Westerfield (Ret.), Published: January 1, 2002, Corporate Legal Times (January 2002) Vol. 12, No. 122).

²⁷ *Advocacy Skills: Tips for Selecting a Good Mediator*, Jerry P. Roscoe, Esq., Published: January 1, 2002, Mediate.com

²⁸ Čl. 26 Zakona o posredovanju – medijaciji.

²⁹ Čl. 25 Zakona o posredovanju – medijaciji.

Medijator je dužan da čuva tajnost postupka, a ukoliko poverljivu informaciju prenese drugoj strani ili na bilo koji način prouzrokuje štetu, odgovaraće prema opštim pravilima o odgovornosti za štetu.

Iniciranje i tok postupka medijacije

1. Iniciranje postupka

Savremeni pravni sistemi se razlikuju prema načinu pokretanja postupka medijacije. Pre svega, treba povući razliku između mandatorne (obavezne) i volontarne (dobrovoljne) medijacije. Mandatorna medijacija može imati dva osnovna oblika. Prvi, koji se sve ređe koristi, jeste zakonska mandatorna medijacija, a drugi, prihvatljiviji, jeste onaj koji sudiji daje pravo da strankama naredi da se upuste u medijaciju. Sudija se pritom oslanja na svoju slobodnu procenu predmeta spora, jer nije svaki predmet pogodan za medijaciju.

Naše pravo opredelilo se za model dobrovoljne medijacije, pri čemu stranke mogu same inicirati pokretanje postupka,³⁰ ali to može učiniti i sudija u slučaju da je parnični postupak u toku. On to najčešće čini po prijemu odgovora na tužbu ili posle održanog pripremnog ročišta. Da bi ispravno procenio da li je predmet spora pogodan za medijaciju, sudija mora voditi računa o više detalja – o stepenu ubeđenosti stranaka u pobedu, o njihovom pravnom položaju i o broju tačaka oko kojih se one ne spore. Neophodno je da obrati pažnju i na prirodu odnosa stranaka, na njegovu trajnost i potrebu da opstane, na hitnost rešenja, na finansijske mogućnosti stranaka i eventualne visoke troškove vođenja spora, kao i na neprijateljstvo među strankama. Za medijaciju su uglavnom pogodni trgovinski sporovi, kao i sporovi iz bračnih i porodičnih odnosa.

Stranke nisu obavezne da predlog prihvate – da bi postupak počeo, neophodno je da su one sa tim saglasne. U našem pravu, saglasnost se izražava prihvatanjem predloga za pokretanje postupka. Sporazum o medijaciji može biti sačinjen pre nastanka spora (u vidu klauzule koja se unosi u ugovor o osnovnom poslu), kao i posle njegovog nastanka (u obliku posebnog ugovora).

Zakon o medijaciji propisuje da i sudija izvestilac može uputiti strane na medijaciju (ukoliko je u toku postupak po žalbi), ali medijator u

³⁰ Očekuje se osnivanje Centra za medijaciju – institucije kojoj će se stranke obraćati kada žele da spor reše putem medijacije.

tom slučaju može biti samo sudija (nikako sudija izvestilac, niti član veća koje odlučuje po žalbi).

Pokretanje postupka medijacije neće uticati na zakonske rokove za pokretanje i vođenje drugih postupaka, što ima za cilj da spreči odugovlačenje sudskog postupka. Ovakva odredba našeg Zakona je u suprotnosti s predlogom direktive EU koja predviđa zastoj zastarelosti.³¹ Može se primetiti da su i crnogorski i hrvatski zakonodavac,³² u pogledu ovog pitanja, rezonovali slično srpskom.

2. Tok postupka

Medijacija je fleksibilan i interaktivan proces koji nije identično oblikovan u svim pravnim sistemima, a i u okviru jednog sistema može poprimiti različite forme. Ipak, mogu se uočiti uobičajene ključne faze u njegovom razvoju.

Nakon izbora medijatora, najčešće sledi preliminarni sastanak sa zastupnicima strana. Kako je medijacija jedan neformalan postupak, tom prilikom se određuju pravila koja će se poštovati, kao i mesto i vreme prvog zajedničkog sastanka. Postiže se dogovor o dostavljanju dokumentacije medijatoru, kao i o tome kome će, pored strana, biti omogućeno da prisustvuje medijaciji.

Postupak u užem smislu počinje prvim zajedničkim sastankom. Njemu prisustvuju medijator, strane i njihovi zastupnici ili advokati. Mogu prisustvovati i treća lica, ako su im strane to izričito dozvolile. Medijator upoznaje strane sa procedurom, osnovnim načelima i ciljevima postupka, kao i sa svojom ulogom u njemu. On zatim predlaže stranama da izlože svoje viđenje problema, neretko ih ohrabrujući da govore i o svojim osećanjima. Nakon toga, strane se izjašnjavaju o tome da li žele da se postupak nastavi na zajedničkim ili odvojenim sastancima. Zajednički sastanci se obično preporučuju za sporove nastale iz porodičnih odnosa, a odvojeni za trgovinske sporove.

Na narednim sesijama, medijator pažljivo sluša strane, analizira s njima relevantna pitanja i zadobija poverenje. Njegov cilj je da uoči problematične tačke u odnosu među stranama, kao i da prikupi potrebne informacije. Medijator se mora uzdržati od davanja saveta i predlaganja

³¹ Gordana Mihailović, *Zakon o medijaciji*, "Službeni glasnik", Beograd, 2005, str. 21.

³² Čl. 38 Zakona o posredovanju CG i čl. 14 hrvatskog Zakona o mirenju. Ova dva rešenja su identična po sadržini.

rešenja – njegovo oruđe je postavljanje pitanja. Interesantno je da, za razliku od našeg Zakona, hrvatski Zakon o mirenju propisuje da medijator može iznositi „prijedloge o nagodbi kojom bi stranke mogle okončati spor, uključujući i tekst takve nagodbe“.³³

Tokom treće faze, medijator će se truditi da ispita u kojoj meri bi strane bile spremne da koriguju svoja očekivanja. On mora da poznaje taktike pregovaranja da bi mogao da prepozna kojim tipovima pregovarača pripadaju učesnici postupka. Ukoliko primeti da nisu voljni da čine ustupke, on ih može navesti na razmišljanje o pravnoj zasnovanosti zahteva i o eventualnim posledicama neuspele medijacije (npr. o troškovima i trajanju sudskog postupka).

Najbolji način da se medijacija okonča jeste da strane zakluče sporazum. Ostali su: obustavljanje postupka odlukom posrednika (ukoliko nije opravdano nastaviti ga) i izjava strane o odustajanju od daljeg postupka.³⁴

3. Sporazum

Kada strane postignu kompromis, medijator je dužan da ih obavesti o mogućim dejstvima sporazuma i o načinu ispunjenja obaveza koje su njime preuzete.³⁵ Sporazum ima snagu vansudskog poravnanja ukoliko su ispunjena dva uslova – da je sačinjen u pisanoj formi i da nije protivan javnom poretku. Kako je vansudsko poravnanje ugovor koji nema svojstvo izvršne isprave, može se očekivati samo dobrovoljno izvršenje obaveza. U suprotnom, rešenje je vođenje parničnog postupka.

Međutim, ukoliko postignuti sporazum sudija uzme na zapisnik, on će steći snagu sudskog poravnanja. Uobičajeno dejstvo sudskog poravnanja je da se stvara „situacija kao da o tužbenom zahtevu postoji pravnosnažna presuda sa izrekom koja ima istu sadržinu kao i poravnanje“,³⁶ pa će to i ovde biti slučaj. Drugo, sporazum na ovaj način stiče svojstvo izvršne isprave u smislu Zakona o izvršnom postupku.³⁷ Slična su i zakonska rešenja susednih republika. Tako crnogorski Zakon o posredovanju³⁸ sadrži rešenje identično srpskom, dok hrvatski Zakon o mirenju propisuje sledeće: „Na-

³³ Čl. 7 Zakona o mirenju.

³⁴ Čl. 10 Zakona o posredovanju – medijaciji.

³⁵ Čl. 16, stav 2 Zakona o posredovanju – medijaciji.

³⁶ Borivoje Poznić, Vesna Rakić-Vodinelić, *Građansko procesno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1999, str. 336.

³⁷ Čl. 30 Zakona o izvršnom postupku, „Službeni glasnik RS“, br.125/04.

godba koja se sklopi u postupku mirenja imat će svojstvo ovršne isprave ako potpise stranaka na njoj ovjeri javni bilježnik.³⁹ Zakon o postupku medijacije BiH, međutim, daje snagu izvršne isprave svakom potpisanom sporazumu o nagodbi.⁴⁰ Naš Zakon je predvideo i mogućnost da strane postignu pismenu saglasnost samo o činjeničnim pitanjima, što može biti od koristi u kasnijem sudskom postupku.

Zaključak

Medijaciju je bilo neophodno uvesti u naš pravni sistem zato što je situacija u kojoj se nalazi pravosuđe to zahtevala, ali i zato što međunarodni standardi⁴¹ govore u prilog tome. Uvođenje novog instituta obično je praćeno oštrom kritikom javnosti, pa je tako bilo i u ovom slučaju. Ipak, postignuti rezultati čine da medijacija sve više zadobija poverenje građana. Da bi se u tom smeru nastavilo, neophodno je neprestano ulagati napor i sredstva u edukaciju medijatora i u upoznavanje građana i stručne javnosti sa ovom idejom. Pored toga, trebalo bi što pre omogućiti osnivanje nezavisnih agencija za medijaciju koje bi nudile usluge medijacije, organizovale stručnu obuku, vodile registar medijatora, ali i sprovodile javnu kampanju u cilju promocije medijacije.

IZVORI

1. *Zakon o posredovanju – medijaciji*, “Sužbeni glasnik RS”, br. 18/2005.
2. *Zakon o parničnom postupku*, „Službeni glasnik RS”, br. 125/04.
3. *Zakon o posredovanju*, „Službeni list Republike CG”, broj 30/2005.
4. *Porodični zakon*, „Službeni glasnik RS”, br. 18/05.
5. *Zakon o mirnom rešavanju radnih sporova*, „Službeni glasnik RS”, br. 125/04.
6. *Zakon o izvršnom postupku*, „Službeni glasnik RS”, br. 125/04.
7. *Pravilnik o programu obuke za posrednika*, „Službeni glasnik RS”, br. 44/05.
8. *Zakon o mirenju*, „Narodne novine”, br. 163/03.

³⁸ Čl. 36 Zakona o posredovanju CG.

³⁹ Čl. 10, stav 2 Zakona o mirenju.

⁴⁰ Čl. 24 i 25 Zakona o postupku medijacije BiH.

⁴¹ Relevantni dokumenti su: Preporuke Saveta Evrope, Zeleni dokument Evropske unije i Model zakona o međunarodnoj trgovinskoj medijaciji UNCITRAL-a

9. *Zakon o postupku medijacije*, „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, godina VIII, 12. avgust 2004.

LITERATURA

1. We Hold These Truths by Katherine Gaidos, Managing Editor, Published: January 20, 2004, Los Angeles Daily Journal (ADR Round table); http://www.jamsadr.com/j_pub/show_article.asp?id=53
2. Leposava Karamarković, *Poravnanje i medijacija*, Fakultet za poslovno pravo, Beograd, 2004.
3. Gordana Mihailović, *Vodič kroz medijaciju*, Southeast Europe Enterprise Development (SEED), Beograd, 2005.
4. Gordana Mihailović, *Zakon o medijaciji*, „Službeni glasnik“, Beograd, 2005.
5. Milena Petrović, „Medijacija – principi i postupak“, časopis *Arbitraža*, Spoljnotrgovinska arbitraža, Beograd, 2003.
6. Borivoje Poznić, Vesna Rakić-Vodinić, *Građansko procesno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1999.
7. Jerry P. Roscoe, Esq., *Advocacy Skills: Tips for Selecting a Good Mediator*, Published: January 1, 2002, Mediate.com; http://www.jamsadr.com/j_pub/show_article.asp?id=71
8. Considering Alternatives to Litigation: When Third Parties Can Help, and When They Can't, By A Discussion with Hon. Rebecca Westerfield (Ret.), Published: January 1, 2002, Corporate Legal Times (January 2002) Vol. 12, No. 122; http://www.jamsadr.com/j_pub/show_article.asp?id=51

Ksenija Boreta

Mediation

Summary

This paper analyzes the process of mediation, its characteristics and development. The most important part of the text deals with the question of introduction of this mechanism into the legal system of Serbia.

Key words: Mediation, Legal system, Arbitration

EVROPSKE INTEGRACIJE

EUROPEAN INTEGRATION

Nikola Živković

Tutorka: *prof. dr Vesna Knežević-Predić*

Fakultet političkih nauka u Beogradu

PRAVO EVROPSKE UNIJE: IZVORI PRAVA

„Evropa je tamo gde ljudi govore i pišu o Evropi, gde Evropu slikaju ili je klešu u kamenu, ili, drukčije rečeno, gde zamišljaju ili vizuelno predstavljaju Evropu, gde ljudi u vezi sa imenom i pojmom Evropa ustanovljavaju smisao i značenje...“
„Ono što je hiljadama godina označavano imenom Evropa nikada nije ostajalo isto...“

Volfhang Šmale
Istorija evropske ideje

Evropska unija (EU) jedno je od najvećih dostignuća modernog doba. Možemo reći da je izvanredan mirovni projekat, pobeda ideje zajedničkog života vekovnih neprijatelja. Ekonomski gigant, najveća ekonomska zona u svetu. Prostor slobode, bezbednosti i pravde u kome se ljudi slobodno kreću, rade, razmenjuju ideje. Da bi se definisala EU, stvarane su nove jezičke konstrukcije. Ona i zaista jeste nešto novo, neočekivano, doskora samo ideja na koju smo nailazili u delima filozofa, književnika, maštara – nepodeljeni kontinent koji uživa u miru, stabilnosti, demokratiji i ekonomskom napretku. Evropska unija je pronašla dobru formulu za prilagođavanje malih i velikih nacija, kao i različitih kulturnih identiteta, a Evropa je kontinent politički, kulturno, ekonomski veoma šarenolik. To je ono što predstavlja jedno veliko, nemerljivo bogatstvo koje se mora štititi, očuvati i dalje razvijati. Decenijama EU radi na sopstvenom razvoju, što je omogućilo njenim građanima da se identifikuju kao Evropljani, da razviju snažan osećaj koji ih je učinio ujedinjenim, a svestrani pluralizam i više nego prihvatljiv.

Izvori prava Evropske unije

Da bi se potpuno razumeo jedan pravni sistem, neophodno je upoznati se sa njegovim formalnim izvorima. Stoga, specifični karakter EU se može potpunije sagledati i razumeti kroz analizu izvora komunitarnog

prava. U pravnim instrumentima na kojima počiva komunitarno pravo nećemo naći listu njegovih izvora, međutim, izvore je lako odrediti. Izvori komunitarnog prava u formalnom smislu su: međunarodni ugovori, odluke organa Zajednica i opšta pravna načela kako ih je odredio Evropski sud pravde (ESP). Često se u literaturi izvori komunitarnog prava dele na primarne i sekundarne, podela koju ćemo kasnije analizirati.

Opšti pregled izvora komunitarnog prava

Međunarodni ugovori

Kao izvore komunitarnog prava nalazimo sledeće tipove međunarodnih ugovora:

- I) međunarodni ugovori koje su zaključile države članice, odnosno osnovni ili Osnivački ugovori i ugovori kojima su oni menjani i dopunjavani;
- II) drugi međunarodni ugovori koje su zaključile države članice koji regulišu odnose unutar domena Evropskih zajednica i njihovog institucionalnog mehanizma;
- III) međunarodni ugovori koje su države članice zaključile sa trećim subjektima – državama nečlanicama ili međunarodnim organizacijama;
- IV) međunarodni ugovori koje su Evropske zajednice (EZ) zaključile sa trećim subjektima;
- V) međunarodni ugovori sa trećim subjektima kod kojih se kao jedna strana ugovornica pojavljuju Evropske zajednice i države članice.

¹ Osnov za ovu klasifikaciju izvora leži u sudskoj praksi, kako Evropskog suda pravde, tako i pravosudnih organa država članica. Slučaj *Internationale Handelsgesellschaft mbh v. Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel* (poznat kao *Solange I*), 1974. u tom pogledu nas ne ostavlja u dilemi. Videti bliže: Vesna Knežević-Predić, *Ogled o suverenosti: suverenost i Evropska unija*, Institut za političke studije, Beograd, 2001, str. 254.

² Podela koja je izvedena s obzirom na subjekte koji ih donose i njihovu pravnu snagu. Međutim, autori se ne slažu u pogledu na to koji izvori spadaju u grupu primarnih, a koji u grupu sekundarnih izvora. Čini se najprihvatljivijom ona podela koja u primarne izvore smešta Osnivačke ugovore, a u sekundarne odluke organa Zajednica.

Odluke organa Zajednica

Na osnovu ovlašćenja koja su im poverena Osnivačkim ugovorima, glavni organi Zajednica donose odluke koje čine drugu grupu izvora komunitarnog prava:

- I) pravilnici;
- II) direktive;
- III) odluke;
- IV) preporuke i
- V) savetodavna mišljenja.

Opšta pravna načela kako ih je odredio Evropski sud pravde

Odredbe Ugovora o osnivanju Evropske zajednice (UoEZ) posredno nas upućuju na pravni osnov i prihvatanje opštih načela kao izvora komunitarnog prava. Član 220 (bivši član 164) ovog ugovora navodi: „Sud pravde se brine o poštovanju prava prilikom tumačenja i primene ovog ugovora“. U kontekstu tog člana tumačimo i član 230 (173) koji navodi pravne osnove za ništenje pravnog akta Zajednice: „povreda ugovora ili svakog drugog pravnog pravila koje se odnosi na njegovu primenu“. ESP je u tumačenjima postojećih izvora uočio njihovu nepotpunost i izvukao ovlašćenje da takvu prazninu popuni primenom opštih pravnih načela. Dakle, Osnivački ugovori ne formulišu opšta načela, ali ESP ih je iznedrio kroz tumačenje postojećih odredbi UoEZ i time je načinio bitan iskorak. ESP nije unapred određivao opšta pravila. To je činio u postupku konkretne primene komunitarnog prava, nakon što je nastao konkretan spor, odnosno kao rešenje za konkretan slučaj. Polazeći od pojedinačnih odredbi osnovnih ugovora, Sud utvrđuje opšte načelo – induktivni metod, potom opšte načelo primenjuje na konkretan spor i na bazi njega donosi rešenje spora – deduktivni metod. Sud je, kroz postupak tumačenja i primene komunitarnog prava, razvio opšta pravna načela iz pravnih sistema država članica.

Primarni izvori prava EU

Pravni osnov celokupnog komunitarnog poretka su Osnivački ugovori i ugovori koji ih menjaju i dopunjuju. Zato Osnivačke ugovore nazivamo primarnim izvorima komunitarnog prava, a norme u njima sadržane

primarnim pravom EU.³ Osnivački ugovori regulišu pitanje pravnog položaja Zajednica prema državama članicama i međunarodnim organizacijama, organizaciono pravna pitanja ustrojstva i nadležnosti njihovih organa, slično kao što se to čini u ustavima u državama. Osnivački ugovori su nastali sledeći pravila o zaključivanju, dejstvu i prestanku međunarodnih ugovora, onako kako ih poznaje međunarodno javno pravo. Međutim, ESP je u oceni značaja Osnivačkih ugovora načinio iskorak i usvojio doktrinu o ustavnom karakteru Osnivačkih ugovora, čime je doveo u pitanje pravni karakter ovih akata i učinio ih, možda, nekarakterističnim. Njima je stvoren novi pravni poredak međunarodnog prava, koji stvara prava i obaveze ne samo za države članice, već i za pravna i fizička lica, prava koja postaju sastavni deo njihovog pravnog nasleđa. Nakon ratifikacije od strane država članica, Osnivački ugovori postaju deo njihovog prava, tako da su sudski i upravni organi dužni da ih neposredno primenjuju i da odredbama koje zadovoljavaju određene uslove priznaju neposredno dejstvo.

Sekundarni izvori prava EU

Sekundarni izvori prava su pravno obavezujuće odluke glavnih organa Evropskih zajednica. Prema odredbama člana 249 (189) UoEZ, Evropski parlament i Savet zajedno, Savet i Komisija donose, pod uslovima koji su predviđeni ugovorom:

³ U ove ugovore spadaju: Ugovor o osnivanju Evropske zajednice za uglj i čelik (EZUČ) iz 1951. godine – tzv. Pariski ugovor (ugovor je zaključen na 50 godina i prestao je da važi 2002. godine), Ugovor o osnivanju Evropske ekonomske zajednice (EEZ) i Ugovor o osnivanju Evropske zajednice za atomsku energiju (EVROATOM) iz 1957. godine – tzv. Rimski ugovori (to su ugovori o osnivanju tri Evropske zajednice); Jedinstveni evropski akt iz 1986. godine; Ugovor o osnivanju Evropske unije iz 1992. godine – tzv. Ugovor iz Matrihta (Ugovor o osnivanju Evropske ekonomske zajednice, u skladu sa promenjenim ciljevima, preimenovan je u Ugovor o osnivanju Evropske zajednice – EZ); Ugovor iz Amsterdama iz 1997. godine i Ugovor iz Nice iz 2000. godine – (ovo su ugovori kojima su ugovori o osnivanju tri Evropske zajednice izmenjeni i dopunjeni); ugovori kojima se bliže određuje položaj Zajednica i njihovih organa: Konvencija o određenim institucijama koje su zajedničke Evropskim zajednicama iz 1957. godine, Ugovor o spajanju određenih organa Evropskih zajednica iz 1965. godine (Ugovorom iz Amsterdama sporazumi o spajanju su stavljeni van snage), Prvi i Drugi sporazum o budžetskim pitanjima iz 1970. i 1975. godine; Ugovori o pristupanju novih država članica iz 1972. (Danska, Irska, Velika Britanija), 1979. (Grčka), 1985. (Portugal, Španija), 1994. (Austrija, Finska, Švedska), 2004. godine (Kipar, Češka, Estonija, Letonija, Litvanija, Mađarska, Malta, Poljska, Slovačka i Slovenija), i 2007. godine (Bugarska, Rumunija).

I) pravilnike/uredbe/regulative;

II) direktive/uputstva;

III) odluke;⁴

kao obavezujuće akte

IV) preporuke;

V) savetodavna mišljenja;

kao neobavezujuće akte koji nisu
sastavni deo

komunitarnog prava

S obzirom da se donose na osnovu ovlašćenja izvedenih iz Osnivačkih ugovora, odluke, prema načelu zakonitosti, moraju biti u skladu sa Osnivačkim ugovorima. Zbog toga ih nazivamo sekundarnim ili izvedenim. U obavezujućim aktima mora se navesti pravni osnov donošenja i obrazloženje gde se navode svi pribavljeni predlozi i mišljenja. Odredbe člana 230 (173) UoEZ navode da je ESP nadležan da kontroliše njihovu zakonitost i da po tužbama pravnih ili fizičkih lica poništi nezakonite akte.

U pogledu postupaka na osnovu kojih organi Zajednica donose obavezujuće akte razlikujemo: osnovni,⁵ savetodavni,⁶ postupak odobrenja,⁷ saradnje⁸ i saodlučivanja.⁹

⁴ Pravilnici (eng. regulations, fr. reglements, nem. Verordnungen); direktive (eng. directives, fr. directives, nem. Richtlinien); odluke (eng. decisions, fr. décisions, nem. Entscheidungen). Kao što vidimo, u našem jeziku postoji više rešenja za nazive odluka, zato što u Srbiji još uvek nije usvojen standardizovan rečnik pojmova prava EU.

⁵ Ovo je najstariji postupak u kome Savet donosi odluku na predlog Komisije, a Parlament biva samo obavešten od strane Saveta.

⁶ Komisija predlog upućuje Savetu, ali i Parlamentu. Pre konačnog usvajanja odluke, obaveza Saveta je da konsultuje Parlament. Savet, u donošenju odluka, nije obavezan da prihvati stav Parlamenta, ali je obavezan da sačeka da Parlament izrazi svoje mišljenje.

⁷ Na predlog Komisije Savet usvaja odluku uz prethodno pribavljeno odobrenje Parlamenta.

⁸ Parlament se ovlašćuje da podnosi amandmane na zajednički stav Saveta povodom predloga Komisije i da ga odbije, što ne sprečava Savet da jednoglasno usvoji odluku. Amandmane koje Komisija nije prihvatila Savet može prihvatiti uz jednoglasnost članova, a za usvajanje preispitanog predloga je potrebna kvalifikovana većina.

⁹ Savet i Parlament se izjednačavaju u svojim zakonodavnim ovlašćenjima, jer nema odluke dok se obe institucije ne usaglase i nađu kompromisno rešenje.

Regulative

Regulative imaju opštu važnost, obavezuju u potpunosti i neposredno se primenjuju u svakoj državi članici.¹⁰ Nakon stupanja na snagu, obavezuju bez ikakve intervencije ili posredovanja država članica – neposredna primena. Imaju karakter pozitivnog prava u svim država članicama. Potpuna obaveznost znači da države nisu ovlašćene da primenjuju regulative delimično ili da biraju koji će njihov deo primeniti. Zabranjeno je da potvrđuju regulative ili njihovo važenje, kao i njihovo objavljivanje sa domaćim propisima. Time se obezbeđuje svrha regulativa, njihova jednoobrazna primena u domaćim pravnim sistemima. U slučaju nepoštovanja regulativa, komunitarni subjekti mogu se pozvati na prava ili obaveze iz regulativa i pokrenuti postupak pred nacionalnim sudovima za naknadu štete i protiv države i protiv pojedinaca koji su odgovorni za nepoštovanje. Ovakva odlika regulativa je poznata kao njihovo neposredno vertikalno i horizontalno dejstvo.

Direktive

Direktive su pravni akti koji obavezuju svaku državu članicu kojoj su upućene u pogledu cilja koji treba da se postigne, prepuštajući nacionalnim organima da izaberu formu i sredstva izvršenja,¹¹ odnosno države imaju slobodu izbora najpovoljnijeg instrumenta primene. Obim slobode izbora zavisi od stepena konkretnosti direktive. Direktivama se ostvaruje harmonizacija ili približavanje pravnih sistema država članica i postiže kompromis između potreba za ujednačenim pravnim normama unutar Zajednice i potrebe poštovanja različitosti svakog nacionalnog pravnog sistema. Time se obezbeđuju pravne pretpostavke za uspostavljanje i funkcionisanje unutrašnjeg tržišta. Za razliku od regulativa, direktive se ne mogu neposredno primenjivati, jer zahtevaju nacionalne mere implementacije koje je neophodno usvojiti u propisanom roku. Odredbe direktiva postaju izvor konkretnih prava i obaveza tek nakon donošenja takvih mera. Najveći broj sporova se odnosi na slučajeve u kojima države nisu u predviđenom roku donele neophodne implementirajuće akte, ili su to učinile na neodgovarajući način i nepotpuno. Fizička i pravna lica čija su prava time povređena mogu

¹⁰ Član 249 (bivši član 189), stav 2 Ugovora o osnivanju Evropske zajednice.

¹¹ Član 249 (bivši član 189), stav 3 Ugovora o osnivanju Evropske zajednice.

protiv države da pokrenu postupak pred nacionalnim sudovima, a država ne može da primenjuje svoje unutrašnje pravo koje nije prilagođeno i usaglašeno sa direktivom protiv lica koje se ponaša u skladu sa zahtevima iz direktiva, niti u postupku da se poziva na svoje propuste. Ovakav sistem zaštite prava je osmislio ESP i naziva se načelo neposrednog vertikalnog dejstva direktiva. Direktive nemaju neposrednu primenu, ali pod određenim uslovima imaju neposredno dejstvo. Ukoliko država članica nije uvela direktivu u propisanom roku, a odredbe direktive su dovoljno jasne, neuslovljene i precizne i da mogu neposredno delovati u odnosima između država članica i pojedinaca, ona ima neposredno dejstvo.¹² ESP nije priznao direktivama neposredno horizontalno dejstvo, tj. direktive ne uspostavljaju prava i obaveze između pojedinaca poput regulativa, već je priznao neposredno vertikalno dejstvo, tj. uspostavljaju prava pojedinaca (fizičkih i pravnih lica) samo u odnosu na državu. Države su se obavezale da će preduzimati sve potrebne mere, bilo opšte ili posebne, kako bi obezbedile ispunjenje obaveza iz UoEZ ili iz delatnosti organa Zajednice,¹³ a nesprovođenjem direktive one krše tu obavezu i rizikuju pokretanje tužbe za naknadu štete.¹⁴

Odluke

Odluke su pojedinačni akti koji obavezuju samo one kojima su upućene, nakon što su im saopštene. Mogu biti upućene državama, pravnim i fizičkim licima, i obavezuju samo neposredne adresate, koji se na takva prava i obaveze mogu neposredno pozvati i tražiti zaštitu od nacionalnih sudova.

Preporuke i mišljenja

Preporuke i mišljenja spadaju u grupu pravno neobavezujućih akata i suštinski se razlikuju od prethodnih. One su „korisne smernice“. Međutim, nacionalni sudovi ih moraju uzeti u obzir u postupku tumačenja i primene nacionalnog prava, kada razjašnjavaju značenje nacionalnih propisa koji su doneti u cilju njihovog sprovođenja ili sa ciljem da dopune mere Zajednice.

¹² Slučaj 9/70, Grad v Finanzamt Traunstein, (1970) ECR 825, kao i slučaj 41/74, Van Duyn v Home Office (1974) ECR 1337.

¹³ Videti član 10 (bivši član 5) Ugovora o osnivanju Evropske zajednice.

¹⁴ Videti slučaj C-69/1990, Frankovich v Italian State, (1992) IRLR 84.

Ostali obavezujući akti

Odredbе člana 249 (189) UoEZ navode listu obavezujućih akata, ali time nije isključeno postojanje drugih obavezujućih akata – određene odluke Saveta. Tako je i ESP presudio. Budući da izlaze iz okvira ugovorom utvrđene klasifikacije i time ne ispunjavaju utvrđene formalne uslove, a podležu oceni zakonitosti, Sud ih je nazvao aktima sui generis.¹⁵

Hijerarhija

UoEZ ne određuje hijerarhiju pravnih akata u komunitarnom pravu. U unutrašnjim pravnim sistemima cilj hijerarhije pravnih normi je da, prema vrsti akata, prikaže razlike koje postoje između organa koji su ih doneli, predstavničkih ili izvršnih, i da istakne razlike koje postoje u postupku njihovog donošenja. Time se dolazi do hijerarhije pravnih normi prema njihovoj pravnoj snazi i ostvaruje veća efikasnost u njihovoj primeni i veća pravna sigurnost. U komunitarnom pravu nije napravljena dosledna razlika u postupku i organima koji donose pojedine akte i zato problem hijerarhije i dalje ostaje zadatak pravne teorije. Pokušajmo da odredimo hijerarhiju odluka prema kriterijumima adresatima, načinu primene i njihovoj pravnoj prirodi. Vrh pripada regulativama – ustanovljavaju neposredno primenjiva prava i obavezuju sve subjekte. Zatim odluke – obavezuju u celini samo one kojima su upućene i neposredno su primenjive. Regulative i odluke se sprovode bez dodatnih mera sprovođenja. Začelje je rezervisano za direktive – obavezuju države adresate isključivo u pogledu cilja i roka, za njihovo sprovođenje su potrebne dodatne mere. Međutim, naziv i sadržina odluka ne moraju se nužno poklapati.¹⁶ Reč je o „prikrivenim odlukama“ ili „odlukama koje su donete pod vidom uredbe“.¹⁷ Intervencija Suda je dovela do rastakanja hijerarhijske strukture na koju nas upućuje čl. 249 (189) UoEZ. Zanimljivo je da zvanični naziv akata, njihovu pravnu prirodu potražio je u sadržini akata. Odlukama Suda priznato je neposredno delovanje odredaba direktiva i formulisani su uslovi pod kojima mogu imati takav efekat. Time je Sud uticao na zamagljivanje granice između regulativa i direktiva. Povrh svega, ESP je priznao mogućnost da još neki akti, osim

¹⁵ Vesna Knežević-Predić, *Ogled o suverenosti: suverenost i Evropska unija*, Institut za političke studije, Beograd, 2001, str. 260–261.

¹⁶ Ibidem, str. 260.

¹⁷ Član 230 (bivši 173), stav 4 Ugovora o osnivanju Evropske zajednice.

uputstava, direktiva i odluka, mogu imati obavezujući karakter. Pošto ti akti svoje mesto ne mogu naći u ugovorom određenoj klasifikaciji, ESP ih je nazvao aktima sui generis. Uvođenjem ovih akata na listu obavezujućih, Sud je još više otežao proces utvrđivanja jasne hijerarhije. ESP je po prvi put takav pravni status priznao aktu naslovljenom kao rezolucija u postupku ocene zakonitosti u slučaju ERTA.

Pravni karakter EU

Komunitarno pravo

Šta je Evropska unija? Najčešći, istovremeno i najispravniji odgovor je da je Evropska unija nadržavna tvorevina. Nadržavnost se može odrediti kao odustajanje od dela nacionalnog suvereniteta, rezultat pregovaranja i ogromnih kompromisa, prenošenje klasičnih državnih ovlašćenja na viši nivo zarad dobiti koje države dobijaju i pristanak na poštovanje odluka donetih na tom nivou. Nadržavni karakter EU proizlazi iz njenog prvog stuba, odnosno Evropskih zajednica,¹⁸ čiji pravni propisi čine tzv. komunitarno pravo, a nakon stupanja na snagu Ugovora iz Mastrohta 1993. godine, kojim je osnovana EU, ovo pravo se naziva i kao „pravne tekovine Evropske unije“,¹⁹ ali se u tom slučaju mora imati u vidu da su komunitarno pravo stvarali i da ga stvaraju organi EZ i da se taj naziv može koristiti samo u uslovnom smislu kao zbirni pojam. Princip nadržavnosti EZ se ogleda u nezavisnosti njenih institucija. Pored međudržavnih organa²⁰ u kojima su interesi država direktno predstavljeni, Zajednica ima i nadržavne organe.²¹ Njihova oso-

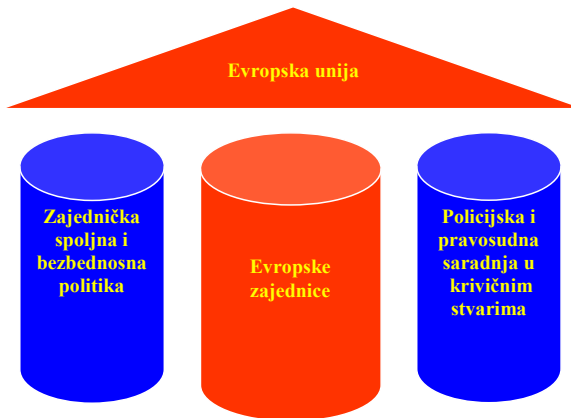
¹⁸ Od Ugovora iz Mastrohta, Evropska unija se posmatra kao „krovna struktura“ koja počiva na tri stuba. Prvi stub čine postojeće Evropske zajednice (Evropska zajednica, do 1993. godine kao Evropska ekonomska zajednica i Evropska zajednica za atomsku energiju), on ima nadržavni karakter. Drugi stub čini saradnja u oblasti spoljnje i bezbednosne politika, treći stub čini policijska i pravosudna saradnja u krivičnim stvarima (u ovaj stub su ulazile i politike azila, imigracija i viza, ali su ove politike komunitarizovane Ugovorom iz Amsterdama od 1997. godine i prebačene u prvi stub EU), a pravni odnosi njima određeni imaju karakter međuvladine saradnje. Evropske zajednice, kao prvi stub, su nosioci pravnog subjektiviteta, ali princip konzistentnosti vezuje i druga dva stuba za prvi. Time se ističe uverenje i nada da će i drugi stubovi u budućnosti predstavljati na isti način deo pravnog sistema EU.

¹⁹ Radovan Vukadinović, Nikola Jovanović, Vladimir Medak, Vladimir Todorović, *Kako usklađivati domaće propise sa pravnim tekovinama Evropske unije*, Vlada Republike Srbije/Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom, Beograd, 2000, str. 6.

²⁰ Evropski savet i Savet ministara (Savet).

²¹ Evropska komisija, Evropski parlament i Evropski sud pravde.

benost se ispoljava u tome što u njima nisu predstavljene države, već deluju isključivo u korist EZ. Ti organi učestvuju u legislativnom postupku, odluke obavezuju državu, bez obzira kako je glasala, i neposredno deluju na teritoriji država članica. Komunitarno pravo predstavlja pravni sistem koji reguliše uzajamna prava i obaveze njegovih subjekata u onoj meri u kojoj su države u pojedinim oblastima prenele određena ovlašćenja na nivo EZ i u tim oblastima ograničile svoja suverena prava. Subjekti komunitarnog prava su pravna i fizička lica, države članice i organi Zajednica. Za sve sporove iz oblasti delovanja EZ postoji obavezna sudska nadležnost Evropskog suda pravde. Prema predmetu regulisanja, norme komunitarnog prava čine dve grupe propisa. Prvu čine propisi kojima se regulišu organizaciona i ustavno pravna pitanja, kao što su: sastav, način rada i nadležnost zajedničkih organa Zajednice, njihov međusobni odnos i odnos prema državama članicama. Po svojoj prirodi i poreklu, ove norme se mogu uporediti sa normama ustavnog i upravnog prava u unutrašnjim pravima država članica i čine tzv. institucionalno ili ustavno pravo Evropske zajednice. Drugom grupom normi reguliše se uspostavljanje i funkcionisanje zajedničkog i unutrašnjeg tržišta, odnosno ostvarivanje četiri osnovne slobode na kojima počiva Zajednica: sloboda prometa robe, sloboda kretanja lica, sloboda pružanja usluga i osnivanja preduzeća i sloboda kapitala.

²² Radovan D. Vukadinović, *Pravo Evropske unije*, Centar za pravo Evropske unije Pravnog fakulteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2006, str. 66–71.

Odnos nacionalnog i komunitarnog sistema

Razumevanje principa primarnosti komunitarnog prava zahteva proučavanje ovog fenomena u odnosu prema nacionalnom poretku. Princip nadređenosti jednog pravnog poretka u odnosu na drugi nije ekskluzivna karakteristika komunitarnog prava. On je već zadugo poznat u međunarodnoj zajednici kao princip primata međunarodnog prava²³ i deluje i nezavisno od načina kako je u državama članicama ovo pitanje uređeno.²⁴ Komunitarni poredak se razvija na osnovama međunarodnog javnog prava i poznatih pravnih rešenja, u svojoj evoluciji se specifičnim dostignućima uzdigao i uspeo da razvije svoj sopstveni, autonomni pravni sistem u odnosu na sistem međunarodnog javnog prava.

Pravo EU postaje deo pravnog sistema država članica tako što, zavisno od vrste akata, biva prihvaćeno od strane država članica neposredno, odnosno automatski, ili posredno, u toku postupka njegovog sprovođenja. Budući da po načinu nastanka predstavljaju vrste međunarodnih multilateralnih ugovora, Osnivački ugovori mogu obavezivati samo nakon njihove ratifikacije. Dalja tehnika ili metod njihovog unošenja u domaći pravni sistem zavisi od shvatanja međunarodnog prava i metoda uvođenja međunarodnih propisa u unutrašnji poredak država članica.²⁵ Priznanje neposredne primene znači da su države članice priznale pravnu snagu propisu EU, u onom obliku i sa onim osobinama sa kakvim je donet i bez njegovog posebnog uvođenja u domaći pravni poredak, dakle, bez intervencije nacionalnih legislativnih ili upravnih vlasti, što predstavlja značajnu novinu u odnosu na međunarodni pravni poredak. Ovi propisi su direktan izvor prava i obaveza za sve subjekte komunitarnog prava. Praktičan razlog primene ovog načela leži u nastojanju EU da u svim državama članicama

²³ Vesna Knežević-Predić, *Ogled o suverenosti: suverenost i Evropska unija*, Institut za političke studije, Beograd, 2001, str. 298–300.

²⁴ Monistički ili dualistički koncept odnosa međunarodnog i unutrašnjeg prava. Prvi, međunarodno pravo i unutrašnje pravo tretira kao integralne delove jednog pravnog sistema, a drugi ih tretira kao dva nezavisna i različita pravna sistema, kako po svom osnovu, tako po izvorima i predmetu regulisanja. Videti bliže Vojin Dimitrijević, Obrad Račić, Vladimir Đerić, Tatjana Papić, Vesna Petrović, Saša Obradović, *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2005, str. 64–65.

²⁵ Radovan Vukadinović, Nikola Jovanović, Vladimir Međak, Vladimir Todorović, *Kako usklađivati domaće propise sa pravnim tekovinama Evropske unije*, Vlada Republike Srbije/Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom, Beograd, 2000, str.9.

obezbedi jedinstvenu i jednoobraznu primenu svojih propisa, kako bi se njihovom primenom ostvarili zajednički ciljevi. Posredan način prihvatanja pravnih akata EU sastoji se u tome što države prenose njihovu sadržinu u unutrašnji pravni poredak donošenjem domaćeg propisa ili preduzimanjem druge odgovarajuće mere ili akcije. U ovom slučaju se zapravo primenjuje domaći propis ili mera. Prihvatajući primat komunitarnog prava države članice su preuzele dve obaveze: obavezu nacionalnih zakonodavnih organa da ne usvajaju propise koji nisu usklađeni sa komunitarnim pravom i obavezom nacionalnih sudova da u slučaju kada u nacionalnom i komunitarnim propisima postoje različita rešenja primene odredbe komunitarnog prava.

Uloga Evropskog suda pravde u izgradnji komunitarnog sistema

Karakter komunitarnog sistema je potvrđen i oblikovan kroz praksu ESP koja je od presudnog značaja za njegovo razumevanje. Ovo je upravo ona institucija koja je primat komunitarnog prava obezbedila i u velikom broju slučajeva potvrdila. Nadgleda poštovanje prava u tumačenju i primeni Osnivačkih ugovora i akata drugih institucija i organa Zajednica. Ima poslednju reč u obezbeđivanju funkcionisanja komunitarnog pravnog poretka nezavisno od političkih odnosa. ESP je krajnja instanca unutar EU za rešavanje sudskih sporova.²⁶ U sporovima *Van Gend en Loos*²⁷ i *Costa v. Enel*²⁸ ESP je doneo izuzetno značajne odluke. U „odsustvu izričitih odredbi ugovora, a na bazi postojećih modela odnosa koje međunarodno pravo priznaje i poznaje opredelio se (Sud) za onu opciju koja garantuje efektivnost komunitarnog pravnog sistema, njegovo konstituisanje kao delujućeg pravnog poretka“. Time su „inaugurisani“ principi neposrednog delovanja, neposredne primene i nadređenosti komunitarnog prava.²⁹ U slučaju *Van Gend en Loos*, ESP je tumačio odredbe Ugovora o osnivanju Evropske ekonomske zajednice iz 1953. godine. Da je pomenuti ugovor tipičan sporazum međunarodnog javnog prava onda bi se funkcionisanje zajedničkog tržišta direktno ticalo samo država članica, ne i pojedinca. To govori u prilog tome

²⁶ Miroslav Prokopijević, *Evropska unija: uvod*, Službeni glasnik, Beograd, 2005, str.71.

²⁷ Slučaj 26/62, *Van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Belastingen* (1963) ECR I.

²⁸ Slučaj 6/64, *Costa v. Ente Nazionale per l'energia elettrica* (1964) ECR.

²⁹ Vesna Knežević-Predić, *Ogled o suverenosti: suverenost i Evropska unija*, Institut za političke studije, Beograd, 2001, str. 275–300.

da taj sporazum nije uobičajen za međunarodno pravo. Zaključak ESP je: „Cilj Ugovora o EEZ, a to je ustanovljavanje zajedničkog tržišta čije je funkcionisanje od neposrednog interesa za sve zainteresovane strane u Zajednici, implicira da je taj ugovor više od ugovora koji samo stvara uzajamne obaveze država ugovornica...“ Na osnovu toga, ESP ističe da je komunitarno pravo „novi pravni poredak“: „... Zajednica predstavlja novi pravni poredak međunarodnog prava u čiju su korist države, mada u ograničenoj oblasti, ograničile svoja suverena prava, u čije subjekte ne spadaju samo države članice već i njihovi državljani...“. Princip neposredne primenjivosti karakteriše automatsko važenje pravnih tekovina EU u državama članicama. Ovaj princip je, takođe, promovisan odlukom u slučaju Van Gend: „Za razliku od običnih međunarodnih ugovora, Ugovor o EEZ je stvorio sopstveni pravni sistem koji je, stupanjem na snagu Ugovora, postao sastavni deo pravnih sistema država članica koji su njegovi sudovi dužni da primenjuju.“ Sama ideja nastanka novog pravnog poretka se izgrađuje na sledećem zaključku: „Stvarajući Zajednicu neograničenog trajanja koja ima sopstvene institucije, sopstveni subjektivitet, sopstvenu sposobnost predstavljanja na međunarodnom planu i, štaviše, stvarna ovlašćenja koja proističu iz ograničenja suverenosti ili prenošenja ovlašćenja sa države na Zajednicu, države članice su ograničile svoja suverena prava, iako u ograničenoj oblasti, i tako stvorile korpus prava koji obavezuje i njihove državljane i njih same“. U slučaju *Costa v. Enel* naglašeno je da je primarno pravo EU integralni deo pravnih sistema država članica i da su domaći sudovi dužni da ga primenjuju.

Evropska unija funkcioniše

Tokom teksta ukazano je na ulogu i praksu koju je ostvario ESP. Njegove presude su od velikog značaja za razumevanje i preciziranje komunitarnog prava. Njima se detaljnije razrađuju ideje tvoraca pravnih normi i pomažu u određivanju delokruga i načina primene propisa. Sud se nije ustručavao da tumači pravne odredbe drugačije od onoga što na prvi pogled izgleda kao jezičko rešenje, ili da se vodi stvarnom subjektivnom namerom njihovih autora. Skloniji je da odredbe tumači na osnovu onoga što on smatra da treba da postignu, što predstavljaju potrebe i cilj EU. Daje prednost sistemskom i teleološkom metodu, u odnosu na istorijski i gramatički.

Sudeći po mišljenju nekih kritičara, ESP je više puta samovoljno proširio svoja ovlašćenja u obezbeđivanju primene komunitarnog prava i dalje razvijao, pa i svojim aktivističkim pristupom kreirao pravo EU. Bilo

kako bilo, njegova aktivnost je omogućila „da se komunitarno pravo, uprkos nepostojanju jasnih odredbi o vrstama izvora i hijerarhiji, konstituiše i razvija kao pravni poredak koji, uz sve nedostatke, funkcioniše“.

LITERATURA

- 1) Vesna Knežević-Predić, *Ogled o suverenosti: suverenost i Evropska unija*, Institut za političke studije, Beograd, 2001.
- 2) Radovan D. Vukadinović, *Pravo Evropske unije*, Centar za pravo Evropske unije Pravnog fakulteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2006.
- 3) Radovan Vukadinović, Nikola Jovanović, Vladimir Međak, Vladimir Todorović, *Kako usklađivati domaće propise sa pravnim tekovinama Evropske unije*, Vlada Republike Srbije/Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom, Beograd, 2000.
- 4) *Osnivački ugovori Evropske unije*, priredio Duško Lopandić, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2003.
- 5) Miroslav Prokopijević, *Evropska unija: uvod*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.
- 6) Vojin Dimitrijević, Obrad Račić, Vladimir Đerić, Tatjana Papić, Vesna Petrović, Saša Obradović, *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2005.
- 7) Paul Craig, Gráinne de Búrca, *EC Law: text, cases, and materials*, Clarendon Press, Oxford, 1995.
- 8) www.jeanmonnetprogram.org/eu/Units/Index.html

European Union Law: sources of law

Summary

The EU represents unique attainment which has united states with different social, cultural, political, economic identity on values such as peace, justice, democracy and prosperity.

In the aim of pointing out the specific character of the EU, this work includes basic explanations of Community legal system and its nature. It deals with distinctive solutions and principles which Community Law is based on and what gives the EU supranational character. The work analyzes the relation between Community Law and National Law.

The work highlights the importance of interpretative practice and influence of the European Court of Justice in developing and modeling of EU as an organization of states with an autonomous legal system.

Even though foundation Treaties do not contain list of formal sources of Community Law this work identifies one possible classification. It points out two groups of legal norms known as primary and secondary sources of law, and specifies different forms which Community actions can take.

Despite the fact that Community legal system is not yet a completely organized legal system still in process of evolution, the work signifies basic law facts on how it functions and it functions pretty well.

Key words: European Communities, sources of law, Founding Treaties, general principles, Community Law, supranational, National Law, European Court of Justice, Community acts.

Nikola Mikašinović

Tutorka: *dr Tanja Mišćević*

Fakultet političkih nauka u Beogradu

ZAJEDNIČKA SPOLJNA I BEZBEDNOSNA POLITIKA EVROPSKE UNIJE: MIT ILI REALNOST?

Stvaranje Zajedničke spoljne i bezbednosne politike EU

Ujedinjena Evropa nastaje u specifičnom istorijskom trenutku, nakon Drugog svetskog rata. Zemlje pobednice, kolonijalne sile sa svojom moći u opadanju, Britanija i Francuska, imale su potrebu da njihov nastup na međunarodnoj sceni ima određenu težinu. Poraženim silama, Nemačkoj i Italiji, bio je potreban novi legitimitet. Bilo je neophodno prevazići istorijske nesporazume i sukobe. SAD je bila potrebna ujedinjena Evropa umesto razjedinjene, nasuprot protivniku sa one strane „Gvozdene zavese“, Sovjetskom Savezu.

Ovo su bili osnovni politički razlozi za stvaranje ujedinjene Evrope. Pokušano je stvaranje Evropske odbrambene zajednice i Evropske političke zajednice. Sled događaja je pokazao da se politička dimenzija integracija ne može sprovesti bez ekonomske. Tako su od Pariskog ugovora,¹ pa do Evropskog ustava, politika i ekonomija išle „ruku pod ruku“, krčeći jedna drugoj put.

U današnjem multipolarnom svetu, u ime i ekonomskog i političkog napretka Evrope, postoji potreba da Evropa progovori jednim glasom. Da bi se dosegao takav nivo integracije, potrebno je da evropske zemlje unesu novine u mnoge oblasti sopstvenog zajedničkog delovanja. Jedna od njih je i Zajednička spoljna i bezbednosna politika (CFSP).

Osnivači Evropske zajednice za uglj i čelik su od samog početka želeli da stvore organizaciju političkog karaktera. Kako su i Evropska odbrambena zajednica i Evropska politička zajednica doživele krah, počelo se od integracija u oblasti privrede: uglj i čelik, atomska energija i oblici ekonomske saradnje (zona slobodne trgovine, carinska unija, zajedničko tržište). Nakon izveštaja Davinjon iz 1970, uvodi se Evropska politička saradnja (EPC), koja podrazumeva konsultacije zvaničnika zemalja članica

¹ Osnivački akt Evropske zajednice za uglj i čelik, prve organizacije „ujedinjene Evrope“.

i zauzimanje stavova po određenim političkim pitanjima. Od 1974. se, na inicijativu Žiskara D' Estena organizuju periodični sastanci šefova država ili vlada zemalja članica. Ova, praktično običajna praksa uređuje se Jedin-
stvenim evropskim aktom 1986. Revoluciju unosi Ugovor iz Matrihta, kojim se osniva Evropska unija. Nova organizacija počiva na tri stuba, od kojih će jedan biti Zajednička spoljna i bezbednosna politika (CFSP). Ovim ugovorom je započeta izgradnja njene institucionalne strukture. Izmenama osnivačkih akata tri Zajednice i Unije, od Matrihta do Ustava EU,² nastojalo se da se čitavoj strukturi daju što sveobuhvatnije nadležnosti iz ove oblasti, da ona može efikasno da funkcioniše i da se zadovolji princip transparentnosti.

Zašto Zajednička spoljna i bezbednosna politika?

Postavlja se sasvim opravdano pitanje, zašto se, posle više decenija saradnje koja je nakon nekoliko vekova uspeła da pomiri i ujedini Evropu, uvodi ovaj novi vid saradnje koji može da uzdrma celu konstrukciju. Zašto je bilo potrebno da ujedinjena Evropa progovori jednim glasom i postane kolektivni akter na međunarodnoj sceni? Možemo naći različite razloge koji opravdavaju ovakav poduhvat:

1. Proces evropskih integracija je uspeo da izmiri vekovne neprijatelje Nemačku i Francusku, da umanjí podozrenje Britanije prema Kontinentu, a takođe i da „malim“ nacijama pomogne da nađu mesto u okviru porodice evropskih naroda. Ovaj proces je nedvosmisleno povećao uzajamno razumevanje među zemljama članicama i u njihov fokus, umesto sporova, doveo međusobne interese.
2. Uspešna proširenja prvobitno šestočlane organizacije u velikoj meri šire opseg spoljnopolitičkih interesa (Komonvelt, Južna Amerika, Mediteran).
3. Sve veća međuzavisnost spoljnih odnosa zemalja EU i ekonomsko trgovinskih odnosa sa trećim zemljama (zajednička trgovinska politika, trgovinski ugovori sa trećim zemljama, pomoć u razvoju).

² Još uvek u procesu ratifikacije.

4. Pad Berlinskog zida donosi jedan novi, multipolarni sistem u kome ujedinjena Evropa ima nove odgovornosti i nove mogućnosti pred sobom.
5. Nastojalo se izbeći da EU bude, kako se često ističe, “ekonomski džin, a politički patuljak“.

Kako se usvaja i sprovodi?

Ko učestvuje u kreiranju i sprovođenju CFSP?

Evropski savet,³ koji donosi principe i generalne smernice. Ovaj organ se na svojim zasedanjima, između ostalog, izjašnjava i o prioritetima iz oblasti CFSP. Takođe usvaja i zajedničke strategije koje određuju cilj i trajanje određene akcije, kao i odluku o sredstvima koja će pri tome biti upotrebljena.

Opšti savet⁴ na osnovu gorepomenutih opštijih odluka odlučuje o usvajanju zajedničkih akcija i zajedničkih pozicija u vezi sa datom spoljnopoličkom situacijom. Ovaj organ takođe imenuje specijalnog predstavnika koji je direktna veza Unije sa razvojem određene situacije na terenu,⁵ a Amsterdamski ugovor predviđa i funkciju Visokog predstavnika za CFSP. Usvajaju se takođe i izjave i deklaracije, upućuju se demarši vladama trećih zemalja (za šta je zaduženo Predsedništvo Saveta, tzv. Trojka). Ovo se izvršava na terenu od strane šefa diplomatske misije one zemlje koja u datom periodu predsedava Savetom ministara.⁶ Predviđaju se i redovni mesečni sastanci ambasadora zemalja EU, akreditovanih u određenoj zemlji-članici. Ukoliko zemlja-predsedavajući nema diplomatsku misiju u određenoj zemlji, onda se koriste predstavništva Evropske komisije.

Evropska komisija⁷ ima određenu ulogu u donošenju odluka iz ove oblasti. Ona može da uputi predlog Savetu (ravnopravno sa svakom zemljom članicom) i zahteva njegovo vanredno zasedanje. Komisija izvršava celokupan budžet EU, između ostalog i budžet CFSP, kao njegov sastavni

³ Organ Evropske unije koji čine šefovi država i vlada zemalja članica, sastaje se svakih šest meseci.

⁴ Organ Evropske unije koji čine ministri inostranih poslova zemalja članica.

⁵ Jedan od najskorijih primera jeste imenovanje Miroslava Lajčaka za pitanje referenduma u Crnoj Gori.

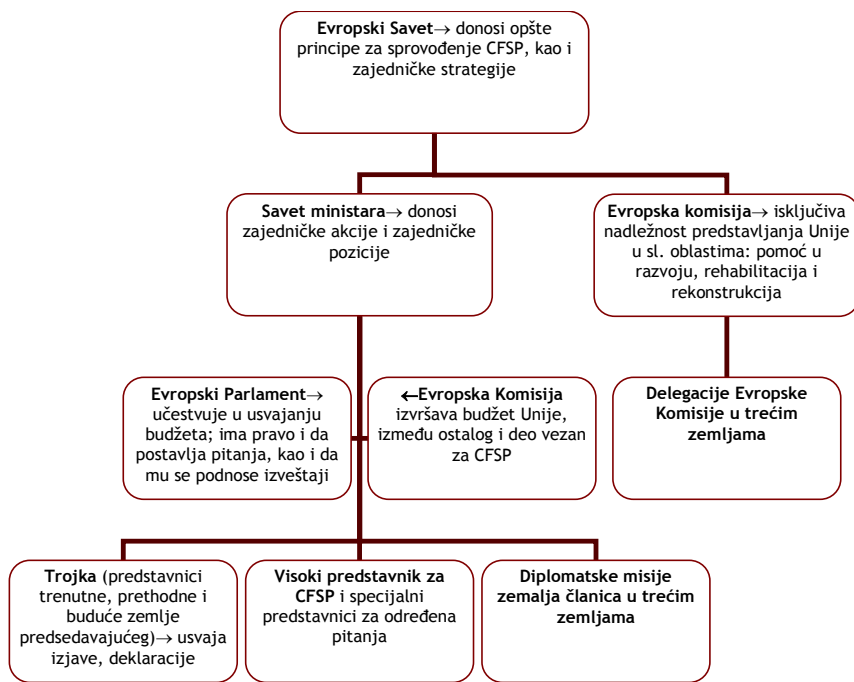
⁶ Mandat zemlje koja predsedava Savetom ministara traje šest meseci.

⁷ Organ EU koji zajedno postavljaju Evropski savet i Evropski parlament, a koji čine komesari koji ne smeju da primaju instrukcije vlada zemalja čiji su državljani.

deo. Ovde treba napomenuti da je Komisija “vezana“ budžetskim stavkama koje su usvojili Savet i Parlament. One oblasti CFSP u kojima Komisija ima isključivu nadležnost su: trgovina, pomoć u razvoju, rehabilitacija i rekonstrukcija, kao i regulativa vezana za sankcije. Ona to sprovodi preko delegacija Evropske komisije u trećim zemljama.

Evropski parlament⁸ ima najznačajniju ulogu u usvajanju budžeta, u kome je CFSP jedan od segmenata. Parlament takođe ima i pravo da bude konsultovan o odlukama iz ove oblasti, a ima i pravo da uputi pitanje Savetu.

Političko-bezbednosni komitet igra veoma značajnu ulogu. Čine ga politički direktori ministarstava spoljnih poslova i ima određena ovlašćenja u vreme kriza, za pitanja koja imaju karakter hitnosti.

Dijagram: mehanizam usvajanja i sprovođenja CFSP

⁸ Organ EU koji se bira na direktnim izborima u zemljama članicama.

CFSP u osnivačkim aktima Unije

Sporazum iz Maastrichta, pored postojećih Evropskih zajednica uvodi još dva stuba koji čine novu Evropsku uniju. Jedan od njih je Zajednička spoljna i bezbednosna politika. Nosioци te politike su i do tada postojeći organi Evropske zajednice: Evropski savet, Savet ministara, Evropska komisija i Evropski parlament. Evropski savet, jednoglasnim odlukama, usvaja opšte principe i opšte smernice. Savet ministara donosi odluku o zajedničkim pozicijama i zajedničkim akcijama, s tim da (jednoglasno) donosi odluku o pitanjima koja će rešavati većinski. Zemlje se obavezuju na koordinirani nastup u trećim zemljama, međunarodnim organizacijama i na međunarodnim konferencijama. Funkciju predstavljanja Unije vrši predsedavajući Saveta, od nivoa ministra inostranih poslova do ambasadora u zemlji-nečlanici, zajedno sa prethodnim i budućim predsedavajućim (tzv. Trojka sistem, kao pokušaj da se ublaži problem nedostatka kontinuiteta, pošto se rotacija predsedavajućeg vrši na svakih pola godine). Parlament se mora konsultovati i informisati o pitanjima vezanim za CFSP. Zapadnoevropska unija se označava kao sastavni deo sprovođenja CFSP.

Sporazum iz Amsterdama (potpisan 1997) je imao za zadatak da reši pitanje efikasnosti donošenja odluka iz ove oblasti, da se ona ojača i bliže definiše. Evropski Savet dobija jedan novi instrument – zajedničke pozicije, koje određuju cilj, trajanje i sredstva neke akcije. Savet i dalje odlučuje jednoglasno, ali se uvodi tzv. konstruktivna uzdržanost. Svaka država koja ne podržava određenu odluku, može da ne glasa ili da odsustvuje sa glasanja. Ona na ovakav način nije obavezna da sprovodi datu odluku, ali je priznaje kao obavezu Unije. Sporazum iz Amsterdama samo stavlja korektivni uslov da za svaku odluku mora glasati minimum 2/3 članica. Savet u principu odlučuje jednoglasno, osim kada implementira odluke Evropskog saveta ili sopstvenu pređašnju odluku. Međutim, ono što je pravljenje koraka unazad u pogledu efikasnosti jeste pravilo da ako se bar jedna članica izjasni i obrazloži da je neka odluka protivna njenim interesima, a u slučaju neuspeha konsultacija koje slede, ne glasa se, već konačnu reč ima Evropski savet. Evropski savet odlučuje jednoglasno, što celu proceduru praktično svodi na pravo veta. Problem kontinuiteta predstavljanja se pokušava rešiti i uvođenjem funkcije Visokog predstavnika za CFSP, kao i specijalnih predstavnika za određeno geografsko područje ili tematsko pitanje. Uvodi se i Politički komitet, sastavljen najčešće od političkih direktora ministarstava inostranih poslova, kome se daju određena, relativno visoka ovlašćenja u hitnim situacijama.

Ugovor o Ustavu EU unosi određene promene u ovu oblast. Naime, odluke organa EU se stavljaju u potpunu hijerarhiju. Na osnovu opštih smernica i strateških linija, koje usvaja Evropski savet, Savet ministara usvaja isključivo evropske odluke. U slučaju „veta“, Evropski savet može odlučiti da Savet odluku donese većinski, može sam doneti odluku, a u igri je i konsultovanje Evropskog parlamenta i Političko-bezbednosnog komiteta. U rešavanju problema kontinuiteta se ide još dalje, imenovanjem ministra spoljnih poslova Unije, koji predsedava Savetom ministara i predstavlja Uniju u oblasti CFSP.

Prepreke CFSP?

Prvo ću razmotriti pitanje situacionih prepreka, koje se baziraju na logici trenutnih međunarodnih odnosa i isprepletanim vezama onih aktera na međunarodnoj sceni koji čine CFSP.

Evropska zajednica, dok je delovala kroz mehanizam EPC, nije uspevala uvek da govori jednim glasom, niti da oko ključnih pitanja, kao što je npr. intervencija SSSR u Avganistanu, zajednički deluje. Uprkos tome, stoji činjenica da je to bio period Hladnog rata, vreme podele sveta na samo dva bloka, kada je sve bilo mnogo jednostavnije. Zbog toga je opravdano postaviti pitanje, da li je porodica evropskih naroda dovoljno sazrela da u današnjem multipolarnom svetu, svetu višestruko ukrštenih interesa, govori jednim glasom, da deluje jedinstveno?

Mnoge članice EU (Velika Britanija, Francuska, Portugal, Španija) održavaju tesne veze sa svojim nekadašnjim kolonijama. Nameće se veoma logično pitanje, da li su one spremne da u ovom aspektu svoje spoljne politike podvrgnu svoje interese evropskim?

Dve članice EU imaju stalna mesta u Savetu bezbednosti UN (što sa sobom povlači i pravo veta). Postavlja se pitanje da li će Britanija i Francuska žrtvovati relativno uticajna mesta i potencijal koji ona nose za ostvarivanje sopstvenih interesa, da bi u tom telu svetske organizacije delovale kao glasnogovornici EU. A ako bi se, u nekoj budućoj reformi Saveta bezbednosti, Evropi dalo samo jedno stalno mesto, da li bi ona ostala slabija ili jača nego što je sada?

Nekoliko zemalja članova Unije nisu i članice NATO (Irska, Švedska, Finska), već u svom spoljnopolitičkom delovanju nose dugu tradiciju neutralnosti. Malo je verovatno da će se ove zemlje opredeliti za bilo kakvo „agresivnije“ delovanje EU, kada je reč o odbrambenom aspektu evropske CFSP.

Seriya ostvarenih i najavljenih proširenja Unije dovodi u pitanje načelo jednoglasnosti, koje je još uvek ugaoni kamen CFSP. Izvlačenjem ovog kamena, mogla bi se urušiti cela konstrukcija, jer je suvereno odlučivanje o pitanjima vezanim za spoljnu politiku i odbranu nešto što se shvata kao najosnovniji aspekt suvereniteta svake države.

Problem neefikasnosti

Mnogi analitičari smatraju da je donošenje odluka iz ove oblasti sporo i neefikasno, da Unija nije uspela da pravovremeno zauzme stav u vezi sa krizama u Bosni, na Kosovu, sa Zalivskim ratom, nije uspela da popuni onu prazninu koja je u Evropi nastala okončanjem Hladnog rata. Čak i kada je usvajala svoja zajednička stanovišta, često nije davala inicijative kojim bi ih sprovodila u delo. Ovde se otvaraju dva pitanja: vertikalne i horizontalne koherentnosti Unije.

Pitanje vertikalne koherentnosti potiče iz pojave da je oblast zajedničke spoljne politike razdvojena na više stubova saradnje EU. Što su različite aktivnosti Unije više logički povezane i što više podržavaju jedna drugu, efikasnije će biti sprovođenje ovih politika. Jedan od primera za ovakvu interakciju je politika azila, koja nesumnjivo spada u tzv. Treći stub saradnje (Pravosuđe i unutrašnji poslovi), ali veoma mnogo utiče i na CFSP.

Problem horizontalne koherentnosti polazi od postojeće institucionalne strukture Unije, u kojoj svaka zemlja, teoretski i najmanje zainteresovana za određeno spoljnopolitičko pitanje, može blokirati proces donošenja odluke. Ukoliko zemlje članice budu pratile svoje interese, a manje brinule o Evropi i evropskom konsenzusu, teško će se ostvariti snažnija CFSP. Stoga se može izreći mišljenje da je CFSP samo kodifikovana verzija EPC, upravo zbog velike zavisnosti čitavog procesa od partikularnih volja učesnika.

Stari problemi – novi izazovi

Problemi na koje se budući pisci evropskih ugovora moraju osvrnuti, kada je reč o CFSP, jesu transparentnost, efikasnost i kompromisnost. Transparentnost je pitanje sa kojim čitava konstrukcija ujedinjene Evrope treba da se suoči. Stvarno učešće građana, a ne puko odlučivanje briselske birokratije u njihovo ime, je od suštinske važnosti. Posebno zbog toga što spoljna politika tradicionalno nije prioritet pažnje građana. Oni će mnogo više pažnje posvetiti unutrašnjim pitanjima (pr. ekonomija), a spoljna

politika će doći u domen njihovog interesovanja samo onda kada utiče na unutrašnju. Dobar primer za to su već prethodno pomenute tradicionalno neutralne zemlje i dilema kako obezbediti podršku njihovog javnog mnjenja za učešće u intenzivnijoj bezbednosnoj politici. Samo ako građani preko predstavničkih institucija, preko nacionalnih i Evropskog parlamenta, budu uključeni u ovaj proces, može se očekivati i njihova aktivna podrška.

Kompromisnost je upravo onaj princip na kome je počivala evropska građevina više od šest decenija. To je bilo moguće ostvariti kada intenzitet međusobnih veza nije bio toliko veliki, kada je taj sistem mogao da pravovremeno donosi značajne odluke. Kod jednog tako značajnog pitanja kao što je CFSP, gde se odluke praktično donose na dnevnoj bazi, procesom u kome će se svi saglasiti, ili naposljetku, u kome je svakome praktično dato pravo veta, nije moguće ostvariti ovo načelo.

Efikasnost, kao načelo koje je preduslov ostvarenja jedne održive i efikasne spoljne i bezbednosne politike, ali i posledica spremnosti država da se odreknu tradicionalnog poimanja suvereniteta, gde celokupno odlučivanje u oblasti spoljnih odnosa i po pitanju raspolaganja oružanim snagama ostaje nacionalnim državama. Ukoliko se ne uvede bar većinski princip u odlučivanju (prosta većina), ujedinjena Evropa će često dolaziti u situaciju da njena spoljna politika, kao izraz kompromisa, bude suviše uopštena i nedorečena i da ne ostavlja prostora za efikasno delovanje.

Na sledećoj tabeli možemo videti razliku u procesu i akterima donošenja odluka u sistemu spoljne politike EU i SAD:⁹

	SAD	EU
Međunarodni sporazumi	<ul style="list-style-type: none"> → Predsednik određuje ciljeve → Predsednik određuje odredbe sporazuma → Predsednik pregovara, Senat ratifikuje 	<ul style="list-style-type: none"> → Evropski savet (25 članova) određuje ciljeve → Savet ministara (25 članova) određuje odredbe sporazuma → Komisija pregovara

⁸ Navedeno prema <http://www.unc.edu/depts/europe/conferences/eu/Cfsp/cfsp7.html>

Upotreba oružanih snaga	→ Predsednik sam donosi odluku, osim u slučaju rata, kada mu je potrebna saglasnost Senata	→ Evropski savet inicira proces → Savet ministara jednoglasno donosi odluku → Komisija predlaže odluku o implementaciji → Savet ministara usvaja većinski odluku o implementaciji
Spoljnopolitički aparat	→ Jedan aparat, odgovoran isključivo predsedniku	→ 25 nacionalnih ministarstava, Evropska komisija i Generalni direktorat za spoljne poslove
Obaveštajni sistem	→ Savet za nacionalnu bezbednost koji koordinira rad celog bezbednosnog aparata	→ 25 odvojenih nacionalnih službi, bez obaveštajne službe EU na evropskom nivou

Ono što razlikuje spoljnopolitički sistem EU od SAD jeste multiplicitanost donosilaca odluka, činjenica da se radi o kolektivnim, a ne inokosnim organima, kao i nespremnost da se određeni aparati (vojska, obaveštajne službe) premeste na evropski nivo.

Iz ovoga se vidi da je efikasnost delovanja obrnuto srazmerna broju subjekata koji u donošenju odluke učestvuju, broju parcijalnih interesa koji u jednom subjektu postoje i količini vremena koja je potrebna da se neka odluka donese.

Šta činiti?

Transparentnost – učiniti područje CFSP vidljivijim za obične građane, kako bi je oni prihvatili i kako bi nacionalnim i evropskim institucijama bio dat veći manevarski prostor za dalje integracije u ovoj oblasti.

1. Ojačati ulogu Evropskog parlamenta, kao jedine direktno izabrane evropske institucije u ovoj sferi, davanjem prava na usvajanje opštih principa i guidelines (ili bar ko-usvajanja, zajedno sa Evropskim savetom); bliže odrediti pravo Parlamenta da inicira rasprave o ovoj oblasti, ustanov-

ljenje redovne obaveze da Visoki predstavnik za CFSP (ili ministar spoljnjih poslova Unije) podnosi redovne izveštaje Parlamentu i odgovara na pitanja poslanika.

2. Ojačati ulogu nacionalnih parlamenata, tako što će dobiti savetodavnu ulogu za određena pitanja.

3. Šire konsultacije civilnog društva kada se donose odluke iz ove oblasti; to podrazumeva različite nevladine organizacije, udruženja građana okupljena u novoustanovljeni komitet, koji će imati savetodavnu ulogu.

4. Iako spoljnja politika po prirodi stvari nije dominantno javna, potrebno je, u najvećoj mogućoj meri, umanjiti tajnost i dopustiti da se javnost upozna sa određenim stvarima.

Kompromisnost – načelo po kome ujedinjena Evropa već dugo funkcioniše više nije održivo; na ovom stupnju razvoja odnosa i veza unutar EU, neophodno je povećati načelo efikasnosti, koje sve više dolazi u koliziju sa kompromisnošću.

1. Oduzeti državama članicama pravo veta; pravo veta koje one imaju u Savetu bi bilo analogno pravu veta koje svaki član vlade u bilo kojoj zemlji članici ima pravo da stavi na predlog svake spoljnopolitičke odluke.

2. Uvesti obavezu državama da određenu politiku sprovode, čak i onda kada za nju nisu glasale; na ovaj način se omogućava da Evropa uvek stane svojom punom snagom iza svake odluke koju donese i da ne bude „iskakanja“.

3. Jednoglasno odlučivanje ostaviti samo za najopštije akte iz ove oblasti; kako teče proces njihove konkretizacije, potrebna većina za njihovo donošenje treba da se smanjuje.

Efikasnost – načelo koje će omogućiti da organi Unije pravovremeno usvajaju važne odluke; takođe će omogućiti da se ne pojavljuju situacije da Unija nikakvu odluku ne donese, pa da članice deluju na međunarodnoj sceni „svaka za sebe“. Ono se može postići kroz sledeće aspekte:

A – organizaciona pitanja

1. Odluke nižeg stepena opštosti od zajedničkih akcija poveriti Evropskoj komisiji, jer je potrebno da određeno telo koje ima politički legitimitet saobražava delovanje Unije situaciji na terenu.

2. Ustanoviti organ koji, u ime Saveta ministara, nadgleda sprovođenje odluke Komisije; ovaj organ će imati pravo da na svaki predlog odluke stavi svoje primedbe; na ovakav način bi se izbegli konflikti između komunitarnih i međuvladinih organa Unije.

3. Delegacije Evropske komisije u trećim zemljama dobijaju ovlašćenje da koordiniraju delovanje diplomatskih misija zemalja članica.

4. Ojačati ovlašćenja Političko-bezbednosnog komiteta da deluje u hitnim situacijama.

5. Osnivanje posebnih komiteta u koje ulaze predstavnici samo dela članica Unije, koji su zainteresovani za određeno tematsko ili geografsko pitanje.

6. Jačanje Zapadnoevropske unije, izlazak „iz senke“ NATO; formiranje stalnih vojnih snaga EU, pod komandom ZEU, koje će biti jezgro buduće evropske vojske; formalizovanje statusa WEU, kao vojnog krila EU.

B – pitanja koja zadiru u tradicionalno poimanje suvereniteta država, odnosno stanovište da država suvereno donosi sve svoje odluke iz oblasti spoljne politike i komandovanja oružanim snagama.

1. Formiranje snažnog ministarstva spoljnih poslova EU, koje bi koordiniralo mrežu delegacija Evropske komisije u trećim zemljama, a preko njih i diplomatske misije zemalja članica; nacionalnim misijama bi ovako bio sužen manevarski prostor za samostalno delovanje; u direktnoj nadležnosti ministarstva bi se nalazili i predstavnici Unije pri međunarodnim organizacijama; stvaranje ovako snažne organizacije, umesto samog imenovanja ministra, obezbeđuje da politika bude efikasna, a da odgovornost za njeno sprovođenje ne bude disperzirana.

2. Postepeno jačanje WEU, uz smanjenje značaja nacionalnih armija; formiranje značajnijih stalnih oružanih snaga EU, pod direktnom komandom WEU.

3. Značajna ovlašćenja za slučaj hitnosti Predsedniku Evropskog saveta (ako bude usvojen Ustav) ili Visokom predstavniku za CFSP za spoljnopolitička pitanja, odnosno generalnom sekretaru WEU, za bezbednosna pitanja.

4. Formiranje obaveštajne zajednice, kao oblika saradnje obaveštajnih službi na nivou Unije.

5. Usvajanje mehanizma sankcionisanja nepoštovanja odluka iz ove oblasti, koje je usvojio nadležni organ Unije.

Umesto zaključka: dva scenarija

Scenario br. 1:

Jedna spoljna i bezbednosna politika

Efekat: EU postaje jedan od nosilaca globalnog svetskog poretka, sposobna da težnju za ostvarenje svojih ekonomskih interesa podupire i borbom za sopstvene političke interese. Aktivno učestvuje u rešavanju postojećih otvorenih kriza (Balkan), kao i onih koje su tek u nastanku (Srednja Azija); kao drugi centar svetske moći iz redova zapadne civilizacije (pored SAD), deluje kao snažan korektivni faktor svakoj, budućoj ili aktuelnoj, konzervativnoj administraciji u Americi; na ovakav način, delovanje Evropljana ima mnogo snažniji efekat, nego prilikom nastupa pojedinačnih zemalja članica.

Pretpostavke: Transferisanje moći u oblasti spoljne politike i odbrane na evropski nivo, kako bi se tamo efikasnije koordinirale i sprovodile politike iz ove oblasti; ovo se može postići jedino kroz transformisanje (preoblikovanje) javnog mnjenja u smislu njegovog daljeg isključivog nevezivanja za nacionalnu državu, kao jedinicu nacionalne suverenosti; promena i u svesti nacionalnih elita, uz stvaranje elita (kulturnih, intelektualnih, političkih, vojnih) koje bi bile vezivane za nivo Unije, umesto za države.

Verovatnoća: na ovom stupnju razvoja, postoji značajna opasnost da će zemlje članice preuzeti ovaj model samo u izvesnoj meri i da neće praviti velike ustupke na štetu nacionalnog suvereniteta.

Scenario br. 2:

25+1 spoljna i bezbednosna politika

Efekat: EU nije jedan od stubova globalne moći; stavovi iz ove oblasti koji se usvajaju jesu još uvek suviše opšti, nedorečeni i dozvoljavaju da svaka članica vodi svoju autonomnu politiku; na ovaj način će zemlje EU, umesto udruženog delovanja punom snagom, doći u situaciju da po pitanjima od nesumnjivog svetskog značaja budu samo „privezak“ većih globalnih igrača.

Pretpostavke: Glavne poluge moći iz ove oblasti nisu transferisane na evropski nivo; proces donošenja odluka je još uvek relativno dug, neefikasan, prolazi kroz previše instanci, svaka članica može da ga blokira, svako može da odbije obavezu njenog sprovođenja; zemlja-članica i dalje ima pod

svojom punom kontrolom aparat za sprovođenje sopstvene spoljne i bezbednosne politike; evropske institucije ne raspolažu efikasnim aparatom, a njihovo pravo na koordiniranje nacionalnih politika nije do kraja razrađeno; u vezi sa tim, i odgovornost za nesprovođenje je i dalje disperzirana.

Verovatnoća: iako je mehanizam neodgovarajući trenutnim okolnostima, verovatnije je da će biti rađene samo određene „kozmetičke“ prepravke, nego njegova suštinska transformacija.

LITERATURA

1. *Evropa od A do Š – priručnik za evropske integracije*, Fondacija „Konrad Adenauer“, Beograd, 2003.
2. Ilić-Gasmi, Gordana, *Reforme – institucionalni aspekti*, „IGP Prometej“, Beograd, 2004.
3. Sjursen, Helene, „*Understanding the CFSP – Analytical building blocs*“, <http://www.arena.nio.no>
4. Fink Hooijer, Florian, „*The Common Foreign and Security Policy of the EU*“, <http://www.ejil.org>
5. <http://europeanmovement.org>
6. <http://europa.eu.int>
7. <http://ue.eu.int>
8. <http://en.wikipedia.org>
9. <http://www.unc.edu>

Common Foreign and Security Policy of the EU

Summary

Common Foreign and Security Policy of the EU was introduced by Maastricht Treaty in 1992. It was created both as the consequence of the successful European economical integration by that time and the new multipolar world order after the fall of communism, where the United Europe had very important role. The creators of the CFSP are faced nowadays with following problems: transparency (which means direct impact of the citizens on this policy), efficiency and compromise (which refers to the issue whether the decisions will be made by consensus or by majority in the situation where the Union must make day-to-day decisions). The further development of the CFSP imposes a dilemma whether the EU will get its own army and its own strong and efficient diplomacy. If that happens, the United Europe will become one of the key players on the world scene. Otherwise, individual European countries will be only “junior partners” of the “bigger” players.

Key words: European Union, Common foreign and security policy, European army, European diplomacy, Transparency, Efficiency, Compromise.

Marija Ilić

Tutorica: *mr Maja Kovačević*

Fakultet političkih nauka u Beogradu

POLITIKA EVROPSKE UNIJE U OBLASTI TELEKOMUNIKACIJA

Uvod

Evropska unija je 10. oktobra 2005. godine započela pregovore o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) sa Srbijom i Crnom Gorom. Sporazum predviđa, između ostalog, razvoj sektorskih politika i usklađivanje istih sa standardima EU. Među ovim politikama svoje mesto nalazi i sektor telekomunikacija.

Kaže se da sektor telekomunikacija treba iz korena restrukturirati, kako bi profunkcionisao po evropskim standardima. Cilj ovog rada jeste da odgovori na dva osnovna pitanja:

1. Kako bi trebalo da izgleda politika u oblasti telekomunikacija po evropskim standardima?
2. Kako su Evropljani¹ došli do tih standarda, tj. kako je tekao proces evolucije?

Odgovori na ova pitanja bi mogli da pomognu pri formulisanju naših zadataka i očekivanja u ovoj oblasti. I eto nama prvog koraka na putu od trnja do zvezda...

Telekomunikacije i monopoli

Telekomunikacije se definišu kao uređaji i sistemi koji prenose električne ili optičke signale na velika rastojanja.

Monopolista je isključivi prodavac ili kupac na nekom tržištu. Obično se smatra da jedno preduzeće postaje kandidat za monopolistu ako njegova prodaja zahvata više od 25% ukupne tržišne prodaje.² Pojava mono-

¹ Ovde se pod Evropljanima misli na državljane EU.

² Labus, Miroljub, *Osnovi ekonomije*, Beograd, 2002.

pola može ozbiljno da dovede u pitanje efikasnost tržišne alokacije resursa, zbog čega su monopoli uglavnom zabranjeni u tržišnim privredama. Razlikujemo dva oblika monopola: prirodni (ako je neka proizvodnja isplativa samo ako se obavlja u velikim serijama i ako je tržište takvih roba i usluga relativno malo, onda efikasan proizvođač prirodno postaje monopolista – npr. željeznica, elektroprivreda) i zakonski monopoli (kada država svojim propisima štiti pojedina preduzeća od konkurencije).

Ako bi bilo potrebno izdvojiti glavne karakteristike evropskog sektora telekomunikacija u dvadesetom veku, smatram da bi to svakako bilo stvaranje snažnih monopola u oblasti pružanja telekomunikacijskih usluga i formulisanje nacionalnih politika kojima su stvarani državni operateri, koji su ove usluge uglavnom pružali paralelno sa poštanskim uslugama.

Ovakvo stanje nije bilo neuobičajeno ako se ima u vidu da su telekomunikacije klasičan primer industrije čija mrežna infrastruktura predstavlja prirodan monopol. Pored infrastrukture, opravdanje za monopolizovanje sektora je nalaženo i u obavezi operatera da obezbedi određene usluge svim korisnicima. Naime, u telekomunikacijama postoji osnovni paket usluga koji mora da bude dostupan na celoj teritoriji koju pokriva određeni operater. Taj paket usluga označen je kao koncept “univerzalne usluge” i on se definiše kao “minimalni set usluga određenog kvaliteta i određene cene” svim potencijalnim korisnicima. Osnovni cilj koncepta “univerzalne usluge” je da se očuva pristupačnost cena, kao i da manje razvijeni ili slabije naseljeni regionii ne budu isključeni iz mogućnosti korišćenja npr. telefonskih usluga. Pružanje univerzalne usluge po netržišnoj ceni nosi sa sobom troškove koji predstavljaju teret telekomunikacionoj kompaniji (koja realizuje ovu uslugu), tako da se postavlja pitanje finansiranja. U slučaju nekadašnjih monopola, kompanija je bila finansijer ove obaveze, a zauzvrat joj je bilo ostavljeno da odlučuje koje će usluge biti plasirane kao obavezne.

Monopolizovana infrastruktura mreža vremenom je uspela da nametne i pravni ili faktički monopol u sektoru telekomunikacionih usluga, što su potvrđivali i podaci o ostvarenom ukupnom prihodu na nivou EU. Prema tim podacima, operateri najvećih evropskih zemalja (Velike Britanije, Nemačke, Francuske i Italije) zadržavali su 80% od ukupnog prihoda ostvarenog u telekomunikacijama tadašnje Evropske unije.³

³ Schaff, S., (Ed.), “Legal and Economic Aspects of Telecommunications”, Amsterdam, North-Holland, 1990, u: Kovačević, M., “Od monopola do liberalizacije”, časopis *Ekonomski signali*, Beograd, 1998.

S druge strane, i domašaj prava EU u odnosu na javne monopole bio je jako skroman. Ugovor iz Maastrichta (1993) predviđa odredbe kojima se štite javna preduzeća kojima države članice daju posebna ili isključiva prava, odnosno privilegovan, monopolski položaj. Nepostojanje volje unutar država članica da se na bilo koji način izmeni postojeće stanje dalo je jasne konture tadašnjoj politici Evropske unije u sektoru telekomunikacija.

„BIG BANG“ na tržištu telekomunikacija

Osamdesete godine dvadesetog veka bile su obeležene naglim i brzim razvojem informacione tehnologije (obrada i prenos podataka uz pomoć računara i telekomunikacionih sistema). Povećana primena informacione tehnologije u sektoru telekomunikacija dovela je do revolucionarnih promena u industriji. Pored industrije, informacione tehnologije našle su plodno tle i u svetu poslovanja, obrazovanja, zdravstva, ali i u privatnoj upotrebi. Preko noći su uslovi rada bili transformisani u fleksibilniji okvir, gde vreme i mesto prestaju da budu bitne odrednice radnih zadataka. Novi sistemi prenosa podataka omogućili su kompanijama da globalizuju svoje aktivnosti i strategije, sklapajući partnerstva i saradnju na, do tada, nezamisliv način.

Tehnologija je dodala mnoge nule i jedinice prihodu telekomunikacionog sektora unutar EU. Dok je 1984. godine sektor doprinosio nešto preko 2% ukupnog GDP Evropske unije, ova vrednost je do kraja prošlog veka porasla na 7%. U samo 7 godina (između 1993. i 2000. godine), u telekomunikacije je investirana suma od preko 500 milijardi eura. Nije teško naslutiti da je porast investicija delovao veoma podsticajno na dalji razvoj sektora. Telekomunikacije su 1993. godine upošljavale 1,3 miliona ljudi unutar EU, pri čemu je do kraja 2000. još oko 60 miliona radnih mesta bilo oslonjeno na usluge koje su se zasnivale na informacionim tehnologijama i telekomunikacijama (npr. internet).

U kontekstu zabeleženog rasta, monopolizovana mreža unutar Evropske unije postala je prepreka daljem razvoju ne samo telekomunikacione industrije, već i informatičkog društva u celini. Profit je tražio svoje puteve i nije trpeo barijere. Postalo je neminovno da se tradicionalna industrijska struktura prilagodi novom okruženju.

Nositi evropsku uniformu

Jedan od osnovnih ciljeva u historiji, odnosno evoluciji Evropske unije bilo je stvaranje zajedničkog/jedinstvenog/unutrašnjeg tržišta – prostora bez unutrašnjih granica u kojem je moguć slobodan protok robe, kapitala, ljudi i usluga (čuvane 4 slobode!!!). Realizacija ovog cilja bila je ambiciozno predviđena već Rimskim ugovorom iz 1958. godine. Međutim, postojao je niz ograničenja koji je sprečavao slobodno kretanje tih faktora (npr. ograničenja u pogledu uzajamnog priznavanja diploma, socijalnog i penzionog osiguranja zaposlenih, necarinske barijere u prometu roba, koordinacija poreskih politika, itd).

Tek sredinom osamdesetih godina počeli su da se iznova ulažu napore u ostvarivanje jedinstvenog evropskog tržišta. Razlog tome je opadanje konkurentnosti evropskih firmi, posebno u odnosu na japanske i američke. Postojala je, isto tako, i nada da će program zajedničkog tržišta oživeti politički proces integracije koji je zapadao u stagnaciju. S tog polazišta je Komisija 1985. godine objavila Belu knjigu o dovršavanju zajedničkog tržišta, u kojoj je predloženo oko 300 mera za uklanjanje prepreka koje stoje na putu njegovom stvaranju.

Jedinstvenim evropskim aktom (Single European Act, 1987) mere iz Bele knjige su uvrštene u primarne izvore prava Unije. Ovaj akt označio je ključni prodor ka ostvarenju četiri slobode.

Realizacija slobodnog protoka roba, usluga, ljudi i kapitala putem programa zajedničkog tržišta bitno je uticala na druge politike Evropske unije. Izvršen je snažan pritisak na nacionalne donosiocel odluka u domenu ekonomske politike. Oblasti poput telekomunikacija, koje su do tada bile striktno regulisane, zbog liberalizacije prekogranične ponude su morale biti deregulisane.

Zelena, bela i zajednička politika

S obzirom na značaj koji u sferi telekomunikacija imaju zelena i bela knjige usvojene od strane Komisije, na ovom mestu ću im ukazati dužnu pažnju. Zelena knjiga Komisije je dokument čija je svrha da podstakne raspravu i pokrene proces razmatranja određene teme na evropskom nivou.

Ishod Zelene knjige može da bude objavljivanje Bele knjige, koja zaključke rasprave pretvara u praktične predloge za aktivnosti koje preduzima EU.

Efekti zelenih i belih knjiga staju na nivou strategije, dok se samo formulisanje i implementacija politike EU u pojedinom sektoru, uključujući i telekomunikacije, formuliše i sprovodi putem uredbi (Regulations) i direktiva (Directives).

Interesovanje Evropske komisije za unutrašnje aspekte telekomunikacionog tržišta i njegovu konkurentnost na svetskom tržištu uočena je mnogo pre liberalizacije ovog tržišta. Prvi nagoveštaji strategije u ovoj oblasti nalaze se u Dablinskom izveštaju⁴ Evropske komisije iz 1979. godine. Ovaj izveštaj skreće pažnju da će, ukoliko se ne osmisli odgovarajuća strategija, Evropska unija ugroziti svoju konkurentnost, kako unutar, tako i izvan granica.

Septembra 1980. godine, Komisija je izložila Savetu ministara nacрте tri preporuke i nacrt Deklaracije. Jezgro ovih predloga odnosilo se na uspostavljanje saradnje i na usklađivanje rada između pojedinih telekomunikacionih i poštanskih operatera. Pored toga, potencirano je i stvaranje jedinstvenog tržišta telekomunikacione opreme, kao i liberalizacija nabavke te opreme. Na kraju, zatraženo je formiranje Koordinacionog tela koje bi kontrolisalo postizanje prethodno navedenih ciljeva. Samo je neznatan deo ovih predloga sproveden u delo.

Konkretne akcije u oblasti telekomunikacija počele su da se sprovode u prvoj polovini osamdesetih godina prošlog veka. Direktor Komisije zadužen za telekomunikacije, podstaknut sprovedenom deregulacijom u SAD, preuzeo je inicijativu za hitno i pažljivo delovanje u cilju ostvarenja postojećih nacрта.

Tako je prva faza nove politike Evropske unije počela 1984. godine, sa ciljem da se ubrza razvoj sektora telekomunikacija. Te godine formirana je Grupa zvaničnika za telekomunikacije.⁵ Na predlog ove komisije, Savet Evropske unije usvojio je Preporuku usmerenu na uspostavljanje zajedničkih razvojnih osnova u sektoru telekomunikacija. Međutim, i ovaj korak je završio kao jedna u nizu usamljenih akcija bez nekih dugoročnih posledica.

Korenita promena desila se 1987. godine, objavljivanjem Zelene knjige o razvoju zajedničkog tržišta za telekomunikacione usluge i uređaje.⁶

⁴ Dublin Report, 1979.

⁵ Senior Officials Group on Telecommunications (SOG-T), 1984.

⁶ Green Paper on the Development of the Common Market for Telecommunications Services and Equipment (Green Paper 1987).

Prilikom prezentovanja Zelene knjige, Komisija je istakla: "Telekomunikacije predstavljaju najkritičniju oblast od uticaja na 'nervni sistem' modernog društva. Njihov procvat zahteva od okruženja optimalne uslove... Tradicionalno uređenje sektora ne dozvoljava puno iskorišćenje potencijala telekomunikacionih usluga. U cilju stvaranja otvorenog i dinamičkog tržišta u ovoj oblasti, neophodno je sprovođenje regulatornih promena da bismo poboljšali uslove okruženja."

Komisija je izdvojila sledeće deregulatorne kriterijume:

1. stvaranje konkurentnog tržišta terminalne opreme;
2. obezbeđivanje slobodnog pristupa mreži provajderima telekomunikacionih usluga;
3. odvajanje regulatornih funkcija od operativnih;
4. konsultacije (zatvorenog tipa) u vezi sa procenom uticaja promena u oblasti telekomunikacija na društvo;
5. razvoj udaljenih regiona Unije kroz razvoj novih telekomunikacionih usluga;
6. striktno pridržavanje pravila konkurencije;
7. uspostavljanje uobičajene pozicije Unije da pregovara sa međunarodnim telekomunikacionim organizacijama (GATT, ITU, CEPT itd).

Unutar Komisije formiran je Direktorat D.2 zadužen za regulatorne aspekte telekomunikacione politike. Direktorat je u Izveštaju o implementaciji⁷ iz 1989. godine sugerisao da je trošak "ne-Evrope" u telekomunikacijama visok i tom prilikom korigovane su akcije iz Zelene knjige na sledeći način:

1. formiran je Evropski institut za telekomunikacione standarde (the European Telecommunications Standards Institute);
2. uspostavljen je princip otvorenog pristupa mrežama (Open Network Provision, ONP);
3. usklađen je razvoj usluga;
4. utvrđena je pozicija Evrope kad je u pitanju razvoj satelitskih komunikacija;

⁷ Implementation Report, 1989.

5. definisane su telekomunikacione usluge i oprema u odnosu na zemlje van EU;
6. analiziran je uticaj na društvo.

Dokument kojim je telekomunikaciona politika stavljena u centar opšte politike Evropske unije je Bela knjiga Evropske komisije o "Razvoju, konkurentnosti i zapošljavanju", usvojena u Briselu, decembra 1993. godine.⁹ Ovaj dokument je dobio punu političku podršku Saveta ministara EU. Time počinje druga faza razvoja telekomunikacionog sektora.

Sušтина dela ovog dokumenta vezanog za sektor telekomunikacija ogleda se u promovisanju korišćenja informacionih tehnologija, obezbeđivanju osnovnih telekomunikacionih usluga i nastavku stvaranja odgovarajućeg regulatornog okvira. U tom trenutku evropska telefonska mreža, sastavljena od još uvek neintegrisanih mreža država članica, funkcioniše po jedinstvenim standardima, ali su digitalne mreže, neophodne za prenos podataka, bile razvijene isključivo za potrebe unutar države i ne-standardizovane. Upravo ovim dokumentom, predviđena je izgradnja jedinstvene infrastrukture koja bi obezbeđivala brz prenos podataka na celoj teritoriji. Dinamika razvoja oblasti telekomunikacija napredovala je tokom narednih godina: Komisija, Savet ministara i Parlament doneli su uzajamno usaglašen paket preporuka i smernica, koji su države članice sprovele u delo. Ono što treba istaći, jesu smernice za unapređenje konkurencije u sektoru telekomunikacija, kao i Zelena knjiga Komisije o liberalizaciji telekomunikacione infrastrukture⁹ (koja u svom prvom delu definiše osnovne principe i vremenski okvir za sprovođenje liberalizacije, a u drugom delu određuje zajednički pristup država članica kad je u pitanju zakonski okvir koji se odnosi na infrastrukturu). Pored navedenih smernica, usvojene su i Zelena knjiga koja se odnosi na autorsko pravo u informatičkom društvu,¹⁰ Zelena

⁸ White Paper on growth, competitiveness, and employment: The challenges and ways forward into the 21st century COM(93) 700 final Brussels, 5 December 1993.

⁹ Green Paper on the liberalisation of Telecommunications Infrastructure and Cable Television Networks: Part One – Principle and Timetable COM(94) 440, October 1994. Green Paper on the Liberalisation of Telecommunications Infrastructure and Cable Television Networks – Part II – A Common Approach to the Provision of Infrastructure for Telecommunications in the European Union COM(94) 682, January 1995.

¹⁰ Green Paper – Copyright and Related Rights in the Information Society, COM(95) 382, July 1995.

knjiga za politiku numeracije telekomunikacionih usluga,¹¹ Zelena knjiga vezana za konvergenciju sektora telekomunikacija, medija i informacionih tehnologija,¹² i na kraju Zelena knjiga koja definiše politiku radio spektra.¹³

U martu 1996. godine usvojena je poslednja direktiva potrebna za otvaranje tržišta telekomunikacija. Njome se u pravo Evropske unije unosi obaveza ostvarivanja pune konkurencije do 1. januara 1998. godine.

Zemljama članicama je dozvoljeno da do 1. januara 1998. godine zadrže postojeća specijalna ili ekskluzivna prava kada je reč o fiksnoj telefoniji i novim javnim telekomunikacionim mrežama. Ukidanje posebnih prava posle tog datuma znači da moraju biti uklonjena sva ograničenja u pogledu broja preduzeća ovlašćenih da vrše fiksnu telefoniju ili da ustanovljavaju ili koriste javne telekomunikacione mreže, osim kada je to opravdano nedostatkom raspoloživog spektra. Ovo podrazumeva da svaka procedura davanja dozvole za pružanje ovih usluga mora biti zasnovana na objektivnim, proporcionalnim i nediskriminatorskim kriterijumima. Države članice ne smeju vršiti diskriminaciju između provajdera usluga u pogledu davanja prava korišćenja javnih telekomunikacionih mreža.

U pogledu navedenih rokova, nekim zemljama je omogućen dodatni period za implementaciju, imajući u vidu njihove potrebe vršenja strukturnih prilagođavanja. Zahtev za izuzeće po ovom osnovu morao je da sadrži detaljan opis planiranih prilagođavanja, kao i precizne rokove za njihovo izvršenje. Tako je Luksemburgu omogućen dodatni period do dve, a Irskoj, Španiji, Portugaliji i Grčkoj period do pet godina.

Direktivom je državama članicama EU bilo naloženo da do 1. jula 1996. godine ukinu sve regulatorne restrikcije za korišćenje drugih mrežnih infrastruktura za pružanje već liberalizovanih telekomunikacionih usluga. To znači da je korišćenje alternativnih infrastruktura (kao što su telekomunikacione mreže železničkih, kao i kompanija za proizvodnju vode i energije, koje su bile rezervisane samo za „unutrašnje” potrebe) moralo biti liberalizovano za vršenje komercijalnih telekomunikacionih usluga.

¹¹ Green Paper on a numbering policy for telecommunications services in Europe, COM(96) 590, November 1996.

¹² Green Paper on the Convergence of the Telecommunications, Media and Information Technology Sectors, and the Implications for Regulation Towards an Information Society Approach, COM(97) 623, December 1997.

¹³ Green Paper on radio spectrum policy in the context of European Community policies such as telecommunications, broadcasting, transport, and R&D COM(98) 596, December 1998.

Pored uklanjanja vladinih restrikcija, Direktiva je uspostavila i principe konkurencije na kojima se moraju zasnivati regulatorni okviri država članica nakon 1998. godine. Ovo se naročito odnosi na izdavanje licenci za pružanje telekomunikacionih usluga, pravo pristupa mrežama, kao i finansiranje univerzalne usluge.

Davanje licenci, generalnih odobrenja ili sistemi prijavljivanja uvedeni su umesto ekskluzivnih i specijalnih prava. Individualne procedure davanja licenci prisutne su samo u pogledu vršenja glasovne telefonije, javnih fiksnih telekomunikacionih mreža i drugih telekomunikacionih mreža koje uključuju korišćenje radio frekvencija. U svim ostalim slučajevima je dovoljna opšta procedura odobrenja ili sistem prijavljivanja.

Nacionalna regulatorna tela u EU15 uspostavljena su 1997. i 1998. godine, sa izuzetkom Britanskog OFTEL-a (Office of Telecommunications), uspostavljenog 1984. godine. Kod novih članica EU (posle istorijskog proširenja 2004. godine), formiranje nacionalnih regulatora bilo je deo procesa pristupanja, tj. izvršeno je neposredno pre proširenja.

Regulatorni okvir dopunjen je marta 2002. godine. Tada je predviđeno da članice Evropske unije do 24. jula 2003. godine implementiraju Direktive usvojene prethodne godine u nacionalna zakonodavstva. Nove Direktive trebalo je da obezbede koherentan i fleksibilan pristup regulisanju elektronskih mreža i usluga. Ova nova politika uzima u obzir konvergenciju telekomunikacija, emitovanja radio i TV programa i informacionih tehnologija i, u skladu sa tim, ponovo ustanovljava konkurenciju u svim segmentima tržišta. Važeće komponente politike EU u oblasti elektronskih komunikacija su:

- **Okvirna direktiva (Framework Directive)**¹⁴ – zajednički regulatorni okvir za mreže i usluge u elektronskim komunikacijama – navodi osnovne stavke, uključujući nezavisnost, procedure i transparentnost nacionalnih regulatornih tela, kao i standardizacije uopšte.

- **Direktiva o pristupu i interkonekciji (Access and Interconnection Directive)**¹⁵ – vodič za nacionalne regulatore o tome kako da osiguraju interoperabilnost i konkurenciju – usklađivanjem načina na koji članice regulišu pristup i interkonekciju mreža i mrežnih uređaja. Osnovna zamisao je regulisanje veza između obezbeđivanja mreža i usluga.

¹⁴ 24 April 2002 – Directive 2002/21/EC on a common regulatory framework for electronic communications networks and services (Framework Directive).

¹⁵ 24 April 2002 – Directive 2002/19/EC on access to, and interconnection of, electronic communications networks and associated facilities (Access and Interconnection Directive).

• **Direktiva o generalnom odobrenju (Authorisation Directive)**¹⁶ – ostavlja pravilo da mreže elektronske komunikacije mogu biti objekat isključivo generalnog odobrenja, te da, kada ga jednom dobiju, od njih regulatorna tela mogu samo da zahtevaju notifikacije, dok svoje aktivnosti sprovode bez dodatnih odobrenja.

• **Direktiva o univerzalnoj usluzi (Universal Service Directive)**¹⁷ – cilj ove direktive je da osigura dostupnost kvalitetnih usluga na celom prostoru EU, poštujući pravila konkurencije i pravo izbora operatera od strane korisnika.

• **Uredba o odvezanom pristupu lokalnoj pretlji (Regulation on Unbundled Access to the Local Loop)**¹⁸ – daje nacionalnim regulatorima detaljna uputstva kako da omoguće svim servis provajderima pristup mreži bivšeg monopoliste.

• **Usklađena Direktiva o konkurenciji na tržištu komunikacionih usluga (Consolidated Directive on Competition in the market for communications services)**¹⁹ – odnosi se na omogućavanje konkurencije u celom opsegu usluga elektronskih komunikacija, uključujući širokopoljasne multimedijalne usluge i brzi internet.

• **Direktiva o zaštiti podataka u sektoru telekomunikacija (Data Protection Directive for the telecommunication sector)**²⁰ – odnosi se na obradu ličnih podataka i zaštitu privatnosti u sektoru elektronskih komunikacija.

Naučena lekcija – konkurencija (ne) prija

Tokom protekle dve decenije, telekomunikacioni sektor u Evropi doživeo je veliku transformaciju, evoluirajući od pretežno monopolskog ka otvorenom, produktivnom i inovativnom sektoru. Veliki broj bivših nacio-

¹⁶ 24 April 2002 – Directive 2002/20/EC on the authorisation of electronic communications networks and services (Authorisation Directive).

¹⁷ 24 April 2002 – Directive 2002/22/EC on universal service and users' rights relating to electronic communications networks and services (Universal Service Directive).

¹⁸ 5 December 2000 – UNBUNDLED ACCESS to the LOCAL LOOP, Regulation No. 2887/2000 of the European Parliament and of the Council on Unbundled Access to the Local Loop (final text, adopted by Council 5 December 2000, incorporating EP amendments).

¹⁹ Brussels, 12 July 2000 – Commission adopts a draft Competition Directive consolidating existing Directives on competition in the telecommunications markets.

²⁰ 31 July 2002 – Directive 2002/58/EC concerning the processing of personal data and the protection of privacy in the electronic communications sector (Directive on privacy and electronic communications).

nalnih telekomunikacionih operatera razvio se u jake međunarodne kompanije. To je dovelo do promena u drugim sferama privrede. Na primer, zaposlenost je povećana kao posledica povećane produktivnosti i nastale potrebe za novim zanimanjima (pre svega u branši operatera).

Regulatorni režim u EU podsticao je i ubrzao liberalizaciju i restrukturiranje industrije, kao i jačanje reformatorskog duha unutar svake države članice. Definisane regulatornog okvira EU pomoglo je u stvaranju stabilnog okruženja za sektor na evropskom nivou, iako su neke razlike između država još uvek prisutne.

Htela bih da naglasim podatak da je transformacija bila intenzivnija i brža u 10 novih država članica, pre svega zbog činjenice da su imali puno toga da nadoknade u pogledu usvojenih standarda u EU. U ovim državama, liberalizacija, modernizacija i razvoj sektora obavljani su u kratkom vremenskom periodu. Zabeleženi rezultati pokazuju izuzetan napredak u ukupnom pristupu (kako drugih operatera infrastrukturi, tako i korisnika uslugama), napredak u ponudi i kvalitetu usluga i smanjenju cena. Razlike u sektoru između zapadnih i istočnih zemalja EU redukovane su, iako neke opstaju, naročito na polju pristupa internetu. Na kraju, i usvajanje i implementacija regulatornog okvira predstavlja svojevrstan izazov za nove članice, s obzirom na doskorašnju zatvorenost tržišta za konkurenciju (bar kad je u pitanju fiksna telefonija).

U oblasti telekomunikacija i dalje ima velikih izazova. Bliska prošlost bila je markirana ekspanzijom mobilne telefonije. Nove usluge u toj sferi, naročito kad je u pitanju prenos podataka, pokreću dalji razvoj, koji u kombinaciji sa rastućom konkurencijom otežava uslove poslovanja telekomunikacionih operatera. Sve to dovodi do poznate tržišne utakmice u kojoj pobeđuje tim koji ponudi više kvalitetnih usluga, prethodno upakovanih svežim i zanimljivim marketingom.

LITERATURA

1. Kovačević, Maja, *Politika konkurencije Evropske unije u oblasti telekomunikacija*, Poslovna politika, Beograd, 1997.
2. Kovačević, Maja, "Od monopola do liberalizacije", *Ekonomski signali*, broj 51, Beograd, 1998.
3. Kovačević, Maja, "Potrebe, tehnologija i kultura", *Ekonomski signali*, broj 55, Beograd, 1999.
4. Prokopijević, Miroslav, *Evropska unija: uvod*, Beograd, 2005.

5. *Evropa od A do Š: priručnik za evropsku integraciju*, Beograd, 2003.
6. Surčulija, Jelena, *Evropski pravni okvir za elektronske komunikacije: osnov za izgradnju informacionog društva u Srbiji*, Beograd, 2004.
7. Huntley, A. K. John, *Making the Connexions: European Telecommunications Law in the 1990s*, 5th BILETA Conference
8. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, *Trends and drivers of change in the EU telecoms sector: Mapping report*, 2005.

Internet sajтови:

www.europa.eu.int

www.itu.int

www.emins.org

Marija Ilic

The EU Telecommunication Policy

Summary

Telecommunications experienced great change in 1990s, transforming from 'natural monopolies' into open and competitive market. The sector's revolution had been moved by operators themselves who wanted to expand their industry. At the beginning, reform enabled the establishment of an independent regulator at European level, which provided liberalization process in each EU country. Changes in the telecom sector have not just been limited to the institutional framework; services and products have also been modernized.

This essay presents the problems European Commission dealt with, during the reforming period, and the present policy framework in telecommunication sector.

Key words: Telecommunications, European Commission, White Papers, Green Papers.

Mirna Savanović

Tutorka: *prof. dr Julijana Vučo*

Filološki fakultet u Beogradu

POLITIKA UČENJA STRANIH JEZIKA U EVROPI

Jezik je jedno od glavnih obeležja čoveka na osnovu kojeg se on razlikuje od ostalih živih bića. Kao sistem znakova, međusobno spojenih u složenu strukturu, jezik je osnovna veza među ljudima, jer omogućava komunikaciju. Opstanak pojedinca, a samim tim i jedne društvene zajednice upravo zavisi od opštenja među članovima date zajednice. Jezikom se čovek izražava i saopštava drugima svoja osećanja, misli, težnje, nadanja... i tako opšteći daje svoju viziju sveta.

U životu čoveka i društva jezik obavlja niz značajnih uloga koje se mogu klasifikovati na razne načine. Najznačajnija funkcija jezika svakako je njegova komunikativna funkcija, koja suštinski obuhvata većinu drugih na njoj zasnovanih jezičkih uloga, poput kognitivne, simboličke, estetske, magijske, kontaktne i drugih. Pored najvažnije, komunikativne funkcije, jezik ima i civilizacijski neophodnu kulturnu funkciju. Upravo u toj kulturnoj funkciji jezika zabeležena je istorija čitavih naroda, njihovi sistemi vrednosti, njihovi pogledi na svet, običaji, usmena predanja... Jezik je, dakle, rezervoar trajnih svedočanstava o prošlim vremenima. Stoga, kultura svake društvene zajednice počiva na ovoj funkciji jezika.¹

Ukoliko se ove dve funkcije jezika, komunikativna i kulturna, protegnu na širi plan, prevazilazeći granice pojedinačnih društvenih zajednica, pa i država, proučavanje datih obeležja jezika otvara niz složenih pitanja. Imajući u vidu jednu takvu širu zajednicu, čemu teži današnja Evropa, postojanje mnoštva veoma različitih kultura, i pre svega različitih jezika predstavlja pravi primer na kome se mogu uvideti svi problemi i teškoće u ostvarivanju komunikacije, a odatle i u prihvatanju kulturnih različitosti.

Savremena Evropa se već decenijama bavi pitanjima jezika i omogućavanja komunikacije među evropskim državama, jer upravo na komunikaciji i počiva uslov opstanka jedne zajednice kakva jeste i kakva će biti Evropa. Pitanju jezika naročita pažnja posvećena je 2001. godine, koja je

¹ O funkcijama jezika v. Ranko Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1995, str. 26–29.

bila proglašena za Godinu jezika. Tada se kao fundamentalno pitanje postavilo pitanje višejezičnosti, koja treba da posluži kao osnovni instrument za integraciju evropskih naroda u jedinstvenu zajednicu, ali isto tako treba da podstakne na razmišljanje o ovom konceptu i u širem, vanevropskom jezičkom kontekstu.

U tom smislu, fenomen višejezičnosti Ranko Bugarski obrazlaže na tri plana – planetarnom, socijetalnom i individualnom.

Kao planetarna pojava, višejezičnost se primarno manifestuje kroz postojanje više hiljada jezika (Bugarski, 2002: 158).

Na socijetalnom planu, višejezičnost se ispoljava kao naporedna upotreba više jezika u jednoj društvenoj zajednici, bilo da je ona administrativno određena kao država, pokrajina ili kako drugačije (Bugarski, 2002: 159). Ova pojava je na socijetalnom planu naročito izražena, jer su jednojezične države veoma retke u svetu. Uzrok tome leži u velikim ekonomskim, političkim, kulturnim i migracionim kretanjima, koja su doprinela širenju višejezičnosti. Pa tako danas gotovo i nemamo više monolingvalnih zemalja, iako mnoge evropske zemlje i dalje formalno ne odustaju od te pozicije.

Kao individualno obeležje, višejezičnost je takođe veoma rasprostranjena, mada se tu, kako kaže Ranko Bugarski, postavlja pitanje definicije, naročito zbog nekih novijih saznanja i pristupa.

U svakom slučaju, postojanje višejezičnosti se danas više ne može opovrgnuti. Ona je izuzetno bitna kao podrška širenju tolerancije među različitim narodima i kulturama i kao dobar instrument za suzbijanje stereotipija, nacionalizma, ksenofobije, rasizma i drugih negativnih pojava, kojima su sklonija jednojezična društva.

Fenomen višejezičnosti se tako ne može odvajati od fenomena višekulturnosti ili još bolje od fenomena interkulturalizma. Mada veoma bliski, pojmovi višekulturnost i interkulturalizam ipak se razlikuju, pre svega u aktivnosti, koju podrazumeva ovaj potonji. Interkulturalizam obuhvata prožimanje različitih kultura, uz međusobno prihvatanje, ali i razmenjivanje međusobnih razlika i iskustava, bez obzira na veličinu i moć datih kulturnih zajednica. Dakle, višejezičnost i interkulturalizam su dva komplementarna pojma, koja se prožimaju i nadopunjavaju i čine osnovu politike integracije evropskih zemalja u jednu zajednicu. Ostvarivanje tog plana podrazumeva pre svega preispitivanje nacionalnih jezičkih politika i sprovođenje sveobuhvatnih reformi obrazovanja, naročito u oblasti učenja i nastave stranih jezika. Koliki se značaj pridaje ovom pitanju, svedoči i samo angažovanje Evropske unije, a naročito Saveta Evrope i njegovih institucija.

*Uloga Saveta Evrope i njegovih institucija
u politici učenja stranih jezika u Evropi*

O značaju utvrđivanja i promovisanja osnovnih postulata na kojima počiva politika učenja stranih jezika, a odatle i Evropska unija, govori i ozbiljno, višedecenijsko bavljenje Saveta Evrope pitanjima jezika u evropskim okvirima. U tu svrhu osnovana su dva komplementarna tela: Odeljenje za jezičku politiku, u Strazburu, i Evropski centar za moderne jezike, u Gracu. Kroz brojne projekte iz oblasti jezika, Savet Evrope i njegove institucije ukazale su na značaj shvatanja Evrope kao jedinstvenog obrazovnog prostora, u kojem se podjednaka vrednost daje svim jezicima naroda i etničkih zajednica, ma koliko ti jezici bili “veliki” ili “mali”. Savet Evrope utvrdio je nekoliko opštih ciljeva koji su predviđeni preporukama R (82) i R (98) Saveta ministara na kojima počiva razvoj međukulturne komunikacije, a sve to u svrhu širenja tolerancije i međusobne saradnje:

1. Zaštita i razvoj različitog jezičkog i kulturnog nasleđa Evrope, koje predstavlja izvor zajedničkog duhovnog obogaćivanja.
2. Olakšana mobilnost građana Evrope, kao i mogućnost međusobne poslovne saradnje i razmene ideja.
3. Razvoj nacionalnih politika u oblasti nastave i učenja stranih jezika, a koje se zasnivaju na zajedničkim principima saradnje i razmene iskustava.
4. Širenje višejezičnosti, koja je uslov za sve prethodno pomenute ciljeve.

Polazeći od ovih preporuka, Odeljenje za jezičku politiku u Strazburu pokrenulo je niz projekata, među kojima je značajniji bio srednjoročni projekat (2002–2004) pod nazivom “Višejezičnost, raznolikost, građansko pravo” koji se bavio:

- postavljanjem standarda i povećanjem kvaliteta učenja;
- pomaganjem zemljama članicama u reviziji nacionalnih programa u oblasti učenja i nastave jezika, sa naročitim naglaskom na širenje učenja različitih jezika;
- pitanjima jezika manjina;
- utvrđivanjem Evropskog dana jezika (26. septembar).²

² Šire o radu Saveta Evrope i njegovih institucija u oblasti jezika v. <http://www.coe.int>

Osim ovih aktivnosti, Odeljenje za jezičku politiku pokrenulo je i izradu mnogobrojnih dokumenata, poput Zajedničkog evropskog okvira za žive jezike, Evropskog jezičkog portfolija, priručnike za sertifikaciju stranih jezika i dr. Ovo odeljenje bavi se i organizovanjem niza konferencija, foruma i uopšte raličitih aktivnosti u oblasti politike jezika.

Druga značajna institucija u ovoj oblasti, Evropski centar za moderne jezike u Gracu, bavi se organizovanjem radionica i godišnjih susreta, namenjenih usavršavanju lica za obuku nastavnika, istraživača i program administratora, koji imaju za cilj sprovođenje evropskih programa i primenu rezultata datih programa, bilo direktno, bilo posredno preko Evropskog centra za moderne jezike. Svrha ovih aktivnosti je stvaranje zajedničke mreže za saradnju. Centralna aktivnost Evropskog centra za moderne jezike je vođenje projekata koji su namenjeni različitim vidovima obrazovanja, a vode ih međunarodno priznati stručnjaci. Uglavnom su u pitanju srednjoročni projekti (četvorogodišnji), među kojima je trenutno aktuelan program od 22 projekta pod nazivom “Jezici za socijalnu koheziju: jezičko obrazovanje u višejezičnoj i višekulturnoj Evropi”.

*Osnovna načela politike
učenja stranih jezika u Evropi*

Projekat stvaranja jedne velike ekonomsko-političke zajednice kakva je Evropska unija pokrenuo je niz pitanja u prevazilaženju prepreka, kako među postojećim zemljama članicama, tako i među novim kandidatima, koji tek treba da pristupe toj velikoj “organizaciji”. Otvaranje granica, povećanje mobilnosti stanovništva, poslovna saradnja, trgovinska razmena i kretanje mladih radi studijskog usavršavanja posebno su doprineli tome da se Evropska unija posveti pitanjima omogućavanja komunikacije među raznojezičnim stanovnicima Unije. To je, pre svega, značilo potrebu da se Savet Evrope i njegove institucije uključe u usavršavanje i unapređivanje politike učenja stranih jezika, jer stanovnicima Evrope nije više bilo dovoljno poznavanje samo jednog, svog, maternjeg jezika. Zato su Savet Evrope i njegove institucije intenzivno počele da promovišu osnovne principe na kojima počiva politika učenja stranih jezika:³

³ Podela principa preuzeta iz rada Julijane Vučo, “Strani jezici u reformi obrazovanja u Srbiji”, u časopisu *Vaspitanje i obrazovanje*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2004, str. 155–156.

Kontinuirano obrazovanje

Kontinuirano obrazovanje znači omogućavanje učenja jezika tokom čitavog života i to na svim nivoima obrazovanja. Učenje jezika je stalan proces i zato je neophodno da države u svojim obrazovnim sistemima obezbede pojedincima uslove da taj proces održavaju i da mu se prema svojim željama i mogućnostima vraćaju. A to pre svega znači da treba poboljšati pristup informacijama, poboljšati saradnju među obrazovnim institucijama različitih profila, poboljšati uslove za rad i unaprediti međusobno poverenje.

Višejezičnost

Višejezičnost je princip, koji je možda i najvažniji princip u politici učenja stranih jezika. On podrazumeva sposobnost govornika da se na različitim jezicima, na različitim nivoima kompetencije uključi u interkulturalna opštenja. Višejezičnost je proizvod aktivnog pristupa nastavi i učenju stranih jezika, gde se više ne teži idealu izvornog govornika na ograničenom broju jezika, već se teži jednom širem repertoaru znanja, koja će govorniku, uz pomoć razvoja različitih lingvističkih i paralingvističkih sposobnosti, pomoći da ostvari komunikaciju sa sagovornikom i na taj način se bolje upozna sa različitim kulturama.

Mobilnost

Sa promenom političkih uslova i zbog sve veće potrebe za međusobnom saradnjom i interakcijom među evropskim zemljama, Savet Evrope, u Preambuli Preporuke R (98) 6, ističe značaj osposobljavanja svih građana Evrope za mobilnost. Mobilnost ovde podrazumeva upućenost ljudi jednih na druge u svim oblastima delovanja, dakle, ne samo u obrazovanju i kulturi, već i u privredi i trgovini na kojima počiva opstanak zajednice kakva je Evropa. Mobilnost se stoga mora posmatrati u vezi sa razvojem komunikacije, i to komunikacije na svim nivoima znanja jezika.

Komunikativna kompetencija

Komunikativna kompetencija podrazumeva posedovanje znanja i veština o strukturi jezika, ali i sposobnosti primene datih znanja i veština u odgovarajućoj komunikativnoj situaciji. Odnosno, komunikativna kompetencija podrazumeva skup svih znanja o jezicima, kojima pojedinac vla-

da, kao i o kulturama u kojima se dati jezici koriste. Sva ta znanja treba da budu čvrsto povezana i da služe kao rezervoar u koji će pojedinac posezati u najrazličitijim socio-komunikativnim situacijama.

Koliko su kultura i jezik nerazdvojivi, govori i rad Elde Morlikjo u kojem ona kaže:

Jezik je povezan sa kulturom na razne načine: a) on izražava kulturnu stvarnost od trenutka kad se reči jednog jezika odnose na stvarnost koju poznaju govornici; b) jezik daje stvarnosti konkretan oblik budući da se putem verbalne i neverbalne komunikacije stvaraju različita značenja; c) jezik simbolizuje stvarnost, jer predstavlja sistem koji sam po sebi ima kulturološku vrednost i predstavlja simbol društvenog identiteta svojih govornika (Morlicchio, 2002: 85–86).

Kulturna i jezička medijacija

Kulturna medijacija podrazumeva pomoć osobama koje treba da se integrišu u neku novu jezičku i kulturnu sredinu. „Ona ne podrazumeva prevođenje kao mehaničku radnju, već je shvaćena kao napor da se uspostavi kontakt među različitim kulturnim viđenjima, perspektivama, načinima života, različitim načinima interakcije. Kao posledica novih potreba posredovanja i bitne uloge takvih aktivnosti u komunikaciji među stanovnicima Zajednice oformila su se i nova znanja, pa i novi univerzitetski kursevi, studije za kulturne medijatore čiji je zadatak da posreduju prilikom uključivanja imigranata u novu društvenu, obrazovnu, ili radnu sredinu, u povezivanju pripadnika različitih naroda i etničkih zajednica sa okruženjem itd. Na ovim univerzitetskim studijama, na primer, u okviru kurseva valorizovani su ranije zapostavljeni, takozvani mali evropski jezici, kao i jezici velikih vanevropskih naroda: arapski, kineski, španski, srpski, hrvatski, rumunski, albanski, romski, kao i jezici afričkog kontinenta“ (Vučo, 2004: 156–157).

Zajednički evropski okvir za žive jezike

Na polju politike učenja stranih jezika najveći pomak učinjen je izradom poslednjeg i najsavremenijeg dokumenta u nizu dokumenata, koje Savet Evrope objavljuje od 1971, a to je Zajednički evropski okvir za jezike: učenje, nastava i evaluacija. Ovaj dokument predstavlja okvir za globalnu reformu kako didaktičku tako i institucionalnu, a sve to u cilju prevazilaženja prepreka u komunikaciji zarad poboljšanja interpersonalnih

i interkulturalnih odnosa, uz sveukupno međusobno razumevanje i toleranciju. Zajednički evropski okvir oslanja se na prethodno pominjana načela međukulturne komunikacije u Evropi.

Ovaj dokument zamišljen je kao zajednički izvor kako za profesionalna lica (nastavnike, sistem administratore, ispitne komisije...) tako i za učenike, na osnovu kojeg će i jedni i drugi na otvoren, jasan i jednostavan način moći zadovoljiti svoje ciljeve i razrešiti nedoumice u nastavi, odnosno u učenju jezika.

Zajednički evropski okvir predstavlja bazu za izradu programa, referenci i proveru znanja u nastavi stranih jezika u Evropi i na taj način služi kao sredstvo za prevazilaženje poteškoća, koje mogu nastati usled postojanja različitih obrazovnih sistema.

Zjednički evropski okvir naročito treba imati u vidu pri izradi nastavnih programa, gde će se voditi računa o čitavom školskom sistemu, od predškolskih ustanova pa sve do visokog obrazovanja, sa posebnim osvrtom na ciljeve koje treba dostići, pa u skladu sa tim i na sadržaj samih nastavnih programa.

Zajednički evropski okvir je dokument koji je izuzetno važan, jer definiše nivoe kompetencija/sposobnosti koje omogućavaju praćenje učenja po etapama i tokom celog života i na taj način se omogućava izrada i priznavanje različitih diploma iz oblasti jezika.

Ono što je naročito bitno za Zajednički evropski okvir je, pre svega, promenjen odnos prema učeniku. Za razliku od prethodnih metoda i načina učenja jezika, poznatih u istoriji, ovaj dokument predlaže primenu metoda koje će učenika stavljati u centar pažnje, imajući u vidu njegovu motivaciju, opšte individualne sposobnosti (savoirs, savoir-faire, savoir-etre, savoir-apprendre (Savet Evrope, 2003: 9) i resurse, kojima učenik raspolaže. Zajednički evropski okvir ima tako za cilj da pomogne nastavnicima jezika da podstaknu svoje učenike da razvijaju sopstvenu samostalnost. To podrazumeva (Savet Evrope, 2003: 14):

- razvijanje svesti učenika o trenutnoj proceni znanja i umeća;
- navikavanje učenika da sebi zadaje realne i ostvarive ciljeve;
- da se učenik uči da sam odabira nastavna sredstva;
- da se učenik uvežbava da sam vrši evaluaciju svog rada.

Zajednički evropski okvir teži da bude sveobuhvatan, transparentan i koherentan.

Pod sveobuhvatnošću se podrazumeva težnja da se kako pojedincima tako i organizacijama ponude sve dostupne informacije o ciljevima, metodima i jezičkom nastavnom materijalu, koji bi im mogli pomoći u ovladavanju različitim kompetencijama. Te kompetencije opisane su raznim parametrima, kategorijama i primerima kroz šest nivoa kompetencija, čime se omogućava lakša i primerena upotreba jezika u različitim sociokulturnim kontekstima.

Pod pojmom transparentnost podrazumevaju se jasne i pregledne formulacije o informacijama do kojih korisnici treba da dođu, gde se pri tom ne nude isključiva rešenja, već se ostavlja mogućnost korisniku da Okvir koristi kao otvoren, prilagodljiv i dinamičan vodič kroz nastavu, učenje i ocenjivanje.

Pod koherentnošću se podrazumeva da ponuđeni dokument i informacije u njemu ne sadrže nikakve kontradiktornosti.

Ovako zamišljen dokument treba da pruži opšti uvid u učenje i upotrebu jezika, stavljajući akcenat na akcioni pristup nastavi, koja podrazumeva učenje i upotrebu jezika ostvarivanjem opštih sposobnosti, a onda i ostvarivanjem kompetencije jezičkog komuniciranja svakog pojedinca ili društvene grupe. Sve te sposobnosti uvežbavaju se kroz različite kontekste, kroz različite jezičke aktivnosti (prijema ili produkcije) u koje su uključeni razni jezički procesi, neophodni za obradu tekstova sa temama iz različitih područja života i rada, i to po utvrđenim strategijama, koje treba da dovedu učenika do rešenja nekog zadatka.

Sve te radnje, kako učenik tako i nastavnik mogu da prate i ocenjuju kroz prethodno pominjane nivoe kompetencije.

Nivoi kompetencije sačinjeni su prema Vilkinsovim kriterijumima i kriterijumima Saveta Evrope i određuju tri vrste kandidata: kandidata početnika A (1 i 2), naprednog kandidata B (3 i 4) i samostalnog kandidata C (5 i 6).

Prihvaćeno je šest nivoa:⁵

- početni nivo ili otkrivanje (Breakthrough),
- srednji nivo ili preživljavanje (Waystage),
- prag nivo (Threshold),

⁴ Podvučeni delovi preuzeti su iz: Savet Evrope, *Zajednički evropski okvir za žive jezike: učenje, nastava, ocenjivanje*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2003, str. 17.

⁵ Detaljnije o nivoima v. <http://www.coe.int>

- napredni nivo (Vantage),
- samostalni nivo ili kompetencija efektivne operativnosti (Effective operational proficiency),
- vladanje jezikom (Mastery).

Evropski jezički portfolio

U cilju postizanja već pomenutih načela politike učenja stranih jezika, Savet Evrope pokrenuo je izradu još jednog veoma značajnog dokumenta, koji se oslanja na postavke Zajedničkog evropskog okvira, a to je Evropski jezički portfolio. On je vrsta ličnog jezičkog dosijea u koji se beleže sva znanja, dostignuća i iskustva o svim jezicima koje je učenik učio bilo tokom formalnog bilo tokom neformalnog obrazovanja. Kroz ovaj projekat prošlo je 15 zemalja, koje su tokom eksperimentalnog perioda od tri godine bile angažovane na izradi svojih nacionalnih portfolija za različite uzraste.

Sama zamisao za izradu portfolija potekla je od švajcarskog projekta, gde se kao ideja vodilja uzeo umetnički portfolio, uz odgovarajuća prilagođavanja materiji kojom se jezički portfolio bavi.

Kao dve osnovne funkcije Portfolija, ističu se informativna i pedagoška, kojima još možemo dodati i vaspitnu.

Informativna podrazumeva podatke koji svedoče o jezičkim sposobnostima stečenim tokom formalnog i neformalnog obrazovanja i na osnovu ličnog iskustva.

Pedagoška podrazumeva podsticanje učenika da aktivno učestvuje u svom obrazovanju tako što će moći da ga nadgleda i ocenjuje, što će uticati na njegovu samostalnost i po mogućnosti će ga motivisati da nastavi proces učenja tokom celog života.

„Vaspitna podrazumeva valorizovanje višejezičnosti i zainteresovanosti za druge kulture (i regionalne jezike, i jezik svojih predaka).“⁶

Iako se Portfolio radi na nacionalnom nivou, uz odgovarajuća prilagođavanja specifičnim uslovima, da bi bio validan (odobren od Saveta Evrope) on mora da poštuje osnovna načela Zajedničkog evropskog okvira i da zadovolji odgovarajuću strukturu.

Svaki portfolio mora da se sastoji iz:⁷

⁶ Navodi iz nastavnog materijala prof. Julijane Vučo za Filološki fakultet u Beogradu za godinu 2004/2005, str. 21.

⁷ Detaljnije o Portfoliju v. <http://www.coe.int/Portfolio>

- Pasoša, koji daje opštu predstavu o znanjima učenika iz različitih jezika (oslanjajući se na skalu ZOE). Pasoš sadrži zvanične sertifikate i diplome o dostignutim jezičkim kompetencijama i interkulturalnim iskustvima, kao i odeljak u kojem se beleži samoocenjivanje učenika i ocenjivanje od strane nastavnika, škola i drugih ovlašćenih institucija.

- Jezičke biografije, koja beleži iskustva stečena na različitim mestima, razmišljanja učenika o stečenim znanjima, određivanju prioriteta i planova u budućnosti.

- Dosijea, koji omogućava učeniku da unese u njega konkretne materijale i dokaze kojima može da potkrepi i ilustruje sve ono što je uneo u Pasoš i Jezičku biografiju.

*Politika učenja stranih jezika u Srbiji,
predviđena reformom obrazovanja*

Ukoliko se pogleda istorija učenja i nastave stranih jezika u školskim sistemima Srbije i Crne Gore, može se lako zaključiti da su veliki uticaj na ovu oblast tokom prethodnih decenija imali kako politički tako i ekonomski uslovi. Naročito važnu ulogu u uređivanju ove oblasti imala je pre svega država, jer se upravo na tom centralističkom principu vlasti određivao kurs razvoja ove oblasti, a sam tim na osnovu političkih, tradicionalnih i ekonomskih preferencija prednost u učenju stranih jezika u datom školskom sistemu davala se određenim jezicima.⁸

Sa promenom političke situacije 2000. godine, Srbija i njeno školstvo otvorilo se ka Evropi, rešivši da u narednom periodu uhvati korak sa modernim tendencijama u oblasti obrazovanja, pa samim tim i u oblasti učenja stranih jezika.

Ova reforma podrazumevala je uvođenje i primenu načela koja zastupaju Savet Evrope i evropska politika učenja i nastave stranih jezika. Pre svega, akcenat je stavljen na povećanje mobilnosti stanovništva, na lakši i brži pristup informacijama i didaktičkim materijalima, na razvoj višejezičnosti i interkulturalnosti i kao jedan od najvažnijih ciljeva postavljena je mogućnost kontinuiranog obrazovanja.

Sagledavši i analizirajući iskustva evropskih zemalja, došlo se do rešenja koja su prilagođena ovdašnjim potrebama i mogućnostima:

⁸ Šira istraživanja u ovoj oblasti v. Julijana Vučo, *Lingue, istituzioni, territori* (estratto), Bulzoni, Roma, 2005.

1. Prema zakonu o obrazovanju, donetom juna 2003, bilo je predviđeno uvođenje šire palete jezika u školski sistem – engleski, francuski, nemački, ruski, italijanski, španski, uz mogućnost učenja jezika poput švedskog, japanskog, grčkog i dr.

2. Isti zakon predviđao je da se u obaveznom školovanju, koje bi trajalo devet godina, uči jedan strani jezik kao osnovni predmet od 1. do 9. razreda, drugi strani jezik, kao obavezni predmet, od 4. do 9. razreda, a treći ciklus osnovne škole omogućavao je učenje trećeg, izbornog jezika.

3. Za trogodišnju srednju školu bilo je predviđeno učenje dva strana jezika, osnovnog i obaveznog, s tim što je učenik mogao da nastavi da uči ili one jezike koje je već učio u osnovnoj školi ili pak da izabere druga dva jezika, uz mogućnost izbora i trećeg, izbornog jezika.

4. Programi nove reforme podrazumevali su postizanje različitih nivoa kompetencije, koji bi bili u skladu sa skalama Zajedničkog evropskog okvira. Po završetku drugog ciklusa osnovnog školovanja, učenik bi trebalo da postigne najmanje nivo A1 komunikativne kompetencije. Nakon završenog trećeg ciklusa školovanja, učenik bi trebalo da poseduje najmanje nivo A2. Na kraju srednjoškolskog obrazovanja, učenik bi trebalo da poseduje najmanje nivo B1 komunikativne kompetencije.

5. Predviđeno je rano učenje stranih jezika, počevši od 6/7 godina starosti, koje bi pre svega imalo za cilj razvoj osećaja za postojanje drugih jezika, a otuda i različitih kultura. Ovakvo učenje ne bi imalo nikakav negativan uticaj na psiho-fizički razvoj dece, a doprinelo bi razumevanju značaja sopstvenog jezika, kao i razmeni različitih iskustava sa ostalim narodima i kulturama.

6. Bilo je predviđeno poboljšanje statusa jezika etničkih zajednica u odnosu na prethodni period.

Završetak ovih reformi bio je predviđen za 2010. i trebalo je da obuhvati čitav školski sistem, od osnovne škole do univerziteta.

*Trenutno stanje u oblasti politike
stranih jezika u Srbiji
(šest godina nakon početka reformi)*

Pored velikih poteškoća koje prate reformu obrazovanja, a one se ogledaju pre svega u nedostatku kvalifikovanog kadra, veoma sporom i mukotrpnom odvikavanju od starog načina rada, nedostatku odgovarajućeg nastavnog materijala i drugom, teškom stanju u oblasti obrazovanja doprinela su i politička previranja. Ona su, čini se, najviše unela konfuziju i

nepostojanje jasne strategije po kojoj bi trebalo nastaviti i završiti reforme u određenom roku. Prekidu napretka reformi naročito je doprinela promena politike obrazovanja u toku 2004. godine, kada je praktično čitav proces vraćen na početak. To se naročito odrazilo na nastavu i učenje stranih jezika, kada je obustavljen proces uvođenja stranih jezika u nastavu u ranom uzrastu i kada je sistem osnovnog i srednjeg obrazovanja vraćen na pređašnji (u trajanju od dva ciklusa, umesto predviđena tri). Tada aktuelna ministarka prosvete i sporta unela je izmene u prethodno doneti Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, insistirajući na konzervativnim stanovištima učenja maternjeg srpskog jezika i potcenjujući značaj stranih jezika i njihovog uticaja na širenje multikulturnog obrazovanja. Nezadovoljstvo stručnih krugova i veoma negativna reakcija javnosti na ovakve poteze ministarke uticala je na njenu odluku da u septembru 2004. podnese ostavku. Dolazak novog ministra, novembra 2004, ublažio je prethodno preduzete mere tako što je, uredbom ministra, strani jezik vraćen u prvi razred, a drugi strani jezik se uči od petog razreda. Međutim, brojni problemi i dalje postoje. Iako je većina stručnih timova, koji su radili na reformi iz 2003, nastavila sa izradom nastavnih planova i programa za strane jezike koji su u skladu sa savremenim idejama evropske politike učenja stranih jezika i Zajedničkog evropskog okvira, jasni zahtevi i strategije za pisanje datih planova i programa i dalje ne postoje. O opštoj konfuziji u ovoj oblasti svedoči i neusklađenost edukacije nastavnog kadra na svim nivoima, od nedovoljno praktičnog obrazovanja na univerzitetima da bi se formirao budući nastavni kadar i nepostojanja jasnih zahteva ministarstva o uslovima koje treba da ispune budući nastavnici do polaganja stručnih ispita, koji omogućavaju nastavnicima dobijanje licenci do penzije, što ih praktično lišava obaveze preispitivanja svojih profesionalnih sposobnosti, kao i haotično organizovanja usavršavanja nastavnika, opet bez jasne ideje i strategije.

Svemu ovome može se pridodati i izjava sadašnjeg ministra da Srbiji niko neće zameriti ukoliko ne ispuni zahteve za završetak započetih reformi baš do 2010, iz čega se jasno vidi da je u potpunosti promašena bit reformi, jer one svakako nisu potrebne zarad nekog drugog nego upravo zarad Srbije i njenog školstva. Samo na taj način ovdašnja omladina i čitavo društvo može uhvatiti korak sa svetom i iskoristiti sva iskustva i resurse evropske politike učenja stranih jezika, što će nam dalje omogućiti da pametno upotrebimo svoj potencijal i nađemo ravnopravno mesto u evropskom, a onda i u svetskom društvu.

LITERATURA

1. Bugarski, Ranko, 1995, *Uvod u opštu lingvistiku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
2. Bugarski, Ranko, 2001, *Lica jezika*, Biblioteka XX vek, Beograd.
3. Bugarski, Ranko, 2002, *Nova lica jezika*, Biblioteka XX vek, Beograd.
4. Byram, Michael – Gribkova, Bella – Starkey, Hugh, 2002, *Developing the intercultural dimension in language teaching*, Council of Europe, Strasbourg.
5. Consiglio d'Europa 2002, *Quadro comune europeo di riferimento per le lingue: apprendimento, insegnamento, valutazione*, La Nuova Italia-Oxford, Milano.
6. Little, David – Perclova, Radka, 2001, *European language portfolio: Guide for teachers and teacher trainers*, Council of Europe, Strasbourg.
7. Morlicchio, Elda, 2002, *Plurilinguismo e interculturalità u Mazzota, Patrizia (ur.) 2002*, Europa, lingue e istruzione primaria, Utet libreria, Torino.
8. Savet Evrope, 2003, *Zajednički evropski okvir za žive jezike: učenje, nastava, ocenjivanje*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica.
9. Savet Evrope, 2003, *Evropski jezički portfolio za nastavnike i mentore*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica.
10. Schneider, Gunther – Lenz, Peter, 2001, *Guide for Developers of a European Language Portfolio*, Council of Europe, Strasbourg.
11. Sharer, Rolf, 2001, *European language portfolio: Final report on the pilot project*, Council of Europe, Strasbourg.
12. Vučo, Julijana, 2004, "Strani jezici u reformi obrazovanja u Srbiji", časopis *Vaspitanje i obrazovanje*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica.
13. Vučo, Julijana, 2005, *Lingue, istituzioni, territori (estratto) iz Atti del XXXVIII congresso internazionale di studi della società di linguistica italiana (SLI)*, Bulzoni, Roma.
14. Willems, Gerard M., 2002, *Language teacher, education policy, promoting linguistic diversity and intercultural communication*, Council of Europe, Strasbourg.

15. Portal:
<http://www.coe.int>
16. Ministarski komitet:
<http://www.cm.coe.int>
17. Obrazovanje:
<http://www.culture.coe.int/edu/eng/edulist.html>
18. Visoko obrazovanje i istraživanja:
<http://www.culture.coe.int/her/index.html>
19. Evropski jezički portfolio:
<http://www.coe.int/Portfolio>
<http://www.culture.coe.int/Portfolio>

Mirna Savanovic

The Policy of Studying Foreign Languages in Europe

Summary

In the last few decades changes in the political and economic situation in Europe caused the need for the more rapid development of the policy of studying foreign languages, and all that aimed at enabling good interactive communication and promoting mutual tolerance. This paper is focused on representing the latest tendencies in the policy of studying foreign languages in Europe, with a special emphasis on the defined principles of plurilingual and intercultural communication. The paper shows the activity of the Council of Europe and its institutions in this sphere, representing the fundamental documents, which substantiate the activity of the relevant European institutions. A brief overview of the current state within the education in Serbia in this area is given at the end of this paper, from 2000 onwards.

Key words: language policy, plurilinguism, intercultural communication, Council of Europe and its institutions, Serbia and its education.

BIOLOGIJA ≈ BIOLOGY

Ivan Branković
Tutor: *prof. dr Nikola Tucić*
Biološki fakultet u Beogradu

GENETIČKI MODIFIKOVANI ORGANIZMI – PREDNOSTI, KONTROVERZE I ZABLUDE

Uvod

Može se reći da je tema genetičkog inženjerstva, kao i kontroverze vezane za istu, hronično prisutna u zapadnoj javnosti poslednjih godina. Pitanja koja razvoj tehnika u ovoj oblasti nameće, u sve većoj meri dodatno polarizuju već polarizovano javno mnjenje, “poučeno” lošim iskustvima iz prethodnih vekova, kada je nagli razvoj i komercijalna primena dostignuća u nekoj od prirodnih nauka sa sobom uvek donosio i problem njihove zloupotrebe. Na donekle razumljivo i opravdano odsustvo argumentovanog stava nestručne javnosti prema razvoju ove biotehnološke grane, nadovezuje se pristrasan stav naučne elite u kojoj prevladava slična podvojenost. Ova problematika nikako nije crno-bela (i neću sugerisati da je ono što ja zastupam u ovoj priči “belo”) i ne postoje krajnji odgovori ni idealna rešenja. Istovremeno, ona je veoma opširna i prožima mnoge segmente društva i savremene kulture. Pokušaj da se bavim svim značajnim aspektima priče o genetičkom inženjerstvu i GM organizmima bio bi ravan literarnom samoubistvu, pa ću se fokusirati na njihov direktan uticaj na čoveka i na to koliko je u tom kontekstu (ne)opravdano predstavljati GM hranu kao “*frankenfoods*”.¹ Namera mi je da pokušam da ukažem na neutemeljene zablude vezane za GM koje kolaju javnošću. Krajnja odluka je, razume se, individualna. Ili bi barem trebalo da bude.

Nepopularna popularna tehnologija i društvo

Genetičko inženjerstvo (poznato i kao tehnologija rekombinantne DNK) predstavlja skup metoda kojima je moguće izvršiti transfer gena jednog organizma u genom drugog organizma iste ili druge vrste. Molekul DNK

¹ Ovaj termin diskutabilne lucidnosti skovala je zapadna štampa i, naravno, aludira na fiktivnog laboratorijskog monstruma koji se otrgao kontroli i utekao iz laboratorije.

dobijen spajanjem fragmenata poreklom iz različitih molekula nazivamo rekombinantna DNK. Pionirski poduhvati načinjeni su 1972. godine, kada je naučnik Pol Berg (Paul Berg) sa Univerziteta Stenford kombinovao delove virusne DNK i na taj način unosio fragmente DNK, zajedno sa genima koji su se nalazili na tim fragmentima, u hromozom na mestima gde se do tada nisu nalazili. Ono što je moralo da prethodi Bergovom istraživanju je otkriće specifične grupe enzima, prisutnih u bakterijama, nazvanih restrikcioni enzimi. Njihova uloga u bakterijskim ćelijama jeste zaštita od virusa, na taj način što ovi enzimi seku hromozom virusa; uljez je ovim putem, uslovno rečeno, ubijen, jer nije u stanju da kompletira svoj životni ciklus sa razorenim genetičkim materijalom. Restrikcioni enzimi prave precizne rezove i to samo na mestima gde se nalaze jedinstveni nizovi nukleotida, gradivnih komponenti molekula DNK. Do danas je identifikovano preko 400 različitih restrikcionih enzima i svaki od njih je specifičan u svom delovanju za samo određeni niz, što značajno unapređuje GM tehnologiju. Proces ne bi bio kompletan bez još jednog enzima zvanog ligaza. Radi boljeg razumevanja može se razmotriti jedan trivijalan primer u kom se restrikcioni enzim da uporediti sa makazama (koje seku papir samo na mestima gde se nalaze tačno određene reči), dok bi ligaza predstavljala lepljivu traku, kojom se isečeni delovi spajaju u novu celinu.

Za ovaj primer sam se ciljano odlučio, jer smatram da je u ovakvom metaforičkom poimanju prirode gena i DNK sadržan i jedan od korena zbnunjenosti laičke javnosti. Ukoliko biste zaista lepili isečene delove nekih stranica sa tekstom, bili biste u mogućnosti da uočite mesta na kojima su delovi spojeni lepljivom trakom. Samim tim bilo bi moguće i napraviti distinkciju između stranica čiji tekst nije prekrajan mehaničkim putem od onih čiji jeste. Sa molekulima DNK to nije slučaj; svaka novonastala hemijska veza je potpuno identična i "ravnopravna" već postojećim vezama koje spajaju njene gradivne jedinice. Proces je mnogo sličniji cut-and-paste principu pomoću koga je moguće editovati tekstove na računaru. Prema tome, sveže ubačeni geni nisu ni na koji način "labaviji" od svojih kolega i ne prete da u nekom trenutku iskoče i naprave kaos u ćeliji. Postoje, međutim, neke druge komplikacije u vezi sa rekombinantnim molekulima DNK, koje se sve uspešnije prevazilaze uz pomoć novih otkrića u ovoj oblasti. Naime, dugo nije bilo moguće predvideti na kom mestu će se fragment ugraditi. To, sa jedne strane, nije povoljno iz razloga što do ugrađivanja može doći upravo usred nekog značajnog gena, čime bi se on učinio neaktivnim. Sa druge strane, genom je nalik knjizi iz koje se samo pojedine rečenice čitaju. Kada dođe do uglavljivanja dela neke stranice u neku od oblasti koje se inače ne

čitaju, on će ostati potpuno neprimećen i pored naše jake želje da bude rado i često čitan. Ipak, povremeni ćorsokak ne treba da uspe u odvrćanju od krajnjeg cilja, pa bi se u skladu s tim trebalo skoncentrisati na iznalaženje puteva kojima bi se prevazišli ovi problemi umesto da se na vrata instituta stave katanci.

Sa pojavom i naglim razvojem nove tehnologije, kojoj su se nazirale brojne i dalekosežne primene, javili su se i zabrinuti glasovi, insistirajući na usporavanju tempa eksploatacije zbog mogućih pretnji bezbednosti. Kada je stvorena adekvatna regulativa, otvoren je put opreznijem razvoju, jer je ostavljeno manje prostora za nastanak potencijalnih bezbednosnih gafova. Polovinom devedesetih, ponovo je aktuelizovano pitanje “problematične frankenštajnske tehnologije”, ali sada u svetlu novih zbivanja, pa, shodno tome, sa etičkim predznakom. Prošlo je više od deset godina otkada se počelo sa komercijalnim uzgajanjem genetički modifikovanih biljaka, a tabori i dalje vode rat za svoja stanovišta, sa jednakim žarom i na istom odstojanju kako su to činili i pre više od decenije. Problem je u tome što se u tim sukobljavanjima tabora zanemaruju relevantne teme o kojima odista treba polemisati, a koje ne izlaze na videlo od izvikanih tema. Da li je sve išlo svojim prirodnim tokom stvar je lične procene, ali cinizam ne bi trebalo da bude iznenađujuća reakcija kada se i dan-danas, nakon tih deset godina, vode diskusije o tome da li GM biljke uopšte treba uzgajati, a zapadna javnost, kako dva skorašnja istraživanja pokazuju, ostaje skoro u istoj meri neinformisana o problematici. Pohlepnost pojedinih kompanija, u kombinaciji sa tek utihnulom histerijom povodom epidemije “ludih krava”, dovela je do toga da je na Zapadu, naročito u Evropi, prednjačila oponentska struja. Nizali su se protesti, dolazilo je do uništavanja površina pod GM usevima od strane eko-terorista...

Ipak, postoji i drugi kraj štapa, na kome su (ne tako bučne) pristalice stanovišta da je potencijal GM hrane za uzrokovanje štetnih efekata po zdravlje vrlo mali,² s tim da postoji nekoliko ključnih tački gde bi trebalo vršiti dodatna ispitivanja:

Alergenost. Unošenje novih gena može izazvati alergije kod osoba kod kojih se ranije nisu javljale. Poznat primer je modifikovana soja kompanije Pioneer Hi-Bred, u koju je bio ubačen gen za metionin iz brazilskog oraha, radi povećanja njene hranljivosti. Međutim, ispostavilo se da brazilski orah izaziva alergijsku reakciju kod malog broja osoba. Kompanija je

² Jedan od primera je i Britanska medicinska asocijacija (British Medical association).

postupila odgovorno i izvršila dodatne testove, kojima se utvrdilo da je ova soja alergena za te osobe. Cela priča je zloupotrebljena kao tada aktuelni argument protiv GM namirnica, i pored toga što je kompanija napustila projekat čim je alergenost potvrđena. Pritom je utvrđeno da bi od alergija na ovu soju umrlo najviše dve osobe u Sjedinjenim Državama godišnje, a omogućila bi sa druge strane pomoć stotinama hiljada neuhranjenih ljudi. Činjenica je da svaka nova vrsta namirnice ili novi aditiv predstavlja potencijalni alergen, a oni retko bivaju povučeni sa tržišta ukoliko se registruje jedan ili dva slučaja alergija na njih; to je prosto deo standardne procedure procene rizika i koristi. Zašto bi bilo drugačije i za GM namirnice?

Genetički transfer. Registrovani su slučajevi prenosa gena u digestivnom traktu nekih životinja. I pored toga, smatra se da je ovaj proces minimalan i ne preterano značajan. Na kraju krajeva, (ne-GM) hrana koju jedemo je svojevrstan koktel fragmenata DNK poreklom od biljaka i životinja koje su deo naše ishrane, pa opet nemamo nikakvih komplikacija zbog toga. U vezi sa tim, postoji povećan rizik od pospešivanja otpornosti bakterija na antibiotike i to je problem koji se postepeno prevazilazi, ali o tome nešto kasnije.

Nutricioni status. Poznato je da su neke grupe (novorođenčad, trudnice, starije osobe i hronično obolele osobe) osetljivije na promenu faktora kakav je ishrana. Ključ prevencije je u detaljnom testiranju svake GM namirnice koja bi postala značajan deo ishrane ovih grupa, pri čemu bi to trebalo da bude primenjivano i na druge namirnice.

Genetičko inženjerstvo i pre/bez čoveka?

Ovaj tendenciozni podnaslov ne služi da istakne prosvetljujuće činjenice o nekom naširoko zastupljenom prekrajanju naslednog materijala u prirodi, već pre da skrene pažnju na sledeće. Genom je mnogo dinamičniji nego što se ranije smatralo. Različite fizičke izmene u samom genetičkom materijalu nisu uopšte retkost; naprotiv, sastavni su deo svakodnevice mnogih organizama.

Mnoge bakterije, na primer, unose u sebe komade DNK kada se nađu u njihovoj blizini. I ne samo to, one često razmenjuju brojne gene među sobom (pomoću specijalnih struktura, pa je sam proces analogan parenju). Bakterije tako, bez mnogo ustezanja, menjaju sopstveni nasledni materijal. Mada ne dolazi do razmene između jedinki, i u genomu čoveka se javljaju različita premeštanja.

Ali svakako najslikovitiji primer predstavlja jedan prirodni genetski inženjer. Bakterija *Agrobacterium* sposobna je da inficira biljke malim prstenovima DNK, takozvanim Ti plazmidima, koji se ugrađuju u hromozom biljke – u osnovi identično onome što se zbiva pri laboratorijskom modifikovanju – i preuzimaju kontrolu nad njenim ćelijama. Genetski inženjeri su eksploatisali tu sposobnost ove bakterije, pa im je ona poslužila kao pionirsko oruđe za dobijanje prvih GM biljaka (duvan, petunija, pamuk) 1983. godine.

Otkuda toliki otpor?

Nije retkost da tehnologije u povoju isprva ne deluju dostojne svoje konkurencije. Vreme je ono što im daje bolju perspektivu, jer vuče sa sobom razvoj, koji opet donosi smanjenje troškova i povećanu produktivnost. I pored toga što primena otkrića o pravilima nasleđivanja nosi potencijal za poboljšanje u oblasti poljoprivredne industrije kao što je to činila još od samih početaka "zelene revolucije", ograničenja poput nemogućnosti ukrštanja nesrodnih vrsta sputavaju obogaćivanje genskog fonda kulturnih biljaka. Tehnike genetske modifikacije ne samo da premošćuju ovu barijeru, već i kreiraju sasvim nove dimenzije sa maltene beskonačnim nizom mogućnosti.

Zaista, postoje brojne grupe koje ne podržavaju ovu tehnologiju. Uzrok (barem kod onih lišenih zadnjih namera) je princip predostrožnosti koji predstavlja srž suprotstavljanja biotehnologiji i koji ograničava njen razvoj. Da li je to dopustivo u svetu u kome je 800 miliona ljudi hronično neuhranjeno³ i u kome se tri milijarde ljudi bori da preživi sa manje od 700\$ godišnje? Da li je tvrdokorni princip predostrožnosti opravdan, pogotovo iz pozicije dobro uhranjenih zapadnjaka, a u odnosu na izgladnele stanovnike zemalja u razvoju? Imajući ovo na umu, jedna suvisla doza činjenica je više nego potrebna.

Najpre, biotehnologija je precizna nauka, za razliku od većine konvencionalnih poljoprivrednih metoda. Primena GM biotehnologije u poljoprivredi je uslovljena procedurama testiranja i drugim regulativama.

³ Predsednik Zambije, Levi Mwanavasa, zabranio je korišćenje GM kukuruza koji je poslat iz SAD u velikim količinama kao deo programa humanitarne pomoći i pored toga što je nekoliko miliona stanovnika ove države gladno. Predsednik je kao razlog naveo uverenje da je taj kukuruz štetan, nazvao ga je otrovom i rekao da ne dozvoljava da Zambijci budu pokusni kunići.

Do sada, nije bilo poznatih slučajeva štetnih efekata na čovekov organizam (poređenja radi, u Sjedinjenim Državama je do danas pojedeno skoro 10 triliona porcija genetski modifikovane hrane). Takođe, usevi otporni na parazite nose i neke indirektno prednosti: zahvaljujući tome što ove useve nije potrebno prskati pesticidima, neće dolaziti ni do trovanja usled nepravilnog doziranja, kao ni do unošenja ovih materija u organizam hranom (iskustva iz Kine, Latinske Amerike, Afrike, Indije). Nije zanemarljiv ni podatak da bi za proizvodnju one količine hrane koja je proizvedena u 2000. godini, a primenom isključivo "staromodnih" poljoprivrednih metoda, bilo potrebno iskoristiti dva puta veću površinu potencijalno obradivog zemljišta. Korišćenjem GM useva na ovaj način se štite prirodna staništa i biodiverzitet.⁴ Štaviše, neke GM biljke mogu biti "optužene" za sasvim suprotnu stvar – doprinos očuvanju zdravlja čoveka i životinja koji ih koriste u ishrani. B.t. biljke⁵ imaju svojstvo da onemogućavaju nastanjanje štetočina koje nesmetano napadaju njihovu nemodifikovanu "braću" i "sestre". Za ovim štetočinama ostaju hodnici u biljci koje kasnije nastanjuju parazitske gljive; neke od supstanci koje ove gljive proizvode (npr. aflatoksini) jesu izrazito jaki kancerogeni. Utvrđeno je da su neki kukuruzni proizvodi na policama britanskih supermarketa sadržali i do 30 puta veću dozu ovih toksina od dozvoljene, odnosno 50 puta veću od one nađene u GM kukuruzu. Svoje mesto na tržištu Dalekog istoka našao je modifikovani pirinač koji ima visok sadržaj vitamina A (takozvani zlatni pirinač), čiji je nedostatak bio uzrok neuhranjenosti u ovom delu sveta. Ovaj pirinač je samo kap (zrno?) u moru proizvoda ovog tipa, koji su se pojavili poslednjih godina, a koji pretenduju da uklone zdravstvene probleme izazvane jednoličnom ishranom.

Koliko je zaista sklapanje ovakve frankenštajnske hrane agresivno ili invazivno? Sve je relativno, pa tako i o ovome možemo govoriti u odnosu na više stvari. Uzmimo konvencionalne poljoprivredne metode u razmatranje. U cilju dobijanja novih varijeteta biljnih kultura, pre primene genetičkog inženjerstva, pribegavalo se ozračivanju biljnih semena X zracima, da bi došlo do visoke stope mutacija; iz hrpe biljaka sa beskorisno izmenjenim osobinama, izdvajale su se pojedine sa željenim izmenama. Genetičkim

⁴ Postoje razlozi za verovanje da će neke GM biljke uticati negativno na biodiverzitet. Na primer, usevi otporni na parazite mogu da predstavljaju ozbiljnu konkurenciju nekim biljkama u prirodi i da ih na taj način potisnu iz njihovih prirodnih staništa.

⁵ Biljke koje stvaraju toksin smrtonosan za insekte, čime postaju nejestive za različite štetočine. Ovaj toksin u prirodi sintetiše bakterija *Bacillus thuringiensis* (B.t.), iz koje je željeni gen izolovan.

modifikovanjem postiže se isto, ali bez toliko pipanja po mraku. Na polju obeležavanja, situacija u zemljama poput onih u Evropskoj uniji je trenutno paradoksalna. Koliko je obavezno obeležavanje opravdano i nije li ono određeni vid obmane, u situaciji kada ne postoji potvrđena opasnost? Dodatno zbunjuje odnos prema nekim aditivima, koji su, za razliku od GM namirnica, dokazano štetni, a veoma su prisutni u raznim proizvodima i pored toga što nisu neophodni i nezamenljivi.⁶

U ne tako dalekoj budućnosti, ishrana će možda vršiti još jednu izuzetnu ulogu. Pre više od deset godina, modifikacijom njenog genetičkog materijala, dobijen je soj banana koji funkcioniše i kao vakcina hepatitisa B. Koncept je jasan – značaj je neosporan. Unošenjem namirnica koje se pretežno unose u sirovom obliku može se izvršiti uspešna vakcinacija na većinu bolesti protiv kojih se čovečanstvo i do sada štitilo vakcinama; nije potrebno mnogo da bi se razumelo u kojoj meri bi ovakve namirnice poboljšale kvalitet života deci u nerazvijenim i prenaseljenim delovima sveta, gde staromodni princip vakcinacije ne može učiniti mnogo usled prepreka tehničke prirode. Čak i ukoliko bi se zanemarili pozitivni efekti na čoveka, ova metoda bi donela vrlo značajne uštede u poljoprivrednom sektoru, tako što bi se prešlo na ishranu domaćih životinja biljnim vakcinama.

Otpornost bakterija na antibiotike

Već sam pomenuo da je za razne bakterije normalno stanje stvari da preuzimaju DNK iz svoje okoline ili onu DNK koju im prosleđuju druge bakterije. Na ovaj način one se međusobno pomažu u zaštiti od delovanja antibiotika – otporna bakterija prosledi gene koji je čine otpornom ostalim bakterijama. Ova “solidarnost” rezultirala je u tome da je danas preko tri četvrtine bakterija, koje su bile osetljive na antibiotike kada se počelo sa njihovom upotrebom, danas na njih otporno.

U genetičkom inženjerstvu uglavnom se, uz željene gene, ubacuju i geni koji obezbeđuju otpornost na neki antibiotik – takozvani marker-geni – da bi bilo moguće izdvojiti one ćelije kod kojih je proces uspeo.⁷ Dosp-

⁶ E621 (mononatrijum-glutamat), prisutan je u izuzetno velikom broju namirnica, spada u grupu ekscitotoksina. Prosečan stanovnik Sjedinjenih Država unese preko kilogram ovog aditiva godišnje u organizam, poglavito kroz brzu hranu. Triclosan je veoma korišćen u kozmetičkoj industriji, ima baktericidno dejstvo, međutim utvrđeno je da je toksičan i za ćelije čovekovog organizma.

⁷ Kada se primeni antibiotik, netransformisane ćelije budu uništene.

vanjem ovih gena u digestivni trakt, zajedno sa GM namirnicom, javlja se mogućnost da neke bakterije koje prirodno nastanjuju ove organe preuzmu ove gene i postanu otporne na dati antibiotik.

Zbog postojećeg rizika danas se radi na alternativama antibiotskim marker-genima; za sada se ispituje više tipova alternativnih markera, a problem sada izgleda rešiv. Jednostavan primer je marker koji uzrokuje da ćelija postane fluorescentna ukoliko se izloži UV svetlosti. Vrlo povoljna mogućnost bi bila i uklanjanje markera nakon što su poslužili svrsi – prepoznavanju uspešno transformisanih ćelija. Među načinima za izvođenje pomenutog manevra prednjači tehnika “molekulskih makaza”. Gen koji kodira ove “makaze” unosi se zajedno sa marker-genom i sa genom za željenu osobinu. Nakon što se transformisane ćelije uspešno raspoznaju, naučnici samo aktiviraju gen za makaze i dolazi do isecanja markera, ali i gena koji kodira makaze. Time u genomu ostaje samo gen koji treba da ostvari efekat na datu osobinu, a smanjuje se i potencijalni rizik od razvoja komplikacija.

Zaključak

Postoji slabo poznata izreka u anglosaksonskom svetu, koja kaže da je kod dobrih starih dana jedino dobro to što su davno prošli. Što se više saznaje o prirodi genetičkog materijala vrsta, tehnologija genetičkog inženjerstva postaje sve pouzdanija, eliminišući postepeno hipotetičke negativne scenarije. Što se više konaca bude držalo u rukama, biće manje mesta spekulacijama, pa bi i zabrinutost i strah od nepoznatog trebalo da ustupi mesto razumevanju.

Zakonske regulative u većini zemalja u kojima se GM usevi uzgajaju već nalažu pažljiva ispitivanja njihove sigurnosti, značajno temeljnija od onih koja se rade u slučaju nemodifikovanih namirnica. Svaka hrana, bila ona modifikovana ili ne, štetna je po nas u onoj meri u kojoj mi to dopustimo. Prostor zaglušen raspravama o tome u kojoj meri je ova tehnologija neprirodna i da li predstavlja izigravanje/nadigravanje Boga (bez namere da tvrdim kako ove teme nemaju svoje adekvatno mesto na daskama koje savremeni život znače), izmiče fokus sa pitanja istinski značajnih za društvo – ovde i sada. Ako dobrobit zaista postoji, društvo ne bi trebalo da bude uskraćeno za mogućnost da je i iskoristi. Neopravdano lišavanje ovih dobrobiti je i lišavanje čovečanstva progressa. Na redu je razumno postavljanje prioriteta.

LITERATURA

1. Nottingham, Stephen, *Eat Your Genes: How Genetically Modified Food is Entering Our Diet*, University of Cape Town Press, Cape Town, 1998.
2. Ridli, Met, *Genom – autobiografija vrste u 23 poglavlja*, Plato, Beograd, 2001.
3. Tucić, Nikola, *Evoluciona biologija*, NNK – international, Beograd, 2003.
4. Suzuki, David; Knudtson, Peter. *Genethics: The Clash Between the New Genetics and Human Values*, Harvard University Press, Cambridge, MS, 1990.
5. Thompson, Paul, *Food Biotechnology in Ethical Perspective*, Blackie Academics & Professional, London, 1997.
6. www.newscientist.com/channel/life/gm-food/
7. www.gmo-compass.org
8. www.doegenomes.org
9. www.aworldconnected.org/article.php/1006.html
10. www.bma.org.uk/ap.nsf/Content/GMFoods/

Ivan Brankovic

**Genetically Modified Organisms:
Benefits, Controversies and Misconceptions**

Summary

The aim of the essay is to pinpoint the source of prevailing apprehensive attitude towards genetic engineering, as well as point out the benefits that may ensue as the result of its application. The focus is on direct effects of this technology and especially genetically modified foods on human organism.

The public continues to be fairly uninformed when it comes to the topic of genetic engineering and there is a lot of concern involved. It is explained here how the basis of the process is not so extreme and was present long before humans developed it. The possible reasons for such consistent opposition to this technology in progress have been viewed, as well as few important areas that probably need to be backed up with a more scrutinous testing approach.

Key words: Genetic engineering, Genetically modified organisms, Technology, GM foods.

BIOGRAFIJE ∽ BIOGRAPHIES

BRANKA PANIĆ

Rođena 24. maja 1983. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je absolventkinja na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

BRANKA PANIC

Born on 24th May 1983 in Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Political Sciences in Belgrade.

VLADETA MILIN

Rođen 2. jula 1980. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završio je u Beogradu. Trenutno je absolvent na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

VLADETA MILIN

Born on 2nd July 1980 in Belgrade. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Philosophy in Belgrade.

SNEŽANA PETROVIĆ

Rođena sam u Pljevljima, 22. 1. 1982. godine. Posle završene gimnazije, upisala sam Filološki fakultet u Beogradu, odsek za engleski jezik i književnost. Nedavno sam diplomirala, tako da trenutno tragam za svojim mestom pod Suncem. Oprobala sam se kao prevodilac i predavač. Interesuje me prevođenje, engleski roman dvadesetog veka, stanje u zemlji i evropske integracije.

SNEZANA PETROVIC

I was born in Pljevlja, on January 22nd, 1982. After I had graduated in the grammar school, I entered the Faculty of Philology in Belgrade, department for English language and literature. I have graduated recently, and I am looking for my place in the sun. I tried to work as a teacher and a translator. I am interested in translating, interpreting, English novel of the 20th century, the situation in the country and the European integrations.

MILIVOJE VELJIĆ

Rođen 15. septembra 1983. u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završio je u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Fakultetu muzičke umetnosti u Beogradu.

MILIVOJE VELJIC

Born on 15th September 1983 in Belgrade. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Music Arts in Belgrade.

ЈЕЛЕНА АНЂЕЛКОВИЋ

Јелена Анђелковић рођена је у Београду 1979. године, где завршава основно и средње опште и музичко образовање. Тренутно је апсолвент (дипломац) на Факултету музичке уметности у Београду. Током студија, изучавала је област етномузикологије, етнокорееологије и кореографске обраде традиционалних образаца на сцени. Касније ће њена интересовања кренути у смеру дигиталне обраде звука и сарадње на мултимедијалним пројектима са уметницима других профила.

JELENA ANDJELKOVIC

Jelena Andjelković was born in Belgrade in 1979, where she graduated primary and secondary school and music school, also. Now, she is senior student on the Faculty of Music Art in Belgrade.

She studied ethnomusicology, ethnochoreology and choreographic stylizations on the scene. Also, her interests are based on the composition and digital art.

MARIJANA MITROVIĆ

Rođena u Šapcu 7. marta 1982. Osnovnu školu i gimnaziju je završila u Šapcu. Trenutno je apsolventkinja na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na Odeljenju za etnologiju i antropologiju. Stipendistkinja je Republičke fondacije za razvoj naučnog i umetničkog podmlatka. Prošle godine je završila kurs ženskih studija pri Centru za ženske studije u Beogradu. Objavila je dva rada u „The Post“, časopisu studenata antropologije.

MARIJANA MITROVIC

Born on the 7th of March 1982, Sabac. She finished primary and secondary education in Sabac. Currently is a senior student at the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade, Department of Ethnology and Anthropology. She is granted a scholarship by the Republic Foundation for the Development of the Science and Art Students. Last year finished a course of the women studies at the Center for Women Studies in Belgrade. She published two works in „The Post“, anthropology students' journal.

TIJANA MAKSIMOVIĆ

Rođena sam 7. novembra 1982. godine u Beogradu, gde sam završila osnovnu školu i Filološku gimnaziju. Diplomirala na Filološkom fakultetu, na Grupi za italijanski jezik i književnost. Završila sam Seminar za prevodioce i sudske tumače pri Udruženju naučnih i stručnih prevodilaca Srbije. Učestvovala sam u izradi bibliografije italijanističkih radova u listu "Odjek", u biblioteci SANU.

TIJANA MAKSIMOVIC

Born on November 7th 1982 in Belgrade, where I finished primary school and Philological High School. Graduated at the Faculty of Philology, Group for Italian Language and Literature. I've finished the Course for translators at the Association of Scientific and Technical Translators of Serbia. I've participated in the making of bibliography of Italian works in the magazine "Odjek", at the library of Serbian Academy of Sciences and Arts.

BOJANA NENADOVIĆ

Rođena 11. decembra 1982. godine u Smederevu. Osnovnu i srednju školu završila je u Smederevu. Trenutno je apsolventkinja na Filološkom fakultetu u Beogradu.

BOJANA NENADOVIC

Born on 11th December 1982 in Smederevo. She finished her primary and secondary schools in Smederevo. Currently she is a senior student at the Faculty of Philology in Belgrade.

MILICA ILIĆ

Rođena 4. novembra 1985. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je absolventkinja na Fakultetu muzičke umetnosti u Beogradu.

MILICA ILIC

Born on 4th November 1985 in Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Music Arts in Belgrade.

MLADEN JOKSIĆ

Rođen 19. avgusta 1978. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završio u Beogradu. Trenutno je absolvent na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, smer politikološki.

MLADEN JOKSIC

Born on the 19th of August 1978. in Belgrade. He finished his primary and secondary school in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Political Science of the University of Belgrade.

МИЛАН АЛЕКСИЋ

Рођен 23. фебруара 1982. у Краљеву. Средњу школу завршио у Краљеву. Тренутно је апсолвент на Факултету политичких наука у Београду.

MILAN ALEKSIC

Born on 23rd February 1982 in Kraljevo. He finished his secondary school in Kraljevo. Currently he is a senior student at the Faculty of Political Sciences in Belgrade.

MAŠAN STANKOVIĆ

Godina rođenja: 1981. Završio Prvu beogradsku gimnaziju i upisao Carnegie Mellon University u Sjedinjenim Američkim Državama. Nakon revolucije 2000, vratio se u zemlju i nastavio studiranje. Trenutno je apsolvent ekonomije na Fakultetu za ekonomiju, finansije i administraciju Singidunum univerziteta. Tokom poslednjih nekoliko godina bio aktivan u nevladinom sektoru. Jedan od osnivača Kapiraj-kopiraj grupe. Bio polaznik Letnje škole makroekonomske politike Instituta G17 (Danas ESPI instituta). Polaznik glavnog programa Beogradske otvorene škole (generacija 2005/2006).

MASAN STANKOVIC

Year of birth: 1981. Graduated from The First belgrade highschool and en ed at carnegie Mellon University in United States of America. After the revolution of 2000, decided to return to Serbia and continue education. Currently is a senior at faculty of economics, finance and administration at Singidunum university. During the last few years was active in the NGO sector. One of the creators of the Kapiraj-kopiraj project and NGO. Attended Summer school of macroeconomic policy organized by G17 institute. Also attended Belgrade Open School (2005/2006.)

JELENA MANIĆ

Rođena je 28. oktobra 1982. godine u Nišu, gde je završila gimnaziju „Bora Stanković“, prirodno-matematički smer. Oktobra 2005. postaje apsolventkinja filozofije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Radna iskustva stiče kao edukatorka na letnjim kampovima „Dobro mesto“ u organizaciji Ministarstva prosvete i sporta Vlade Republike Srbije 2002; zatim, počev od 2003, kao potpredsednica NVO Centra za interaktivnu umetnost „In Stage Organization“ iz Beograda, i kao saradnica Centra za kulturu „Stari grad“ iz Beograda (2005/06).

JELENA MANIC

She was born on October 28th, 1982. in Nis, Serbia, where she graduated grammar school “Bora Stankovic”. On October 2005. she became candidate for degree in philosophy at Faculty of Philosophy in Belgrade. Work experience she gained as educator on summer camps organized by Serbian Ministry for Education and Sports in 2002.; then starting from 2003. as a vice president of the non-government organization Centre for Interactive Arts “In Stage Organization” from Belgrade, and as a collaborator of the Centre for Culture “Stari Grad” from Belgrade (2005/06).

JELENA BELIĆ

Rođena 27. oktobra 1982. godine u Mladenovcu. Osnovnu i srednju školu završila je u Mladenovcu. Trenutno je apsolventkinja na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

JELENA BELIC

Born on 27th October 1982 in Mladenovac. She finished her primary and secondary schools in Mladenovac. Cur-

rently she is a senior student at the Faculty of Political Sciences in Belgrade.

BOJANA RADOVANOVIĆ

Rođena 17. 08. 1982. godine u Beogradu. Trenutno je apsolventkinja Ekonomskog fakulteta.

BOJANA RADOVANOVIĆ

Born on the 17th of August, Belgrade. Currently, she is a senior student at the Faculty of Economics at the University of Belgrade.

IVANA TOŠOVIĆ

Rođena 18. septembra 1982. godine u Sarajevu. Osnovnu školu završila u Beogradu, a gimnaziju u Sarajevu. Trenutno apsolvent na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, na smeru međunarodni odnosi. Student je trinaeste generacije BOŠ-a. Živi u Beogradu.

IVANA TOSOVIC

Born on the 18th of September 1982, Sarajevo. She finished her primary school in Belgrade and secondary school in Sarajevo. Currently she is a senior student at the Faculty of Political Sciences in Belgrade, International relations. Student of the XIII generation of BOS. She lives in Belgrade.

BORKO MILOŠEVIĆ

Rođen 25. novembra 1982. godine u Zemunu. Osnovnu i srednju školu završio je u Zemunu. Trenutno je apsolvent na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

BORKO MILOSEVIC

Born on 25th November 1982 in Zemun. He finished his primary and secondary schools in Zemun. Currently he is a senior student at the Faculty of Political Sciences in Belgrade.

MILOŠ MILIĆEVIĆ

Rođen 16. marta 1983. u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završio je u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Fakultetu organizacionih nauka u Beogradu.

MILOS MILICEVIC

Born on 16th March 1983 in Belgrade. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Organizational Sciences in Belgrade.

NATAŠA NIKOLOV

Rođena 15. avgusta 1982. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je apsolventkinja na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

NATASA NIKOLOV

Born on 15th August 1982 in Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Political Sciences in Belgrade.

JELENA BUGARSKI

Rođena 4. maja 1982. godine u Obrenovcu. Osnovnu i srednju školu završila je u Obrenovcu. Trenutno je absolventkinja na Filološkom fakultetu u Beogradu.

JELENA BUGARSKI

Born on 4th May 1982 in Obrenovcu. She finished her primary and secondary schools in Obrenovcu. Currently she is a senior student at the Faculty of Philology in Belgrade.

MARIJA BURSAC

Rođena 16. februara 1983. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je absolventkinja na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

MARIJA BURSAC

Born on 16th February 1983 in Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Political Sciences in Belgrade.

DUŠAN KARALIĆ

Rođen 1982. u Kruševcu, gde je završio osnovnu školu i gimnaziju, prirodno-matematički smer. U tom periodu osvajao brojne nagrade na saveznim i republičkim takmičenjima iz fizike. Bio polaznik "Letnje naučne škole" i više seminara u Istraživačkoj stanici "Petnica". U junu 2004. diplomirao na Francusko-američkom institutu za menadžment u Parizu (BBA diploma). U oktobru 2006. absolvirao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogra-

du, privredni smer. Bio član tima na projektu “Evaluacija potreba lokalnih odbornika za stručnim obučavanjem” (Francuska vlada i SKGO). Stekao sertifikat iz “Uvod u pravni sistem SAD”. U julu 2006. bio na jednomesečnoj praksi u “Citadel Financial Advisory” u Beogradu.

DUŠAN KARALIC

Born in Krusevac in 1982, where he finished Primary and High school, mathematic branch. In this period, he gained numerous rewards at physics competitions at republic and federal level. He attended “Summer Scientific School” and several seminars at “Petnica Science Center”. In June 2004 he graduated at Institut Franco-Américain de Management in Paris (BBA diploma) and now he is at final year of Faculty of Law at Belgrade University, economic law. Team member in project “Assessment of the Training Needs of Political Appointees in Serbia” (French Government and SCTM). He got Certificate in “Introduction to the Legal System of the US”. In July 2006, he was at internship at “Citadel Financial Advisory” in Belgrade.

KSENIJA BORETA

Rođena 19. januara 1983. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je apsolvantkinja na Pravnom fakultetu u Beogradu.

KSENIJA BORETA

Born on 19th May 1983 in Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Law in Belgrade.

NIKOLA ŽIVKOVIĆ

Rođen sam 22. juna 1982. godine. Završio sam eminentnu gimnaziju u Gornjem Milanovcu, jednom od najlepših gradova Srbije. Fenomenalnog leta 2001. godine upisao sam Fakultet političkih nauka, smer za međunarodne odnose. Oktobar 2004. godine je iznedrio prekretnicu u mom skromnom životu. Postadoh student XII generacije programa EU i Balkan Odeljenja za napredne i dodiplomske studije BOŠ-a i više ništa nije bilo isto. Po završenom programu, morao sam nekako ostati u prijatnom BOŠ zagrljaju. Uprkos velikoj zabrinutost, uspeo sam! Student XIII generacije Glavnog programa BOŠ-a. Hvala BOŠ-u na divnim prijateljima koje stekoh.

Prošao sam kroz veći broj programa obuka, seminara, letnjih univerziteta i učestvovao u organizaciji nekih. Aktivan sam u nekoliko nevladinih organizacija, a pozivam vas da se pridružite Udruženju studenata sa hendikepom. Pored našeg i njihovog maternjeg jezika, govorim engleski, a trudim se oko nemačkog i francuskog.

O političkoj orijentaciji svedoče moje aktivnosti u Demokratskoj stranci. Učestvujem u sprovođenju programa obuke državne administracije u oblasti evropskih integracija Centra za evropske integracije BOŠ-a. Zalažem se za „zvezdanu“ budućnost Srbije kao federalne jedinice Ujedinjenih Evropskih Država. Navijam za Crvenu Zvezdu!

NIKOLA ZIVKOVIC

I was born on June 22nd 1982. I have finished eminent high school in Gornji Milanovac, one of the most beautiful cities in Serbia. Currently, I'm a senior student at Faculty of Political Sciences, Department for International relations. October 2004. was turning point in my modesty life. I became student of 12th generation on the European Union and Balkans programme, Department or Advanced Undergraduate Studies of the Belgrade Open

School, and nothing was the same again. After finishing the programme, I had to manage somehow to stay in pleasant BOS embrace. Despite huge concerns, I have succeeded! Student of 13th generation on the Core Programme of the BOS. BOS, thanks for wonderful friends I have met.

I have passed dozen of internships, seminars, summer universities and have participant in organization of couple. I am active in a few NGO's, and invite you to associate at Association of students with disabilities. Language skills: English (fluent) and I am managing with German and French.

My activism in Democratic Party verifies my political orientation. I'm involved in leading European integration educational programme for state administration organized by Center for European Integrations of BOS. I struggle for a bright future of Serbia as a federal unit of United States of Europe. I am a Red Star fan!

NIKOLA MIKAŠINOVIĆ

Rođen 23. 9. 1980. u Beogradu. Diplomirani politikolog za međunarodne odnose, sa prosečnom ocenom 9,42/10,00. Trenutno na postdiplomskim studijama Master in European Studies na Univerzitetu Hamburg. Autor objavljenog rada: „Ima li nade za Palestinu i Izrael: put do mira na Bliskom istoku“ i koautor: „Koliko nam je važan ulazak u NATO?“ Radio kao stažista OEBS-a u Skupštini Srbije i Crne Gore. Neko vreme aktivista jedne od političkih partija demokratskog bloka. Student programa „EU i Balkan“ i „Glavnog programa“ Beogradske otvorene škole. Završio kurseve iz oblasti ljudskih prava, političkog marketinga, političkih veština, javnog nastupa... Govori engleski i nemački jezik. Beograđanin, Evropejac, Srbin, liberal, ateista (tim redosledom).

NIKOLA MIKASINOVIC

Born on the 23rd September 1980. BA in Politology and International Affairs, with the average grade during the studies 9.42/10.00. Currently student of the Hamburg University, Master in European Studies programme. Author of the publicized paper: „Is there any hope for Palestine and Israel?: the way to the peace in the Middle East“ and co-author of the paper „How important is it for us to join NATO? “. Worked as an intern of the OSCE in the Assembly of Serbia and Montenegro. Used to be an activist of one of the parties from the democratic block. Student of the Belgrade Open School: „Core Programme“ and „EU and Balkans“ programme. Attended courses in the following fields: human rights, political marketing, political skills, public performance etc. Excellent command of English and German language. Belgrader, European, Serb, liberal, atheist (in that particular order).

MARIJA ILIĆ

Rođena 29. marta 1982. godine u Vranju. Osnovnu i srednju školu završila je u Vranju. Trenutno je apsolventkinja na Saobraćajnom fakultetu u Beogradu.

MARIJA ILIC

Born on 29th May 1982 in Vranje. She finished her primary and secondary schools in Vranje. Currently she is a senior student at the Faculty of Traffic and Transport Engineering in Belgrade.

MIRNA SAVANOVIĆ

Rođena sam 18. maja 1983. godine. Završila sam Filološku gimnaziju u Beogradu 2001. godine, a tre-

nutno sam apsolvent na Filološkom fakultetu, na smeru Italijanski jezik i kniževnost. Završila sam jednogodišnji seminar za prevodioce i sudske tumače za italijanski jezik pri Udruženju naučnih i stručnih prevodilaca Srbije. Pohađala sam nekoliko škola stranih jezika u inostranstvu i dobitnik sam studijske stipendije Univerziteta za strance u Perudi za 2006. godinu. Posebno me interesuje predavačka delatnost i nove tendencije u razvoju tehnika i metodike nastave i učenja stranih jezika, o čemu sam pisala i tutorski rad kao polaznik XIII generacije Beogradske otvorene škole.

MIRNA SAVANOVIĆ

I was born on May 18th, 1983. I finished Philological highschool in Belgrade in 2001. Currently I'm a senior student of the Faculty of Philology, at the department of the Italian Language and Literature. I finished one year seminar for translators and interpreters for the italian language at the Association of scientific and technical translators of Serbia. I attended several schools for foreign languages abroad and I gained the scholarship for the University for foreigners of Perugia for the year 2006. I am specially interested in teaching activity and the new tendencies in the development of techniques and methods of foreign language learning and teaching, about which I wrote my tutorial work as a student of the XIII generation of Belgrade Open School.

IVAN BRANKOVIĆ

Rođen 8. februara 1980. godine u Obrenovcu. Osnovnu i srednju školu završio je u Obrenovcu. Trenutno je apsolvent na Biološkom fakultetu u Beogradu.

IVAN BRANKOVIC

Born on 8th February 1980 in Obrenovac. He finished his primary and secondary schools in Obrenovac. Currently he is a senior student at the Faculty of Biology in Belgrade.

SPISAK TUTORA

LIST OF TUTORS

**Tutori u Beogradskoj otvorenoj školi
u akademskoj godini 2005/2006.
(po abecednom redu)**

1. Boško Čolak-Antić, prevodilac
2. Prof. dr Mijat Damjanović,
Fakultet političkih nauka u Beogradu
3. Prof. dr Jelena Đorđević,
Fakultet političkih nauka u Beogradu
4. Prof. dr Sulejman Hrnjica,
Filozofski fakultet u Beogradu
5. Dr Zoran Jevtović,
Fakultet za menadžment u Beogradu
6. Dr Miodrag Jovanović,
Pravni fakultet u Beogradu
7. Prof. dr Vesna Knežević-Predić,
Fakultet političkih nauka u Beogradu
8. Mr Maja Kovačević,
Fakultet političkih nauka u Beogradu
9. Dr Predrag Marković,
Institut za savremenu istoriju u Beogradu
10. Dr Tanja Miščević,
Kancelarija za pridruživanje EU Vlade Srbije
11. Prof. dr Dušica Palačković,
Pravni fakultet u Kragujevcu
12. Prof. dr Zoran Paunović,
Filozofski fakultet u Novom Sadu
13. Prof. dr Dubravka Pavličić,
Ekonomski fakultet u Beogradu
14. Prof. dr Vukašin Pavlović,
Fakultet političkih nauka u Beogradu
15. Dr Nataša Petrović,
Fakultet organizacionih nauka u Beogradu

16. Prof. dr Milan Podunavac,
Fakultet političkih nauka u Beogradu
17. Dr Miroslav Prokopijević,
Institut za evropske studije u Beogradu
18. Prof. dr Ljubiša Rajić,
Filološki fakultet u Beogradu
19. Dr Ivana Spasić,
Filozofski fakultet u Beogradu
20. Dr Zorica Tomić,
Filološki fakultet u Beogradu
21. Prof. dr Nikola Tucić,
Biološki fakultet u Beogradu
22. Prof. dr Branimir Stojković,
Fakultet političkih nauka u Beogradu
23. Dr Dejan Šoškić,
Ekonomski fakultet u Beogradu
24. Prof. dr Miško Šuvaković,
Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu
25. Dr Olivera Vasić,
Fakultet muzičkih umetnosti u Beogradu
26. Mr Jasmina Vignjević,
Kancelarija Svetske banke u Beogradu
27. Prof. dr Julijana Vučo,
Filološki fakultet u Beogradu
28. Prof. dr Ilija Vujačić,
Fakultet političkih nauka u Beogradu
29. Prof. dr Milan Vukomanović,
Filozofski fakultet u Beogradu
30. Dr Divna Vuksanović,
Fakultet dramskih umetnosti
Univerziteta umetnosti u Beogradu

**Tutors in the Belgrade Open School
in the Academic Year 2005/2006
(in Alphabetical Order)**

1. Bosko Colak-Antic, Interpreter
2. Prof. Mijat Damjanovic, PhD,
Faculty of Political Sciences in Belgrade
3. Prof. Jelena Djordjevic, PhD,
Faculty of Political Sciences in Belgrade
4. Prof. Sulejman Hrnjica, PhD,
Faculty of Philosophy in Belgrade
5. Zoran Jevtovic, PhD,
Faculty of Management in Belgrade
6. Miodrag Jovanovic, PhD,
Faculty of Law in Belgrade
7. Prof. Vesna Knezevic-Predic, PhD,
Faculty of Political Sciences in Belgrade
8. Maja Kovacevic, MA,
Faculty of Political Sciences in Belgrade
9. Predrag Markovic, PhD,
Institute of Contemporary History in Belgrade
10. Tanja Miscevic, PhD,
European Integration Office of the Republic of Serbia
11. Prof. Dusica Palackovic, PhD,
Faculty of Law in Kragujevac
12. Prof. Zoran Paunovic, PhD,
Faculty of Philosophy in Novi Sad
13. Prof. Dubravka Pavlicic, PhD,
Faculty of Economics in Belgrade
14. Prof. Vukasin Pavlovic, PhD,
Faculty of Political Sciences in Belgrade
15. Natasa Petrovic, PhD,
Faculty of Organizational Sciences in Belgrade
16. Prof. Milan Podunavac, PhD,
Faculty of Political Sciences in Belgrade

17. Miroslav Prokopijevic, PhD,
Institute of European Studies in Belgrade
18. Prof. Ljubisa Rajic, PhD,
Faculty of Philology in Belgrade
19. Ivana Spasic, PhD,
Faculty of Philosophy in Belgrade
20. Zorica Tomic, PhD,
Faculty of Philology in Belgrade
21. Prof. Nikola Tucic, PhD,
Faculty of Biology in Belgrade
22. Prof. Branimir Stojkovic, PhD,
Faculty of Political Sciences in Belgrade
23. Prof. Dejan Soskic, PhD,
Faculty of Economics in Belgrade
24. Prof. Misko Suvakovic, PhD,
Faculty of Drama Arts in Belgrade
25. Olivera Vasic, PhD,
Faculty of Music Arts in Belgrade
26. Jasmina Vignjevic, MA,
World Bank Office in Belgrade
27. Prof. Julijana Vuco, PhD,
Faculty of Philology in Belgrade
28. Prof. Ilija Vujacic, PhD,
Faculty of Political Sciences in Belgrade
29. Prof. Milan Vukomanovic, PhD,
Faculty of Philosophy in Belgrade
30. Divna Vuksanovic, PhD,
Faculty of Drama Arts in Belgrade

Publisher**Belgrade Open School**

Belgrade, Masarikova 5, Palace Belgrade, 16th floor

Phone: +381 11 30 65 800, 30 61 372

Fax: +381 11 36 13 112

E-mail: bos@bos.org.yu

<http://www.bos.org.yu>

On behalf of the Publisher

Vesna Djukić

Editor

Vladimir Pavicevic

Expert Council

Prof. Refik Secibovic, PhD, Faculty of Business and Administration in Belgrade
(president of the Council)

Prof. Mirjana Vasovic, PhD, Faculty of Political Sciences in Belgrade

Galjina Ognjanov, PhD, Faculty of Economics in Belgrade

Jovan Protic, MA, Belgrade Open School

Vladimir Pavicevic, MA, Belgrade Open School

Marinko Vucinic, Belgrade Open School

Proofreader

Miroslav Maksimovic

Technical Editor and Layout

Mirko Milicevic

Prepress

Aleksandar Kostadinovic

Print

DOSIJE

Print Run

200

ISBN 978-8683411-36-8

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7(082)	316.334.2/.5(082)	7.01(082)
34(082)	33(082)	061.1 EU(082)

ZBORNİK Beogradske otvorene škole : radovi studenata, generacija 2005/2006 = Collection of Essays of the Belgrade Open School = students' essays, generation 2005/2006 / [urednik Vladimir Pavićević]. – Beograd : Beogradska otvorena škola = Belgrade : Belgrade Open School, 2007 (Beograd : Dosije). – 412 str. : ilustr. ; 24 cm

Deo teksta uporedo na srp. i engl. jeziku. – Tekst lat. i ćir. – Tiraž 200.
– Predgovor ; Foreword: str. 9-12. – Biografije ; Biographies: str. 389-406.
– Napomene i bibliografske reference uz većinu radova. – Bibliografija uz svaki rad. – Summaries.

ISBN 978-86-83411-36-8

1. Београдска отворена школа

- a) Култура – Зборници b) Друштвене науке – Зборници
c) Економија – Зборници d) Право – Зборници
e) Европа – Интеграција – Зборници

COBISS.SR-ID 139472652